

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Димитрије Г. Матић

**Упоредна анализа сећања на Шпански
грађански рат у Шпанији и Други светски рат
у Србији на прелазу из XX у XXI век**

докторска дисертација

Београд, 2025.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Dimitrije G. Matic

**Comparative Analysis of the Memory of the
Spanish Civil War in Spain and the Second
World War in Serbia at the Turn of the 20th to
the 21st Century**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2025

Ментор:

проф. др Дубравка Стојановић,
редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

проф. др Радина Вучетић,
редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду

проф. др Вјеран Павлаковић,
редовни професор, Филозофски факултет Свеучилишта у Риједи

др Олга Манојловић Пинтар,
виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије

доц. др Немања Радоњић,
доцент, Филозофски факултет Универзитета у Београду

др Давор Стипић,
научни сарадник, Институт за новију историју Србије

Датум одбране докторске дисертације:

Београд

Изјаве захвалности

Највећу захвалност за подршку и свесрдну помоћ током истраживања на докторату дугујем менторкама проф. др Дубравки Стојановић и др Олги Манојловић Пинтар. Њихови савети, константна подршка и смернице за даље истраживање заиста су одлучујуће допринели квалитету овог рада и помогли ми да на прави начин применим компаративни приступ на примеру једне овако комплексне теме.

Затим бих желео да се захвалим колегиницама и колегама са матичног Института за новију историју Србије и Катедре за општу савремену историју Филозофског факултета у Београду на веома корисним саветима који су допринели томе да тему сагледам из неколико различитих углова. Током ових година посебно сам ценио квалитетно радно окружење у Институту за новију историју Србије, на чему бих желео да се захвалим некадашњем и садашњем директору др Милету Бјелајцу и др Владану Јовановићу.

Од посебног су ми значаја били охрабрење и помоћ коју сам добијао од својих пријатеља и колега др Огњена Томића, Николе Конеског, Ане Радаковић и Емилије Цветковић. Њихови увиди су ми нарочито били значајни за додатно прецизирање текста и усклађивање свих техничких аспеката.

Такође бих желео да се захвалим члановима комисије за одбрану доктората – проф. др Радини Вучетић, проф. др Вјерану Павлаковићу, доц. др Немањи Радоњићу и др Давору Стипићу – на прихватању завршног оцењивања овог рукописа, као и на важним саветима које сам од њих добијао током писања тезе. Затим, од посебног значаја током истраживања ми је била помоћ коју су ми пружили запослени у Архиву Југославије, Државном архиву Србије, Дипломатском архиву, Историјском архиву Београда, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ и Народној библиотеци Србије.

Нарочито важне увиде у транснационалне процесе колективног памћења стекао сам у бројним разговорима са члановима Удружења „Шпански борци 1936-1939“, посебно са пок. председником Удружења Милом Петровићем и секретаром др Ненадом Лајбеншпергером, на чему им се срдечно захваљујем. Такође, на помоћи при сакупљању грађе и одговарајуће литературе посебно бих се захвалио др Јелени Ђуреиновић, др Данијелу Паласиосу Гонсалесу и др Јану ван Муилекому, најпре због тога што су ми омогућили приступ материјалима из њиховог истраживања и тиме допринели квалитету ове дисертације.

Напоследку, желео бих да искажем неизмерну захвалност за подршку и стрпљење које су ми пружили родитељи Дубравка и Горан, брат Вук, као и Невена и Јелена. Без њиховог разумевања и велике помоћи овај рад не би био написан.

Упоредна анализа сећања на Шпански грађански рат у Шпанији и Други светски рат у Србији на прелазу из XX у XXI век

Сажетак:

Докторска дисертација упоређује развој политика сећања на Шпански грађански рат у Шпанији и Други светски рат у Србији од средине 1980-их до 2011/2012. године. Оба сукоба истовремено су била грађански и међународни ратови у којима су се сударале три кључне идеологије XX века – фашизам, комунизам и либерална демократија. Анализа прати начине путем којих су политичке елите, као главни актери сећања, обликовале наративе о прошлости, усвајале законе и мере транзиционе правде, али и преиспитивале наслеђе кључних личности попут Франка, Тита, Михаиловића и Асање. Упоредно су разматрани и утицаји спољних фактора, попут европског антитоталитарног сећања и транснационалног памћења Холокауста. Теоријски оквир чини модел Бернхарда и Кубика о режимима и актерима сећања, уз концепте „културног памћења“ Јана и Алаиде Асман и „измишљених традиција“ Ерика Хобсбаума. У обе средине смењивале су се фазе институционализованог заборава и памћења, док је стабилан друштвени консензус остао недостижан. Компаративни приступ открива да локални контексти одлучујући обликују исходе мнемоничких спорова, али и да постоји шире европско и глобално поље утицаја које је утицало на начине памћења. На тај начин, рад доприноси разумевању сложене динамике између политике, историје и колективног памћења, истичући чињеницу да се прошлост истовремено може користити као средство за изградњу идентитета и као поприште нових подела.

Кључне речи: политика сећања, Шпански грађански рат, Други светски рат, Шпанија, Србија, колективно памћење, транзициона правда

Научна област: историја

Ужа научна област: општа савремена историја

Comparative Analysis of the Memory of the Spanish Civil War in Spain and the Second World War in Serbia at the Turn of the 20th to the 21st Century

Abstract:

This doctoral dissertation compares the development of the politics of memory regarding the Spanish Civil War in Spain and World War II in Serbia from the mid-1980s to 2011/2012. Both conflicts were simultaneously civil and international wars in which the three key ideologies of the 20th century – fascism, communism, and liberal democracy – clashed. The analysis explores how the political elites, as the main mnemonic actors, shaped narratives of the past, adopted laws and measures of transitional justice, as well as reassessed the legacies of figures such as Franco, Tito, Mihailović, and Azaña. The thesis also examines external influences, including the European antitotalitarian memory and the transnational memory of the Holocaust. The theoretical framework is based on Bernhard and Kubik's model of memory regimes and actors, complemented by Jan and Aleida Assmann's concepts of "cultural memory" and Eric Hobsbawm's notion of "invented traditions". In both contexts, phases of institutionalized forgetting and remembrance alternated, while a stable societal consensus remained elusive. The comparative approach demonstrates that local contexts decisively shaped the outcomes of mnemonic disputes, but also that broader European and global frameworks influenced many memory practices. The dissertation contributes to understanding the complex interplay of politics, history, and collective memory, showing how the past could simultaneously serve as a means for identity-building and as a field of new divisions.

Keywords: politics of memory, Spanish Civil War, Second World War, Spain, Serbia, collective memory, transitional justice

Scientific field: History

Scientific subfield: Contemporary history

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
Тема и значај истраживања	1
Теорија и методологија	6
Извори и литература	9
УВОД	14
Сукобљене стране у конфликту и почетак ратова	14
Ратне прекретнице, крај сукоба и ратни злочини	23
Послератне друштвене и политичке прилике у Шпанији и Југославији/Србији	31
ДВЕ ШПАНИЈЕ И ДВЕ СРБИЈЕ	39
Еволуција доминантног дискурса и истакнутих контранаратива у Србији	39
<i>Главни мнемонички актери и сукоби сећања</i>	39
<i>Годишњице и места сећања у сукобима наратива током 1980-их и 1990-их година</i>	54
Еволуција доминантног дискурса и истакнутих контранаратива у Шпанији	64
<i>Главни мнемонички актери и сукоби сећања</i>	64
<i>Обележавање Грађанског рата и места сећања у сукобима наратива 1980-их и 1990-их</i>	76
Србија и Шпанија – упоредна анализа актера и наратива сећања	82
ТРАНЗИЦИОНА ПРАВДА	88
Увод	88
Симболичке репарације и признања у Шпанији и Србији	92
<i>Транзиција, сећање и транзициона правда</i>	92
<i>Симболичке репарације као део политике заборава</i>	94
<i>Врхунац политике заборава у Србији и Шпанији</i>	97
Закони сећања – кулминација репарационе политике	100
<i>Општи оквир</i>	100
<i>Усвајање закона сећања</i>	102
<i>Обележавање годишњица као вид симболичких репарација</i>	108

Материјалне репарације и питање архива	110
<i>Директне новчане компензације</i>	<i>111</i>
<i>Реституција</i>	<i>114</i>
<i>Архиви</i>	<i>116</i>
Рехабилитације, амнестије и судске истраге	119
<i>Транзиција, починиоци и жртве – глобалне праксе друге половине XX века</i>	<i>119</i>
<i>Механизми рехабилитације</i>	<i>122</i>
<i>Амнестије и судски процеси</i>	<i>128</i>
Транзициона правда и улога удружења жртава, бораца и цивилног друштва	136
<i>Прве ексхумације масовних гробница и рађање меморијалистичког покрета</i>	<i>136</i>
<i>Улога Римокатоличке цркве у Шпанији и Српске православне цркве у Србији</i>	<i>140</i>
<i>Одговор државе – оснивање комисија и регулисање ексхумација</i>	<i>142</i>
Завршна разматрања	146
 СПОЉНИ АГЕНТИ СЕЋАЊА И РЕЦЕПЦИЈА ЊИХОВОГ УТИЦАЈА	 148
Транснационални процеси и нове мнемоничке парадигме	148
Спољни утицаји као узор и путокази – европеизација путем заборав и сећања	151
<i>Конструкција и институционализација европског сећања</i>	<i>151</i>
<i>Мнемоничка европеизација путем „конструктивног заборав“</i>	<i>153</i>
<i>Европеизација путем сећања</i>	<i>157</i>
Спољни утицаји као окидачи политичких и мнемоничких сукоба	162
<i>Екстерни непожељни модели сећања</i>	<i>162</i>
<i>Власт као чувар старих доминантних наратива о прошлости</i>	<i>164</i>
<i>Опозиција и утицај екстерних актера сећања</i>	<i>168</i>
Место Холокауста у националним сукобима сећања	172
<i>Глобални и национални наративни оквири</i>	<i>172</i>
<i>Холокауст и нове комеморације – спој унутрашњих и спољних актера сећања</i>	<i>175</i>
<i>Националне и јеврејске жртве у новом наративу о Холокаусту</i>	<i>177</i>
Заједничке комеморације – сећање и дипломатија	181
<i>Заједничко памћење хероја и жртава</i>	<i>181</i>
<i>Билатералне комеморације као одраз еволуције политика сећања</i>	<i>182</i>

<i>Ток и исход комеморација</i>	185
ДРУШТВЕНА ПЕРЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ ПОЛИТИЧКИХ ВОЂА	191
Увод	191
Памћење старих хероја – Франсиско Франко и Јосип Броз Тито	194
<i>Хероизација и места сећања</i>	194
<i>Улога мнемоничких актера у постхумном одржавању сећања на Франка и Тита</i>	197
Преиспитивање, одбацивање и заборав старих хероја	202
<i>Први талас мнемоничких промена</i>	202
<i>Реакције и други талас</i>	206
Мануел Асања и Драгољуб Дража Михаиловић – конструкција нових хероја	212
<i>Перцепција у земљи и емиграцији у време франкизма и југословенског социјализма</i>	212
<i>Нови хероји као симболи националног помирења и/или европских вредности</i>	215
Изградња политичког консензуса око „нових хероја“	221
<i>Правна и симболичка рехабилитација Асање и Михаиловића</i>	221
<i>Алтернативе – Долорес Ибарури „Ла Пасионарија“ и Милан Недић</i>	228
ЗАКЉУЧАК	234
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	240
Биографија аутора	271

ПРЕДГОВОР

Тема и значај истраживања

Основна тема истраживања у овој докторској дисертацији је компарација развоја политике сећања на ратове у Шпанији и Србији крајем XX и почетком XXI stoleћа. Као главне референтне тачке одабрани су они ратови који су на шпанско и српско друштво оставили нарочито дубоке трагове – Шпански грађански рат и Други светски рат. За основни предмет проучавања изабране су политике сећања на Шпански грађански рат у Шпанији и на Други светски рат у Србији управо због тога што су ови оружани конфликти имали неколико кључних заједничких карактеристика – истовремено су имали обележја грађанског рата и међународног сукоба у који су биле укључене све велике светске и европске силе тога доба (Совјетски Савез, Велика Британија, Француска, Немачка, Италија, Сједињене Америчке Државе), затим су представљали терен на коме су се сукобљавале три доминантне политичке идеологије међуратног периода (либерална демократија, комунизам и фашизам),¹ били су обележени великим и сложеним ратним операцијама и масовним страдањима цивила, док је колективна свест о једном таквом трауматичном раздобљу и страху од његовог понављања трајно утицала на национално самопоимање Шпанаца и Срба и на деловање готово свих политичких елита на тим просторима у наредним деценијама.

Шпанско и српско искуство XX века било је веома различито, како услед унутрашњих националних фактора и специфичних друштвено-политичких актера који су деловали на њиховом тлу у том периоду, тако и због значајне географске удаљености шпанског и српског националног простора и последичног геополитичког значаја који су ти простори имали за велике силе. Ипак, важност овог истраживања за историографију лежи у томе што су српско и шпанско друштво, поред свих различитости које су их одликовале, били сведоци многих транснационалних глобалних дешавања која су делила и бројне заједничке карактеристике. Прва сличност се огледа у карактеру самих ратова који су изабрани за поређење. Избегавајући поједностављивања и уважавајући чињеницу да је сваки појединачни грађански, међудржавни и светски рат имао своје покретачке мотиве и специфични контекст у коме се одвијао, велики број историчара је истицао да су различити конфликти на европском тлу током прве половине XX stoleћа имали многе сличне националне, класне и империјалне узроке. Тиме су са различитих истраживачких позиција формулисали тезе о *Европском грађанском рату*, *Другом тридесетогодишњем рату* или *Добу катастрофа* како би условно дефинисали шири контекст у коме ниједан рат ни револуција нису могли остати уско национални у епохи глобализације и ширења нових политичких идеологија.² Уз то, основну заједничку особеност Шпанског

¹ Према дефиницији Андреја Митровића, појам *фашизам* има своје уже и шире значење. Уже значење подразумева фашизам као један сасвим одређен италијански политички покрет који је временом створио своју партију, преузео апсолутну власт у држави, увео Италију у Други светски рат и у њему нашао пораз. Шире значење види фашизам као збирну именицу за читав низ екстремно десничарских политичких покрета, стремљења или партија које су се појавиле у међуратном периоду, међу којима је најзначајнији *нацизам* у Немачкој; Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Чигоја штампа, 2009), 14; У овом раду ће се реч *фашизам* употребљавати у свом ширем значењу, уз повремено коришћење појма *нацифашизам* – прим. Д. М.

² Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945* (London and New York: Verso, 2016); Domenico Losurdo, *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century* (London and New York: Verso, 2016), 117-155; Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991* (London: Michael Joseph, 1994), 21-222; Ian Kershaw, *To Hell and Back: Europe 1914-1949* (New York: Viking, 2015); Stanley G. Payne, *Civil War in Europe 1905-*

грађанског рата и Другог светског рата одликовала је чињеница да су то били сукоби између фашизма и антифашизма,³ док је коначна победа антифашистичких снага 1945. пресудно обликовала глобални и мнемонички контекст у коме су своје место у наредним деценијама морале пронаћи и Југославија као чланица победничке коалиције, али и франкистичка Шпанија која је дуго година гајила изузетну политичку и идеолошку блискост са фашистичком Италијом и нацистичком Немачком.

Посебан значај теме је у томе што се кроз компаративно проучавање шпанског и српског примера могу пратити све сличности и разлике развоја националних политика сећања на трауматична искуства светских сукоба и грађанских ратова, али и доводити у везу са истоветним процесима на европском и глобалном плану. Стога је као оквирна хронолошка граница која означава почетну тачку истраживања изабран период средине 1980-их година, и то из два разлога. Први је локалног карактера и подразумева чињеницу да су тада обележаване годишњице кључних ратних догађаја – окончања Другог светског рата и ослобођења Југославије 1984/85. и почетка Шпанског грађанског рата 1986. године – које су представљале значајну прекретницу за развој меморијалистичких политика у две земље. Победнички партизански наратив и званични дискурс о забору Грађанског рата у Шпанији, за које је било предвиђено да имају и важну друштвену интегративну функцију, и даље су имали у време поменутих јубилеја чврсту институционалну и режимску подршку, али су од тог времена постајали све гласнији алтернативни и потиснути наративи који су захтевали већу плурализацију мнемоничке сфере. Други разлог се односио на бројне глобалне токове који су на сасвим нови начин актуелизовали друштвено и приватно сећање на ратове, социјалне тензије и репресију ауторитарних система. У њих су спадали све већа јавна и академска заинтересованост за феномен колективног сећања (међу социолозима, филозофима, историчарима, културолозима, психолозима, политиколозима и антрополозима), нови фокус на памћењу Холокауста као јединственог феномена и његова трансформација у међународни симбол масовног страдања читавих заједница под тоталитарним и ауторитарним режимима, затим и све истакнутији значај људских права и развој многих механизма *транзиционе правде* (првенствено након пада војних диктатура у Аргентини и Чилеу током 1980-их, источноевропских комунистичких власти 1989. и режима апартејда у Јужној Африци 1994) као покушај обрачуна друштва и државе у транзицији са наслеђем репресивних система.⁴ Сви ови процеси су у суштини представљали различите моделе помоћу којих су друштвени и политички актери настојали да се „обрачунају са мрачном прошлошћу“ коју је обележило масовно страдање становништва, док је њихово прилагођавање локалној мнемоничкој сцени Шпаније и Србије имало своје специфичне путеве.

Важно је поменути и опште тематске, хронолошке и просторне оквире истраживања. Зарад прецизнијег утврђивања **тематског оквира** неопходно је дефинисати одређене кључне појмове. *Колективно памћење* или *култура сећања* (када се под њом подразумева ненаучна и јавна

1949 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Julián Casanova, *Europa contra Europa 1914-1945* (Barcelona: Crítica, 2011); Ernst Nolte, *La guerra civil europea 1917-1945: Nacionalsocialismo y bolchevismo* (Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 2011)

³ На контексту антифашистичког савеза либералних и комунистичких снага насупрот нацифашизму као кључном за разумевање оба ратна сукоба инсистирају и водећи српски историчари: Андреј Митровић, *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919-1939* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 610-612; Чedomир Попов, *Од Версаја до Данцига* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 380-397.

⁴ Olga Malinova, "Politics of Memory and Nationalism", *Nationalities Papers*, vol. 49, iss. 6, 2021, 997-1007; Geneviève Zubrzycki, Anna Woźny, "The Comparative Politics of Collective Memory", *Annual Review of Sociology*, vol. 46, 2020, 176-180.

употреба прошлости)⁵ обухвата низ практичних образаца и културних садржаја које одређене групе (породице, локалне, мањинске и верске заједнице, па све до институција, великих етничких група, нација и наднационалних организација) усвајају у оквиру формирања специфичне и јединствене слике о прошлости. Социолошки речено, реч је о друштвено-интегративној визији историје путем које се ти културни обрасци о прошлости даље конвертују у посебну идентитеску свест. У једном друштву постоји већи број колективних групних памћења која су у сталној интеракцији путем коегзистенције, међусобног прожимања, дијалога, прикривеног анимозитета или отвореног сукоба.⁶ Ипак, примарна тема овог рада јесте упоредна анализа различитих *политика сећања* у Шпанији и Србији. *Политика сећања* представља подврсту знатно ширег појма *културе сећања* и она обухвата формирање специфичних наратива о историјским догађајима на највишем државном нивоу, јавне политике и праксе меморијализације, (пре)именовање топонима и одонима, усвајање посебних *закона сећања* (*memory laws*) којима се званично институционализују и раздвајају „пожељни“ од „непожељних“ дискурса о прошлости, као и механизме транзиционе правде попут различитих облика симболичких и материјалних репарација. Такође, путем политике сећања се усмеравају актуелне дебате о прошлости и уређује се на који начин би историјски процеси требало бити забележени, интерпретирани, популаризовани или заборављени.⁷ Главни објекат проучавања у овом раду биће кључни носиоци политика памћења у Шпанији и Србији, односно *агенти сећања* – водеће политичке партије, покрети и лидери власти и опозиције. Мнемонички агенти који су активно деловали у Шпанији и Србији крајем XX и почетком XXI века у другим сферама друштва (историографија, публицистика, филм, цркве и верске заједнице, деловање локалних удружења „одоздо“)⁸ разматрани су само у оној мери у којој су значајније утицали на обликовање политике сећања на највишем државном нивоу.

Када су у питању **хронолошке границе**, мора се истаћи да оне нису строго утврђене једним историјским догађајем или годином, пре свега због чињенице да су се друштвено-политичке и мнемоничке прилике различитим темпом развијале у Шпанији и Србији. За почетак анализе узети су поменути јубилеји када је обележавано 40 година од ослобођења Србије/Југославије 1984/85. и 60 година од почетка Шпанског грађанског рата 1986. године, као и због глобалног раста значаја феномена друштвеног сећања до којег управо долази током девете деценије XX века. Имајући у виду да су у дисертацији једни од примарних фокуса анализе транзиционе и постранице политике према прошлости, ове хронолошке границе се повремено померају на ранију епоху како би се непосредно упоредила искуства успоставе парламентаризма након првих постауторитарних избора у Шпанији 1977. и Србији 1990. године. Ово истраживање завршава се са политичким променама у Шпанији 2011. и Србији 2012. године, када је смена власти такође подразумевала и значајан заокрет у односу на дотадашње политике памћења. У границама наведених хронолошких оквира прати се однос савремених политичких елита Шпаније и Србије

⁵ Социолог Тодор Куљић наводи да појам *култура сећања* може имати двоструко значење. У ширем смислу она означава зборни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости, када она постаје синоним термину колективно памћење. У ужем смислу *култура сећања* подразумева међугранску научну дисциплину која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости; Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 10.

⁶ Исто, 9-11.

⁷ Zubrzycki, Woźny, “The Comparative Politics of Collective Memory”, 176.

⁸ Трудећи се да што објективније прикажу историјску реалност, професионални историчари и њихова дела су често одраз свога времена и актуелних политичких, друштвених и научних токова, те могу послужити истраживачима културе сећања као важан извор. Међутим, ипак је неопходно раздвојити *историју* као науку чија се методологија и критичка мисао развијала непрекидно од XIX века, трудећи се нарочито да разлучи прошлу стварност од митова, и *сећање* као једну субјективну категорију и у мањој или већој мери искривљену представу о прошлости; Jacques Le Goff, *History and Memory* (Washington D.C: Columbia University Press, 1996), 196-216.

према најважнијим догађајима и процесима из Шпанског грађанског рата и Другог светског рата на простору окупиране Југославије – однос према кључним борбама, репресији и ратним злочинима, идеологији и наслеђу сукобљених покрета и зараћених страна. Имајући у виду да се репресија победничке франкистичке стране у Шпанији и социјалистичке стране у Југославији наставила и у годинама након окончања рата,⁹ у овом истраживању су анализирани и различити савремени модалитети перцепције ових дешавања, посебно у контексту транзиционе правде и мера суочавања са трауматичним наслеђем.

Када је реч о **просторним границама**, далеко је јасније дефинисати истраживачке оквири у Шпанији, чија се државна територија није мењала у периоду од Грађанског рата до 2011. године, уколико се изузме напуштање последњих колонијалних посела у северном Мароку, Западној Сахари и Екваторијалној Гвинеји током епохе фракизма, што се није битније рефлектовало на мнемоничкој сцени. Са друге стране, територија Србије је у току Другог светског рата била подељена на неколико окупационих подручја, док је њен највећи део био под директном немачком војном влашћу и њој потчињеним колаборационистичким Саветом комесара Милана Аћимовића (до августа 1941) и „Владом народног спаса“ генерала Милана Недића (1941-1944). Током комунистичке епохе је територија Србије добила облик који и сада има, док је у потоњим деценијама она била део социјалистичке Југославије (1944-1992), Савезне Републике Југославије (1992-2003), Државне заједнице Србија и Црна Гора (2003-2006), док је остварила независност 2006. године. Ради прецизније примене компаративног модела и упоређивања мнемоничког искуства двеју земаља, на примеру Србије ће се у овом докторату проучавати само оне политике сећања које су биле спровођене на територији Србије у поменутом хронолошком периоду и то примарно у вези са памћењем ратних догађаја са простора окупиране Србије. Свакако, неће се занемаривати чињеница да се доминантни дискурс у Србији у првим годинама које обухвата ово истраживање (друга половина 1980-их година) не може посматрати одвојено од званичне слике о Другом светском рату која је негована током постојања СФРЈ, нити од перцепције ратних дешавања у другим деловима окупиране Југославије (најпре у контексту геноцида почињеног од стране Независне Државе Хрватске), те ће и такви шири наративни оквири бити адекватно приказани.

Ради проучавања свих меморијализацијских образаца на простору Шпаније и Србије, али и њихових различитости, ова дисертација је подељена на четири главна поглавља у којима се упоредно анализирају појединачни феномени који на најбољи начин могу да прикажу развој политика памћења. У **првом поглављу**, које носи назив *Две Шпаније и две Србије*, приказана је еволуција различитих наратива о потреби превазилажења ратних и идеолошких подела међу народом који су од средине 1980-их долазили из редова шпанских и српских власти. Такође, на погубност грађанских сукоба и на неопходност националног јединства позивали су и бројни поборници контранаратива, било да су они испрва долазили примарно из редова опозиционих покрета и партија (Шпанија) или су се развијали у оквирима дела критички настројених

⁹ Разумевајући то да је прогон политичких неистомишљеника различитог интензитета постојао током целог постојања франкистичке Шпаније и социјалистичке Југославије, у тексту ће бити приказан само однос према непосредној послератној и најинтензивнијој репресији. Масовни прогони и заточења који немају директне везе са самим ратом, као што је био случај са присталицама Информбироа у Југославији од 1948. године, нису ипак уврштени у истраживање. Што се тиче хронолошких граница, у Шпанији је послератни терор био најинтензивнији све до затварања последњег франкистичког концентрационог логора под називом Миранда дел Ебро 1947. и званичног укидања ратног стања у земљи 1948. године, док је у Југославији револуционарни обрачун са ратним злочинцима, идеолошким и класним непријатељима и опозицијом унутар Народног фронта трајао до 1948. године; Javier Rodrigo, *Hasta la raíz: Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista* (Madrid: Alianza Editorial, 2008), 112, 182-183; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића – Књига прва: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953* (Београд: Службени гласник, 2019), 111-112.

интелектуалаца и црквених кругова (Србија). Позиви на консензус у друштву у вези са тумачењем рата на које су позивали водећи политички и мнемонички актери у Шпанији и Србији између 1980-их и 2011/12. године имали су неколико заједничких одлика – често је главни супарник приказиван као онај који оживљава ратне спорове и поново дели друштво на „две Србије“ и „две Шпаније“, док су се разраде постојећих и увођење нових политика сећања одвијали најчешће уочи годишњица истакнутих ратних догађаја. Сличне дилеме пратиле су ове процесе у две државе, те су јавним дискурсом доминирали диспути око тога да ли се до суочавања са прошлошћу могло најбоље доћи путем јавног заборава (држања историјских питања ван политичке арене и „остављања историје историчарима“) или путем таквих комеморативних пракси које би, превасходно на основу тренутних друштвених и политичких потреба, обележавале само одређене и пажљиво одабране ратне епизоде.

Након анализе главних наратива и њихових главних носилаца/актера сећања на политичкој сцени Србије и Шпаније, **друго поглавље** би имало задатак да осветли конкретне мере и јавне политике које су у истом периоду усвајане како би поменути наративи добили свој конкретни облик у меморијализацијској пракси. Све те мере означене су заједничким именитељем – механизми *транзиционе правде*. Концепт транзиционе правде је глобални феномен и у теорији представља скуп различитих правних, политичких и културних инструмената и механизма (комисије за истину, суђења, изградње меморијала, давање репарација и амнестија и др) чији је циљ да ојачају, унапреде или убрзају процесе промене режима и консолидације нових система власти. У пракси оне могу једнако допринети или отежати процесу демократске транзиције и (међу)националног помирења, пре свега због тога што се овакве мере могу (зло)употребљавати на различите начине, док њихова примена и рецепција зависи првенствено од кључних актера који те механизме подржавају или одбацују, али и од бројних других фактора.¹⁰ Стога, у другом поглављу су истражене различите праксе симболичких репарација (скупштинске декларације, посебни закони сећања, меморијали, дани памћења) којима се путем заборава трауматичне прошлости или указивањем на масовна кршења људских права током ратне и поратне епохе настојао успоставити нови друштвени консензус око прошлости. Затим се разматрају механизми материјалних репарација (директне новчане накнаде жртавама репресије и реституција имовине), судско и политичко поништавање последица идеолошких прогона (рехабилитације, амнестије, нове судске истраге) установљивање адекватних архивских пракси зарад бољег осветљавања ратних дешавања, као и разматрање конкретног утицаја „одоздо“ (удружења жртава, бораца и цивилно друштво) на националне политике сећања.

Треће поглавље посвећено је представљању спољних агената сећања и рецепцији њиховог утицаја у Шпанији и Србији. Такви спољни агенти могли су послужити као „узори и путокази“ за шпанске и српске политичке елите (попут институционализовања антитоталитарног сећања на нивоу Европске уније) или бити негативни примери када су се у домаћој јавности спољни мнемонички утицаји посматрали као непожељни фактори који нарушавају сагласност око историјских питања и производе нове друштвене спорове. У другом делу трећег поглавља анализирани су две студије случаја ради бољег разумевања деловања екстерних фактора. Транснационално памћење Холокауста и искуства страдања јеврејске популације на тлу Србије и Шпаније на посебан начин су утицали не само на специфичан међуоднос између патњи већинског (српског/шпанског) и јеврејског народа у оквиру нових политика сећања, већ су указивали и на нове аспекти посматрања целокупног рата. Друга студија случаја испитује

¹⁰ Anja Mihr, “An Introduction to Transitional Justice”, *An Introduction to Transitional Justice*, ed. Olivera Simić (New York and London: Routledge, 2021), 1.

преклапање дипломатије и сећања и њихову међузависност на примерима посебно значајних билатералних шпанско-немачких и српско-руских комеморација у Герники и Београду.

Предмет истраживања у **четвртом поглављу** је одбацивање старих и конструкција нових националних хероја. Најпре је приказана глорификација и постепено преиспитивање и јавни заборав старих вођа који су били водеће личности вишедеценијског ауторитарног периода – Франсиска Франка (Francisco Franco Bahamonde) и Јосипа Броза Тита. Након тога је представљено успостављање нових хероја као симбола националног помирења и покушај дела политичких елита да за памћење њиховог наслеђа обезбеде широку друштвену сагласност. Ратни председник републике Мануел Асања (Manuel Azaña Díaz) и вођа Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) генерал Драгољуб Дража Михаиловић били су погодне личности око којих се могла градити таква симболика. Напослетку, приказане су и јавне перцепције оних особа које су могле послужити као главне мнемоничке алтернативе Асањи и Михаиловићу – истакнута чланица Комунистичке партије Шпаније Долорес Ибарури „Ла Пасионарија“ (Isidora Dolores Ibárruri Gómez – “La Pasionaria”) и председник колаборационистичке владе у окупираној Србији Милан Недић – иако са знатно мање шанси за успех услед њихових улога у рату.

Теорија и методологија

Основни задатак при одабиру адекватних теоријских модела за овај рад је најпре био у томе да се пронађе и издвоји један кључни аспект који је био заједнички Шпанском грађанском и Другом светском рату. Као што је већ било поменуто, оба рата су у себи садржала карактеристике међународних, грађанских, верских и националних сукоба, док је у овом истраживању пошло примарно од проучавања грађанског аспекта ових изузетно сложених конфликта. Сви грађански ратови имају неколико заједничких одлика – дефинишу се као оружане борбе у границама признатог сувереног ентитета (најчешће једне државе) између страна које су биле подложне заједничкој власти на почетку непријатељстава, затим су директно повезани са манифестацијама масовног насиља и злочина које су сукобљени покрети чинили једни против других, док су се друштвени конфликти и трауме често одржавали другим средствима и у потоњим деценијама избијајући на површину у мањем или већем интензитету.¹¹ У том контексту, у раду се првенствено посматрају политике сећања на грађански аспект ових вишедимензионалних ратова – у Шпанији је то био конфликт између националистичке/франкистичке стране и хетерогеног републиканског табора (који су чинили либерални републиканци, умерени и револуционарни социјалисти, анархисти, простаљинистички и антистаљинистички комунисти), док се у окупираној Србији у Другом светском рату одвијео конфликт између Народноослободилачког покрета (партизана), Југословенске војске у отаџбини (четничких/равногорских снага)¹² и колаборационистичких власти (Савет комесара Милана Аћимовића и „Влада народног спаса“ Милана Недића, уз знатну политичку и војну подршку снага фашистичког *Народног покрета*

¹¹ Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 17; Оно што је је применљиво и на Југославију и на Шпанију је опсервација Статиса Каливаса да победничка страна у грађанском рату говори томе да грађански аспект сукоба није постојао, већ да се радило о „леgitимној борби“, док поражене снаге најчешће инсистирају на дефиницији „грађанског“, посебно када теже националном помирењу и сопственом повратку у земљу и на политичку сцену.

¹² У овом раду ће се за ове снаге паралелно користити званични назив овог војно-политичког покрета (*Југословенска војска у отаџбини* – ЈВуО) и термини под којима је он препознатљив у историографији и широј јавности – *равногорски* и *четнички покрет*. Како би се направила разлика између војних формација под командом Драгољуба Михаиловића и *Равногорског покрета*, организације бораца и присталица наслеђа ЈВуО основане 1990. године, онда ће се зарад јасноће у тексту снаге из Другог светског рата наводити малим словом (*равногорски покрет*) – прим. Д. М.

„Збор“ Димитрија Љотића) које су биле потчињене нацистичкој војној управи. Ипак, на почетку ове анализе је узета у обзир примарна разлика међу овим сукобима – у Шпанији је грађански рат представљао основни контекст целокупног конфликта који је започет побуном националистичких војних кругова који су у борби против легитимно изабране владе добили пуну подршку нацистичке Немачке и фашистичке Италије, док је 1941. рат отпочео нападом Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију и распарчавањем њених територија и српског етничког простора, те је страна окупација у овом случају представљала главни контекст.

Трауматично искуство међународног и грађанског рата оставило је дубоке последице по српско и шпанско друштво које су се осећале деценијама по завршетку конфликта. Оба сукоба су се завршила апсолутном победом једне зараћене стране (франкистичких снага и југословенских партизана), након чега је у послератном времену наступило наметање једног победничког наратива који је искључивао све друге интерпретације рата и који је остао интегрални део званичне политике сећања до самог пада ауторитарног режима. При анализирању свих особености победничких политика према прошлости, као и зарад објашњења карактеристика постауторитарних званичних дискурса о рату, пошло се од неколико теоретских приступа који ближе дефинишу саму природу односа сваке власти према (зло)употреби историје.

Међу таквим ауторима се издвајају Јан и Алаида Асман и Ерик Хобсбаум. Проучавајући типове и карактеристике различитих облика памћења, од индивидуалних до колективних, немачки египтолог и културолог Јан Асман направио је диференцијацију између *комуникативног* (бројне врсте сећања које су засноване искључиво на свакодневној комуникацији и могу опстати међу индивидуама и заједницама до највише 80 година) и *културног памћења* које је оценио као оно које је окренуто фиксираним тачкама из прошлости, које је постало део институционализоване мнемотехнике и које има своје специфичне носиоце.¹³ Појам *културног памћења* додатно је прецизирала професорка културне антропологије Алаида Асман, која сматра да њега првенствено формирају материјалне репрезентације попут текстова, слика и споменика, затим симболичке праксе у облику свечаности и ритуала. Додатно, она сматра да чврстину и трајност културном памћењу дају институције, те да оно врло често служи и изградњи националног идентитета тамо где такво памћење грађани усвајају, а политичари призивају.¹⁴ Тежње носилаца власти да институционализују специфичан облик овако формулисаног *културног памћења* су се често манифестовале путем феномена под називом „измишљање традиција“. Британски историчар Ерик Хобсбаум је појам „измишљене традиције“ описао као конструисане радње ритуалне или симболичке природе (попут комеморација и годишњица) којима владајуће елите теже да успоставе континуитет са „одговарајућом историјском прошлошћу“, док су такве „нове традиције“ увек одговор на нове друштвене ситуације и покушај да се представи историјски континуитет путем мањег или већег искривљавања прошле стварности.¹⁵ Конструисање нових традиција не би било могуће без изостављања или заборављања одређених делова прошлости који се из различитих разлога не уклапају у нову и пожељну перцепцију историје. Главни облици заборављања који постају саставни део бројних политика сећања јесу *репресивно* („заборављање које кажњава“ или *damnatio memoriae*), *дефанзивно/саучесничко* (заборављање ради заштите починилаца злочина), *конструктивно* (одбацивање већине вредности или реалности из прошлости зарад новог политичког или биографског почетка) и *терапеутско заборављање*

¹³ Jan Asman, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (Beograd: Prosveta, 2011), 49-53.

¹⁴ Alaida Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 33-40.

¹⁵ Erik Hobsbom, „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 5-6.

(збацивање терета историје путем признања мрачних делова прошлости како би се превладале заједничке друштвене трауме).¹⁶

Ипак, најважнији теоријски модел феномена **политике сећања** који је примењен у овом раду је заснован на класификацији политиколога Мајкла Бернхарда и Јана Кубика који су понудили схему конкретних *актера сећања*, односно *мнемоничких актера* (*mnemonic actors*) и специфичних *режима сећања* (*regimes of memory*) који проистичу из међусобних односа ових носилаца памћења. У овом контексту се под актерима сећања подразумевају политичке партије, покрети, појединци и организације који на политичкој сфери теже институционализацији конкретног односа према прошлости. Међу четири типа актера сећања се издвајају *мнемонички ратници* (*mnemonic warriors*) који се чврсто држе једног тумачења историје којег чврсто бране у јавности и настоје да га наметну кроз конкретне политичке одлуке. На другом месту су *мнемонички плуралисти* (*mnemonic pluralists*) који заступају уверење да постоји више равноправних интерпретација прошлости међу којима мора бити дијалога. Затим су ту и *мнемонички одрицатељи* (*mnemonic abnegators*) који настоје да питања прошлости држе изван сфере политичког одлучивања, да препусте историјске контроверзе расправама стручњака и да тиме избегну преливање историјских неслагања на садашњи политички живот. На четвртном месту су *мнемонички проспективци* (*mnemonic prospectives*) који, попут *ратника*, сматрају да постоји само једна исправна перцепција прошлости, али такође верују да управо те вредности из прошлости једине пружају адекватни путоказ ка бољој будућности и свеукупном напретку државе, те теже да такав поглед наметну као доминантан у друштву.

Приликом интеракције ових актера могућа је успостава три врсте *режима сећања*, односно свеукупног односа који водећи политички актери и шире друштво имају према прошлости. На првом месту постоји *поларизован режим сећања* (*fractured memory regime*) који означава друштво у коме већина политичких актера има улогу *ратника*, те у јавности преовлађују оштри сукоби око прошлости и честа је појава (зло)употребе историје зарад политичких обрачуна. Затим је ту и *унификован/једнообразан режим* (*unified regime*) у коме већина актера преузима улогу *одрицатеља*. Актери се одлучују за заузимање овакве позиције из два разлога – због тога што у друштву постоји широк консензус у вези са разумевањем одређеног историјског периода или зато што постоји велика опасност од политизације прошлости и обнављања некадашњих оштрих сукоба, те садашњи политички актери постају *одрицатељи* и примењују стратегију заборављања како би очували стабилност. На крају је важно поменути и *стабилан/учвршћен режим* (*pillarized regime*) у којем преовлађују *плуралисти*, где постоје различите интерпретације историје, али оне не производе веће јавне поларизације и коегзистирају у атмосфери институционализованог дијалога.¹⁷ Иако су Бернхард и Кубик овај теоријски модел *политике сећања* формулисали зарад упоређивања односа који су земље некадашњег Источног блока и бивше Југославије имале према процесу пада комунизма у Европи у време његове двадесете годишњице (2009), сматрамо да је овај компаративни модел применљив и за анализу политике сећања и упоређивање улоге које су различити друштвени актери у Шпанији и Србији имали према ратним дешавањима из 1930-их и 1940-их година.

За потребе писања рада коришћени су и бројни методолошки приступи. На првом месту је примењен **класичан метод историографије** који подразумева критичку анализу изворне грађе – необјављених архивских докумената, објављених извора, штампе, билтена, званичних извештаја државних органа, текстова закона и резолуција, записника са седница владе и скупштине,

¹⁶ Alaida Asman, *Oblici zaborava* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018), 48-64.

¹⁷ Michael Bernhard, Jan Kubik, "A Theory of the Politics of Memory", *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, ed. Michael Bernhard, Jan Kubik (Oxford: Oxford University Press, 2014), 7-34.

мемоарских записа и зборника текстова истакнутих политичара и представника меморијалистичких удружења – и проучавање обимне литературе о самим ратовима и различитим аспектима сећања на њих. Затим, примењен је и **метод анализе наратива**. Појам *наратив* је овде схваћен као кровни термин за одређени специфични начин путем којег су представљени повезани догађаји и процеси, док су такве јединствене представе карактеристичне за конкретне организације и појединце, жанрове (историографију, књижевност, новинарски дискурс) и медије (усмена и писана реч, филм, позориште). У том смислу, за формирање наратива није толико битно да ли су и у којој мери та дешавања из прошлости историјска или не, за разлику од историографије којој је то од кључног значаја, већ је важна могућност и начин употребе тих догађаја за конкретне циљеве најважнијих носилаца тог наратива.¹⁸ Ипак, кључан за пуно разумевање мнемоничке ситуације у Шпанији и Србији је **метод компарације**. Овај метод омогућава проучавање истих или сличних појава у различитим националним контекстима, што доприноси потпунијем схватању свих сличности и разлика мнемоничких процеса у два друштва. Поређење се врши на два нивоа: *хронолошким* (ради објашњења зашто у истом временском периоду политичке елите прибегавају баш тим специфичним формама репрезентације прошлости) и *тематском* (када се проучавају конкретне мере сличног или истог карактера којима се промовишу и институционализују политике сећања и заборавља, као и због истраживања узрока због којих се те мнемоничке појаве истичу).

Извори и литература

Рад на дисертацији заснован је на проучавању обимне изворне грађе и литературе. Када су у питању **историјски извори**, коришћен је велики број необјављеног и објављеног материјала. Од највећег значаја, посебно за анализу мнемоничких пракси социјалистичке Југославије и Србије током оних година које су обухваћене докторатом, јесте била необјављена архивска грађа из Архива Југославије, Државног архива Србије, Историјског архива Београда и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије. Из Архива Југославије и Државног архива Србије од нарочитог су значаја фондови Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) и Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР), односно савезних и републичких органа ове две важне друштвено-политичке организације које су током постојања социјалистичке Југославије имале и истакнуту улогу у очувању званичног сећања на рат. Важност за проучавање политике сећања имала су и посебна тела која су се унутар СУБНОР-а и ССРН-а бавила меморијализацијом рата - *Комисија за неговоње револуционарних традиција* СУБНОР-а, затим и *Координациони одбор за неговоње револуционарних традиција, обележававање значајних догађаја и личности из историје народа и народности* и *Координациони одбор за обележававање и очување имена и дела Јосипа Броза Тита* у оквиру ССРН-а. На нивоу Србије, најкориснији су били записници и званичне одлуке високих партијских тела републике и града Београда (председништва централних комитета Савеза комуниста Србије и Београда) који се чувају у Државног архиву Србије и Историјском архиву Београда и који су доносили најважнија решења у вези са обележавањем рата. Ипак, приликом прикупљања грађе постојали су и изазови. Забрана увида у документе који су настали у последњих 30 година у Србији знатно је сузила могућност интензивнијег консултовања архива. Додатно, прилика за даље компаративне анализе би се отворила и проучавањем грађе релевантних шпанских архивских институција – *Onimti архив управе* (*Archivo General de la Administración*) у Алкали де Енарес,

¹⁸ Chris Lorenz, Stefan Berger, Nicola Brauch, "Narrativity and Historical Writing", *Analysing Historical Narratives: On Academic, Popular and Educational Framings of the Past*, ed. Stefan Berger, Nicola Brauch, Chris Lorenz (New York and Oxford: Berghahn Books, 2021), 2.

Национални историјски архив (Archivo Histórico Nacional) у Мадриду и Документациони центар историјског памћења (Centro Documental de la Memoria Histórica) у Саламанки. Међутим, они нису били консултовани услед пандемије корона вируса и значајног редуковања програма студентске и академске размене са Шпанијом, али свакако остају аутору у виду као наредни корак у будућем истраживању.

На другом месту су се налазили штампани и електронски медији. Водећи шпански дневни листови су у највећој мери дигитализовани и доступни уз претплату. Коришћене су најтиражније дневне новине на националном нивоу (*El País*, *ABC*, *El Mundo*), потом и листови који су више регионалног карактера и излазе првенствено у Каталонији (*La Vanguardia*) и Баскији (*El Correo*). Већ почетком XXI века дигитална издања постају све доступнија, те су поједини медији (*La Razón*, *Público*) консултовани често у том облику, док су други имали само онлајн платформе (*Cadena Ser*, *Europa Press*). У Србији је процес дигитализације медија текао спорије, те је читање штампаних примерака било могуће једино у библиотекама, али је чланцима који су објављивани у водећој српској штампи у XXI stoleћу могуће приступити и у електронској форми. Ипак, важан пројекат представљало је потпуно дигитализовање свих бројева листа *Данас* од његовог оснивања 1997. године, што је умногоме олакшало израду доктората. Када се посматра хронолошки, праћене су најтиражније дневне и недељне новине из периода СФРЈ (*Политика*, *Борба*, *Вечерње новости*, *НИН*), затим страначка и професионална периодика која је почела да излази 1990-их (*Српска реч*, *Велика Србија*, *Демократија*, *Време*, *Наша борба*, *Глас јавности*, *Блиц*, *Данас*), док су поједини медији консултовани само путем веб-сајта (*PTC*, *РТВ*, *Б92*, *Недељник*).

Следећи значај корпус историјских извора који је анализиран јесу сви они документи који су проистекли из рада извршних и законодавних органа власти. У питању су текстови закона, резолуција и декларација, судске пресуде и решења, записници са парламентарних заседања, извештаји специјализованих комисија и мапе масовних гробница у којима почивају жртве репресије. Закони, резолуције и декларације које се усвајале владе и скупштине објављивани су у *Службеном гласнику Републике Србије* и у *Службеном гласнику државе* (*Boletín Oficial del Estado* – BOE). Одговарајућим судским одлукама такође је могуће приступити путем интернета, и то преко сајтова *Државног вишег суда* (*Audiencia Nacional*) и *Врховног суда* (*Tribunal Supremo*) у Шпанији, док се на веб страници *Вишег суда у Београду* могу консултовати само поједина решења о одобрењу или одбијању рехабилитације. Приступање записницима са скупштинских заседања такође је омогућено путем интернета, али неуједначено. Док је у Шпанији могуће ишчитавање свих записника још од обнављања парламентаризма 1977. године, и то путем званичне веб странице доњег дома скупштине под називом *Конгрес посланика* (*Congreso de los Diputados*), у Србији је консултовање скупштинских расправа могуће путем платформе *Отворени парламент*, покренуте од стране невладине организације *Црпа* 2012. године.¹⁹ Имајући у виду да је транскрибовање скупштинских белешки у оквиру *Отвореног парламента* стално у току, мора се истаћи да су у време писања ових редова доступни записници седница од 1997. до данас. С обзиром на чињеницу да је највећи број прописа који су се односили на политику сећања (закон о државном празницима, измене закона о правима бораца, два закона о рехабилитацији) донет након 2000. године, ово ограничење није озбиљније утицало на ток истраживања. Напослетку, пописе масовних гробница и репресије победничких снага могуће је

¹⁹ Congreso de los Diputados: <https://www.congreso.es/es/busqueda-de-publicaciones>, datum pristupa 10.3.2025; Otvoreni parlament: <https://otvoreniiparlament.rs/>, datum pristupa 10.3.2025.

пронаћи на сајту Владе Шпаније, односно на веб страници Државне комисије за тајне гробнице коју је основала Влада Србије 2009. године.²⁰

Од посебног значаја су били мемоарски записи, сећања и збирке ауторских текстова истакнутих политичких актера, судија и меморијалистичких активиста који су активно деловали на мнемоничкој сцени у Шпанији и Србији. Од политичара чији су текстови проучавани издвајају се Иван Стамболић, Слободан Милошевић, Добрица Ћосић, Мирјана Марковић, Вук Драшковић, Војислав Шешељ, Зоран Ђинђић, Фелипе Гонсалес (Felipe González Márquez), Сантијаго Карилхо (Santiago José Carrillo Solares), Хосе Марија Аснар (José María Alfredo Aznar López), Хосе Луис Сапатеро (José Luis Rodríguez Zapatero) и Маријано Рахој (Mariano Rajoy Brey). Битну улогу у судским процесима повезаним са наслеђем репресије имале су и судије Гојко Лазарев из Шапца и Балтасар Гарсон (Baltasar Garzón Real) из Државног вишег суда у Шпанији, те су анализирани и њихови текстови. На шпанској активистичкој сцени важне увиде у настанак и развој меморијалистичког покрета пружају књиге Емилија Силве (Emilio Silva Barrera) и Сантијага Масијаса (Santiago Macías Pérez), оснивача *Удружења за повратак историјског памћења* (Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica – ARMH) које је било једно од првих и најмасовнијих које се бавило локализацијом и ексхумацијом масовних гробница. На простору Србије су сличне активистичке подухвате на националном нивоу, посебно након формирања две државне комисије 2009. године, предводили великим делом професионални историчари, те су њихови налази послужили истовремено и као историјски извор и литература.

Када је у питању **литература**, може се говорити о три групе научних публикација. Прву групу би сачињавале монографије, зборници радова и чланци који се баве теоријским аспектима и ближем одржељивању појма политике сећања. На другом месту је историографија о самом току и учесницима Шпанског грађанског рата и Другог светског рата у Југославији. Међу овом обимном групом литературе о Грађанском рату у Шпанији издвајају се свакако капитална дела шпанских историчара Хулијана Касанове, Анхела Вињаса, Сантоса Хулије, Алберта Реига Тапије, као и историчара са англосаксонског и француског простора попут Пола Престона, Стенлија Пејна, Хјуа Томаса, Пјера Бруеа и Емила Темима.²¹ За разумевање што шире слике Другог светског рата на простору Југославије коришћена су дела српских и иностраних аутора која се баве самим ратом или су део знатно опширнијих приказа целокупне историје југословенске државе. У том контексту су од посебног значаја радови Бранка Петрановића, Милана Ристовића, Стевана Павловића, Љубодрага Димића, Милана Гулића, Мари-Жанин Чалић и Џона Лемпија.²²

²⁰ Gobierno de España, *Buscador de mapa de fosas georreferenciado*, <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx>, datum pristupa 25.4.2024; Министарство правде Републике Србије, *Државна комисија за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944. године*: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>, датум приступа 25.4.2024.

²¹ Pjer Brue, Emil Temim, *Revolucija i građanski rat u Španiji* (Beograd: Filip Višnjić, 2016); Hugh Thomas, *Španjolski građanski rat*, I-II (Rijeka: Otakar Keršovani, 1980); Julián Casanova, *Historia de España*, vol. 8: *República y Guerra Civil* (Barcelona: Crítica, Marcial Pons, 2007); *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*, ed. Ángel Viñas (Barcelona: Pasado y Presente, 2012); Ángel Viñas, *La República en guerra: Contra Franco, Hitler, Mussolini y la hostilidad británica* (Barcelona: Crítica, 2012); *Víctimas de la Guerra Civil*, ed. Santos Juliá (Madrid: Temas de Hoy, 1999); Stanley G. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism* (New Haven: Yale University Press, 2004); Paul Preston, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge* (London and New York: Routledge, 2006); *La Guerra Civil española 80 años después: Un conflicto internacional y una fractura cultural*, ed. Alberto Reig Tapia, Josep Sánchez Cervelló (Madrid: Editorial Tecnos, 2019)

²² Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992); Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd:

Трећу групу чине публикације које се неспоредно баве развојем различитих аспеката културе сећања у Србији и Шпанији. Пошто су у питању теме које су бројни научници проучавали са различитих методолошких позиција, овај вид литературе је заиста обиман и биће наведен само део најзначајнијих радова. О мнемоничким и другим врстама конфликта власти и дела интелектуалаца критичних према југословенском режиму током 1980-их писали су Јасна Драговић Сосо и Петар Ристановић, док је Слободан Наумовић јавне диспуте око традиције проучавао и на примеру 1990-их. Споменичким наслеђем посвећене су студије Олге Манојловић Пинтар и Ненада Макуљевића, док су се Дубравка Стојановић и Милан Радановић у неколико поглавља у зборницима радова бавили односом политичких елита XXI века према Другом светском рату.²³ Ипак, најсвеобухватнију анализу развоја мнемоничке сцене у Србији од касног социјализма до друге деценије XXI века пружила је Јелена Ђуреиновић у многим својим публикацијама, међу којима је најистакнутија њена монографија о политици сећања на Други светски рат у савременој Србији.²⁴ Када је у питању Шпанија, проучавање културе сећања на рат у овој земљи такође је било интензивно од позних 1990-их и нарочито током 2000-их година. Палома Агилар и Омар Енкарнасион су се првенствено фокусирали на став политичких актера према рату и анализирали конкретне мере репарације, док су се Сантос Хулија, Франсиско Еспиноса Маестре, Мајкл Ричардс и Енрике Морадиељос са различитих позиција бавили и широм сликом и узроком промене тумачења рата у контексту политике, историографије, културе и смене генерација.²⁵

Иако је литература о самом Шпанском грађанском рату и Другом светском рату, као и различитим модалитетима сећања на њих заиста обимна и квалитетна, ипак одређена питања нису довољно расветљена, те је циљ ове докторске дисертације да те теме додатно истражи. Директна компарација развоја политике сећања у две земље са тако различитим геополитичким положајем и историјским искуствима би омогућила да се са већом прецизношћу лоцирају све

Službeni glasnik, 2005); Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији* (Нови Сад: САНУ, 2001); Милан Гулић, *Југословенска држава 1918-2006* (Београд: Институт за савремену историју, 2023); Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: Клио, 2013); Džon Lemp, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja* (Београд: Dan Graf, 2004)

²³ Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma* (Београд: Фабрика књига, 2004); Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka* (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију : "Filip Višnjić", 2009); Петар Ристановић, *Илузија моћи: Српски критички интелектуалци и комунистички режим* (Београд: Фондација Александар Невски : ИП Принцип, 2020); Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. (Београд: Удружење за друштвену историју, Ћигоја штампа, 2014); Nenad Makuljević, *Memorija i manipulacija: Spomenička kultura u Srbiji 1989-2021* (Београд: Библиотека XX век, 2022); Dubravka Stojanović, "Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia", *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina P. Ramet, Ola Linstead (London: Palgrave Macmillan, 2011), 247-264; Milan Radanović, „Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, prir. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković (Novi Sad: AKO, 2012), 81-110.

²⁴ Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution* (New York and London: Routledge, 2020)

²⁵ Paloma Aguilar Fernández, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española* (Madrid: Alianza Editorial, 1996); Paloma Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria y memorias de la política: el caso español en perspectiva comparada* (Madrid: Alianza Editorial, 2008); Omar G. Encarnación, *Democracy without Justice in Spain: The Politics of Forgetting* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014); Santos Juliá Díaz, *Transición: historia de una política española 1937-2017* (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2018); Santos Juliá Díaz, *Elogio de Historia en el Tiempo de Memoria* (Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero : Marcial Pons Historia, 2011); Francisco Espinosa Maestre, *Lucha de historias, lucha de memorias: España 2002-2015* (Sevilla: Aconcagua Libros, 2015); Michael Richards, *After the Civil War: Making Memory and Re-Making Spain since 1936* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013); Enrique Moradiellos, *La guerra de España (1936-1939): estudios y controversias* (Barcelona: RBA Libros, 2012); Alberto Reig Tapia, *Revisionismo y política. Pío Moa revisado* (Madrid: Ediciones Akal, 2010)

оне заједничке тачке које су део шире еволуције глобалног и европског памћења рата и трауматичних историјских дешавања, док разлике у мнемоничкој пракси додатно подвлаче значај локалног националног контекста и откривају све његове специфичности. Ретке су биле публикације које су се директно бавиле заједничким приказом српског и шпанског ратног искуства током 1930-их и 1940-их, као и културом сећања на ратове. Монографија Филипа Минехана о сличностима и разликама Шпанског грађанског рата, Другог светског рата у Југославији и Грчког грађанског рата на адекватан компаративни начин је упоредно обрадила узроке, ток и природу самих ратова.²⁶ Зборник о преиспитивању прошлости и историјском ревизионизму у издању Удружења „Шпански борци 1936-1939“ је био резултат важног билатералног научног сусрета и на једном месту сакупио радове српских и шпанских стручњака који су анализирали мнемоничке прилике у два друштва, али у њему ипак није било непосреднијег компарирања два историјска искуства и политика памћења.²⁷ Са друге стране, у недавном зборнику радова Института за европске студије из Београда су бројни истраживачи из области различитих друштвено-хуманистичких наука поредили шпанска и југословенска искуства на пољима политичког и економског развоја, али је и овде изостало директно упоредно проучавање српско-шпанских паралела. Компарације грађанских ратова у овом зборнику нису биле дубље проблематизоване, док је више речи било о искуствима ауторитаризма и демократизације.²⁸

Са друге стране, компаративни приступ је омогућио аутору да додатно истражи одређене теме о којима је екстензивно писано у случају једне земље, док им је недовољно посвећена пажња на примеру друге државе, те да путем упоредне анализе попуни наведене празнине. Анализа екстерних мнемоничких утицаја на развој политике сећања и заборава у Србији и Шпанији је до сада била ограничена само на специфичне студије случаја (развој анти тоталитарног наратива у земљама Европске уније и његов утицај на Србију, као и значај процеса против чилеанског диктатора Аугуста Пиночеа на мнемоничке прилике у Шпанији), али свеобухватна слика ових утицаја није била систематски обрађена. Законске и друге мере које су у Шпанији донете, превасходно у корист жртава репресије и њихових потомака, у науци су већ увелико препознате као механизми транзиционе (или посттранзиционе) правде и у том теоријском оквиру се приказују, док се на примеру Србије појам транзиционе правде своди углавном на праксе репарације у вези са ратовима 1990-их и занемарује се њихов значај у контексту односа државе према наслеђу Другог светског рата. Уз то, не постоји довољно истраживања о еволуцији односа шпанских политичких елита према симболичком наслеђу водећих личности рата (Франсиско Франко, Мануел Асања, Долорес Ибарури), њиховом глорификовању, преиспитивању и одбацивању, док су такве научне анализе на простору Србије у контексту политике сећања према најзначајнијим ратним вођама (Јосип Броз Тито, Драгољуб Дража Михаиловић, Милан Недић) заиста многобројне и квалитетне.

²⁶ Philip B. Minehan, *Civil War and World War in Europe: Spain, Yugoslavia, and Greece, 1936-1949* (London: Palgrave Macmillan, 2006)

²⁷ *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović (Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014)

²⁸ *Југословенско-шпанске паралеле*, ур. Рајко Петровић (Београд: Институт за европске студије, 2023)

УВОД

Сукобљене стране у конфликту и почетак ратова

Грађански ратови у Европи у првој половини 20. века представљали су најдраматичнији израз дубоких идеолошких и друштвених подела које су захватиле континент. Слом старих монархијских поредака после Првог светског рата отворио је простор за настанак и сучељавање три кључне идеолошке визије – фашизма, комунизма и либералне демократије. Свака од њих тежила је да редифинише државу, друштво и појединца, а њихов сукоб је продирао у саме темеље друштвених односа, узрокујући расцепе не само на политичком плану, већ и по етничким, верским и класним линијама. Револуције и унутрашњи грађански сукоби – од две револуције у Русији 1917. године, преко транснационалних социјално-економских нестабилности током 1920-их и општег раста ауторитаризма током 1930-их, затим конфликта у Шпанији од 1936. до 1939. године, па све до Грчког грађанског рата у који је трајао до 1949. – показали су да је Европа ушла у доба „идеолошких грађанских ратова“ чији су токови били нераскидиво повезани са интервенцијама великих сила. Други светски рат је представљао врхунац тих сукоба, јер је у себи сјединио глобални војни конфликт са унутрашњим обрачунима у бројним земљама. Најпре у Шпанији, а након 1939. у Пољској, Југославији, Грчкој и другим окупираним државама, борба против фашизма и стране окупације испреплела се са унутрашњим грађанским ратовима у којима су се сударали не само национални покрети, већ и различите идеолошке визије будућности. Последице тих сукоба биле су дуготрајне: дубоке политичке поларизације, масовни прогони и освете, трајно уграђене поделе у колективном сећању, као и успостављање ауторитарних и тоталитарних режима у послератном периоду.²⁹

Основна заједничка особеност Шпанског грађанског рата и Другог светског рата је била у томе што су оба сукоба била обрачун у којима су доминирале три велике политичке идеологије које су се учврстиле у међуратном периоду – фашизам, социјализам и либерална демократија.³⁰ Иако је супротстављеност фашизма и антифашизма представљала главни контекст разумевања оба конфликта, односи међу њиховим протагонистима у Шпанији, Југославији и на глобалној сцени били су изузетно сложени, често непредвидиви и кретали су се од савезништва, политике немешања па све до отвореног непријатељства и ратних дејстава.

На првом месту се издвајају **снаге нацифашизма** и њима блиски политички покрети, пре свега узимајући у обзир чињеницу да су они изазвали оба рата започињањем војне побуне у Шпанији 1936. и инвазијом нацистичке Немачке и њених савезника на Југославију 1941. године. Убрзо након што је коалиција левичара и либерала под називом *Народни фронт* однела победу на изборима у фебруару 1936. године, део конзервативних и екстремно десничарских кругова у војсци почео је са припремама државног удара, који је и избио 17. и 18. јула 1936. године. Побуњенике су предводили генерали Емилио Мола (Emilio Mola Vidal), Мигел Кабанелас (Miguel Cabanellas Ferrer), Франсиско Франко (Francisco Franco Bahamonde), Гонсало Кејпо де Љано (Gonzalo Queipo de Llano y Sierra) и пуковник Хуан Јаге (Juan Yagüe Blanco), док су власт успели да преузму у кратком року на Канарским острвима, у Шпанском Мароку, Галицији, старој Касиљи, Навари, највећем делу Андалузије и Балеара, затим и у делу Арагона, Астурије и Екстремадуре. Под контролом Републике су остали Мадрид, нова Кастиља, Валенсија, Каталонија, као и велики део Баскије, Кантабрије и Астурије.³¹ Поред армије, у завери су

²⁹ Minehan, *Civil War and World War in Europe*, 1-7.

³⁰ Митровић, *Време нетрпељивих*, 18-19, 610-611.

³¹ Casanova, *Historia de España*, vol. 8: *República y Guerra Civil*, 187-191.

учествовале и поједине конзервативне екстремно десничарске странке попут *Шпанске обнове* (*Renovación Española*), као и фашистичка партија *Шпанска фаланга*, коју је 1934. основао Хосе Антонио Примо де Ривера, син генерала Мигела Прима де Ривере који завео војну диктатуру у Шпанији између 1923. и 1930. године.³² Побуњеници су од самог почетка могли рачунати на обимну спољну дипломатску и војну подршку. Фашистичка Италија је са појединим шпанским монархистичким и војним круговима скопила споразум о подршци евентуалном државном удару још 1934. година, а првог јула 1936. је са завереницима постигнут и споразум о испоруци војне помоћи.³³ До краја јула 1936. су побуњеници већ остварили недвосмислено дипломатско, војно и идеолошко савезништво са фашистичком Италијом, нацистичком Немачком и екстремно десничарском диктатуром Антонија Салазара (*António de Oliveira Salazar*) у Португалу.³⁴

Идеолошка основа побуне заснивала се на идеји екстремног шпанског национализма који се у периоду Републике одликовао двома доминантним гранама. То су били конзервативни католички национализам (монархисти алфонсинисти, односно присталице свргнутог краља Алфонса XIII, затим карлисти из Наваре, значајан део армије, црквени великодостојници) на једној страни и фашизам на другој страни.³⁵ Ове две струје стопиле су приликом учвршћивања власти на националистичком³⁶ делу територије током рата, у време консолидовања диктаторских овлашћења самог генерала Франка и стварања јединствене партије 1937. године. Франко се у првим месецима рата захваљујући војним успесима и интензивној пропаганди уздигао у доминантну личност на побуњеној територији, те је био проглашен 28. септембра 1936. за шефа владе, а свега пар дана касније (1. октобра) и за *шефа државе* (*Jefe del Estado*).³⁷ Своја апсолутна овлашћења Франко је учврстио уједињењем разних десничарских струја, често и путем присиле и прогона, у јединствену и једину легалну партију *Шпанска традиционалистичка фаланга* (*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*) која је створена 19. априла 1937. године. Ова партија је формално настала спајањем Фаланге и традиционалистичког карлистичког покрета из Наваре, док су фашистички идеали (ауторитаризам, специфична пропаганда, корпоративно организована економија, али и уз јак

³² Thomas, *Španjolski građanski rat*, I (Rijeka: Otokar Keršovani, 1980), 46-51, 142-160; Пун назив фашистичке странке које је створена 1934. је *Шпанска фаланга зборова националносиндикалистичке офанзиве* (*Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*) – прим. Д. М.

³³ Ángel Viñas, *¿Quién quiso la Guerra civil?: historia de una conspiración* (Barcelona: Crítica, 2019), 85-95, 176-191.

³⁴ John. C. Coverdale, *La intervencion fascista en la Guerra Civil Española* (Madrid: Alianza, 1979), 80-98; Robert H. Whealey, *Hitler and Spain: The Nazi Role in the Spanish Civil War 1936-1939* (Lexington KY: University Press of Kentucky, 1989), 17-26; Bartosz Kaczorowski, "Portugal ante la Guerra Civil Española", *La Guerra Civil española 80 años después*, 169-172.

³⁵ Контрареволуционарни екстремни национализам и фашизам имали су неколико заједничких црта – ауторитаризам, милитаризам, снажан анимозитет према идејама либерализма, умерене и радикалне левнице, затим примена насиља као оруђа политичке борбе – али је било и разлика. Код првих је ослањање на цркву, војску и традицију било доминантно у разумевању шпанског национализма, док је код фашистичких струја клерикализам био знатно слабији, а израженији је био револуционарни елемент (стварање „новог тоталитарног друштва“ у складу са фашистичком идеологијом); Stanley G. Payne, *Fascism in Spain 1923-1977* (Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1999), 469-476.

³⁶ У литератури, пре свега оној објављеној на шпанском језику, за снаге које су започеле војну побуну се првенствено користе термини *националистичка страна* (*bando nacionalista*) или *побуњеничка страна* (*bando sublevado*). Појам *франкистичка страна* (*bando franquista*) се нешто ређе користи услед непрецизности. Наиме, при припремању и организовању побуне Франко је био само један од генерала-завереника (пре почетка планираног државног удара генерал Мола је био главни стратег побуне, док је на њено чело требало формално да стане генерал Хосе Санхурхо (*José Sanjurjo y Sacanell*) који је био у самоизгнанству у Португалу, али је погинуо у авионској несрећи 20. јула 1936. године), док је Франко коначно институционализовао своју апсолутну моћ крајем септембра и почетком октобра 1936. године, те су тек од тада националистичке снаге у рату могле у потпуности да понесу епитет *франкистичке* – прим. Д. М.

³⁷ Javier Tusell, *Franco en la Guerra Civil: una biografía política* (Barcelona: Tusquets, 1993), 50-57.

утицај католичке цркве) у њој остали доминантни током целог рата и у првим послератним годинама.³⁸

Са друге стране, рат на простору Југославије започео је 6. априла 1941. нападом нацистичке Немачке, фашистичке Италије и Мађарске на њену територију. Формални повод је био државни удар који су 27. марта спровели официри против режима кнеза Павла Карађорђевића и владе Цветковић-Мачек због тога што су свега два дана раније (25. марта) потписали приступање Југославије Тројном пакту. Војне снаге Сила осовине биле су знатно надмоћније од југословенских, те је Краљевина Југославија у Априлском рату поражена за свега 11 дана (6-17. април), а влада је отишла у избеглиштво.³⁹ Ипак, стварног места за Југославију у „немачком новом поретку“ није било без обзира на њено држање у рату јер је југоисточна Европа у нацистичким плановима била виђена као простор инфериорних народа и држава, те им је било намењено потчињавање и привредна експлоатација.⁴⁰ Након ратног пораза Југославија је била подељена на неколико територија у којима су власт вршиле суседне земље или марионетске државе. Када је у питању простор данашње Србије, њен највећи део је доспео под директну немачку војну управу, уз посебан режим фолксдојчера у Банату, док су остале области доспеле под власт Мађарске (Бачка), усташке Независне Државе Хрватске (Срем), Бугарске (Пирот, Врање, део Косова), затим Велике Албаније (Метохија, највећи део Косова, део Рашке области) и Црне Горе (Пријепоље, Нова Варош, Сјеница, Прибој) које су биле протекторати Италије.⁴¹

На простору окупиране Србије су немачки војни органи формирали две најистакнутије колаборационистичке управе. На првом месту је био Савет комесара под вођством Милана Аћимовића који је образован 30. априла 1941. године, док је већ 29. августа 1941. овај орган замењен „Владом народног спаса“ предвођеном генералом Миланом Недићем, што се догодило првенствено због несупеха Савета комесара да пацификује Србију и сузбије устанак против окупатора. Идеолошки корени колаборационизма могли су се наћи у међуратном периоду у деловању бројних екстремних десничарских организација, интелектуалаца и политичара.⁴² Међу негативне тековине колаборационистичке управе, која је формално постојала до јесени 1944. године, посебно су се истицали улазак у грађански рат (прво у служби окупатора, а потом националистичке стране у рату) и прогон партизана, помагање окупатору путем пропаганде, руковођење делом концентрационог логора на Бањици од стране Специјалне полиције, саучесништво и помоћ окупационим снагама у спровођењу Холокауста, слање радне снаге на рад у Немачку, док су са друге стране збринули велики број српских избеглица из НДХ, имали су делимичан успех у обуздавању немачких репресалија над српским цивилима и нису удовољили немачким жељама да пошаљу трупе на Источни фронт.⁴³ Веће поверење окупатора у односу на Недићеву владу уживао је *Народни покрет „Збор“*, основан још крајем 1934. од стране Димитрија Љотића, док је у наредним годинама учвршћена његова идеологија као југословенског и српског фашистичког покрета. У мају 1941. Збор је постао једина политичка организација којој је окупатор дозволио рад, уз одрицање од југословенства. До краја рата Збор је уживао велико поверење нацистичких војних власти, његови припадници су били део Савета комесара и Недићеве владе, покрет је имао своју посебну војску (од 1943. под називом *Српски*

³⁸ Ferrán Gallego, “La evolución política de la zona sublevada”, *En el combate por la historia*, 322-332.

³⁹ Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 97-110.

⁴⁰ Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, 357-370.

⁴¹ Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 111-114.

⁴² Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 67-91.

⁴³ Исто, 166-168; Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism under the Nedić regime* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 73.

добровољачки корпус), водио је крваве борбе против партизана (током целог рата) и против четника (током већег дела рата, уз тактичку сарадњу с њима у оквиру антикомунистичког фронта 1944/45. године).⁴⁴

Друга важна категорија сукобљених снага јесу покрети **радикалне левице**, међу којима на првом месту треба издвојити комунистичке партије Шпаније и Југославије и њихове војне формације. Радикална левица је у Шпанији била знатно разнороднија него што је то био случај у Југославији. Међу њих су спадали анархосиндикалисти из *Националне конфедерације рада* (*Confederación Nacional del Trabajo – CNT*), радикалније крило *Социјалистичке радничке партије Шпаније* (*Partido Socialista Obrero Español – PSOE*) под вођством Франсиска Ларга Кабаљера (Francisco Largo Caballero) и њима блиског синдиката *Генералне уније радника* (*Unión General de Trabajadores – UGT*), затим *Комунистичка партија Шпаније* (*Partido Comunista de España – PCE*) која је била чланица Комунистичке интернационале (Коминтерне) и под снажним утицајем Москве, као и антистаљинистички комунисти из редова *Радничке партије марксистичког уједињења* (*Partido Obrero de Unificación Marxista – POUM*) чије је главно упориште било у Каталонији. Све ове партије и синдикати су били директни чланови (ПСОЕ, УГТ, ПЦЕ, ПОУМ) или подржаваоци (ЦНТ) широке коалиције *Народни фронт*, коју су изузев ових снага чиниле и либералне странке попут *Републиканске левице* (*Izquierda Republicana*) предвођене Мануелом Асањом и *Републиканске уније* (*Unión Republicana*). Име коалиције (*Народни фронт – Frente Popular*) одабрано је на иницијативу ПЦЕ, што је било инспирисано закључком VII конгреса Коминтерне из августа 1935. да је фашизам постао највећа опасност и да би њене чланице требало да теже склапању што ширег антифашистичког фронта са другим либералним и левичарским партијама, као и да у том духу привремено одустану од тежњи ка социјалној револуцији.⁴⁵

Сви ови покрети, партије и синдикати били су део републиканског табора који се супротставио снагама националиста након избијања рата у јулу 1936. године. Када су у питању били радикални левичари, њихово политичко и војно деловање у првим месецима рата се веома разликовало. Револуционарна левица (ЦНТ, ПОУМ, УГТ и екстремније крило ПСОЕ) искористила је ситуацију у којој је након побуне дела официра дошло до потпуног распада безбедносних органа (војске, жандармерије, полиције) у земљи, те су паралелно са одбраном државе од националистичких трупа започели и са спровођењем социјалне револуције на великом делу републиканске територије. Јединице новоформираних народних милиција успеле су да у првим месецима рата зауставе војну побуну у многим областима, док су уз помоћ ових одреда успостављани паралелни револуционарни органи власти, спровођене су мере колективизације села, радничког преузимања индустријских постројења и кључне инфраструктуре, као и конфисковања црквене имовине.⁴⁶ Временом су и умерени и револуционарни елементи увидели потребу за стабилизацијом политичког, друштвеног и економског стања у Републици, за стварањем јединствене војске која би могла ефикасно да се супротстави побуњеницима, као и за консолидовањем међународног имица званичне владе при тражењу спољне подршке. Значајне успехе у општој консолидацији републиканске војске, економије и државне власти постигла је

⁴⁴ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945* (Београд: Народна књига, 1984), 131-142; Растко Ломпар, *Димитрије Љотић - учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице 1935-1945* (Београд: Catena mundi, 2021), 27-34.

⁴⁵ Santos Hulia i dr, *Španija u XX veku* (Београд: Čigoja štampa, 2004), 77-78; Fernando García de Cortázar, José Manuel González Vesga, *Breve historia de España* (Madrid: Alianza, 2016), 550.

⁴⁶ Једини изузетак је био део републиканске Баскије. Тамо револуција није имала шанси за успех јер је владајућа умерено десна *Националистичка партија Баскије* (*Partido Nacionalista Vasco – PNV*) успела да очува стабилност; Julián Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain: 1931-1939* (London and New York: Routledge, 2005), 101-115; Brue, Temim, *Revolucija i građanski rat u Španiji*, 66-100.

нова влада коју је формирао Ларго Кабаљеро у септембру 1936. године. Развој ратних дешавања допринео је ублажавању његових ставова и до новембра 1936. је успео да приволи све релевантне странке и синдикате да постигну компромис и уђу у његову владу.⁴⁷

На другој страни налазила се ПЦЕ која је у потпуности следила инструкције Коминтерне у вези са стратегијом народног фронта. Одустајањем (макар привременим) од тежњи за социјалном револуцијом ПЦЕ се нашла на истој линији са другим умереним партијама у републиканском табору, док су јој снаге револуционарне левице у току рата постале највећи супарници због уношења нејединства инсистирањем на радикализму. ПЦЕ је истовремено тежила да оствари монопол на шпанској левичарској сцени и у контексту јачања политичке и идеолошке репресије у оквиру светског комунистичког покрета и стаљинистичких чистки друге половине 1930-их година. Пре јула 1936. ПЦЕ је била странка са релативно мале популарности, али су ратна дешавања допринела великом расту њеног утицаја. До тога је дошло због тога што је Совјетски савез био једина велика сила која је одлучила да политички и војно подржи Шпанску републику.⁴⁸ У септембру 1936. је СССР донео одлуку о подршци републиканцима (Коминтерна је и пре тога слала хуманитарну и новчану помоћ), већ следећег месеца су у Шпанију почеле да пристижу испоруке оружја, а временом и десетине хиљада добровољаца из великог броја земаља који су били организовани у *Интернационалне бригаде (Brigadas Internacionales)*.⁴⁹

Улога и значај ПЦЕ стога су знатно порасли у првим месецима рата, пре свега захваљујући подржавању владиних напора ка консолидацији система и сузбијању револуције, подршци Совјетског савеза, као и због борби у којима су се комунисти посебно истакли (попут одбране Мадрида у јесен 1936. године).⁵⁰ Међутим, њихова улога се додатно повећала у пролеће 1937. године. Тада су се једној страни заострили сукоби између премијера Кабаљера и других умерених делова коалиције услед све већих губитака на фронту (посебно након пада Малаге у фебруару 1937. године), док је на другој страни од 3. до 8. маја 1937. оружани окршај у Барселони између власти (централних и регионалних) и дела револуционарних покрета (ЦНТ, ПОУМ) довео до потпуног сламања револуционарног табора. Синдикати и ПОУМ, упркос формалном ограђивању њиховог вођства од виновника сукоба, изгубили су политички утицај. Сва ова дешавања довела су до пада Кабаљерове владе и средином маја 1937. нову владу је формирао умерени социјалиста Хуан Негрин (Juan Negrín López).⁵¹

⁴⁷ Preston, *The Spanish Civil War*, 99-101.

⁴⁸ Изузев СССР-а, важан спољни савезник Шпанске републике и пружалац хуманитарне, војне и дипломатске подршке је био Мексико под вођством председника Ласара Карденаса (Lázaro Cárdenas del Río); Luis Aboites, Engrasija Lojo, „Izgradnja nove države 1920-1945“, *Nova opšta istorija Meksika*, priredio Erik Velaskes Garsija i dr. (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), 610-611.

⁴⁹ Daniel Kowalsky, „La Unión Soviética y las Brigadas Internacionales“, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 56, núm. 4, 2004, 94-105; Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, 109-152; Angel Viñas, *La soledad de la República: el abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética* (Barcelona: Crítica, 2006), 139-175, 345-372; О учешћу југословенских бораца (нешто мање од 2000 лица) у Шпанском грађанском рату, саталјинистичким чисткама и унутарпартијским превирањима, као и деловању југословенске краљевске владе у том периоду вид. у: Владан Вуклиш, *Југословени и Шпански грађански рат* (Бања Лука: Архив Републике Српске : Удружење архивских радника Републике Српске; Београд: Чигоја штампа, 2024); Vjerran Pavlaković, *Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2017)

⁵⁰ Fernando Hernández Sánchez, *El PCE en la Guerra Civil*, Tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid 2010, <https://oai.e-spacio.uned.es/server/api/core/bitstreams/d91f708d-c347-4e4d-aa3b-2dcc05004d4c/content> (datum pristupa 5.4.2025), 130-223; Antonio Elorza, Marta Bizcarrondo, *Queridos camaradas: La Internacional Comunista y España 1919-1939* (Barcelona: Editorial Planeta, 1999), 286-320.

⁵¹ José Luis Martín, „Evolución política de la zona republicana: La difícil unidad ante una guerra adversa“, *En el combate por la historia*, 289-292.

Насупрот томе, монопол на политичком полу радикалне левице на југословенском тлу у Другом светском рату имала је Комунистичка партија Југославије (КПЈ). Као и у случају ПЦЕ, југословенски комунисти су такође били под великим утицајем Совјетског Савеза, Коминтерне и самог Стаљина. Главна разлика у односу на ситуацију у Шпанији је била у томе што је у међуратној Југославији КПЈ била илегална. Ипак, југословенски комунисти су до 1941. стекли важну војну обуку и ратно искуство захваљујући пре свега специјализованим школама у СССР-у и ратовањем у Шпанском грађанском рату, што ће им омогућити да у току Другог светског рата створе добро организован покрет отпора. У том периоду пред Други светски рат значајан ударац за партију су представљале стаљинистичке чистке, али је већ до 1939. ново руководство КПЈ под вођством генералног секретара Јосипа Броза Тита успело да се консолидује.⁵²

Након Априлског рата и окупаторске поделе Југославије КПЈ у тајности започиње припреме за оружани устанак, до је коначна одлука о отпочињању борби донета тек након напада Немачке на СССР крајем јуна 1941. године.⁵³ То је означило почетак стварања партизанског антифашистичког покрета. Они су се залагали за Југославију као федералну социјалистичку републику, док је борба партизанског покрета имала две важне компоненте – ослободилачку и револуционарну. Прва димензија огледала се у оружаном супротстављању окупаторима и колаборационистима. Насупрот шпанским комунистима, КПЈ је могла да се отвореније залаже за другу димензију борбе (социјалну револуцију и освајање апсолутне власти) захваљујући томе што је имала потпуни монопол на пољу радикалне левице, као и због тога што јој повратак предратног режима није био опција јер је у време Краљевине партија била прогоњена и забрањена.⁵⁴ Иако је борбених акција и стварања првих народноослободилачких и партизанских одреда Југославије (НОПОЈ) било већ крајем јуна, према накнадном партијском тумачењу за званичан почетак устанка су означени седница Политбироа Централног комитета КПЈ од 4. јула 1941. у Београду, када је донета одлука о отпочињању отвореног партизанског рата (будући *Дан борца* или *Дан устанка народа Југославије*), док је за званичан дан првих борби сматран 7. јул 1941. када је Живорад Јовановић Шпанац из Рађевачке партизанске чете у Белој Цркви код Крупња у оружаном окршају убио двојицу припадника колаборационистичке жандармерије (будући *Дан устанка народа Србије*).⁵⁵

У току лета и јесени 1941. је партизански народноослободилачки покрет (НОП) заједно са равнгорским покретом подигао устанак и ослободио велики број места. Ова два покрета отпора су до новембра 1941. ослободила чак 25% територије окупиране Србије, највећим делом на просторима западне Србије и Шумадије. Ова ослобођена територија (познатија под колоквијалним називом *Ужичка република*) се ослањала једним делом на ослобођене области на

⁵² Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 155-209; Вуклиш, *Југословени и Шпански грађански рат*, 432-436, 520-540.

⁵³ Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 216-225; Поред великог утицаја који је у том периоду имала на КПЈ, Москва је морала водити и рачуна о званичним односима са Краљевином Југославијом и њеном избегличком владом. Упркос постојању Уговора о пријатељству и ненападању између Београда и Москве, који је потписан управо у време почетка рата у Југославији (5/6. април 1941), СССР је привремено прекинуо дипломатске односе са избегличком владом Југославије у мају 1941. зарад „непровоцирања“ Трећег рајха. Ипак, билатералне везе су опет успостављене након инвазије Немачке на СССР 22. јуна 1941. године; Александар Животић, *Московски гамбит: Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938-1941* (Београд: Clío, 2020), 670-672.

⁵⁴ Са друге стране, Москва је морала током првих година рата да сузбија тежњу КПЈ ка социјалној револуцији зарад очувања савезништва са Западом; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак: Други светски рат у Југославији* (Београд: Clío, 2009), 70-72.

⁵⁵ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 348-352; Партизанске формације се јесу убрзо прошириле по целој територији Југославије (неједнаким темпом), али њихова борба није била први пример пружања отпора. Пре званичног успостављања првих консолидованих покрета отпора (равнгорског и партизанског), на територији НДХ су од маја 1941. подизани народни устанци Срба против усташког геноцида и репресалија; *Исто*, 339-344.

југу и истоку Србије, а другим делом на широку слободну зону у Санцаку, Црној Гори и источној Босни и Херцеговини.⁵⁶ Ипак, временом су сукоби између партизана и четника постајали све чешћи услед њихових суштинских супротстављености у погледу идеологије, ратне тактике (поготово у светлу све већих немачких репресалија над становништвом), затим командовања и присуства политичких комесара у војним јединицама и организације цивилне и војне власти у ослобођеним крајевима. Пристизањем нових нацистичких јединица, али и услед тежње равногорског покрета да се у обрачуна с партизанима обрате Немцима за војну помоћ, ослобођена територија у Србији је у новембру 1941. била поново окупирана, док су партизанске снаге и њихово вођство били сузбијени ка Санцаку, северној Црној Гори и источној Босни.⁵⁷

Напоследку, поред (про)фашистичких и снага радикалне левнице, као трећу страну у Шпанском грађанском и Другом светском рату важно је напоменути присталице **либералне парламентарне демократије**. Ратни актери који би спадали у ову категорију заиста су били разнолики по свом карактеру и утицају, као и по степену спољне подршке коју су уживали. На примеру Шпаније, међу најистакнутије припаднике ове струје свакако се убрајају либералне странке попут *Републиканске левнице* и *Републиканске уније*, као и умерено крило ПСОЕ чији су главни представници били високи функционери странке Индалесио Пријето (Indalecio Prieto Tugio) и Хуан Негрин.⁵⁸ Политичари из прве две наведене партије предводили су владу до септембра 1936. године, док је лидер Републиканске левнице Мануел Асања од маја 1936. био на позицији председника републике. Од избијања рата они нису успели да приволе побуњене генерале на преговоре, каснили су са доделом оружја новоформираним милицијама које су се бориле против националиста, док централна влада није успевала да успостави контролу над сопственим делом територије у којем је у првим ратним месецима завладала анархија и револуционарна власт.⁵⁹ Ипак, са консолидацијом централне владе и јачањем савезништва са ПШЕ и умереним социјалистима је њихов утицај почео поново да расте, што је посебно постало приметно након сузбијања револуционарних партија и синдиката. Након оставке Ларга Кабаљера и избора нове владе Хуана Негрина у мају 1937. године, уз долазак Пријета на место министра одбране, централизација власти на републиканској територији је узимала све више замаха, док су водећи утицај остварили умерени социјалисти, комунисти (са важном подршком СССР-а као јединог истакнутијег подржаваоца Републике) и либерални републиканци.⁶⁰

Иако је током рата све више бивао маргинализован као политичка личност, председник Асања и даље је био најистакнутији представник „треће Шпаније“. Још од почетка сукоба Асања је био чврсто уверен да Република неће успети да однесе превагу у рату уколико не добије већу инострану помоћ, те је све до 1939. настојао да обезбеди подршку западних сила.⁶¹ Та подршка никада није стигла. Републиканска влада је у првим данима рата послала захтев Француској за војну помоћ. Француска влада, предвођена Леоном Блумом (André Léon Blum) и коалицијом

⁵⁶ Немања Девећ, *За Партију и Тита: партизански покрет у Србији 1940-1944* (Београд: Службени гласник, 2021), 180-187.

⁵⁷ Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, 77-78; Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 241-244.

⁵⁸ Британски историчар Пол Престон је уврстио Асању и Пријета у категорију правих припадника „треће Шпаније“, односно оних личности које су се оштро супротстављале сврставању на страну било десничарског или левичарског екстремизма, без обзира да ли су у самом рату били формално део једног од два сукобљена табора или су одбијали директно ангажовање. Са друге стране, Негрина није сврстао у „трећу Шпанију“ због његовог инсистирања на тактици борбе против франкиста по сваку цену, уз уверење да би једино такав отпор довео до посредничког ангажовања Запада и споразумног мира, као и услед јачања утицаја комуниста у његовој влади; Paul Preston, *Las tres Españas del 36* (Barcelona: Plaza y Janés, 1998), 22-25, 226-232.

⁵⁹ Casanova, *Historia de España, vol. 8: República y Guerra Civil*, 204-212.

⁶⁰ Hulia i dr, *Španija u XX veku*, 93-95.

⁶¹ Santos Juliá Díaz, *Vida y tiempo de Manuel Azaña 1880-1940* (Madrid: Taurus, 2008), 400-403.

Народног фронта, најпре је била спремна да позитивно одговори на тај захтев, али је променила одлуку услед унутрашњих притисака јавног мњења и десничарских организација у Француској, као и негативног става конзервативне владе у Лондону према дешавањима у Шпанији. Убрзо су током августа и септембра 1936. све велике европске силе успоставиле *Комитет за немешање* са седиштем у Лондону (у коме је узело учешћа чак 27 земаља) са циљем да се спречи слање добровољаца, испорука оружја и друге врсте помоћи било којој зараћеној страни у Шпанији. Француска (уз одређене изузетке) и Велика Британија једине су се придржавале политике неинтервенције, Италија и Немачка су од самог почетка рата пружале свесрдну помоћ побуњеницима у Шпанији и тиме све време кршиле основне принципе Комитета, док је од јесени 1936. и СССР почео да крши овај споразум помагањем Републике. Активности овог Комитета, који је формално постојао све до марта 1939. године, суштински су нанеле штету Шпанској републици јер су франкистичке снаге наставиле да примају помоћ Берлина и Рима, док су неутралност западних сила и недовољна војна помоћ Москве преокренули ток рата на штету републиканаца.⁶²

Када је у питању била Југославија, најистакнутији представници грађанског политичког спектра су били влада Краљевине Југославије у избеглиштву и ЈВуО под командом Драгољуба Драже Михаиловића. Априлски рат је завршен брзим поразом југословенске војске и капитулацијом која је потписана 17. априла 1941. године, док су влада Душана Симовића и краљ Петар II напустили земљу још у време краткотрајног рата. Влада и краљ су коначно уточиште пронашли у Лондону од јуна 1941. године, док је до краја рата влада у егзилу имала веома ограничен утицај на дешавања услед све израженијих унутрашњих трвења (углавном између српских и хрватских политичара), као и услед извесног туторства Велике Британије.⁶³ Покрет отпора који се формирао око пуковника Михаиловића чинили су углавном официри који нису прихватили предају и војни пораз Југославије у Априлском рату. Након једномесечног пута из Босне, који је био праћен оружаним сукобима са Немцима и усташама, пуковник Михаиловић и њему блиски официри дошли су на Равну гору код Ваљева у ноћи између 10. и 11. маја 1941. године, где је и донета одлука о оснивању антиокупаторског покрета. Први војни одреди носили су назив војно-четнички, а тек након извесног времена је покрет добио и свој званични назив – Југословенска војска у отаџбини. Убрзо је Михаиловић добио подршку краљевске владе и савезничких сила, нарочито Велике Британије, а већ у јануару 1942. његов положај у савезничкој коалицији додатно је учвршћен тиме што је био изабран за министра војске, морнарице и ваздухопловства у избегличкој влади и унапређен у чин дивизијског генерала.⁶⁴

Иако су у току лета и јесени 1941. године равногорци и партизани заједно ослободили знатан део окупиране Србије, њихове тактике и идеологије су се битно разликовале. У погледу тактике, четнички покрет се приклонио „стратегији чекања“ која је подразумевала извођење само мањих герилских и тактичких операција против окупатора, док се пружање отвореног отпора остављало за тренутак када би савезничке снаге нанеле кључни пораз Силама осовине. Партизанске борбене акције у лето 1941. утицале су на четнике да им се придруже и да улажењем у отворене сукобе одустану привремено од тактике чекања. Међутим, како су се немачке репресалије појачавале од јесени, тако су и огромне људске жртве српског цивилног

⁶² Viñas, *La soledad de la República*, 29-108; Moradiellos, *La guerra de España*, 112-140; David Jorge, “Apaciguamiento y no intervención frente a seguridad colectiva: la Guerra de España y la quiebra de la Sociedad de Naciones”, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 131, núm. 3, 2023, 137-163.

⁶³ Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 108; Bogdan Krizman, „Uvod“, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943: Dokumenti*, prir. Bogdan Krizman (Београд: Архив Југославије; Загреб: Globus, 1981), 5-94.

⁶⁴ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, том I (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 54-57, 191.

становништва допринела повратку равногорског покрета на првобитну стратегију.⁶⁵ Са друге стране, таква ратна стратегија и растуће антикомунистичко расположење често су водили четничко вођство ка тражењу помоћи Немаца и колаборационистичких снага зарад обрачуна са партизанима, а самим тим и у колаборацију. Међу такве примере колаборације су се током 1941. и ране 1942. истицали су се састанак са немачким представницима у новембру 1941. зарад покушаја добијања војне помоћи за борбу против партизана, затим споразуми који су од јесени 1941. склапани са Италијанима зарад ратовања против усташких и партизанских јединица, као и легализација четничких бораца код Недићеве војске од краја 1941. године.⁶⁶

Иако је значајних примера колаборације било, пре свега на антикомунистичкој основи, окупатори и равногорски покрет задржали су своја основна опредељења и анимозитет међу њима никада није био превазиђен. Равногорци су и даље званично били део савезничке коалиције, наставили су да предузимају мање герилске акције против окупатора, док су окупационе снаге наставиле да прогоне јединице окупљене око Михаиловића и да константно теже заробљавању вође равногораца. Истакнут пример тога је била немачка офанзива на слободну територију крајем 1941. године. Након што су у новембру поразили партизанске снаге, у децембру је уследио нацистички напад на Равну гору након којег је Михаиловић једва избегао заробљавање.⁶⁷ Све до краја рата је основна карактеристика ЈВуО био управо такав дуализам између герилских акција против окупатора и колаборације, док су тренутна војна ситуација на терену, захтеви савезника и југословенске владе у Лондону, степен репресалија и све већа самосталност и осиноост локалних четничких команданата често давали пресудан печат овој пракси и одређивали која ће се тактика примењивати у одређеној ситуацији.

Идеологија равногорског покрета такође се одликовала бројним противречностима. Као војска Краљевине Југославије, равногорски покрет је званично морао да следи принципе парламентарне монархије и Југославије као заједнице Срба, Хрвата и Словенаца. Иако је од самог оснивања равногорских јединица Михаиловић инсистирао на војничком карактеру покрета и показивао неповерење према предратним политичарима, ипак су у првим месецима пресудан утицај у четничким редовима стекле идеје српског национализма и доминације Срба над другим народима у будућој Југославији. Њих су испољавали млађи официри у покрету, подстакнути најпре сломом југословенске војске на националној основи у Априлском рату и геноцидом који су усташе почеле да врше над Србима, али и изразито национално оријентисани интелектуалци који су од 1941. пришли равногорцима – Драгиша Васић и Стеван Мољевић.⁶⁸

⁶⁵ Исто, 92-93, 166-167.

⁶⁶ Жарко Јовановић, „Колаборација равногорског покрета 1941-1944“, *Други светски рат – 50 година касније*, том I, ур. Владо Стругар (Београд: САНУ; Подгорица: ЦАНУ, 1997), 391-393; Milan Ristić, „Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: Istoriografski i (ili) politički problem“, *Suočavanje sa prošlošću - put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991*. = *Facing the Past, Searching for the Future: The History of Yugoslavia in the 20th Century*, ур. Darko Gavrilović (Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Sremska Kamenica: Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2010), 336-339; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића* (Београд: Центар за савремену историју, 2000), 149-177; Када је у питању била легализација бораца код Недића, за равногорце је она имала двоструку сврху. Са једне стране се тиме чувало људство од репресалија и добијала могућност за инфилтрацију и агитацију унутар недићевских снага, док је са друге стране таква пракса олакшавала заједничко деловање четника и колаборациониста против партизана. Примера легализације је било и код партизанских јединица, иако у знатно мањој мери него у равногорским; Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 159; Девић, *За Партију и Тита*, 388-396.

⁶⁷ Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, 80.

⁶⁸ Мољевић је у јуну 1941. саставио текст под називом *Хомогена Србија*. Иако овај план никада није званично усвојен као програм ЈВуО, неке његове идеје су биле присутне у другим документима које је четнички покрет усвајао у потоњим годинама. Овај план је подразумевао стварање Велике Србије унутар Велике Југославије, превласт српског народа у таквој држави, оштро етничко разграничење (чак и уз коришћење насиља) између

Тек од 1943. и 1944. превагу у политичком крилу ЈВуО однеле су умереније демократске снаге (најпре Живко Топаловић из мале Социјалистичке странке Југославије) са јаснијим југословенским програмом.⁶⁹

Ратне прекретнице, крај сукоба и ратни злочини

Односи савезништава и непријатељстава, како унутрашњих тако и спољних, пресудно су утицали на ток и исход Шпанског грађанског и Другог светског рата. Антифашистичка стремљења, пре свега као израз заједничке борбе либерално-демократских и комунистичких снага против нацифашизма, у Шпанском грађанском рату су била приметна само унутар домаћег републиканског табора. У односу на епоху касних 1930-их година, током Другог светског рата је глобална антифашистичка коалиција постала реалност, док су упоредо са ратовањем против фашизма између великих савезничких сила вођени и бројни преговори о послератном уређењу света и подели интересних сфера. Од тих процеса зависила је увелико и политика пружања подршке различитим антиокупаторским снагама на тлу Југославије. Јединствен глобални фронт против фашизма није се пресликавао на локалну ситуацију у Југославији, где је до суштинског разлаза између партизанског и равногорског покрета дошло у новембру 1941. године. У складу са развојем ратне и политичке ситуације на унутрашњем и глобалном плану, могу се идентификовати **јасне преломне тачке** Шпанског грађанског и Другог светског рата након којих је победа једне страна постајала све извеснија.

У Шпанији је то свакако била **1938. година**. Иако су 1937. Република и њена Народна војска (Ejército Popular de la República) претрпела поразе и губитак свих територија на северу земље, тек су наредне године сви офанзивни и дефанзивни потенцијали републиканске војске били потпуно уништени. Франкистичка стратегија и премоћ у наоружању, пре свега услед готово несметане италијанске и немачке подршке, однели су кључну превагу у рату. Првобитни успеси Народне војске у офанзиви ка Арагону и бици за Теруел између децембра 1937. и фебруара 1938. довели су до привременог освајања овог града, али је франкистичка контраофанзива успела да поништи ове успехе. Војне трупе националиста су у пролеће стигле до Средоземног мора, чиме је републиканска територија ефективно била подељена на пола и копнена веза између централног дела државе (са седиштем у Мадриду) и Каталоније је била пресечена. Најдуже и најтеже борбе су вођене у бици на Ебру од јула до новембра 1938. године, али је ситуација била скоро идентична. Иницијално напредовање је потпуно исцрпело све преостале ресурсе Народне војске, док су франкистичке трупе успеле да се консолидују. Након тога је свака могућност даљег оружаног отпора Републике постала незамислива. Националистичке трупе су заузеле Барселону у јануару 1939. и Мадрид два месеца касније, те је Франко званично 1. априла прогласио рат окончаним. Републиканска влада, председник Асања, стотине хиљада војника и цивила су избегли из Каталоније у Француску у првим месецима те 1939. године, док су многи борци завршили прво у француским, а од 1940. и у нацистичким логорима као политички затвореници.⁷⁰

југословенских народа и „чишћење“ државне територије од националних мањина. Такође, у овом програму и будућем деловању ЈВуО чести су били мотиви освете према Хрватима и Муслиманима; Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 133-148; Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje: geneza koncepta* (Београд: Institut za savremenu istoriju : Arhipelag, 2019), 167-171.

⁶⁹ Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 137-138; Павловић, *Хитлеров нови антипоредок*, 192-193.

⁷⁰ Casanova, *Historia de España*, vol. 8: *República y Guerra Civil*, 383-391, 408-409.

У току 1938. Републику су додатно слабили нови унутрашњи сукоби који су такође испливали на површину првенствено због лоше ситуације на фронтовима. Премијер Негрин је био приморан да у априлу 1938. смени министра одбране Пријета због његовог дефетизма у разговорима са другим члановима владе и европским дипломатским представницима, док је Пријето у послератним годинама наставио да тврди да је био смењен због противљења расту комунистичког утицаја у влади. Уз то, наредних месеци интензивирале су се и несугласице између Негрина и Асање у вези са стратегијом даљег ратовања. Наиме, премијер и његове присталице су заговарали праксу вођења офанзивног и дефанзивног рата по сваку цену, надајући се да би тиме вршили сталан притисак на франкистичке снаге и одржали Републику довољно дуго све док западне силе не би промениле своју политику или док не би избио шири рат између фашистичких и демократских држава. Са друге стране, Асањи и његовом окружењу је цена оваквог ратовања била превелика због све веће војне, економске и хумантарне кризе Републике, те су инсистирали на томе да се све снаге усмере ка лобирању да Француска и Велика Британија приморају Франка да склопи мир.⁷¹ Догађаји у Европи такође су се током 1938. додатно погоршали на штету Републике. Преговори између четири велике силе (Велика Британија, Француска, Немачка, Италија) у Минхену и споразум који је на овој конференцији потписан крајем септембра 1938. развејали су сваку наду републиканаца у могућу промену политике западних држава. Лондон и Париз су пристајањем на Хитлерове територијалне захтеве показали да нису били спремни да заштите ни своје савезнике попут Чехословачке, а камо ли да размотре узимање у заштиту Републике Шпаније према којој су од почетка Грађанског рата гајиле неповерење.⁷²

За Југославију је преломна била **1943. година**. На светском ратишту је ситуација почела озбиљније да се окреће у корист Савезника. У фебруару те године су Совјети однели одлучујућу победу код Стаљинграда, а у мају су западни савезници потпуно овладали северном Африком. Захваљујући тој победи успели су у јулу да започну напад на Италију, која је већ у септембру капитулирала. У Југославији су партизанске снаге 1943. избегле потпуно уништење тиме што је главнина њихових снага успела да се извуче из обруча који су око њих формирале немачке, италијанске и усташке трупе у биткама на Неретви (фебруар-март) и Сутјесци (мај-јун). У току битке на Неретви партизанске трупе задале су одлучујући пораз четничким јединицама од којег се ове никада нису опоравиле, док су након капитулације Италије партизани успели да се докопају значајне количине италијанског наоружања и тиме додатно ојачају своје редове.⁷³ Са приближавањем Црвене армије Балкану и променом британске политике у корист партизана, НОП је успео током 1944. да се додатно консолидује, да добије пуну савезничку подршку и да припреми терен за ослобођење земље. У лето 1944. снаге партизанске Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) ушле су у Србију. До краја новембра 1944. ослобођен је читав источни део Југославије, док су највеће борбе вођене у битакама за Београд (октобар) и на Батини на Дунаву (новембар). Кључну улогу у ослобођењу имале су јединице Црвене армије

⁷¹ Исто, 333-335; Enrique Moradiellos, 1936: *Los mitos de la Guerra Civil* (Barcelona: Península, 2004), 181-185.

⁷² Michael Alpert, *A New International History of the Spanish Civil War* (London: Palgrave Macmillan, 2004), 167-168.

⁷³ Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, 168-174, 206-207; Док су још трајале борбе на Неретви водили су се и преговори између Немаца и партизана, а који су настављени и током целог марта. У историографији они су познати као *Мартовски преговори*. Током ових разговора је висока делегација НОП-а предлагала Немцима размену заробљеника, званично признање партизана као ратујуће стране, као и прекидање непријатељства како би партизанске снаге стигле да се обрачунају са четницима као својим „главним непријатељима“. Тачку на сваки даљи разговор ставио је немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп који је крајем марта забранио даље контакте ове врсте, као и отворено негодовање Коминтерне. Преговори су ипак послужили главном циљу партизана да у том тренутку олакшају себи изузетно тешку ситуацију током борби на Неретви и да се потом фокусирају на обрачун са знатно слабијим непријатељем – ЈВуО. Више о самим преговорима у: Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943* (Beograd: Narodna knjiga, 1985)

које су из Румуније прешле на тло Србије у септембру 1944. године, као и бугарске трупе.⁷⁴ Немачке и усташке трупе су поставиле снажну баријеру на подручју Срема, али је након пробијања Сремског фронта 12. априла 1945. дошло и до ослобођења читаве земље, те су ратне операције на тлу Југославије званично окончане 15. маја 1945. године.⁷⁵

Упоредо са јачањем партизанског покрета долазило је до све видљивијег слабљења ЈВуО у виду великих војних губитака у земљи и губљења савезничке подршке на глобалном плану. Равногорски покрет наставио је са двоструком тактиком вођења мањих ратних операција против окупатора, углавном након наговора савезника и избегличке владе, и колаборације многих четничких команданата. Такав дуализам поклапао се са равногорском стратегијом чекања и избегавањем немачких репресалија, али и са све интензивнијим антикомунистичким расположењем већине четничких старешина које је доводило до тога да су партизани сматрани за убедљиво најопасније противнике. У току 1942. и 1943. настављена је пракса колаборације широких размера четничких јединица са Италијанима на подручју НДХ и Црне Горе, првенствено заснована на обостраном анимозитету према усташама и комунистима. Пример таквог међусобног разумевања је био покушај четника да униште партизана у кањону Неретве у марту 1943. године, након што су их потиснуле осовинске трупе. Изражен антикомунизам такође је био и разлог због којег су поједини четнички команданти у Србији крајем 1943. склопили споразум са немачким властима, са којима су прекидали непријатељства и ангажовали се у заједничким борбама против партизана.⁷⁶ Ипак, оваква тактичка сарадња на антикомунистичкој основи није значила одустајање од основних ратних опредељења четника са једне стране и окупаторских и колаборационистичких снага са друге стране. Стога су четници наставили да изводе операције против Немаца и током 1942. и 1943. године, као и против Недићевих и Љотићевих формација на подручју Србије. У другој половини 1942. Михаиловићеве акције саботаже на железничким пругама у Србији нанеле су довољну штету немачким настојањима да преко Балкана шаљу помоћ својим трупама у северној Африци. У току 1943. нацистички планови су током операције *Шварц* и битке на Сутјесци подрзумевали оружане обрачунае и против партизана и четника, док су током офанзиве ЈВуО у септембру и октобру 1943. равногорске јединице успеле да ослободе многа насеља у Санџаку и источној Босни.⁷⁷

Додатно, 1943. се показала као преломна и у погледу међународног положаја ЈВуО. Све до тог периода равногорски покрет је уживао недвосмислену подршку западних савезника, али је то почела убрзано да се мења. У првој половини 1943. је дотадашња британска политика подржавања четничког покрета доживела промене услед тога што су разлике између ЈВуО и савезника постале све очигледније. Примери четничке колаборације су постали све масовнији и видљивији, равногорска стратегија чекања (делом заснована и на егзистенцијалним разлозима) била је супротна британским очекивањима о пружању активног герилског отпора, док је у Лондону преовладало мишљење о томе да је равногорска идеологија српског национализма и слабост у придобијању других југословенских народа постала некомпатибилна са тежњама о послератној обнови и функционалности мултинационалне Југославије. Стога је половином 1943.

⁷⁴ После преврата у Софији 9. септембра 1944. Бугарска је изашла из савезништва са немачком и прешла на страну антиосовинске коалиције. Овакав нагли прелазак бугарске војске из дотадашње окупаторске ка ослободилачкој улози, без значајније промене у људству и старешинском кадру, изазвао је подозрење код Тита, али је због совјетског притиска пристао на њихово укључивање у борбе. У ратним операцијама у јесен 1944. бугарске трупе су имале помоћну улогу и наступале су у оквиру Црвене армије; Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 448.

⁷⁵ *Исто*, 442-453.

⁷⁶ Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 409-410; Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 153-163.

⁷⁷ Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, 109-110; Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 408-409; Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, том I, 594-599.

Лондон усвојио политику подржавања оба покрета отпора у Југославији, а након савезничке конференције у Техерану крајем 1943. донета је одлука о одбацивању ЈВуО. Већ постојеће сумње Британаца у равногорско вођство су се додатно увећале до тог периода, док су геополитички разлози и договори тројице лидера (Стаљина, Рузвелта и Черчила) о подели интересних сфера у Европи додатно учврстили потпуно окретање савезничких држава ка НОП-у. Од краја 1943. Лондон је настојао да задржи утицај у Југославији подржавајући политику споразумевања између партизанског покрета и краља Петра II.⁷⁸

Како се приближавао ратни расплет 1944. године тако је и положај ЈВуО постајао све неодрживији. У јануару је одржан Конгрес у селу Ба код Љига који је представљао одговор на партизанско Друго заседање АВНОЈ-а из новембра 1943. године, као и покушај да поново придобију наклоност савезника усвајањем умереног програма о федералној монархистичкој Југославији уређеној на тријалистичкој основи. У лето 1944. партизанске јединице започеле су са напредовањем у Србији, док су равногорске снаге западале у све веће расуло и одсуство сваке чврсте организације је постало очигледно. Док је део трупа у лето и јесен 1944. са окупационим и колаборационистичким формацијама пристао на формирање заједничког антикомунистичког фронта, а потом и на заједничко повлачење ка западу, дотле је други део ЈВуО спроводио ратне операције против Немаца, што се од октобра у појединим местима (Крушевац, Чачак) претворило и у покушаје четника да уз садејство Црвене армије ослободе та насеља. Такве акције су ипак биле краткотрајне јер је присуство војних трупа СССР-а у Југославији имало двоструку функцију – ослободилачку и геостратешку у контексту обезбеђивања партизанском покрету пуне власти у држави. Уз то, сам Михаиловић је такође представљао право оличење четничког дуализма. У августу се састао са Миланом Недићем како би затражио додатно наоружање за борбу против партизана, али је након продора НОВЈ и Црвене армије у Србију у септембру одбио да се прикључи заједничкој колони која се повлачила са Немцима, те је отишао са делом трупа у Босну како би наставио са герилским ратовањем против НОП у ишчекивању потенцијалног сукоба западних савезника и СССР-а. Напослетку, Михаиловић је био напуштен и од стране избегличке владе и краља Петра II који је у септембру 1944. позвао све борце у Југославији да се прикључе Титовој војсци. У наредним месецима су комунистичке снаге успеле да поразе све преосталим равногорским јединицама у земљи, док је и Михаиловић након дужег скривања заробљен код Вишеграда марта 1946. године.⁷⁹

Током свих фаза Шпанског грађанског и Другог светског рата почињени су бројни **масовни ратни злочини**. Починиоци и жртве могли су се наћи међу свим зараћеним странама, док су нарочито брутални били масакри цивилног становништва. Оно што је заједничко за обе земље је чињеница да су најтеже масовне злочине починиле управо оне снаге које су започеле рат или биле у чврстом савезништву са њима. Побуњени генерали у Шпанији су имали разрађене планове о масовној репресији још у току припремања војног пуча. Након избијања рата у јулу 1936. на територијама под контролом националиста била су спровођена масовна хапшења и ликвидације припадника и симпатизера (стварних и претпостављених) левичарских покрета, синдиката и партија. Најинтензивнија репресија је била на делу у првим месецима рата и тада је имала више стихијски карактер, али је након тога институционализована и постала је круцијални део политике нове франкистичке државе према неистомишљеницима. Најистакнутији примери злочина франкистичких снага тада су била масовна стрељања у граду Бадахос у августу 1936. и бомбардовање Гернике које је немачка авијација извела на иницијативу франкистичких органа у априлу 1937. године. Убиства и насиље на побуњеничкој страни

⁷⁸ Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату* (Београд: Catena mundi, 2018), 166-168, 212-223.

⁷⁹ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 431-441, 462-473, 561-564.

результат су свесно донесених одлука од стране највиших војних власти и њихових цивилних савезника (карлиста, монархиста, традиционалиста, црквеног врха, фашиста), који су видели смрт својих непријатеља као неопходно средство зарад изградње новог типа државе – војне диктатуре подржане снажно од стране и цркве и са Фалангом као једином партијом. Врх католичке цркве у Шпанији давао је пуну подршку и духовно оправдање побуњеним генералима и њиховим политичким циљевима путем представљања сукоба као „крсташког рата против анти-Шпаније“, док је клер на многим местима био и директни учесник репресије. По проценама истраживача, франкистички терор у току Грађанског рата је однео најмање 130,000 живота.⁸⁰

На републиканској страни је прогон политичких и идеолошких неистомишљеника текао другачијим токовима. Потпуни колапс државе, свих органа власти и јавног реда довео је до општег расула широм републиканске територије. Локалне милиције и *ad hoc* цивилни и војни органи које су револуционарни покрети и синдикати (ЦНТ и УГТ) нису могли бити замена за организовану државну управу. Упркос апеловању свих водећих политичких лидера (републиканаца, социјалиста, комуниста, анархиста) на смиривање ситуације и успостављање реда, терор под вођством ових локалних револуционарних органа је био у пуном јеку све до почетка 1937. године. На мети екстремне револуционарне левице, понајвише из редова регионалних анархистичких и социјалистичких снага, били су официри који су покушали да изведу пуч у тим областима, али и многи који су били сумњичени да су њихови симпатизери и „класни непријатељи“ – велики земљопоседници и индустријалци, истакнути чланови десничарских покрета и партија, представници војске, црква и њено свештенство и монаштво. Антиклерикално насиље је било широко присутно на републиканској територији (изузев у конзервативној Баскији) и имало је своје корене у већ формираној перцепцији шпанске екстремне левице о Римокатоличкој цркви као о велепоседничкој, експлоататорској и реакционарној институцији. Потпуно сврставање највише шпанске католичке хијерархије уз побуњенике од првих дана рата само је ојачало оваква левичарска уверења, што је Римокатоличкој цркви давало истовремену улогу и починиоца и жртве у рату. Уз то, шпански комунисти такође су починили масовне злочине, међу којима су се издвајала убиства политичких затвореника у околини Мадрида у време опсаде града у јесен 1936. године (у местима Паракуељос де Харама и Торехон де Ардос), као и одмазда над припадницима ПОУМ-а и убиство његовог лидера Андреу Нина (Andreu Nin i Pérez) након сукоба у мају 1937. године. Са друге стране, стаљинистичке чистке и унутарпартијски обрачуни преливали су се неминовно и на Интернационалне бригаде.⁸¹

Процене истраживача говоре о томе да је репресија на републиканској страни однела око 50,000 жртава. Сличности између „плавог“ и „црвеног“ терора су биле у томе што је на обе стране репресија била најбруталнија у првим месецима рата, док је након тога њен интензитет опадао. Разлике су биле у томе што је масовно насиље било спровођено и подстицано од стране самог војног, политичког и црквеног врха на територији под контролом националиста. Масовно насиље у Републици било је највећим делом последица парализе државног система и деловања

⁸⁰ Santos Juliá Díaz, “De guerra contra el invasor a guerra fratricida”, *Víctimas de la guerra civil*, 11-56; Julián Casanova, “Una dictadura de cuarenta años”, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, ed. Julián Casanova (Barcelona: Crítica, 2002), 3-42; José María García Márquez, “El triunfo del golpe militar: el terror en la zona ocupada”, *Violencia roja y azul: España, 1936-1950*, ed. Francisco Espinosa Maestre (Barcelona: Crítica, 2010), 81-151; Paul Preston, *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain* (London and New York: W. W. Norton & Company, 2012), 131-218; Hilari Ragner, *La pólvora y el incienso: La Iglesia y la Guerra Civil española* (Barcelona: Península, 2017), 83-174.

⁸¹ José Luis Ledesma, “Una retaguardia al rojo. Las violencias en la zona republicana”, *Violencia roja y azul*, 152-250; Rodrigo, *Hasta la raíz*, 31-49; Preston, *The Spanish Holocaust*, 221-380; Ian Gibson, *Paracuellos: Cómo fue. La verdad objetiva sobre la matanza de presos en Madrid en 1936* (Barcelona: Temas de Hoy, 2005), 13-254.

екстремних револуционарних фракција на локалу, док се мањи део одмазди односио на обрачун комуниста са својим идеолошким и унутрашњим противницима. Већина странаčkih и државног руководства Републике од првих дана рата настојала је да спречи одмазде, али им у првим месецима то није полазило за руком услед општег колапса државе. До јачања и формирања централних институција власти на обе стране дошло је тек након пар месеци. Овакав процес је у Републици утицао на драстично смањење ратних злочина, док је поменути развој у франкистичком делу земље представљао прелазак репресије у легалне токове система и пре свега у надлежност војних судова.⁸²

Када су у питању били ратни злочини на простору Југославије, највећи број жртава и масовног страдања били су последица идеологије и деловања репресивног апарата окупаторских снага и колаборациониста. У „новом поретку“ замишљеном од стране нацистичке Немачке и њених регионалних савезника посебно тежак и потчињен положај намењен је био српском народу. Српске цивилне и војне жртве биле су многобројне услед репресивних политика и масовних одмазди у различитим окупационим системима (немачком на простору окупиране Србије, затим усташком на подручју НДХ, бугарском у југоисточној Србији, албанском на Косову и Метохији, мађарском у Бачкој, као и услед деловања профашистичких муслиманских јединица у НДХ и Санџаку), затим као последица одвођења великог броја југословенских официра у заробљеништво у Немачку, заробљавања и убиства припадника партизанског и равногорског покрета отпора, док је велики број људи изгубио живот у међусобним обрачунима у оквиру грађанског рата између НОП-а и ЈВуО. Драстичне губитке имало је и свештенство и храмови Српске православне цркве. Примери најмасовнијих ратних злочина на подручју Југославије укључују стотине хиљада жртава геноцида усташких власти у НДХ над Србима, Јеврејима и Ромима, затим злочини Холокауста и истребљење јеврејске популације са простора Србије којим је руководила немачка војна управа (уз помоћ српских колаборационистичких јединица), оснивање концентрационих логора и логора смрти широм Југославије, као и масовна одмазда и стрељање цивила у Србији у јесен 1941. године (Крагујевац, Краљево, Подриње и друга места).⁸³

Иако су највише жртава однеле репресалије окупационих снага, били су бројни и ратни злочини које су починили припадници покрета отпора. Класни радикализам НОП-а у неколико наврата је у току рата долазио до изражаја, док је највише страдалих било у периоду „левих скретања“ између децембра 1941. и априла 1942. махом на простору Санџака, северне Црне Горе и Херцеговине. Узрок оваквом екстремизму, током којег су страдали бројни цивили и припадници равногорског покрета, био је у отвореном расколу између два покрета отпора крајем 1941. године, као и уверење руководства КПЈ да се крај рата приближавао услед совјетске победе код Москве у децембру 1941. и да је стога дошло време за „коначни обрачун са класним непријатељима“. Епоха „левих скретања“ окончана након што је Коминтерна у марту 1942. критиковала КПЈ због тога што је револуционарно насиље штети њиховом угледу и ширим савезничким циљевима. Примери идеолошких обрачуна и репресивних акција партизанског покрета били су приметни и у каснијим ратним годинама, али све до ослобођења 1944. нису имале такве размере као у времену „левих скретања“.⁸⁴

⁸² Francisco Espinosa Maestre, José Luis Ledesma, “La violencia y sus mitos”, *En el combate por la historia*, 475-497.

⁸³ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 282-290, 302-323, 493-495; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944* (Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970); Milan Koljanin, *Nemački logori na Beogradskom sajmištu 1941-1944* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992); Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, 2011, 66-91.

⁸⁴ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 372-375; О злочинима партизанских снага на подручју Србије у току рата вид. у: Девић, *За Партију и Тита*, 624-664.

Са друге стране, жртве одмазди и злочина које су починиле равногорске снаге били су партизански борци и они цивили за које се сумњало да имају макар и посредних веза са НОП-ом, што је додатно увећавало број страдалих. Раст антикомунистичког сентимента у врху равногорског покрета од 1942. године, а нарочито међу истакнутим командантима на локалу, доводили су до уверења унутар ЈВуО да су партизани постали опаснији непријатељ од окупатора, те су од тада све приметнији били примери четничке колаборације и злочина над симпатизерима НОП-а. Противпартизанске акције са посебном бруталношћу су спровођене на територији Србије, где је равногорски покрет све до 1944. имао најјаче упориште. Уз то, политика освете и изразити национализам четничког покрета били су покретач за прогоне и етнички мотивисана убиства Хрвата, као и масовне покоље над муслиманским становништвом на простору Сандака и Босне и Херцеговине, посебно код Прибоја и Вишеграда 1943. године.⁸⁵ Такве акције директно су подривале декларативни југословенски карактер ЈВуО и додатно урушавале углед Михаиловићевог покрета у очима савезника и избегличке владе.

Окончање самих ратова није истовремено подразумевало и престанак репресивних мера и акција. Победничка реторзија, освета и обрачун са непријатељима новог поретка карактерисали су послератну стварност Шпаније и Југославије. У првим поратним годинама је у франкистичкој Шпанији нестало око 30,000 лица, око 150,000 људи је било убијено или је умрло услед последица политичке репресије, пола милиона особа је било затворено у концентрационим логорима, док су хиљаде ратних заробљеника и политичких затвореника биле осуђене на принудни рад у веома тешким условима. Примењене су биле и посебне законске и судске мере за прогон неистомисљеника. Пред крај рата, у фебруару 1939. године, донет је *Закон о политичкој одговорности (Ley de Responsabilidades Políticas)* који је посебно криминализовао противљење основним вредностима новог поретка, док је имао и ретроактивно дејство све до 1934. године. Затим, *Специјални суд за сузбијање масонерије и комунизма (Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo)* је основан 1940. године.

Истрага о ратним злочинима почињеним на републиканској територији такође је имала идеолошку и репресивну сврху, те је 1940. започет посебан тужилачки процес који је постао познат под именом *Општа истрага (Causa General)*, односно *Општа истрага Јавног тужилаштва о црвеној превласти у Шпанији (Causa general instruida por el Ministerio Fiscal sobre la dominación roja en España)*. Резултат овог процеса су биле бројне публикације, прикупљена сведочанства и документација у вези са злочинима. Поред настојања да се истраже стварни злочини, основни мотив ових истрага лежао је и у тежњи франкистичког система да додатно легитимизује војну побуну против Републике и створи још један институционални оквир за обрачун са неистомисљеницима. У Шпанији је послератни терор био најинтензивнији све до затварања последњег франкистичког концентрационог логора под називом Миранда дел Ебро 1947. и званичног укидања ратног стања у земљи 1948. године.⁸⁶

Послератна репресија одликовала је и социјалистичку Југославију. Само на простору Србије је више десетина хиљада људи изгубило живот током неколико таласа „револуционарне правде“.⁸⁷

⁸⁵ Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 142-148; Milan Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung : Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2019), 44-182; Девић, *За Партију и Туму*, 595-620.

⁸⁶ Rodrigo, *Hasta la raíz*, 161-197; Preston, *The Spanish Holocaust*, 471-517.

⁸⁷ Тачни бројеви жртава послератне комунистичке репресије и даље су недовољно познати и спорни из неколико разлога. На првом месту, постоји спор у јавности и академским круговима о томе да ли је термин „жртва“ исправан, имајући у виду да су услед последица ових акција права и животе изгубили не само класни непријатељи нових власти, бројни немачки и мађарски цивили као жртве колективне одмазде, већ и активни колаборационисти и ратни злочинци. Бројеви на нивоу читавог југословенског простора и даље нису довољно прецизни због недостатка

Са позиција репресивности се прве године социјалистичког система могу поделити на неколико фаза – прву (1944-1948) је одликовао период учвршћивања власти и разрачунавање са колаборационистима, опозицијом унутар и изван шире конципираног *Народног фронта*. Друга епоха (1948-1950) се издвајала по сукобу Југославије са Информбироом и по убрзаним привредним и друштвеним реформама, док је тада растао прогон унутарпартијске опозиције и сузбијање противника политике откупа и колективизације. Током трећег периода (1950-1953) је дошло до смањења интензитета репресије услед приближавања Западу, трагања за несавјетским моделом социјализма и окретања партије ка толерисању контролисаних друштвених слобода. Сличност са шпанским искуством се огледала у постојању система логора (најсуровији су били логори за фолксдојчере који су постојали до 1948. године, као и каснији логори за присталице Информбироа на Голом отоку и другим местима), принудног рада, затварања и одузимања имовине противницима новог режима. Одређене сличности са шпанском *Општом истрагом* имале су Државна и земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, чије су двоструке улоге уважавале потребу кажњавања злочинаца, али су такође имале и своју идеолошку позадину.⁸⁸

Међутим, било је и истакнутих разлика у карактеристикама две поратне репресије. Мере ванинституционалног и институционалног масовног насиља према политичким неистомишљеницима биле су разрађиване међу шпанским генералима док су још у првој половини 1936. спремали побуну против Републике. Када је неуспели војни пуч наишао на оштар отпор и трансформисао се у вишегодишњи сурови грађански рат, ови планови спровођени су пуним интензитетом и са свесрдном подршком политичко-војног и црквеног врха. Овакво системско насиље резултирало је тиме да је број жртава националистичке репресије био два до три пута већи него број страдалих на републиканској територији, док су обрачуни с противницима настављени несмањеним интензитетом по завршетку рата. Са друге стране, у Југославији су током највећег дела рата пуну власт вршиле окупационе и делом колаборационистичке структуре, те су масовни злочини ових снага однели убедљиво највише ратних жртава, било да се радило о цивилима или борцима покрета отпора. Поред светског, у оквирима Југославије одвијао се и вишеслојни грађански, етнички и верски рат, сложенији него што је била ситуација у Шпанији од 1936. до 1939. године. Комунистичке послератне репресалије у Југославији су такође масовне, биле су део идеологије победника и инициране су од стране државног врха, али је структура њихових жртава била другачија, било у односу на прилике Шпанског грађанског рата, било у поређењу са ратним жртвама у Југославији. Истакнута и разнолика колаборација, велики број ратних супарника партизанског покрета и намера за спровођењем свеобухватне социјалистичке револуције представљали су факторе који

конкретнијих истраживања. Историчар Срђан Цветковић у својим истраживањима, али и као члан Државне комисије за тајне гробнице, говори о скоро 60,000 судски или вансудски погубљених особа на подручју Србије од септембра 1944. године, док историчар Милан Радановић оспорава овај број као превисок услед постојања дуплих имена у списковима, увршћења у борби погинулих антикомунистичких бораца у списак ликвидираних лица, пописивања преживелих појединаца или лица страдалих пре септембра 1944. године; Цветковић, *Између српа и чекића – Књига прва*, 282-309; Radanović, *Kazna i zločin*, 546-597.

⁸⁸ Детаљно о циклусима и различитим механизмима репресије у: Цветковић, *Између српа и чекића – Књига прва*; О сузбијању демократије и успостави једнопартијског система вид. у: Момчило Павловић, *За Тита или за краља: избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945.* (Београд: Институт за савремену историју, 2019) и Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949* (Београд: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983); О посебним „судовима части“ који су имали неку врсту лустрационе улоге је писао Момчило Митровић у књизи *Српска национална част пред законом 1945. године* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), док је Наташа Милићевић истраживала различите врсте односа нових власти (сузбијање и развлашћивање, коегзистенција и сарадња) према српском грађанству у својој књизи *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009).

су додатно повећавали степен репресивних мера. За разлику од Шпаније, где су жртве франкистичких одмазди биле већински цивили и симпатизери републиканских и левичарских покрета, у Југославији су после рата репресију искусили како недужни противници револуције и идеолошки „непожељна“ лица, тако и велики број људи који је заиста свесрдно учествовао у колаборацији и ратним злочинима до 1945. године.

Послератне друштвене и политичке прилике у Шпанији и Југославији/Србији

У првим поратним годинама је политичка и друштвена ситуација у Шпанији и Југославији још увек била нестабилна. Политичка, судска и вансудска разрачунавања са наистомисљеницима су настављена, али су процеси консолидације власти, формулисања кључних идеолошких постулата новог режима и дефинисања главних спољнополитичких савезништава и даље трајали и претрпели су бурне промене у првих 10-15 послератних година. Такав турбулентан развој искусила су оба режима у првим годинама мира.

Испреплетаност унутрашње и идеолошке еволуције франкистичког система са једне стране и спољнополитичке оријентације Шпаније са друге стране била је очигледна током те епохе. У првим годинама је фашистичка основа режима била веома наглашена, те су тоталитарне карактеристике нових власти управо у том периоду дошле до изражаја. Поред општег прогона стварних и/или замишљених супарника, блискост са нацифашизмом се огледала у једнопартијском систему, пренаглашеном култу вође Франсиска Франка, уређењу економије на принципима корпоративизма, затим путем обавезности радника на чланство у државним и јединим дозвољеним синдикатима (Вертикални синдикати), доношењу појединих антисемитских мера, слањем посебне Плаве дивизије на Источни фронт у Другом светском рату (упркос званичном неучествовању у рату), док је међу бројним конзервативним струјама које су подржавале режим (фалангисти, карлистички традиционалисти, монархисти алфонсинисти, католици) управо фалангистичка тада била најјача. Главни идеолог у том времену био је Рамон Серано Суњер (Ramón Serrano Suñer), дугогодишњи министар у франкистичким владама, председник Политичког савета Шпанске традиционалистичке фаланге и пашеног самог Франка.

Ипак, покушаји ових кругова да даље институционализују режим у складу са фашистичким идеалима изазвали су страх код Франка од потенцијалног формирања паралелних центара моћи који би могли да га угрозе, те је уклањањем Серана Суњера са државних и партијских позиција у септембру 1942. започет период дистанцирања од фашистичке основе франкизма и почетак истицања католичке природе самог система. Овакав спој националног и верског, познатијег под збриним називом *националкаталицизам*, представљаће не само трајну компоненту франкистичке идеологије од тог периода па све до 1975. године, већ и главни адут за приближавање земљама Запада који је био неопходан у два наврата – у периоду када је ратни пораз нацифашизма постајао све извеснији (1943-1945) и у времену изолованости Шпаније од ратних победника због ранијих блиских веза са Немачком и Италијом (1945-1953).⁸⁹

Иако је у крајем 1940-их и почетком 1950-их међународна изолација Шпаније била готово потпуна, логика хладноратовског поретка и раст антикомунистичког расположења на Западу, посебно у САД-у, довели су до тога да је у тим државама почело да се гледа на франкистичку Шпанију као на важан бедем против светског социјализма. Тако је изолација Шпаније почела да попушта значајније већ 1953. године, када је Мадрид потписао Конкордат са Ватиканом и посебан војно-политички уговор са Вашингтоном о оснивању првих америчких база на

⁸⁹ Hulia i dr, *Španija u XX veku*, 102-119; Payne, *Fascism in Spain 1923-1977*, 310-198.

шпанском тлу. Резултат овог шпанско-америчког приближавања био је и званични пријем Шпаније у Уједињене нације 1955. године.⁹⁰

У наредним годинама настављена је умерена либерализација друштвено-политичких прилика у Шпанији, и то у три главне сфере – економији, унутрашњој и спољној политици. Кључни носилац ових промена била је група стручњака познатијих под називом *апертуристи* или *технократе*, који су углавном били део и интересне и католички оријентисане организације *Опус деи*. Они су током реконструкције и избора нових франкистичких влада (1957, 1962, 1965) стицали све више утицаја, али њихове реформе никада нису имале намеру да трансформишу суштинске основе франкизма – култ Франкове личности и једнопартијски систем. У економији су њихови потези довели до уклањања остатака корпоративизма и већег дела државног интервенционизма путем поспешивања развоја туризма и либерализације привреде у складу са начелима капитализма. У унутрашњој политици је државна контрола над штампом попустила, постала је дозвољена умерена јавна критика режима, док је систем судске и државне репресије над неистомисљеницима ублажен. Такође, Франко је пристао на минимално ограничење својих овлашћења тиме што је задржао позицију шефа државе, а одрекао се премијерског положаја (предвиђено 1966. године, а реализовано је тек 1973. године), док је 1969. коначно изабрао свог наследника званичним потврђивањем Хуана Карлоса Бурбонског, унука последњег шпанског краља Алфонса XIII, за принца Шпаније. Напослетку, у спољној политици је настављено приближавање са западним земљама, у првом реду са САД и Француском, док је од краја 1950-их до средине 1970-их довршено повлачење Шпаније из последњих колонијалних поседа (северни Мароко, Екваторијална Гвинеја, Западна Сахара). Међутим, сви ови реформистички процеси су били превише за самог Франка. Шпански шеф државе је 1969. искористио унутрашњи сукоб међу апертуристима како би их сменио из владе. Умерена либерализација режима тиме је заустављена. Све до Франкове смрти 1975. поново је био појачан репресивни режим, аутаркични начин управљања земљом је обновљен, док су последње смртне казне противницима режима биле извршене свега два месеца пре смрти диктатора.⁹¹

Развој Југославије у хладноратовском периоду, нарочито у првим годинама по окончању Другог светског рата, такође је био праћен многим сличним проблемима које је и тада Шпанија искусила. Заједничке карактеристике двеју земаља огледале су се у радикалном заокрету у спољној политици и односима са великим силама у непосредним поратним годинама, значајној идеолошкој еволуцији оба режима, постепеној либерализацији унутрашњих прилика и повећању унутрашњих слобода, уз конзервативни и репресивни заокрет у последњим годинама живота двојице лидера – Франсиска Франка и Јосипа Броза Тита. Заједничко је било и то што су у обе државе ратни победници у првим мирнодопским годинама следили идеолошку путању и изузетно блиске односе са својим кључним међународним савезницима из времена рата. Оно што су у том контексту за Шпанију биле фашистичка Италија и нацистичка Немачка, за Југославију је то био Совјетски савез.

Попут Шпаније, Југославија је такође током Хладног рата пролазила кроз многоструке промене које су се дешавале на три равни – идеологији, унутрашњој и спољној политици. У унутрашњој политици током целокупног постојања социјалистичке Југославије остала су на снази кључна

⁹⁰ Trivo Indić, *Savremena Španija* (Beograd: Nolit, 1982), 267.

⁹¹ Javier Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939-2004* (Barcelona: Crítica, 2005), 197-198, 218-220; Abdón Mateos López, "La etapa final del franquismo 1959-1975", *Historia contemporánea de España desde 1923: dictadura y democracia*, ed. Abdón Mateos López, Juan Avilés Farré, Ángeles Egido León (Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces, 2011), 126-141; Indić, *Savremena Španija*, 151-169; Nikola Samardžić, *Istorija Španije* (Beograd: Plato, 2003), 543-551; Димитрије Матић, *Дипломатски односи између Шпаније и Југославије 1975-1980* (Младеновац: Литера, 2021), 19-24.

начела која су дефинисана још на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у новембру 1943. године. АВНОЈ је тада јасније дефинисан као највиши политички и законодавни орган НОП-а, будућа Југославија је дефинисана као формално равноправна федерација шест република и пет народа,⁹² док је Тито добио титулу маршала и постао председник новооснованог Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), чиме је ово тело фактички добило статус владе и тиме ушло у директну колизију са ингеренцијама краљевске избегличке владе. За разлику од франкистичких снага у Шпанији, које су успоставиле пуну власт ратном победом и без потребе преговарања са било ким, југословенски партизани су зарад добијања међународног признања западних савезника (посебно Лондона) да током 1945. привремено поделе власт са остацима предратних политичких партија и да организују изборе за Уставотворну скупштину. Ипак, ови избори су били само пука формалност и одвијали су се у атмосфери потпуне доминације и присиле коју је спроводила КПЈ, те је већ исте 1945. године укинута монархија и Југославија проглашена за једнопартијску комунистичку републику. Србија је унутар нове Југославије од 1945. била једина сложена република која је у свом саставу имала две аутономне јединице – Војводину и Косово и Метохију.⁹³

Тиме су створене основе званичне политике *братства и јединства*, односно прокламованих циљева равноправности народа и република које је комунистичка Југославија настојала да спроводи током целог свог постојања. Међутим, политичка пракса и спровођење ових начела значајно су се мењали током времена, поготово када су у питању били међурепублички односи. Политика КПЈ (која је 1952. променила име у Савез комуниста Југославије – СКЈ) је временом еволуирала од идеја јаког савезног центра ка пракси децентрализације и давања све већих овлашћења републикама. Током 1960-их политичке борбе у врху СКЈ око питања централизма и децентрализације су се посебно заоштриле. Снаге које су заговарале другу опцију, предвођене Едвардом Кардељем, временом добиле подршку и самог Тита и успеле су да потисну присталице централизма, чији је најистакнутији представник Александар Ранковић смењен на Брионском пленуму 1966. године. Постепени процес претварања Југославије у једну врсту конфедерације је након тога убрзан, пре свега захваљујући усвајању уставних амандмана између 1967. и 1971. године, као и доношењем новог устава 1974. године. Иако се од тада сав процес доношења важних одлука у држави сводио на консензусно одлучивање република и покрајина, кључне полуге моћи су и даље задржале партија и Тито као председник СФРЈ.⁹⁴

На другом плану, идеолошка еволуција југословенског режима у првим поратним годинама је блиско био повезан са спољнополитичком оријентацијом земље, што било слично и са развојем прилика у Шпанији. Подражавање совјетског стаљинистичког модела, што је најочитије било у усвајању Устава из 1946. који је био готово идентичан моделу из Москве, трајало је све до разлаза са Информбироом 1948. године. Након тога су југословенске власти започеле процес дефинисања самосталног социјалистичког система који би се јасније разликовао од дотадашњих совјетских узора. Тако је 1950. донет Основни закон о управљању државним и привредним предузећима који је у земљу увео принцип *самоуправљања*. Тај модел је подразумевао дебиروقратизацију предузећа, њихов прелаз из државног у друштвено власништво, укидање

⁹² У наредним деценијама су равноправан статус *народа* (пored Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца) стекли и Муслимани – прим. Д. М.

⁹³ Војводина је од 1945. имала статус *аутономне покрајине*, док је Косово и Метохија од 1945. до устава из 1963. имало положај *аутономне области*. Од 1963. и КиМ постаје *покрајина*, док је у периоду од 1968. до 1989. званичан назив ове територије био *Социјалистичка аутономна покрајина Косово* – прим. Д. М.

⁹⁴ Димић, *Историја српске државности*. Књ. 3: *Србија у Југославији*, 268-270, 309-329, 370-380; Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 216-221, 319-322.

практике централног управљања у привреди и формирање посебних радничких савета који би требало да одлучују о свим питањима производње и пословања. Путем самосталности и формулисања нових начела Југославија је наступала и по питањима спољне политике. Покушаје балансирања између источног и западног блока Југославија је настојала да ојача путем повезивања са земљама трећег света и новооснованим независним државама првенствено на простору Африке и Азије и делом Латинске Америке. Интензивне контакте са овим државама из времена 1950-их година заменило је током 1960-их и 1970-их година чвршће повезивање унутар новоформираног *Покрета несврстаних земаља*, чији је оснивачки самит одржан управо у Београду 1961. године. На тај начин је социјалистичка Југославија утемељила три основна принципа на којима се истицала у хладноратовском свету – *братство и јединство, самоуправљање и несврстаност*.⁹⁵

Баш као и у Шпанији, током последњих година власти неприкосновеног вође дошло је до репресивног заокрета. У Југославији је овај заокрет био доста блажи, пре свега због изостанка смртних казни. Након либералнијих кретања 1960-их и све оштрије критике режима, пре свега у култури и науци, уследила је конзервативна реакција. Током 1970-их различити противници режима у СФРЈ били су приморани на одступање услед заоштравања политичких и законских мера против критичара система. Професори и асистенти који су подржавали левичарску студентску побуну из 1968. су избачени са Универзитета у Београду 1975. године, националистичко руководство у Хрватској и „српски либерали“ (Марко Никезић, Латинка Перовић) били су приморани на оставке 1971. и 1972. године, док је појачана цензура уведена у сфери медија и културе. Након Титове смрти 1980. су нова колективна руководства и даље видела највећег непријатеља у бројним националистичким или продемократским покретима. Савезно, републичка и покрајинска руководства су почетком 1980-их као најопаснијег „контрареволуционарног“ непријатеља означили вође националистичких албанских протеста на Косову, али су временом и друге антисистемске групе другим деловима земље почеле да јачају. Многе од тих дисидентских и антирежимских снага у својим програмима су обједињавале националистичке циљеве и жеље за успоставом плуралистичког демократског поретка.

Упоредо са јачањем утицаја противника власти, након Титове смрти до изражаја су дошли и проблеми унутар самих државних и партијских структура. На првом месту је била економска криза, коју је изазвало прекомерно задуживање, неефикасност и бирократска уситњеност самоуправног система и расцепканост привредних токова на „националне економије“ у републикама и покрајинама. На другом месту је био проблем који је напослетку круцијално допринео урушавању и саме СФРЈ – појава национализма унутар самих националних партијских елита. Дотадашња незадовољства српских руководства у вези са прекомерним уставним овлашћењима покрајина, одсуству ефикасних ингеренција у Војводини и на Косову, као и суштинском неравноправношћу у федерацији, искористио је Слободан Милошевић као платформу за јачање своје моћи. Након учвршћивања апсолутне власти у Савезу комуниста Србије 1987. године Милошевић је успео да комбинацијом институционалних притисака и мобилизације народа примора на оставку руководства у Новом Саду, Приштини и Титограду у току 1988. и 1989. године, чиме је показао намеру не само да успостави ефикасну републичку власт у Србији, него и да оствари што већи политички утицај на савезном нивоу и/или на српском етничком простору у Југославији. На другом крају налазила се Словенија и националистички програм око којег су се партија и критички интелектуалци окупили већ од 1988. године. Тежње за конфедерацијом или чак независношћу Словеније су се тако судариле са

⁹⁵ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 238-250; Димић, *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*, 354-356.

намерама режима у Србији за рецентрализацијом Југославије и тиме су отвориле озбиљну политичку кризу у земљи, док су распад СКЈ 1990. године, раст национализма у другим републикама и њихова победа на вишестраначким изборима исте године донели дефинитивни крај социјалистичкој Југославији.⁹⁶

Карактер и природа транзиције из ауторитарног у вишепартијски систем у Шпанији и Југославији/Србији драстично су се разликовали. Иако је у Југославији/Србији и Шпанији постојала сложеност националних, језичких и регионалних идентитета, процес транзиције је на потпуно супротне начине утицао на ове комплексности.⁹⁷ Шпанска транзиција, која је започела смрћу генерала Франка 1975. године, била је вођена идејом постепеног и институционалног преласка из ауторитарног режима у парламентарну демократију, уз значајан степен консензуса међу кључним политичким актерима око основних принципа будуће државе. Одржавање првих демократских избора 1977. и доношење устава 1978. године представљају кључне тачке те транзиције, док су реформе биле пажљиво спровођене како би се очувала институционална стабилност и омогућила интеграција различитих идеолошких и регионалних актера. Посебан значај имало је прихватање сложене унутрашње структуре државе кроз модел аутономних заједница, као и отварање ка европским интеграцијама које су кулминирале пријемом Шпаније у Европску економску заједницу 1986. године. Упркос разликама међу странкама по питањима темпа и дубине реформи, кључни оквир није био доведен у питање, док је веће неслагање постојало око чланства у НАТО савезу. *Унија демократског центра (Unión de Centro Democrático)*, странка проистекла из реформистичког крила франкизма и кључна снага умерене деснице транзиционе епохе, напослетку је увела државу НАТО савез 1982. упркос противљењу социјалиста и комуниста у опозицији, али чак ни таква одлука није касније озбиљније преиспитивана.⁹⁸

Насупрот томе, српски транзициони процес од почетка је био обележен израженом политичком поларизацијом, идеолошком фрагментацијом и одсуством елементарног консензуса о правцу и садржају друштвене и државне трансформације. За разлику од шпанског случаја, у Србији није постојао договор о основним државним питањима – будућности југословенске федерације, политичком систему, економском моделу, па ни о спољнополитичкој оријентацији државе.⁹⁹

⁹⁶ Lempi, *Jugoslavija kao istorija*, 265-323; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)* (Zagreb: Prometej, 2003), 419-485.

⁹⁷ Политиколог Зоран Крстић је истакао да су кључне сличности биле у томе што су и Југославија и Шпанија имале искуство грађанских ратова, након којих је успостављен ауторитарни режим чији је легитимитет био укоревен у лику харизматичног вође. Затим је додао да су такве ауторитарне владавине успеле да привремено потисну националне и социјално-политичке конфликте који су раније довели до грађанских ратова, али без разрешења историјских траума и колективних сећања различитих политичких и етничких група. Стога је период демократизације довео и до драматичног „повратка потиснутих“ група и сећања, додуше уз драстичне разлике у њиховом интензитету и последицама; Зоран Крстић, „Између ауторитаризма и демократије: упоредно искуство Југославије и Шпаније“, *Југословенско-шпанске паралеле*, 47-48.

⁹⁸ Ferrán Gallego, *El mito de la transición: la crisis del franquismo y los orígenes de la democracia 1973-1977* (Barcelona: Crítica, 2008), 695-720; Julio Aróstegui, “La transición política y la consolidación de la democracia 1975-1996”, *Historia de España: Siglo XX (1939-1996)*, ed. Jesús A. Martínez (Madrid: Cátedra, 2003), 287-333.

⁹⁹ Политиколози Хуан Линц и Алфред Степан су поредили различите врсте транзиција где је централно питање био „проблем државности“, односно прихватање легитимних државних оквира у којима ће се одвијати демократизација. У Шпанији је тај проблем решен политичким консензусом: нови демократски поредак грађен је у оквирима постојеће државе, уз постепено увођење избора (прво парламентарни 1977, па затим и уставни процес 1978), чиме је обезбеђен легитимитет институција и стабилан идентитет државе. Насупрот томе, у СФРЈ и СССР-у питање државности је било нерешено: националне елите нису прихватале заједнички оквир, што је резултирало дезинтеграцијом федерације. Редослед избора додатно је убрзао распад – прво су у републикама организовани плуралистички избори, који су националним партијама дали снажан легитимитет, док су савезне институције остале без легитимитета и неспособне да координирају реформе. Тако је шпански пример постао позитиван модел

Уместо тога, вишестраначје уведено 1990. године створило је простор за избијање дубоких сукоба унутар политичких елита, чији су ставови били утемељени на међусобно супротстављеним визијама о карактеру српске државе, њеним границама и односима са суседним народима. Власт Слободана Милошевића и Социјалистичке партије Србије (СПС), проистекле из уједињења Савеза комуниста Србије и Социјалистичког савеза радног народа Србије у јулу 1990. године, била је обележена репресијом према политичким неистомишљеницима, слабљењем институција, инструментализацијом медија и државних ресурса, као и употребом националистичке реторике у циљу хомогенизације народа. Паралелно са тим, опозиционе снаге су биле разједињене и често дезорганизоване, што је додатно отежавало развој политичке алтернативе. Док је у Шпанији концепт сложене државе био конципиран тако да је било предвиђено оснивање аутономних заједница (покрајина) са различитим степеном аутономије у складу са договореним статутима и уставом, на простору крње Југославије је настао потпуно нов облик државне структуре. У априлу 1992. проглашено је стварање Савезне Републике Југославије (СРЈ) у којој су формално равноправне биле две републике (Србија и Црна Гора), док су у саставу Србије и даље биле две аутономне покрајине (Косово и Метохија и Војводина) којима је након 1989. била значајно умањена аутономија. Иако је СРЈ имала овакву сложену структуру, функционисање ове земље је суштински зависило највише од односа политичких елита у две републике и Милошевићеве личне власти, а не толико од самих институција.¹⁰⁰

У оба случаја, транзиција је била праћена појавама политичког и друштвеног насиља, али је њихов интензитет био неупоредив. Док су у Шпанији крајем 1970-их и почетком 1980-их постојале активне екстремистичке организације са леве, десне и сепаратистичке стране политичког спектра – укључујући и најпознатију, баскијску терористичку групу ЕТА – насиље ипак није имало толики интензитет да би могло да заустави демократизацију. Иако је покушај војног удара 23. фебруара 1981. године представљао озбиљан изазов за стабилност државе, његов неуспех и симболичка победа демократских институција ојачали су легитимитет новог поретка.¹⁰¹ У југословенском, а потом и српском случају, насиље је попримило облик оружаних сукоба који су довели до распада државе, огромних људских и материјалних губитака. Србија је, иако укључена и у ратове у Хрватској и Босни и Херцеговини, формално избегла отворени сукоб на својој територији до 1999. године, када је дошло до рата са Ослободилачком војском Косова (ОВК) и НАТО бомбардовања земље. Период 1990-их обележили су такође међународне санкције, економска девастација, рекордна хиперинфлација 1993. године и масовни прилив избеглица из ратом захваћених подручја. У таквом контексту, процес изградње демократских институција био је знатно отежан.¹⁰²

Унутрашњи политички развој Шпаније током демократског периода карактерише смењивање две доминантне политичке традиције – социјалдемократске и конзервативне – које су различито

консензусне демократизације, а југословенски и совјетски – негативан пример где су нерешена питања државности и супротан редослед избора (републички пре и уместо савезних) водили распаду државе и насилним сукобима; Juan Linz, Alfred Stepan, "Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia", *Daedalus*, 1992, vol. 121, no. 2, 123-139.

¹⁰⁰ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 721-739; Небојша Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра* (Београд: Архипелаг, 2019), 133-135; Социолог Слободан Антонић је означио Милошевића као комунисту који је комунистичким „дворским ударом“ дошао до највишег положаја у Србији 1987. године, а на власти се одржавао захваљујући националпопулистичкој политици која је имала карактеристике цезаризма; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Београд: Otkrovenje, 2002), 411-425.

¹⁰¹ Ignacio Sánchez-Cuenca, "La violencia terrorista en la transición española a la democracia", *Historia del presente*, núm. 14, 2009, 9-24; Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*, 291-315.

¹⁰² Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 383-406.

приступале питањима државног идентитета, децентрализације и културног плурализма. ПСОЕ, која је дошла на власт 1982. године, одлучила је да значајније иступи од франкистичког културног модела о доминантности кастиљанског идентитета, католицизма и традиционализма као кључних особености Шпаније. ПСОЕ је афирмисала политику културне и језичке разноликости, јачала је улогу аутономних заједница и знатније је промовисала плуралистички карактер шпанског друштва. С друге стране, доласком *Народне партије* (*Partido popular* – РР) 1996. године акценат се померио ка афирмацији јединственог шпанског идентитета кроз концепт *уставног патриотизма*, који је наглашавао лојалност уставном поретку као основу припадности нацији, што је изазвало противљење и левице и снага националиста у Баскији и Каталонији. У периоду власти ПП-а од 1996. до 2004. Шпанија је економски ојачала и спровела мере фискалне консолидације које су јој омогућиле улазак у еврозону. На спољнополитичком плану се влада снажно приближила Сједињеним Америчким Државама, нарочито приликом контроверзног учешћа у рату у Ираку 2003. године, што је додатно поларизовало јавност.

Ова тензија између плурализма и централизма била је стална линија разграничења унутар шпанског политичког живота, а повратак социјалиста на власт 2004. године означио је нови заокрет ка инклузивнијем тумачењу шпанског друштва, уз додатни фокус на грађанска права, права мањинских заједница и нову интерпретацију историјских наратива. Период од 2004. до 2011. обележила је обнова либерално-плуралистичке визије шпанског друштва. Напетости између левице и ПП-а поново су порасле око питања прошлости и тумачења наслеђа Грађанског рата, усвајања новог статута Каталоније из 2006. који је овој покрајини дао веће надлежности (Уставни суд Шпаније је 2010. ипак поништио део овог новог статута), као и наставак преговора са организацијом ЕТА, који су ипак довели до трајног распуштања ове насилне групе 2011. године. Међутим, почетак велике економске кризе 2008. је открио значајне структурне слабости и изазвао растуће друштвено незадовољство.¹⁰³

Након промена из октобра 2000. године, Србија је закорачила у нову политичку епоху коју је обележио широки, иако не увек стабилан, консензус око стратешких циљева међу чланицама Демократске опозиције Србије (ДОС). Основне тачке тог консензуса биле су тежња ка чланству у Европској унији, излазак из међународне изолације, унапређење демократских институција, обнова односа са суседним државама и спровођење либералних економских реформи. Током прве деценије XXI века постигнути су и одређени важни успеси, укључујући привредни опоравак, повратак у међународне институције и јачање демократије и владавине права. У првим годинама након рушења ауторитарног режима, политичка сцена била је снажно поларизована сукобом између реформистичког премијера Зорана Ђинђића, лидера *Демократске странке* (ДС), и конзервативног председника СРЈ Војислава Коштунице, лидера *Демократске странке Србије* (ДСС). Њихов спор се посебно заоштрио око темпа европских интеграција, економских реформи и питања изручења оптуженика Међународном трибуналу за бившу Југославију у Хагу, међу којима је био и бивши председник Милошевић. Дубоко наслеђе организованог криминала и неререформисаних делова безбедносног апарата постало је акутни проблем у марту 2003. када су припадници ових структура извршили атентат на премијера Ђинђића.

Политички живот од 2003. био је обележен сукобом различитих концепција. Унутар некадашњег ДОС-а настављена је подела између проевропског ДС-а и све конзервативнијег ДСС-а, док је радикална десница све више јачала успоном *Српске радикалне странке* (СРС). У таквој борби и некадашњи оштри сукоби повлачили су се пред новим прагматичним политикама. Тако је 2008.

¹⁰³ Tusell, *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*, 335-451; Xosé Manoel Núñez Seixas, *Suspiros de España: El nacionalismo español* (Barcelona: Crítica, 2020), 157-166; Nicholas Manganas, *Las dos Españas: Terror and Crisis in Contemporary Spain* (Eastbourne: Sussex Academic Press, 2016), 134-173.

дошло до формирања нове проевропске владе у којој су кључну улогу одиграле ДС и СПС, предвођене Борисом Тадићем и Ивицом Дачићем. Тај савез је означио коначно стратешко опредељење СПС-а за европски пут, иако без јасног дистанцирања од наслеђа деведесетих. Независношћу Црне Горе 2006. окончан је и југословенски период српске историје, а исте године Србија је добила независност и нови устав. Две године касније Косово је прогласило независност од Србије, што је у Београду посматрано као тешко кршење међународног и домаћег права. Иако је западна подршка косовској независности изазвала кризу у међусобним односима, то ипак није могло да поремети кључне постулате спољне политике Београда након 2000. године - тежња ка чланству у ЕУ, уз паралелно јачање блиских односа са Русијом и Кином.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Гулић, *Југословенска држава 1918-2006*, 885-914; Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра*; Florijan Biber, *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2020), 46-48, 73-76; Dejan Đokić, *Istorija Srbije od ranog srednjeg veka do danas* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 546-551.

ДВЕ ШПАНИЈЕ И ДВЕ СРБИЈЕ

Еволуција доминантног дискурса и истакнутих контранаратива у Србији

Главни мнемонички актери и сукоби сећања

Култура сећања на Други светски рат у време постојања социјалистичке Југославије пролазила је кроз неколико раздобља. У првим послератним годинама је званично партијско тумачење рата, исказано кроз призму херојског партизанског отпора и неупитности социјалистичке револуције насупрот свим осталим окупаторским и квислиншким формацијама, представљало једину допуштenu и пожељну слику како у јавности тако и у сфери историјске науке.¹⁰⁵ Током наредних деценија овај својеврсни монопол државе и партије над прошлошћу ипак је био ублажен (најпре на пољу историографије), али неки основни аспекти званичне политике сећања ипак нису смели бити довођени у питање. Ти аспекти су најпре били оштра дихотомија ратних учесника („револуционари/ослободиоци“ насупрот „контрареволуционарима/фашистима“) и деетнификација ратних злочинаца (злочине су чиниле искључиво буржоазије, те су сви народи имали готово једнаке издајнике).¹⁰⁶ Ипак, смрт Јосипа Броза Тита представљала је знатан ударац за режим и допринела је јачању снага које су се залагале за више плурализма, отворену конкуренцију мишљења и интереса, а супстрат те критичке јавности чинили су интелектуалци, средњи грађански слојеви, групе цивилног друштва и поједини медији.¹⁰⁷ Наведене снаге тежиле су преиспитивању готово свих постулата који су чинили стубове режима, међу које се убрајало искуство Другог светског рата, као и успостављање и одржавање апсолутне власти КПЈ у земљи као резултат ратне победе.

Одржавање сећања на партизанску борбу у Другом светском рату било је од посебне важности за државу. Чињеница да је КПЈ дошла на власт у земљи управо на крилима ратне победе значило је да је Народноослободилачка борба комунистичком режиму обезбеђивала управо *легитимитет порекла*,¹⁰⁸ те се социјалистичке владајуће елите нису лако одрицале њеног наслеђа нити значајније мењале сопствену визију прошлих збивања. Званично тумачење прошлости није се битније мењало у току целокупног постојања социјалистичке Југославије. Основни елементи овог дискурса у периоду од 1945. до позних 1980-их година били су: наратив о готово једнаком учешћу свих југословенских народа и у покрету отпора и у колаборацији, сврставање свих ратних противника партизанског покрета у јединствену категорију („страни окупатори и домаћи издајници/колаборационисти“), давање примата при комеморацијама војним жртвама, док су цивилне жртве најчешће обележаване као општим термином као „жртве фашизма“ (чиме се умањивао значај међуетничког сукоба и грађанског рата).¹⁰⁹ Ипак, од средине девете деценије XX века почели су да јачају унутарпартијски и међунационални/међурепублички сукоби, као и

¹⁰⁵ Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором: прилози историје историографије*, I-II (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)

¹⁰⁶ Dragović-Soso, *Spasioci nacije*, 154-155.

¹⁰⁷ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 331.

¹⁰⁸ Према виђењу Паломе Агилар Фернандез, снаге које су дошле на власт у једној земљи након победе у рату настоје да себи прибаве и учврсте легитимитет нарочитим истицањем праведности сопствених ратних подухвата, али и да истовремено политикама према прошлости негирају легитимитет режима који су им претходили; Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*, 68-70.

¹⁰⁹ Đureinović, *The Politics of Memory*, 36-37.

конфликти између власти и дисидената, те је и на пољу културе сећања дошло до извесних промена у поменутом периоду.

За то време, једнако искључиви погледи на историју Другог светског рата неговани су и међу већином српских емигрантских организација током хладноратовске епохе. Бројна удружења и организације која су окупљала политичке емигранте, некадашње борце и њихове симпатизере држали су се чврсто својих антикомунистичких убеђења и манихејских виђења ратних дешавања. Међу разнородном равногорском и љотићевском емиграцијом у Европи, САД, Канади и Аустралији доминирале су историјске перцепције које нису озбиљније доводиле у питање исправност ратних залагања и општих циљева Драгољуба Михаиловића и Димитрија Љотића.¹¹⁰ Истрајавање на овим позицијама је доводило емигрантска удружења и до међусобних оштрих спорења, која су интензивирани услед идеолошких и личних сукоба, док су идеју превазилажења ратних подела путем дијалога са некадашњим ратним противницима једнако одбацивали као и власти у Југославији.¹¹¹ Такав развој прилика је довео до тога да емигрантске заједнице овог типа нису играле битну улогу у мнемоничким процесима у земљи крајем 1980-их година.

Када је средином 1980-их званични наратив о прошлости почео да слаби у Југославији, на простору Србије издвојиле су се две кључне заједнице сећања у контексту перцепције Другог светског рата. Прву је чинила званична комунистичка власт, која је своје тумачење прошлости износила и одржавала најчешће путем друштвено-политичких организација (Савез комуниста, Социјалистички савез радног народа, бројне комисије у њиховом саставу) уз коришћење различитих средстава у борби против контранаратива – забране публикација, судско гоњење, јавне осуде републичких и партијских званичника, медијске кампање, притисак на установе и појединце да се јасно ограде од деловања својих колега, али је од средине 1980-их постепено све више била присутна иницијатива „књигом на књигу“. Таква пракса подразумевала је да критички или партији наклоњенији интелектуалци научним и другим публикацијама аргументовано оспоре популарне, националистичке и/или политички непожељне наративе. Носиоци тих „непожељних наратива“ били су хетерогена група и њу су чинили углавном интелектуалци и уметници супротстављени режиму. То су били људи различитих стручних и идеолошких усмерења којима је најпре било заједничко залагање за већу слободу говора и људска права. У свом јавном деловању доводили су у питање репресивно наслеђе владајућих структура, што су повезивали и са тадашњим недостатком слободе мишљења у држави. Њих су окупљала бројна професионална удружења (*Удружење књижевника Србије*, *Филозофско друштво Србије*, *Социолошко друштво Србије*), као и удружења грађана основаних са циљем борбе против репресије (*Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања*). Интелектуалцима у том периоду приближава се и Српска православна црква, чији се оштар антикомунистички

¹¹⁰ О карактеру и делатности српских емигрантских организација хладноратовске епохе више у: Петар Драгишић, *Ко је пуцао у Југославију?: југословенска политичка емиграција на западу 1968-1980* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 47-59.

¹¹¹ Један од ретких изузетака у том контексту је био *Савез „Ослобођење“*, емигрантско удружење састављено махом од омладине Југословенске демократске странке који су у рату подржавали равногорски покрет. Један од његових предводника је био и Десимир Тошић, који је 1989/90. био и један од оснивача Демократске странке. У току рата они су били заговорници идеје о неопходности партизанско-четничке сарадње, док су се у емиграцији борили за успостављање парламентарне демократије и за престанак репресивних мера комунистичких власти према неистомишљеницима. У настојањима да превазиђу последице „братоубилачког грађанског рата“ подржавали су и идеју дијалога са СКЈ, што их је довело у сукоб са другим прочетничким емигрантским заједницама; Драгишић, *Ко је пуцао у Југославију?*, 50-51; Мира Радојевић, „Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)“, *Југославија у хладном рату: прилози истраживањима*, ур. Александар Животић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 106.

дискурс везује и за посебно инсистирање на идеји угрожености српског народа у периоду Другог светског рата и потоњих деценија.¹¹² Иако су сукоби између ових мнемоничких заједница били често оштри и изазивали крупне друштвене поделе, ипак је њихов међусобни однос карактерисала неравноправност у позицији моћи (хегемони наратив са подршком кључних институција једнопартијске државе насупрот дисидентском деловању појединаца и њихових удружења), хетерогеност наратива унутар самог дисидентског блока, али и сама еволуција званичног дискурса крајем 1980-их година.¹¹³

Сукоб двеју струја по питању тумачења Другог светског рата посебно је био заоштрен средином 80-их година. Тада су интелектуалци, међу њима понајвише књижевници, отворили низ тема које су до тада биле мање присутне у јавности – питање Голог отока и прогона информбироваца након 1948. године, међунационална мржња и ратни злочини од 1941. до 1945. године (нарочито питање односа према геноциду над Србима у НДХ), затим критиковање оправданости једнопартијског система, уз посебно посвећивање пажње његовом насилном успостављању 1944/45. године.¹¹⁴ Уз то, ове тенденције видљиве су и у историографији. Након Титове смрти кренуо је и у тој сфери велики талас пресипитивања бројних тема везаних за недавну прошлост, те се почело отворено говорити и о грађанском рату и свим његовим варијантама.¹¹⁵ Бројност и разноврсност ове литературе, као и све чешће подривање званичне верзије прошлости, долазило је и до учесталијих притисака власти на многе ауторе ових дела. Ради заштите од таквих поступака, који су се кретали од партијских и стручних критика до отворених судских процеса, интелектуална опозиција окупљена око Добрице Ћосића је решила да пружи организовани отпор оснивањем *Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања* 1984. године. Поред писања петиција и борбе за права жртава политичке репресије широм Југославије између, Одбор се у току свог постојања (1984-1989) нарочито залагао за окончање титоистичког поретка и преиспитивање његових историјских корена.¹¹⁶

¹¹² Radmila Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'“, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov (Beograd : Republika; Novi Beograd : Vikom grafik; Zrenjanin : Građanska čitaonica, 1996)

¹¹³ Иако је велики број интелектуалаца наступао са позиција потпуно супротстављеним режиму, ипак је део њих остао везан за наративе Савеза комуниста и различитих струја унутар њега. Стога, иако је постојала хетерогеност међу дисидентским научницима и уметницима по питању перцепције прошлости, у исто време је постојала и различитост интелектуалаца који су се, макар формално, сврставали уз наративе партије – прим. Д. М.

¹¹⁴ Naumović, *Upotreba tradicije*, 157-158; Ристановић, *Илузија моћи*, 151-158; Међу њима посебно треба издвојити књижевна дела: *Трен II* Антонија Исаковића (1982), *Голубјачу* Јована Радуловића (1981), *Анатему* Војислава Лубарде (1981), *Нож* Вука Драшковића (1982), *Вунена времена* Гојка Ћога (1981), *Источнице* Љубомира Симовића (1983), *Књигу о Милутину* Данка Поповића (1985). Уз њих, преиспитивањем бројних аспеката прошлости бавили су се у стручним делима и правници и социолози: *Стаљинизам и социјализам* Загорке Голубовић (1982), *Страначки плурализам или монизам* Косте Чавошког и Војислава Коштунице (1983).

¹¹⁵ Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike - srpska historiografija i svet: (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću historiografiju)* (Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 228; Коста Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961-1991: главни токови* (Београд: Институт за савремену историју, 2003), 208-242; На тај начин тему Априлског рата је отворио Велимир Терзић књигом *Слом Краљевине Југославије 1941.* (1982), Владимир Дедијер је у *Новим прилозима за биографију Јосипа Броза Тита* (1980-1984) истицао контроверзне епизоде из рата и Титовог личног живота, Мишо Лековић је у делу *Мартовски преговори 1943* (1985) први анализирао преговоре Немаца и партизана, док су четнике као антифашистичке снаге први пут означили Бранко Петрановић (*Револуција и контрареволуција* из 1983) и Веселин Ђуретић (*Савезници и југословенска ратна драма* из 1985).

¹¹⁶ Одбор је основан 1984. као *ad hoc* удружење грађана супротстављених комунистичком режиму. Окупљао је интелектуалце различитих идеолошких позиција, док су се међу најзначајнијим активностима истицали писање петиција за престанак судског гоњења неистомисленика широм Југославије, борба против политичке злоупотребе психијатрије и забране оглашавања и објављивања, истицање захтева за рехабилитацију жртава политичких суђења позних 1940-их и раних 1950-их година, као и упућивање посебних предлога (за уставну реформу, за преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита, за редефинисање међунационалних односа). Одбор се нарочито

Сукоб између власти и интелектуалаца у вези са тумачењем прошлости најјасније је избио поводом двотомне књиге историчара Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*, објављене јуна 1985. године. Прва два издања књиге у кратком року су била распродата, али су убрзо уследиле оштре осуде Ђуретићевог писања од стране српских комунистичких првака, али и функционера из других република. Наиме, Ђуретићево дело се издавало по томе што је истицало да су савезници напустили четнике и приближили се партизанима због снажне совјетске пропаганде која је првенствено ишла на корист Хрватима (умањивање размера геноцида над Србима и увећање удела Хрвата у НОП-у), док су четници приказани као антифашистичка снага која се, за разлику од партизана, бринула о томе да репресалије окупатора над Србима буду што мање. Примере и мотиве четничке колаборације аутор је описивао и правдао филозофским терминима попут „modus vivendi са окупатором“, „класични политички реализам“, „егзистенцијални реализам“, „самоодбрамбено маневрисање“ „политичко маневрисање које је ишло од оружаног непријатељства до толеранције и сарадње“, затим као изнуђене потезе „иритиране“ партизанским залагањем за „бескомпромисну борбу“ и њиховим „левим скретањима и левичарском екстремизму“.¹¹⁷

Владајућим комунистичким елитама нарочито је било неприхватљиво ново тумачење карактера четничког покрета и објашњење мотива њихове колаборације. Оптужбе за „рехабилитацију четништва“, подривање тековина НОБ-а и „утврђених истина о рату“ посебно су интензивирале с јесени 1985. године. Партијска и државна тела, функционери, бројне комисије, Републичка заједница науке СР Србије, СУБНОР Србије, штампа и телевизија, отворено су нападали Ђуретића и његово дело, и то највише због начина приказивања ЈВУО,¹¹⁸ док су историчари (најпре позвани од партије да изнесу критику) исказали садржајнију критику о начину приступа теми и методологији.¹¹⁹ Тешке оцене и непомирљив став тим поводом упутио је и лично председник ЦК СК Србије Иван Стамболић у октобру. Он је истакао да је у питању један националистички и реакционарни поглед на историјска збивања, да се том књигом „напада све најбоље из револуције и све најбоље у данашњем друштву“ и „оживљавају профашистичке идеологије“, те да са носиоцима тих идеја не може бити никаквог дијалога јер је „петокрака звезда сломила четничку кокарду и кукасти крст [...] и ту се неће допустити никакве нијансе, погодбе, условљавања нити партнерства“.¹²⁰ Ђуретић је напослетку искључен из партије, док су власти и даље биле у дилеми како да поступе са његовом студијом. Иако су се председништва Србије и ЦК СК Србије у новембру 1985. сложила да би судска забрана била неделотворна и

залагао за успостављање владавине људских права и демократије у Југославији. Оснивачи одбора су књижевници Добрица Ћосић, Матија Бећковић, Драгослав Михаиловић, Борислав Михајловић Михиз, историчар Радован Самарџић, археолог Драгослав Срејовић, генерал-пуковник ЈНА и члан САНУ Гојко Николић, сликар Мића Поповић, филозофи Љубомир Тадић и Михаило Марковић, професор књижевности и филозоф Никола Милошевић, филозоф и социолог Весна Пешић, правник Коста Чавошки. Одбор је престао с радом у другој половини 1989. услед очекиваног успостављања вишепартијског демократског система, али и све израженијих идеолошких размимоилажења чланова; Добрица Ћосић, „О Одбору за одбрану слободе мисли и изражавања“, *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки (Београд: Службени гласник, 2009), 5-7); У Државном архиву Србије је похрањен фонд Одбора, који је делимично сређен и садржи, поред петиција и предлога самог удружења, и важну судску документацију у вези са процесима против особа које је Одбор узимао у заштиту – прим. Д. М.

¹¹⁷ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I: između nacionalnih i ideoloških izazova* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 1985), 66, 70, 111, 114-115, 140, 142, 149; Ипак, Ђуретић прави важну разлику између колаборације четника, која има „егзистенцијално-политичку природу“, и колаборације Недића и Љотића, која је „идеолошко-шовинистичка“ и представља „колаборационизам по сваку цену“ (стр. 70, 185).

¹¹⁸ Николић, *Прошлост без историје*, 227-234.

¹¹⁹ Више у: Слободан Селинић, *Србија 1980-1986: Политичка историја од Тита до Милошевића* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021), 437-442.

¹²⁰ Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987* (Zagreb: Globus, 1988), 142-145.

контрапродуктивна, те да би прави начин борбе била научна критика,¹²¹ Окружни суд у Београду је ипак забранио растурање трећег издања књиге 29. децембра 1986. године. У жалби упућеној Врховном суду Србије Ђуретић је донекле одступио од својих ранијих тврдњи и истакао да није изједначавао партизана и четнике, те да је употребио синтагму о „антифашизму четника“ само да би их раздвојио од „изразито фашистичких снага“ попут њотићеваца, недићеваца, усташа и балиста.¹²² Врховни суд Србије је фебруара 1987. поништио забрану, али је остао на старим идеолошким позицијама када је навео да је до тада „у довољној мери осветљен четнички покрет и разобличена његова издајничка улога“, те да тврдње о њиховом антифашизму не могу узнемиравати јавност јер су већ до тада „дати неоспорни докази о издаји четника и њиховој сарадњи са окупатором“.¹²³ Са друге стране, у одбрану Ђуретића огласио се Одбор под председништвом Ћосића. У јавном саопштењу након пресуде Окружног суда истакли су да су бранили слободу научног и уметничког стваралаштва као основно људско право, да забраном књиге нису брањене НОБ и револуција, већ репресивна партијска политика која је наступала у име те револуције, док су потом упутили и позив свим друштвеним актерима да се „грађански рат оконча и у духовном стваралаштву“.¹²⁴

„Случај Ђуретић“ је представљао један од круцијалних модела одговора комунистичких елита на изазове све бројнијих контранаратива о Другом светском рату, барем до учвршћивања власти Слободана Милошевића у септембру 1987. године. Ипак, Ђуретићев пример је показао да је иницијатива „књигом на књигу“ превагнула над другим оштријим мерама, барем када су у питању били ставови власти СР Србије.¹²⁵ Иако је од тада постала најпожељнија, то није значило да су друге репресивније методе биле сасвим искорењене. У том периоду власти су најпре путем бројних комисија и радних тела унутар ЦК СК Србије пратиле констатни раст оваквих публикација и упозоравале на „опасности“ које нове интерпретације прошлости са собом доносе. Као и на примеру Ђуретићеве студије, државним функционери нарочито су реаговали на питањима позитивног приказивања четника, инсистирају на приказима међуетничког рата и српским жртвама, као и на поратној комунистичкој репресији. Тако је Комисија ЦК за идејно деловање у култури оцењивала да се тиме рехабилитују неки национални издајници и сарадници окупатора као антифашисти или жртве грађанског рата.¹²⁶ Оваква врста националног помирења је за носиоце тековина партизанске револуције била апсолутно неприхватљива, те је Комисија ЦК за информисање и пропаганду упозоравала да је свака идеја о постојању грађанског рата неутемељена и да би такво измирење доводило до „поравнавања гробова“.¹²⁷ Носиоци поменутих идеја су од стране СКС и ССРНЈ су доживљавани као најљући политички противници, грађанско-националистичка десница и непријатељи друштва чији је једини циљ

¹²¹ Државни архив Србије (ДАС), ф. Ђ-2 (Централни комитет Савеза комуниста Србије), к. 429, Записник са заједничке седнице Председништва ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, 6.11.1985; Селинић, *Србија 1980-1986*, 440-442.

¹²² ДАС, ф. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања, к. 2, Жалба против решења Окружног суда у Београду, Кр. бр. 269/86, којим је изречена трајна забрана растурања књиге САВЕЗНИЦИ И ЈУГОСЛОВЕНСКА РАТНА ДРАМА Веселина Ђуретића (треће неизмењено издање), 7, 11.

¹²³ Цит. према: Николић, *Прошлост без историје*, 241.

¹²⁴ „Скупштини СР Србије, Председништву СР Србије“, *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања*, 145-147.

¹²⁵ О Ђуретићевој књизи је донето закључно мишљење да би ретроактивна забрана донела само политичку штету, те да би се политичком акцијом морао спречити једино евентуални покушај поновног штампања издања, док би се истовремено требало наставити са научно-стручном критиком дела; ДАС, ф. Ђ-2, к. 429, Записник са заједничке седнице, 6.11.1985, стр. 6.

¹²⁶ ДАС, ф. Ђ-2, к. 568, Неауторизоване магнетофонске белешке за заједничке седнице Комисије за идејна питања ЦК СКС и Секције за културу РК ССРНЈ, одржане 23. марта 1987. године

¹²⁷ ДАС, ф. Ђ-2, к. 463, Материјали са заједничке седнице Комисије за информисање и пропаганду и Комисије ЦК СКС за идејно деловање СК у култури, одржане 3. априла 1985.

долазак на власт и успостављање система грађанске демократије.¹²⁸ Деловање опозиције и њихово подривање званичне политике сећања на рат помно је праћено и на партијским конгресима 1986. године. На Х конгресу СКС су се у рефератима ове теме посебно дотакли Иван Стамболић и Ратомир Вицо, где су навели да су се против Савеза комуниста уротили сви они „које су време и ход револуције одбацили у разним временима“, да емигрантски кругови „пером настављају рат што су га издајом изгубиле“, као и да се у друштву већ увелико „оживљавају превазиђене идеје и покушавају у другом светлу да прикажу поражене контрареволуционарне снаге и афирмишу националистичке концепције под изговором такозване демистификације историје“.¹²⁹ Са поменутих оценама одлучно су се сложили делегати и функционери на XIII конгресу СКЈ наредног месеца.¹³⁰ Поред државних структура, чувари званичног мнемоничког дискурса били су и чланови СУБНОР-а, док је истакнуту улогу унутар ове ветеранске организације имала *Комисија за неговање револуционарних традиција*. СУБНОР Југославије и Комисија активно су подржавали напоре званичних органа у одбрани сећања на НОБ, притом посебно упозоравајући да у кризним временима контрареволуционарне идеје највише стичу присталице међу младима, док се све тешкоће у земљи „могу решавати само уз пуну реафирмацију моралних вредности НОР-а и социјалистичке револуције“.¹³¹

Међутим, до крупних промена на пољу културе памћења долази по консолидовању власти Слободана Милошевића након VIII седнице ЦК СКС крајем септембра 1987. године. Дотадашње непомирљиве разлике између две заједнице сећања нису нестале, али је интензитет конфликта знатно умањен када је дошло до приближавања Милошевића и дела интелектуалне опозиције и црквених кругова. Наиме, најзначајнију заједничку тачку нашли су у идеји „националног помирења“. Та идеја је постојала и у другим југословенским срединама (нарочито у Србији и Хрватској), подразумевала је уверење да треба коначно окончати Други светски рат између партизана и њихових ратних противника (четника/усташа), док су подстицај за помирење ове елите виделе и у припреми будућих сукоба са другим народима.¹³² Националну хомогенизацију пратило је непрекидно истицање самовиктимизације, што је у контексту Србије позних 1980-их подразумевало представљање Срба као ратних, демографских, економских и културних жртава чији су главни тлачитељи покрајине, друге републике и народи.¹³³ Милошевић се тако приклонио већ развијеном наративу интелектуалца о потреби свесрпског окупљања. Брига за косовске Србе, смањивање аутономије покрајина, обустављање прогона, либерализација културне сцене и отварање државних медија за дисиденте били су довољни да многи дотадашњи непомирљиви антикомунисти (макар привремено) у њему виде националног спасиоца.¹³⁴

¹²⁸ Исто; ДАС, ф. Ђ-75 (Републичка конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије), к. 466, Информација о иницијативи и покушајима да се под видом тзв „Фонда солидарности“ организационо конституише и легализује активност политичке опозиције у земљи, 14. април 1987.

¹²⁹ ДАС, ф. Ђ-2, к. 483, Неауторизоване магнетофонске белешке са пленарних седница Десетог конгреса СК Србије, Београд 26-28. мај 1986. године, 36, 43.

¹³⁰ 13. конгрес СКЈ: Документи. Реферат, резолуције, Статут СКЈ, завршна реч, састав органа СКЈ (25-28. јун 1986) (Београд: Комунист, 1986), 7, 11, 32, 203-204, 280-281.

¹³¹ Архив Југославије (АЈ), ф. 297/II (Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије), к. 211, Извештај о раду у 1987. години Комисије за неговање револуционарних традиција

¹³² Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 342; Dejan Djokić, “The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 4, num. 2, 2002, 133-138.

¹³³ Stojanović, “Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, 259-260; Wolfgang Hoepken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia”, *East European Politics and Societies*, vol. 13, num. 1, 1998, 205-208.

¹³⁴ Dragović-Soso, ‘*Spasioci nacije*’, 306-310; Ристановић, *Илузија моћи*, 266-272.

Када је у питању био однос Милошевића према догађајима из Другог светског рата, он се до политичког разлаза са Стамболићем није ни по чему издвајао од званичног наратива. Тако је приликом отварања спомен-бисте народним херојима Живораду (Жижици) Јовановићу Шпанцу и Миши Пантићу у Ваљеву септембра 1986. свесрдно бранио наслеђе рата и револуције као најпрогресивнијих тековина друштва и истицао да не долазе у обзир никакви компромиси са национализмом и антикомунизмом.¹³⁵ Међутим, након Осме седнице ЦК СКС 1987. његово виђење рата није се изменило, али је позивање на ратна постигнућа постало средство одржавања власти и припреме за нове сукобе са другим народима и републикама. Осму седницу као јасну прекретницу за СКС видео је и Стамболић, истакавши да је српска партија под вођством Милошевића тада прешла на страну национализма, односно на позиције непријатеља још из доба антифашистичког рата.¹³⁶ О тековинама рата Милошевић је говорио и на своја два највећа скупа – на Митингу братства и јединства у Београду новембра 1988. и на збору на Газиместану јуна 1989. године. На Ушћу 1988. истицао је да се политиком српског руководства и народним митинзима бране оне слободе и вредности које су извојеване ослобођењем Београда 1944. године,¹³⁷ а наредне године упозоравао на опасности српске неслоге у разним историјским епохама, посебно истичући да је су неслога и издаја 1940-их довеле до последица које су чак „превазилазиле фашистичку агресију“.¹³⁸ Са друге стране, подршку таквом Милошевићевом заокрету пружио је Добрица Ћосић, као један од најистакнутијих представника дела критичке интелигенције који је годинама неговао дискурс о националном помирењу и окончању грађанског рата међу Србима. Он је најпре подржао Милошевићево давање већих слобода дисидентима и хвалио његову политику,¹³⁹ а своје виђење прошлости и садашњих дилема детаљно је изнео у *Књижевним новинама* марта 1988. године. Посебно се осврћући на партизанску генерацију којој је и сам припадао, Ћосић је жалио што су се изгубиле све „племените мотивације са којима се кренуло у ослободилачки и револуционарни рат 1941.“, док је од тадашњих вредности опстајала једино репресија и „суров грађански и идеолошки рат“ против свих непријатеља револуције, те је, слично Милошевићу, једини спас за српски народ видео у новом националном окупљању.¹⁴⁰

Са развојем догађаја у наредном периоду и западањем државе у све озбиљнију кризу и сећање на Други светски рат све више је добијало на значају. У том смислу, прекретницу је представљала 1990. година због крупних политичких промена (распад СКЈ на ванредном XIV конгресу и спровођење првих вишепартијских избора широм Југославије), што је допринело и коначној диференцијацији носиоца сећања на рат. У новој констелацији мнемоничких снага главни сукоби по питању политике памћења су тада почели да се одвијају између новооснованих странака. У време предизборне кампање и првих избора у Србији у јесен 1990. године, као и у освит рата наредне године, бројна питања у вези са Другим светским ратом су се покретала и интензивирала у јавности у оквиру политичке борбе. Око одређених питања постојала је у то

¹³⁵ Slobodan Milošević, *Godine raspleta* (Београд: BIGZ, 1989), 99, 102.

¹³⁶ Ivan Stambolić, *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića* (Београд: Radio B92, 1995), 197.

¹³⁷ Milošević, *Godine raspleta*, 274.

¹³⁸ Слободан Милошевић, *Прилог историји двадесетог века* (Београд: Трећи миленијум : Удружење „Слобода“, 2008), 24.

¹³⁹ Dragović-Soso, 'Spasioci nacije', 307; Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)* (Београд: Dan Graf; Нови Сад: Radio-televizija Vojvodine", 2015), 47; Као и многе његове колеге, и Ћосић се временом разочарао у Милошевића, док је по смењивању са места председника СРЈ 1993. потврдио своју приврженост вредностима НОБ-а и рекао да је у Србији присутна „криминална рестаурација четничке контрареволуције“ (цит. према: Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 53).

¹⁴⁰ Добрица Ћосић, *Српско питање у XX веку: лична историја једног доба*, прир. Ана Ћосић-Вукић (Београд: Службени гласник, 2009), 101-105.

време скоро неподељена сагласност међу кључним странкама власти и опозиције, поготово у ситуацијама када су се одговори на разрешење југословенске кризе тражили путем позивања на прошлост. Тако је већина релевантних партија (СПС, Српски покрет обнове (СПО), ДС, Српски четнички покрет Војислава Шешеља, односно СРС од фебруара 1991) сматрала да су међурепубличке границе на II заседању АВНОЈ-а 1943. године постављене најпре на штету српског народа, те да би се оне у случају осамостаљења појединих република морале прекројити.¹⁴¹ Милошевић је у Скупштини Србије у јуну 1991. говорио о неопходности промене АВНОЈ-евских граница у случају даљег растакања савезне државе,¹⁴² а сличне идеје изнела је и Демократска странка (ДС) тврдњом да је унутрашње границе Југославије „повлачио од 1943. до 1945. Политбиро КПЈ на челу са Јосипом Брозом“, те би се оне требало исправити у случају формирања националних држава.¹⁴³ Уз то, странке предвођене Милошевићем, Вуком Драшковићем и Војиславом Шешељем ове захтеве су допуњавале схватањем да би у састав српске државе требало да уђу и све оне територије на којима је био извршен геноцид над Србима у време постојања НДХ, истичући да је геноцидом Хрватска изгубила право да врши власт у српским срединама.¹⁴⁴

Ипак, главне разлике испољиле су се по питању односа према партизанском и четничком покрету. Тиме су се на политичкој сцени Србије издвојила два доминантна тabora – Милошевићева Социјалистичка партија Србије наставила је да се позива на наслеђе НОБ-а, док су се као најважнији подржаваоци традиција четничког покрета издвојили Српски покрет обнове (СПО) и СРС, уз значајне разлике у перцепцији идеја и самог карактера Југословенске војске у отаџбини.¹⁴⁵ СПС је позивањем на вредности партизанске борбе формално био настављач ранијег доминантног комунистичког дискурса о прошлости, али је ту дошло и до важних измена – НОБ је новим тумачењем етнификована и редукована на борбу српског народа против фашизма (глобалног и домаћег).¹⁴⁶ Већ у току 1990. и 1991. године су различита тумачења Другог светског рата и његових актера постала оруђе оштре политичке борбе. Супротстављено схватање ратних догађања из четрдесетих година XX века представљало је само једну од сфера око којих су се политички актери сукобљавали. Као и по другим питањима, и овде су обе стране указивале на неопходност јединства у српском народу уз инсистирање на сопственим ставовима као јединим исправним, док се политички противник све чешће посматрао као непријатељ и национални издајник.¹⁴⁷

Такву стратегију првенствено је употребљавала власт. У месецима уочи избора 1990. године Милошевић је често у својим говорима истицао да прочетничке организације желе да дођу на власт, што је видео као велику опасност. Септембра 1990. у Пироту је навео да су опозиционе снаге намеравале да изазову „братоубилачки грађански рат“, док је у Нишу након два месеца

¹⁴¹ Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata*, 515-518; Kosta Nikolić, „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990.“, *Tokovi istorije* br. 2, 2011, 137, 146.

¹⁴² Милошевић, *Прилог историји*, 48.

¹⁴³ „Национално питање и државно уређење“, *Историја Демократске странке 1989-2009: Документи*, прир. Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Срђан Цветковић, Слободан Гавриловић (Београд: Институт за савремену историју : Службени гласник, 2009), 55.

¹⁴⁴ „Из нацрта Програма СПО“, *Српска реч*, 1.6.1990; „Политички програм Српског четничког покрета“, *Српски четнички покрет*, прир. Војислав Шешељ (Београд: АБЦ Глас, 1994), 4-7; Владимир Рибић, *Подељена нација: српски национализам и политички сукоби у Србији 1990-2000* (Београд: Српски генеалошки центар, 2005), 270-271.

¹⁴⁵ Đureinović, *The Politics of Memory*, 58-59.

¹⁴⁶ Dimitrije Matić, „Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji“, *Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović (Београд: Грађанске иницијативе, 2024), 14-15.

¹⁴⁷ Naumović, *Upotreba tradicije*, 230-233; Наумовић је поменути стратегију, најчешће коришћену од стране власти, назвао парадоксалном стратегијом успостављања јединства уз помоћ сукоба и диференцијације.

допунио своје ставове наводећи да су „десне, конзервативне и мрачне снаге“ тежиле да врате Србију у прошлост, да су се противиле партизанском наслеђу управо зато што су се партизани „херојском ослободилачком борбом“ супротставили Хитлеру и кренули у борбу за слободу и социјализам.¹⁴⁸ Тиме су идеје четништва и њихови следбеници јасно поистовећени са мрачњаштвом, заосталошћу, хаосом, грађанским ратом и подаништвом, док су традиције партизанске борбе посматране искључиво у контексту борбе за самосталност и слободу српског народа. Посезање за прошлошћу ради демонизовања политичких ривала била је тактика коју је власт обилато користила у тренуцима највећих политичких криза,¹⁴⁹ док се је ван тих оквира долазило до смиревања агресивне реторике.

Таква реторика најчешће је коришћена у демонизовању тадашњег највећег супарника социјалиста – СПО и њеног председника Вука Драшковића. Режим је оштро одговорио на Деветомартовске демонстрације 1991. године, организоване од стране СПО и других странака опозиције. Полиција је бруталном силом разбила демонстрације, док су високи функционери СПС-а и већина медија под државном контролом (*Радио-телевизија Београд*, *Политика*, *Вечерње новости* и други) Драшковића представљали као изазивача грађанског рата, сарадника хрватских и албанских сепаратиста, а демонстранте као „снаге хаоса и безумља“ и „четничке хорде из СПО-а“.¹⁵⁰ На распламсавање кампање против Драшковића знатно је утицала и Мирјана Марковић, супруга Слободана Милошевића. Као некадашња истакнута чланица Градског комитета СКС у Београду, она је имала и важног политичког искуства.¹⁵¹ У почетку она је вршила неформални утицај на владајућу политику,¹⁵² а директно се укључила у политички живот 1994. оснивањем партије *Југословенска левица* (ЈУЛ), уз изборни наступ у коалицији са СПС-ом. Марковић је посебну нетрпељивост гајила према Драшковићу, налазећи извор његове „изразите националистичке“ политике у ослањању на традиције четничког покрета, а по избијању рата у Хрватској га је означила као главног организатора „четничких“ и „криминалних“ паравојски на том простору.¹⁵³ Тако постављена матрица оптуживања за четништво, изазивање шовинистичке мржње и учествовање у ратним злочинима била је спремна и за друге прилике, попут сукоба СПС-а са СРС крајем 1993. и почетком 1994. године, док се врхунац (зло)употребе прошлости зарад политичких обрачуна догодио 1999. и 2000. тиме што је изједначавањем НАТО пакт са нацизмом и фашизмом, као и ДОС са колаборационистима из Другог светског рата.¹⁵⁴

Као један од најистакнутијих савезника режима у сфери културе сећања показао се СУБНОР Србије. Попут већине друштвено-политичких организација, СУБНОР Југославије се уочи

¹⁴⁸ Милошевић, *Прилог историји*, 60, 70

¹⁴⁹ Antić, *Zarobljena zemlja*, 85-351; Антонић овде наводи укупно седам криза Милошевићевог режима: урушавање комунизма у СФРЈ 1990, Деветомартовска побуна 1991, међународна изолација и Видовдански сабор 1992, настанак ауторитарне опозиције и привредни слом 1993, изборна крађа и грађанска побуна 1996/1997, напад НАТО снага и повлачење са Косова 1999, изборни пораз 2000. године.

¹⁵⁰ „Јуче у центру Београда - Рушилачки поход“, „СПО позива на братоубиштво“, *Политика*, 10.3.1991; Mark Thompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* (Beograd: Medija centar : Free B92, 2000), 72.

¹⁵¹ Још као истакнута чланица Градског комитета, Марковић је испољавала изузетно негативне ставове према четништву и залагала се за најстроже санкционисање порджавалаца ове идеје. Тако је на седници Градског комитета од 6. децембра 1989. означила четнички покрет као „фашистички и кољачки“, те да „демократизација не сме да се односи на такве појаве“; Историјски архив Београда (ИАБ), ф. 865 (Градски комитет – Београд, Савез комуниста Србије), год. 1989, к. 65/2, Неауторизоване магнетофонске белешке са 8. седнице Председништва ГК ОСК у Београду, одржане у Београду 6. децембра 1989. године, стр. 10/2 МБ

¹⁵² Antić, *Zarobljena zemlja*, 96-97.

¹⁵³ Мира Марковић, *Било је то овако*, том I (Београд: Вечерње новости, 2015), 340, 344.

¹⁵⁴ Antić, *Zarobljena zemlja*, 158, 285-295; Рибич, *Подељена нација*, 392-398.

распада земље и сам поделио по републичким и етничким линијама. Један од последњих заједничких докумената који је савезни СУБНОР донео била је порука упућена XIV конгресу СКЈ јануара 1990. године. Ту се истицала подршка демократизацији земље, увођењу вишепартијског система и новој самосталној улози ветеранског удружења у новом систему. Затим се позивао СКЈ на јединственост пред налетима национализма и на неопходност радикалних промена у овој партији „револуционарне и демократске оријентације“, док се истовремено упозоравало на то да су све тековине НОБ-а, револуције и целокупног послератног социјалистичког развоја до темеља биле уздрмане.¹⁵⁵ На свом XI конгресу у јулу 1990. СУБНОР Југославије је званично трансформисан у самосталну организацију (без дотадашње везаности за ССРНЈ), али на њему овога пута нису били присутни представници из Словеније.¹⁵⁶ Избијање рата довело је до тога да је сваки републички одбор СУБНОР-а (најпре словеначки и српски) стао на страну сопственог националног руководства, а проглашење независности Словеније и Хрватске довело је и до формалног напуштања савезне организације од стране њихових чланова.¹⁵⁷ Тако је СУБНОР Србије, под чијом је контролом остао и Савезни одбор, одлучно стао на страну Милошевићевог режима видевиши у њему истинског чувара револуционарних народноослободилачких вредности, док су као праве наследнике фашистичких окупатора и локалних колаборациониста видели у руководствама других република, али и у већини српских опозиционих партија.¹⁵⁸

Са друге стране, потпуно супротни поглед на Други светски рат и карактер четничког покрета имао је СПО, основан као једна од првих опозиционих странака 1990. и тадашњи највећи ривал социјалистима. Један од оснивача и неприкосновени лидер покрета био је Вук Драшковић, књижевник који се још раније супротстављао званичном наративу о Другом светском рату (особито у роману *Нож* из 1982. године) експлицитно приказујући ратне злочине над Србима и међуетничку мржњу у својим делима, док је сукоб партизана и четника посматрао као бесмислену братоубилачку борбу, махом изазвану комунистичким фанатизмом и репресалијама.¹⁵⁹ Стога је од стране режима био препознат као националиста и његове активности и кретање су строго били праћени. Тако је још 1986. Савезни секретаријат иностраних послова посебно упозоравао Председништво СФРЈ на Драшковићева путовања по САД и Канади и на његово зближавање са тамошњом протетичком емиграцијом.¹⁶⁰ Везе са емиграцијом у Америци Драшковић је наставио да одржава и наредних година, што му је помогло да додатно учврсти своја политичка убеђења. На једном од тих путовања по САД и Канади на њега је поражавајући утисак оставила свест о дубокој подељености тих удружења, што му је представљало додатну потврду о кобним поделама међу Србима, где год да су се они налазили.¹⁶¹ У првој половини 1990. основао је и постао председник Српског покрета обнове, странке која је те године имала изразито националистички програм, али је већ са избијањем

¹⁵⁵ АЈ, ф. 297/II, к. 221, Порука Четрнаестом ванредном конгресу Савеза комуниста Југославије, 9.1.1990.

¹⁵⁶ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Приказ дискусија са подручја неговања и развијања револуционарних традиција на Једанаестом конгресу СУБНОР Југославије

¹⁵⁷ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Информација о стању у Савезном одбору СУБНОР Југославије у вези са одлукама руководства СУБНОР Словеније и Хрватске да не учествују у раду СО СУБНОР Југославије, 10.12.1991.

¹⁵⁸ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Закључци на седници Председништва СО СУБНОРЈ одржаној 19. септембра 1991. године; ДАС, ф. Г-274 (Председништво Социјалистичке Републике Србије), к. 516, Излагање Михаила Швабића, председника СУБНОР-а Србије на свечаности поводом 50. годишњице устанка народа Србије, одржане 10. децембра 1991. године

¹⁵⁹ Tea Sindbæk, *Usable History?: Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 to 2002* (Aarhus: Aarhus University Press, 2012), 147.

¹⁶⁰ АЈ, ф. 803 (Председништво СФРЈ), к. 1855, Подсетник за излагање заменика савезног секретара иностраних послова на седници одређених комисија СИВ-а 8. септембра 1986. године, 3-4.

¹⁶¹ Vuk Drašković, *Ožiljci života* (Beograd: Laguna, 2022), 116-117.

ратова наредне године странка почела да се помера ка политичком центру.¹⁶² Јуна 1990. странка је покренула гласило по имену *Српска реч*, чији је први број био забрањен због истицања слике Драже Михаиловића на насловној страни. У том броју Драшковићева реторика била је слична дискурсу власти у једном аспекту – снажно се позивало на јединство и превазилажење подела уз одбрану сопствених вредности као јединих исправних, док је наставио са дискредитацијом комунизма и партизанске традиције.¹⁶³ Током те прве године деловања СПО је истицао четничку традицију, а кључне вредности из којих је партија извлачила континуитет са ЈВуО биле су идеје Велике Србије и виђење комунизма као извора свих патњи српског народа, понекад једнако погубног за Србе као и усташтво.¹⁶⁴

Међутим, по сецесији Словеније и Хрватске и избијању рата на југословенском простору, СПО је од друге половине 1991. направио заокрет ка антиратној политици и ка све чешћем критиковању милитаристичког руководства Србије, али и других република.¹⁶⁵ То се већ следеће године јасно одразило и на промену слике о четницима коју је странка представљала јавности. Већ од 1992. Драшковић је посебно инсистирао на представљању Михаиловићевог покрета као југословенског, вишенационалног, демократског, оријентисаног према Западу и политички инклузивног након Светосавског конгреса у селу Ба 1944. године, док су партизанске снаге оптуживане не само за разбијање српског етничког простора и прикривање антисрпства антифашизмом, већ и за непосредну колаборацију са Немцима, усташама и балистима.¹⁶⁶ Примарни циљ оваквог наратива био је истицање кључних политичких разлика – демократије, међуетничке толеранције и сарадње са земљама Запада (равногорци и СПО) насупрот ауторитаризма, изолационизма и блискости са носиоцима нацистичких вредности (партизани и СПС). Као што је био случај и са режимом, тако је и СПО потоњих година интензивирао позивање на прошлост у време избора или озбиљнијих политичких криза. Употреба историје у том контексту била је посебно присутна током 1997. године.¹⁶⁷ Тада је Даница Драшковић, директорка *Српске речи* и супруга лидера странке, оптуживала и власт и опозицију (ДС, СРС, ДСС, ГСС) да су нападом на демократију, монархизам и идеју националног помирења које је промовисао СПО заправо гушили политичке слободе као и комунисти пола века раније.¹⁶⁸ Ипак,

¹⁶² Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata*, 521-522.

¹⁶³ Вук Драшковић, „Покољења дјела суде...“, *Српска реч*, 1.6.1990; Овде је Драшковић навео да нема „исцељења српско-српских партизанско-четничких рана“ и да „бивши партизани и бивши четници немају права да своје поделе остављају у аманет синовима и унуцима“.

¹⁶⁴ Matić, „Stari rat na početku novog“, 16-17; Маја 1991. Драшковић је изјавио да су четници пре 50 година за своје циљеве одредили протеривање окупатора, заштиту од усташког геноцида и уједињење српских земаља, док је сада СПО усвојио исте вредности у намери да протера садашњег окупатора – комунизам; С. Ристић, „Величање четничког вође“, *Политика*, 14.5.1991; На другом месту је истакао да су у рату Срби страдали и од партизана и од усташа, док сада партизанске заставе „провоцирају готово исто као и оне са шаховником“; Александар Тијанић, „Србија и српска војска“, *НИН*, 17.5.1991.

¹⁶⁵ Ипак, такав заокрет био је постепен и често неуједињен. Тако су се у другој половини 1991. у *Српској речи* могле видети детаљне мапе Велике Србије (насловна страна у броју од 5. августа) и читати текстови који су славили *Српску гарду*, паравојну организацију СПО-а која је ратовала у Хрватској, уз експлицитне алузије на Други светски рат речима да се тамо води борба „кокарде и шаховнице“ (насловна страна у броју од 25. новембра). Са друге стране, најизразитији пример нове антиратне реторике је у том периоду представљао ауторски текст Драшковића у коме је као кривце за ратно разарање Вуковара означио националистичке екстремисте из редова српске и хрватске власти и опозиције; Vuk Drašković, „Poskidati kape i – ćutati“, *Borba*, 28.11. – 1.12.1991.

¹⁶⁶ Đureinović, *The Politics of Memory*, 60-61.

¹⁶⁷ Antonić, *Zarobljena zemlja*, 225-226; Антонић истиче да је нагли заокрет СПО ка монархизму и равногорству започет још почетком године, а да се нарочито појачао током кампање пред септембарске парламентарне и председничке изборе.

¹⁶⁸ Даница Драшковић, „Јаје мућку“, *Српска реч*, 21.8.1997.

Вук Драшковић је током предизборних митинга неговао помирљивију реторику, те је на скупу у Ваљево 13. септембра рекао да ће „помирити Равну гору и Кадињачу“.¹⁶⁹

Као други најважнији носиоци сећања на четнички покрет још од раних 1990-их година издвојили су се Војислав Шешељ и Српска радикална странка. По својим идејама о преуређењу Југославије ради стварања Велике Србије истакао се још половином 1980-их година, те је у том периоду због национализма издржао затворску казну од 22 месеца. По изласку из затвора развио је контакте са дисидентским интелектуалцима у Београду, али и са четничком емиграцијом у Америци. Током боравка у САД га је 28. јуна 1989. за четничког војводу прогласио Момчило Ђујић, командант четничке Динарске дивизије у Другом светском рату.¹⁷⁰ Са Драшковићем био је један од оснивача СПО марта 1990. године, али је убрзо између њих дошло до политичког разлаза, те је Шешељ у јуну 1990. основао странку под именом Српски четнички покрет (СЧП). Странка је наступала са позиција екстремног национализма, а у контексту наслеђа Другог светског рата програмом партије било је истакнуто да би Срби требало да успоставе јединство и превазиђу последице грађанског рата који су им наметнули комунисти 1941. године.¹⁷¹ Међутим, у августу је Републички секретаријат за правосуђе и управу СР Србије одбио уписивање Шешељеве странке у регистар политичких организација образложивши да би регистравање изазвало узнемирење јавности јер су четници били поражена страна у рату, која је уз то починила и бројне ратне злочине.¹⁷² У октобру је Врховни суд Србије потврдио ову одлуку и оценио у образложењу пресуде да су поступци четника у рату били „супротни елементарним нормама морала“ и да су се одликовали тероризмом, издајом, осветом, колаборационизмом, насилништвом и злоделом, док су партизани означени као „светски признат ослободилачки покрет“ и носиоци вредности „јунаштва и патриотизма“.¹⁷³ Овакво манихејско виђење прошлости ослањало се на ранија тумачења историјских процеса којима су се судови служили у периодима појачане репресије. Ипак, пресуда није омела даљи рад странке. Напротив, у току прве половине 1991. дошло је до зближавања Шешеља са режимом, те је он оштрицу своје критике усмерио најпре ка другим опозиционим странкама, нарочито ка СПО-у. У фебруару 1991. је дошло до уједињења са Народном радикалном странком и формирања Српске радикалне странке, док је СЧП наставио да функционише као нека врста војног крила партије и да организује слање паравојних формација СРС-а на ратна подручја.¹⁷⁴

Експлицитно позивање на четничко наслеђе Шешељеве странке било је очигледно од самог почетка и оно се није битније изменило ни у потоњем периоду. На страницама партијског гласила *Велика Србија* било је најочигледније истицање чврсте везе између прошлости и садашњости. У првом броју листа, баш као и у случају *Српске речи*, преко целе прве стране истакнута је слика Драже Михаиловића,¹⁷⁵ док се у другом броју отишло и корак даље. На насловници тог издања налазила се мапа Велике Србије (омеђене линијом Карлобаг-Огулин-Карловац-Вировитица) као етнички очишћене територије у складу са смерницама из Програма Српског четничког покрета, док је на првој страни пуну подршку оваквим идејама дао Момчило Ђујић.¹⁷⁶ За разлику од СПО, који се временом окренуо антиратном ангажману и промовисању слике четника као демократског, прозападног и југословенског покрета, у перцепцији Шешеља и

¹⁶⁹ „Вук Србији: Помирићу Равну гору и Кадињачу“, *Српска реч*, 18.9.1997.

¹⁷⁰ Dragan Popović, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, *Ogledi o ratovima devedesetih*, 84.

¹⁷¹ „Политички програм Српског четничког покрета“, *Српски четнички покрет*, 5.

¹⁷² „Решење бр. 0011/90-07 од 8.8.1990. године о одбацивању пријаве политичке странке „Српски четнички покрет“ за упис у регистар политичких организација“, *Српски четнички покрет*, 42-43.

¹⁷³ „Пресуда Врховног суда Србије бр. 687/90 од 3.10.1990. године“, *Српски четнички покрет*, 212-214.

¹⁷⁴ Popović, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, *Ogledi o ratovima devedesetih*, 84-85.

¹⁷⁵ *Велика Србија*, јул 1990.

¹⁷⁶ Момчило Ђујић, „Наш братски поздрав и порука српском војводи Војиславу Шешељу“, *Велика Србија*, 1.8.1990.

СРС су се као основне вредности равногораца задржали српски национализам и тежња ка стварању етнички чисте српске територије.¹⁷⁷ Још једна карактеристика идеологије СРС био је изражени антикомунизам. Та антикомунистичка црта била је видљива у програму и активностима странке, али није често коришћена током периода сарадње са режимом.¹⁷⁸ Ипак, након избијања отвореног сукоба са социјалистима 1993. Шешел је објавио књигу упечатљивог наслова посвећеном Милошевићу – *Црвени тиранин са Дедиња*. У време интензивног сукоба и хапшења истакнутих радикала (па и самог председника странке), Шешел је дао интервју у новембру 1994. и истакао да опет „комунисти хапсе четнике“ по Србији.¹⁷⁹ Са друге стране, са поновним приближавањем радикала и социјалиста, нарочито током функционисања заједничке коалиционе владе (1998-2000), наративи о поделама опет су уступили место дискурсу о народном јединству.

Још од раних 1990-их година на политичкој сцени Србије јасно су се издвојили кључни носиоци сећања на партизанске (СПС и ЈУЛ) и четничке (СПО и СРС) традиције. Унутар заједнице сећања која је обухватала поштоваоце равногорских вредности дошло је временом до крупних подела, те су се издвојиле две доминантне перцепције четништва – за СПО равногорци су били демократски, прозападни и југословенски покрет, док је СРС из Другог светског рата баштинио идеје екстремног српског национализма и потребу стварања етнички чисте Велике Србије.¹⁸⁰ Ипак, било је и других актера који су се освртали на догађаје из Другог светског рата и правили паралеле између прошлости и садашњости. Демократска странка није често посезала за прошлошћу у свом политичком деловању попут СПО или СРС, али је њено схватање историје такође било важно за разумевање политике памћења у Србији. ДС је од свог оснивања у новембру 1989. наводила ауторитаризам као најважније наслеђе социјализма и заступала став да није било никакве разлике између система успостављеног 1945. и Милошевићевог режима. Директно извлачећи континуитет из међуратне Југословенске демократске странке,¹⁸¹ ДС је истицала да је комунизам довео земљу до руба пропасти систематским гушењем политичких слобода, презадуживањем државе и стварањем таквих међурепубличких односа који су претили да узму облик грађанског рата, док је војска, посредством подсећања на њену улогу у рату, стално коришћена у сврху легитимисања сваке текуће политике.¹⁸² Са друге стране, ставове странке о националном помирењу најбоље је исказао Радослав Стојановић, професор Правног факултета у Београду и један од оснивача странке. Стојановић је марта 1990. рекао да грађански рат из 1940-их између победника и поражених никада није био завршен, те да су поражени после рата постали „грађани другог реда“, друштвено-економски маргинализовани и приморани на емигрирање. Решење је видео у националном помирењу на демократским основама, без

¹⁷⁷ Јелена Ђуреиновић истиче да су СРС и њима блиске прочетничке групе идеју Велике Србије баштинио од дела *Хомогена Србија* Стевана Мољевића, истакнутог члана Централног националног комитета ЈВуО; Ђуреиновић, *The Politics of Memory*, 61.

¹⁷⁸ Иако никада није ушао у коалицију са СПС-ом, Шешел је са режимом успоставио сарадњу у неколико важних аспеката: чешће је критиковао опозицију него власт, помагао је при разбијању опозиционих скупова и штрајкова, несметано је слао добровољце у рат у Хрватској и БиХ, пружио је подршку Милошевићу за смењивање савезног премијера Милана Панића и председника СРЈ Добрице Ћосића 1993. и омогућио је избор мањинске владе Николе Шаиновића фебруара те године. До отвореног непријатељства је дошло током друге половине 1993. због тежње радикала за већим учешћем у власти и Милошевићевом залагању за окончање рата у Босни; Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata*, 524; Antonić, *Zarobljena zemlja*, 155-158.

¹⁷⁹ „Војислав Шешел: Страх све већи“, *Црвени тиранин са Дедиња*, прир. Војислав Шешел (Београд: АБЦ Глас, 1995), 86.

¹⁸⁰ Ђуреиновић, *The Politics of Memory*, 168.

¹⁸¹ „Оснивачки одбор Демократске странке“, *Историја Демократске странке*, 11.12.1989, 28.

¹⁸² „Писмо о намерама – програмска начела и циљеви“, *Историја Демократске странке*, 35, 44.

реванишизма према комунистима, као и у амнестији за све учеснике рата, изузев за ратне злочинце.¹⁸³

Током прве половине 1990-их странка се суочавала са бројним унутрашњим превирањима – напуштањем појединих оснивача и формирањем нових партија, идеолошким лутањима и померањем са позиција грађанског центра ка десници, бурним сукобом који је довео до смењивања дотадашњег председника Драгољуба Мићуновића и избора Зорана Ђинђића за новог лидера странке 1994. године.¹⁸⁴ Упркос овим бројним унутрашњим трвењима, ДС је и у потоњим годинама наставила да избегава коришћење прошлости у политичким обрачунима. Критиковање комунизма као изразито недемократског система и стављање знака једнакости између Милошевића и свих његових претходника остали су присутни у реторици демократа, док се у друге аспекте прошлости, попут тумачења сукоба партизана и четника, одбијало улазити. На то је свакако утицао и специфичан однос Ђинђића према историји. Његова политичка активност била је одређена теоријским схватањем о злоупотреби историје у политици и избегавањем општеприхваћеног става да се извор властите легитимности изводи из наводне логике историје. Уз то, он је успостављање друштвеног консензуса око решавања проблематичних питања прошлости сматрао потпуно немогућим и тежио је да историју, којој је била дата улога судије, потисне из политичког дискурса.¹⁸⁵ У разговору са новинаром Радованом Чолевићем 1996. године Ђинђић је истакао да је интензивна фокусираност на историју била један од важних разлога неуспеха изласка из бројних криза, те да би земљу из кризе могле извући само нове „постидеолошке генерације“ које би одбациле „петокраку и кокарду“, „исправљање 'кривих Дрина' од пре пола века“ и размишљале „изван оквира Ужичке републике и Равне горе“.¹⁸⁶ Приврженост овим идејама Ђинђић је показао и по избору за градоначелника Београда. Након изборне победе коалиције *Заједно* (СПО, ДС, ГСС) и вишенедељних грађанских протеста због првобитног одбијања режима да призна победу опозиције на локалним изборима, Ђинђић је изабран за градоначелника престонице у фебруару 1997. године. Једна од првих његових мера било је скидање звезде петокраке са зграде Скупштине Града Београда 21. фебруара.¹⁸⁷ Тај чин представио је као симболичан раскид са комунистичком владавином и корак ка деидеологизацији градских институција.¹⁸⁸ Ђинђић је неспојивост своје политике са комунистичким вредностима схватао као сукоб модерног развојног програма са превазиђеном идеологијом, што је најбоље изразио у говору на трибини Аспен института у Берлину 1998. године. Истакао је да су две велике идеологије 19. века (социјализам и национализам) половином 20. века добиле и своје „патолошке изданке“ (комунизам и фашизам), као и да су у том тренутку Србијом владали Милошевић и Шешељ као верни настављачи тих идеологија.

¹⁸³ Радослав Стојановић, „О грађанском помирењу“, *Демократија*, 9.3.1990.

¹⁸⁴ Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata*, 517-518; Čedomir Antić, „Nacionalizam Zorana Đinđića“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2012, 12-14.

¹⁸⁵ Olga Manojlović Pintar, „Filozof, istorija i društvo u krizi“, *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, ur. Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 78, 80.

¹⁸⁶ *Исто*, 77; Зоран Ђинђић, *Србија ни на Истоку ни на Западу*, прир. Радован Чолевић (Нови Сад: Цепелин, 1996), 13.

¹⁸⁷ Више о контексту уклањања петокраке са Скупштине Београда и постављању симбола двоглавог орла вид. у: Димитрије Матић, „Уклањање звезде петокраке са здања Скупштине Града Београда 1997. године“, *Наслеђе Андреја Митровића: зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића*, ур. Немања Радоњић (Београд: Филозофски факултет у Београду, 2024), 227-241.

¹⁸⁸ „Ključevi Beograda“, *Vreme*, 1.3.1997; Ђинђић је тада истакао да је тиме симболично показано да Београд не припада ниједној идеологији, већ људима који ту живе („Beograd bez petokrake“, *Blic*, 22/23.2.1997).

Затим је додао да је владавина идеологија представљала кључни извор кризе и да би оне морале бити замењене истински интегративном политиком и правим програмским концепцијама.¹⁸⁹

Изузев политичких странака и њихових лидера, изузетно важан актер сећања на Други светски рат крајем 1980-их и током 1990-их година била је Српска православна црква. Још средином девете деценије XX века СПЦ је усвојила наратив по коме су Срби били највеће жртве у Југославији, како у прошлости тако и у садашњости. Према таквом виђењу историје, захваљујући заташкавању истине од стране ратних победника (комуниста), геноцид над Србима у НДХ је већ 1980-их настављен на подручју Косову, у Босни и Херцеговини и Хрватској.¹⁹⁰ Са приближавањем нових ратова, као и педесете годишњице избијања Другог светског рата, Црква је сећање на српско страдање у НДХ често користила ради доказивања тезе да би се нове патње Срба по распаду СФРЈ могле спречити једино њиховим обједињавањем у једну државу.¹⁹¹ У том контексту су активности Цркве на одржавању памћења српског страдања биле многобројне – од предвођења ексхумација масовних гробница српских жртава на простору Хрватске и БиХ 1990. и 1991. године, до 1998. године и тадашње канонизације осам истакнутих црквених великодостојника страдалих у Другом светском рату.¹⁹²

Међутим, упркос снажном антикомунизму и вишедеценијској супротстављености властима, период између 1987. и 1990. одликовао се интензивнијом сарадњом Цркве и Милошевићевог режима. Наративи о неопходности српског јединства и аутовиктимизација (виђење Срба као највећих жртава Југославије) приближили су Цркву и државу, али их је удаљило одбијање власти да Цркви омогући веће присуство у друштву (увођење веронауке у школе и Светог Саве као школске славе, проглашавање најважнијих црквених празника за државне, слобода црквене штампе и слободна изградња верских објеката).¹⁹³ Ипак, са слабљењем веза са властима поново је у врху СПЦ ојачао антикомунистички дискурс (посматрање Милошевића и социјализма као главних узрочника српских тешкоћа), а крајем 1990. све израженије је постало и приближавање опозицији. Блиске везе опозиције и појединих црквених кругова одликовале су се, поред израженог антикомунизма, заједничким одавањем почаста четницима (нарочито самом Драгољубу Михаиловићу) и другим жртвама комунизма,¹⁹⁴ па чак и готово отвореним давањем подршке СПО пред изборе 1990. од стране многих црквених гласила.¹⁹⁵ И наредних година СПЦ је наставила да се противи Милошевићевој политици, најчешће подржавајући грађанске протесте и критикујући његово наводно неадекватно вођење рата и мировних преговора, уз стално означавање владајуће партије као пуког настављача ауторитарног комунизма.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Зоран Ђинђић, „Нови почетак за Србију: програмска концепција уместо идеологија“, *Историја Демократске странке*, 4.11.1998, 180-182; Упечатљиво је да је још при избору за градоначелника звезду петокраку као идеолошки симбол намеравао да замени двоглавим орлом, којег је посматрао „не као идеолошки знак, него као припадност традицији“ („Преко демократског Београда до демократске Србије, *Наша борба*, 22/23.2.1997).

¹⁹⁰ Jelena Subotić, „The Church, the Nation, and the State: The Serbian Orthodox Church After Communism“, *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe*, ed. Sabrina P. Ramet (London: Palgrave Macmillan, 2019), 87-88.

¹⁹¹ Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'“, 291.

¹⁹² Subotić, „The Church, the Nation, and the State“, *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe*, 88; Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 177-178; Како истиче Перица, од канонизованих осам црквених великодостојника њих седам су били жртве усташког терора, док је само један (митрополит Јоаникије Липовац) убијен од комуниста због колаборационизма.

¹⁹³ Naumović, *Upotreba tradicije*, 146-150; Perica, *Balkan Idols*, 143-144.

¹⁹⁴ Đureinović, *The Politics of Memory*, 167.

¹⁹⁵ Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'“, 285-286; Добри односи између Вука Драшковића и СПЦ сезали су још од раније. Током 1980-их он је често своје текстове објављивао у црквеним гласилима, а крајем те деценије је чак са уредником ваљевског *Гласа цркве* из иностранства тајно доносио и умножавао касете са четничким песмама; Drašković, *Ožiljci života*, 116-117.

¹⁹⁶ Radić, „Crkva i 'srpsko pitanje'“, 285-302.

На тај начин су најзначајнији актери сећања на Други светски рат у Србији обликовали сопствене наративе у највећој мери већ почетком 1990-их година. Распадом једнопратијског социјалистичког система и увођењем вишестранацја је поље памћења све више коришћено у сврхе политичке борбе, демонизовања противника на политичкој сцени и представљања сопствене организације као правог настављача једне од сукобљених страна из ратног периода. Ипак, посебан повод за позивање на историју и прављење паралела између прошлости и садашњости представљале су годишњице најзначајнијих догађаја из периода Другог светског рата.

Годишњице и места сећања у сукобима наратива током 1980-их и 1990-их година

У СФРЈ посебна пажња придавана је прослављању јубилеја који су били повезани са НОБ-ом. Међу савезним празницима издвајали су се *Дан борца* (4. јул), као и *Дан републике* (29. новембар) који је имао двоструку симболику – обележавао се у знак сећања на II заседање АВНОЈ-а у Јајцу 1943. и на проглашење Југославије републиком 1945. године. Уз то, у Србији обележаван је и 7. јул као *Дан устанка народа Србије*. Према званичном тумачењу партије, овим чином започела је Народноослободилачка борба у земљи. Поред празника који су прослављани сваке године, велики значај имали су и јубилеји посвећени НОБ-у, те су у тим ситуацијама комеморативне активности трајале и током читаве године.

Стога су бројне комеморативне манифестације биле планиране за јесен 1984. и за целу 1985. годину, управо у част 40. годишњице ослобођења Србије и Југославије. Централну улогу у организовању свечаности имали су ССРНЈ и СУБНОР. Тако је Савезна конференција Социјалистичког савеза у мају 1984. усвојила „Оријентациони програм обележавања јубилеја из НОР-а и социјалистичке револуције до 40. годишњице Дана победе (9. маја 1985)“. Према овом плану, најзначајније активности током 1984. требало је да буду одржане у септембру и октобру, у част сећања на завршне операције за ослобођење Србије. Ове манифестације обухватале су организовање посебних музејских изложби, свечаних академија са разноврсним културно-уметничким програмом, округлих столова и научних конференција, приказивањем документарних и играних филмова посвећених НОБ-у, као и издавањем специјалних публикација посвећених јубилеју.¹⁹⁷

У току 1985. било је највише свечаних обележавања. Међу најистакнутијим догађајима од општејугословенског значаја пригодним за комеморисање издвајали су се пробој Сремског фронта и ослобођење Југославије (април и мај), као и проглашење Републике (29. новембар). У том контексту је 12. априла ударен камен-темељац за изградњу спомен-комплекса посвећеном погинулима на Сремском у фронту у месту Адашевци код Шида, док је наредног дана у самом Шиду одржан велики народни због на коме је о ослобођењу земље свечано говорио Никола Љубичић, генерал ЈНА и члан Председништва СФРЈ.¹⁹⁸ Ипак, највише манифестација било је у мају. У београдском Сава центру је 8. маја одржана свечана академија посвећена победи над

¹⁹⁷ АЈ, ф. 142/II (Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРНЈ), к. С-146, Информација о спровођењу Оријентационог програма обележавања јубилеја из НОР-а и социјалистичке револуције до 40-годишњице Дана победе – 9. маја 1985. године (мај 1984 – мај 1985) и о публицитету ових активности; Посебна пажња посвећена је обележавању јубилеја унутар редова ЈНА, док су се међу округлим столовима издвајали: „Београдска операција“ (одржан 18.10.1984. са укупно 22 реферата на скупу) и „Завршне операције ЈА за ослобођење Југославије“ (одржан 23. и 24. априла 1985. у Дому ЈНА, уз присуство највишег државног и војног врха). Уз то, у Музеју историје народа и народности Југославије у Београду организоване су и две истоимене изложбе.

¹⁹⁸ АЈ, ф. 142/II, к. С-145, Информација о обележавању 40-годишњице ослобођења Југославије и победе над фашизмом, 23.9.1985, 3.

фашизмом, уз богат културно-уметнички програм, док је програм говором отворио председник Председништва СФРЈ Веселин Ђурановић. Сутрадан је на улицама Београда одржана велика војна парада јединица ЈНА као централни комеморативни догађај те године, уз присуство највишег државног и војног врха, некадашњих ратних команданата и народних хероја, представника република и покрајина, као и чланова дипломатског кора. Након тога, на Ушћу је 11. и 12. маја организован Технички збор на коме је представљено савремено наоружање и техничка опрема ЈНА, док су хиљаде људи тада присуствовале и великом аеро митингу.¹⁹⁹ Када је у питању било обележавања Дана републике, планирано је било одржавање свечане академије и комеморативне седнице Скупштине СФРЈ за 28. новембар, одржавање свечане приредбе у Дому синдиката у организацији Радио Београда и отварање посебне изложбе у Музеју историје народа и народности Југославије под називом „Стварање социјалистичке Југославије 1941-1945“.²⁰⁰

Обележавање поменутих догађаја, као и опширно извештавање медија о свим наведеним активностима, имало је изузетну важност за власти СФРЈ. У званичним упутствима било је наведено да активности морају бити радно-васпитног карактера и да највише буду усмерене ка младим генерацијама. Овим манифестацијама било је предвиђено да се снажно истакну тековине НОБ-а, социјалистичке револуције и победе над фашизмом, док се међу најзначајнијим тековинама истицала важност федеративног уређења земље, националне равноправности, систем самоуправне демократије и несврстаност у спољној политици.²⁰¹ Нарочит значај у свему томе имала је парада ЈНА у Београду 9. маја 1985. године. Војне параде као такве представљале су значајан елемент друштвеног повезивања кроз прослављање великих ратних победа. Однос учесника и посматрача параде је изграђивао блискост и међусобну повезаност чланова колектива, док је примарни циљ таквог вида обележавања било истицање војске као централне државне институције, чиме се активно градила слика прошлости у функцији дефинисања друштва у садашњости.²⁰²

Напослетку, важно је указати и на знатне разлике у оцени комеморативних активности на највишем (савезном) и локалном нивоу. Док су највиши органи СКЈ и ССРНЈ оцењивали манифестације посвећене 40. годишњици ослобођења земље као изузетно успешне, посећене од стране хиљада заинтересованих грађана и адекватно преношене у скоро свим средствима јавног информисања,²⁰³ дотле су другачије информације стизале из локалних средина, нарочито у потоњим годинама. Тако је Републичка конференција ССРН Србије известила Савезну конференцију ССРН Југославије 1987. године о озбиљним проблемима у вези са начином обележавања годишњица и прославе празника, било да су посвећени догађајима из Другог светског рата или некој другој историјској епохи. Као кључни недостаци издвојени су претерано и нерационално трошење материјалних средстава на прославе, недостатак јасно осмишљених програма свечаности, улога медија као пуких извештача са комеморативних догађаја,

¹⁹⁹ Исто, 5.

²⁰⁰ ДАС, ф. Г-274, к. 516, Програм обележавања 40-годишњице проглашења Републике, 7.10.1985, 9-10.

²⁰¹ Исто, 1-3.

²⁰² Олга Манојловић Пинтар, „Параде победе“, *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку: зборник радова*, књ. 1, ур. Владан Јовановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 377.

²⁰³ АЈ, ф. 142/II, к. С-146, Информација о спровођењу Оријентационог програма обележавања јубилеја из НОР-а и социјалистичке револуције до 40-годишњице Дана победе – 9. маја 1985. године (мај 1984 – мај 1985) и о публицитету ових активности, 1, 6; У наведеном извештају је оцењено да су „све активности организоване поводом обележавања 40. годишњице ослобођења Југославије и победе над фашизмом постигле максималан политички и морални ефекат“ и да су грађани то подржали „масовном посетом тим манифестацијама и јавно изреченим похвалама на свим местима“.

једноличност и превазиђеност форми обележавања празника, као и недостатак дијалога организатора комеморација са младима, што је додатно повећавало незаинтересованост млађих генерација за учествовање у прославама.²⁰⁴ Међутим, како се крајем 80-их продубљивала политичка и друштвена криза тако је и општи наративни оквир базиран на НОБ-у све више бивао маргинализован, што је јасно увидео и СУБНОР. У предлогу реформе ове борачке организације из јуна 1989. констатовано је да је свеопшта криза озбиљно угрожавала „основне тековине и вредности Народноослободилачког и револуционарног рата“, те да је поверење грађана у целокупан систем слабило услед лоше економске ситуације, презадужености и незапослености, као и због пораста класних и међунационалних сукоба који су представљали само показатељ „нове контрареволуционарне експлозије“.²⁰⁵

Са формирањем вишестраначког система је, као и у многим другим сферама, дошло и до крупних заокрета у одабиру празника и догађаја погодних за комеморацију код различитих политичких актера. На републичком нивоу у формалном смислу нису прављене промене, те су дотадашњи државни празници задржани у званичном календару. У званичним документима уочи оснивања СПС-а средином 1990. године, насталом спајањем Савеза комуниста Србије и ССРН Србије, истакнут је наставак привржености слободарским традицијама српског народа и НОБ-а, те се наводило да нова странка намеравала да остане верна „традицијама 27. марта и 7. јула“, борби комуниста против фашизма у току рата и поратном супротстављању стаљинизму.²⁰⁶ Поред ових тековина које су оцењене као позитивне, у програму деловања нове партије наглашавало се и одбацивање оних појава из историје комунистичког покрета које су перципиране као изузетно негативне.²⁰⁷ Међутим, нова перцепција Другог светског рата од стране политичке елите окупљене око Милошевића није се зауставила само на декларативном одбацивању ауторитарног наслеђа партије и формалном прихватању вишепартијског система. Социјалисти су тако наставили да се позивају на ослободилачке традиције партизанског покрета, али су њихову борбу етнификовали и почели да приказују искључиво као борбу српског народа против фашизма, геноцида и других југословенских нација које су, према таквом виђењу, масовно стале на страну окупатора.²⁰⁸

У време урушавања комунистичког система и разбијања Југославије, социјалисти су наставили да обележавају датуме везане за сећање на партизанску борбу и Други светски рат. Ипак, нису сви празници који су задржани из ранијег периода подједнако поштовани, упркос томе што су

²⁰⁴ ДАС, ф. Ђ-75, к. 489, Информација са расправе о актуелним питањима обележавања годишњица значајних догађаја и личности на нивоу СФРЈ, вођене на седници Координационог одбора при РК ССРН Србије за неговање револуционарних традиција и прослава, 26.11.1987; О самом карактеру прослава на локалном нивоу се у извештају наводи: „Најчешћа форма званичног обележавања појединих годишњица је организовање свечаних академија, које увек имају два дела: пригодну реч и културно-уметнички програм. Изгледа, без обзира у ком поводу су организоване, те академије много личе једна на другу, јер су пригодни културно-уметнички програми стереотипни, без имало свежине и не остављају нарочити утисак на публику.“

²⁰⁵ АЈ, ф. 297/II, к. 218, Полазне основе реформе СУБНОР-а, јун 1989, 1.

²⁰⁶ ИАБ, ф. 865, год. 1990, к. 66/2, Предлог Председништва ЦК СК Србије – Основна опредељења СК Србије као партије која се бори за демократски социјализам, 4.6.1990, стр. 1.

²⁰⁷ Исто, 1-3; Међу таквим појавама издвојене су политичке чистке из међуратног периода, приврженост стаљинизму до 1948. године, изградња Титовог култа личности, „лева скретања“ у току рата, „неправедан однос“ према српским кадровима у току целог послератног периода, насиље над сељацима у време откупа и колективизације, као и репресија на Голем отоку. Напошетку се истицало да су српски комунисти „раскинули са негативним историјским наслеђем“ тек на VIII седници 1987. године.

²⁰⁸ Nataša Govedarica, „Zemlja nesigurne prošlosti: Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godina“, *Re:vizija prošlosti – Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, prir. Darko Karačić, Tena Banjeglav, Nataša Govedarica (Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, ACIPS : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012), 183-185.

остали део званичног календара и закона о празницима. Тако су највише прослављани Дан победе и Дан устанка, по правилу у заједничкој организацији власти и СУБНОР-а. Поред неизоставног истицања слободарског наслеђа српског народа, општи наратив током наведених манифестација уклапао се у већ помињану матрицу по којој је СПС користио прошлост у политичким обрачунима – свођење Народноослободилачке борбе на Србију и Србе, посматрање унутрашњих (опозиција) и спољних (друге републике) противника као наследника некадашњих ратних формација које су сада деловале удружено.²⁰⁹ У складу са таквим поимањем историје, градоначелник Београда Милорад Унковић је на прослави Дана победе 9. маја 1991. направио јасну разлику између вредности које је наводно баштинила већина грађана и вредности оних политичких актера који су, по овом виђењу, били настављачи поражених снага из 1945. године.²¹⁰ Поруку сличне садржине је поводом Дана победе упутио и СУБНОР.²¹¹ Годишњице су представљале идеалан политички моменат за учвршћивање легитимитета власти и одабир оних порука из прошлости на основу којих би се могла правити поређења са садашњошћу. У том контексту од посебне важности је била 50. годишњица победе над фашизмом 1995. године. Тада је дошло до интензивирања позивања на партизанску антифашистичку традицију од стране власти, што је одражавало заокрет Милошевићеве политике ка миру и окончању ратова, али и неприкладности даљег ширења националистичких ратоборних порука након пораза српских снага у Операцији „Бљесак“ у западној Славонији почетком маја.²¹² Стога су државна гласила, међу којима је предњачила *Борба*, у току маја редовно преносила саопштења савезне и републичке владе, владајућих странака СПС и ЈУЛ, извештавала са свечане академије у Сава центру поводом Дана победе, објављивала интервјуе са борцима и генералима, као и текстове историчара о победи над фашизмом.²¹³

Потпуно супротна слика прошлости формирана је у редовима појединих опозиционих партија – СПО и СРС. Док су социјалисти и СУБНОР одавали почаст партизанским борцима, опозиција из редова деснице је као кључни догађај вредан комеморације издвојила оснивање ЈВуО и долазак пуковника Драгољуба Михаиловића на Равну гору средином маја 1941. године. Насупрот званичној интерпретацији, која је за почетак српског антифашистичког устанка сматрала 7. јул, новоосноване странке су настојале да вежу почетак ове борбе за четнички покрет и тиме истакну да су управо четници први започели обрачун с окупатором. Редовна масовна окупљања на Равној гори, а нешто касније и у селу Ба код Љига, представљала су одличну прилику да политичке партије, удружења ветерана и присталице четничког покрета поново упуте позиве за јединство међу Србима и да истакну да тврдњу да је идеологија равногорства једина која би могла бити прави путоказ за излазак из друштвене, државне, међунационалне и ратне кризе. Иако су нека полазишта бројних организација привржених наслеђу ЈВуО била слична – монархизам, наглашени антикомунизам, парламентарна демократија, проширена српска држава као једини гарант сигурности српског народа – временом су персоналне и политичке разлике све више односиле превагу и продубљивале раздор унутар прочетничке мнемоничке заједнице. Питања односа према новим ратовима, пацифизму и Западу додатно су повећавала јаз између

²⁰⁹ Matić, „Stari rat na početku novog“, 17.

²¹⁰ „Спречимо крвопролиће“, *Вечерње новости*, 10.5.1991; Унковић је тада изјавио: „Непобитна историјска истина да је 9. маја 1945. у строју победника над фашизмом била НОВ [Народноослободилачка војска], а не формација усташа, четника, балиста, белогардејаца (...) Грађани Србије увек су били на фронту демократије, слободе, мира, људских права и прогреса.“

²¹¹ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Изјава председника Председништва Савезног одбора СУБНОР Југославије поводом Дана победе, 14.5.1991.

²¹² Naumović, *Upotreba tradicije*, 55-58.

²¹³ „Савезна влада: Поруке за правичан мир“, *Борба*, 5.5.1995; Никола Живковић, „Кад бројке проговоре“, *Борба*, 8.5.1995; „Саопштење дирекције ЈУЛ-а: Праведно срце јаче од оклопа“, „Академија у Сава центру“, *Борба*, 9.5.1995.

СПО и СРС као најзначајнијих актера сећања на политичкој сцени, као и локалних удружења која су подржавала једну или другу страну, што се највише примећивало 1990-их током ових мајских јубилеја.²¹⁴

Још један датум везан за Други светски рат се почетком 90-их показао као изузетно погодан за евокацију од стране политичких елита. У питању је био 27. март, дан када су 1941. војним пучем свргнути кнез Павле Карађорђевић и влада Цветковић-Мачек, али и организоване масовне антифашистичке демонстрације. Педесета годишњица ових догађаја била је ипак засењена једним другим демонстрацијама – 9. марта 1991. СПО и друге опозиционе странке организовале су масовни антивладин митинг у центру Београда, на који је власт одговорила полицијским насиљем. Стога су обе стране одлучиле да се управо позову на слободарске тековине 27. марта. Када је у питању хегемони наратив о рату, власти су биле те које су прописивале садржаје историје и тумачење прошлости, те су тумачења Другог светског рата и 27. марта 1941. као његовог интегралног дела најдиректније била у функцији снажења политичке легитимности режима.²¹⁵ У част јубилеја је градска власт у Београду организовала свечани пријем за поједине учеснике демонстрација из 1941. године, али је једна од кључних тачака разговора било заједничко осуђивање Деветомартовских протеста и СПО.²¹⁶ Са друге стране, опозиција је нови митинг организовала управо 27. марта, док су се међу говорницима истицали Драшковић, Коштуница из ДС-а и Иван Ђурић из Савеза реформских снага Југославије. Сви су истицали виђење да се и 1941. и 1991. демонстрирало ради борбе за слободу, док се Драшковић томе нарочито супротставио тако што је представио 27. март као трагични дан који је српски народ увукао у светски сукоб и масовно страдање.²¹⁷

Док су се водећи политички актери слагали око перцепције 27. марта и трудили да себе прикажу као истинске настављаче антифашистичких демонстрација, потпуна супротност је била приметна у тумачењу Дана борца и Дана устанка. Планирање прославе јубиларне 50. годишњице почетка антифашистичког устанка започето је неколико година раније, док су управо централне манифестације планиране за 4. и 7. јул. При ССРНЈ је крајем 1989. основан *Одбор за обележавање 50. годишњице устанка и социјалистичке револуције народа и народности Југославије (1941-1945)*, док су се циљеви обележавања јубилеја готово дословце понављали у односу на централну прославу ослобођења земље из 1985. године.²¹⁸ Развој догађаја у наредним

²¹⁴ Више о обележавањима годишњице на Равној гори и у селу Ба вид. у четвртном поглављу.

²¹⁵ Љубодраг Димић, „27. март 1941. – сећања, тумачења, истраживања и уџбеничка литература“, *27. март 1941: седамдесет година касније*, ур. Момчило Павловић, Ивана Пантелић (Београд: Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012), 108.

²¹⁶ С. Ристић, „Демонстрације као отпор фашизму“, *Политика*, 27.3.1991; Председник Градског одбора СПС том приликом је истакао: „27. март је велики дан у историји српског народа [...] Откуд право Вуку Драшковићу и СПО да [...] себе представљају као настављаче традиције наших народа кад нам управо из опозиције долази тежак национализам“; Обележавање 27. марта имало је изузетну важност и током комунистичког периода, док је СПС такво наслеђе спремно преузео и наставио током 1990-их. Наиме, све до 1980-их у СФРЈ је званична интерпретација била таква да је КПЈ приказивана као кључни организатор тих демонстрација, иако су чланови КПЈ били само учесници протеста. Одабир таквог представљања историјских догађаја је био показатељ да су политички мотиви тада однели превагу над чињеницама; Radmila Radić, „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.“, *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ур. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput, 2008), 77-78.

²¹⁷ „Опозиција не одустаје од својих захтева“ *Политика*, 28.3.1991.

²¹⁸ АЈ, ф. 142/II, к. С-149, Одлука о формирању Југословенског одбора за обележавање 50-годишњице устанка и социјалистичке револуције народа и народности Југославије (1941-1991), 25.10.1989; Један од основних циљева прославе јубилеја била је „афирмација свих вредности народа и народности и њене водеће партије (КПЈ) испољених у борби 1941. и њихово укључивање на нов и квалитетан начин у садашње друштвено-економско опредељење земље“.

годинама потпуно је онемогућио рад Одбора и заједничке општејугословенске манифестације, нарочито у оном обиму у којем су обележаване ранијих година,²¹⁹ док су на простору Србије те 1991. главни организатори званичних манифестација били влада и СУБНОР. Рад Одбора и комеморативне активности тада су увелико биле сведене примарно на Србију,²²⁰ док је од посебне важности била свечана академија у Сава центру 3. јула. Том приликом подвучена је важност устанка који је повела КПЈ 1941. године, али је проглашење независности Словеније и Хрватске, као и почетак рата на тим просторима, искоришћено од стране организатора да се истакне тврдња да су једино српски народ и ЈНА остали верни партизанским традицијама и вредностима слободе. Инсистирање на идеји да 1991. уствари поново почиње никад завршени рат од пре пола века послужио је у највећој мери за нови обрачун са унутрашњим и спољним непријатељима тиме што су они проглашавани за наследнике колаборационистичких снага.²²¹

У том контексту су од раних 90-их на простору Србије постојале две потпуно опречне слике о 7. јулу. Док је Милошевић поводом Дана борца полагао венац на Споменик незнаном јунаку на Авали и одавао пошту „свима који су пали за слободу српског народа“,²²² јачао је и контранаратив о догађају из Беле Цркве као о тренутку када је започет грађански рат у Србији тиме што је „Србин пуцао на Србина“. У наредним годинама и деценијама паралелно су коегзистирала два наратива о 7. јулу као дану почетка антифашистичке борбе или тренутку отпочињања суровог грађанског рата између Срба, што је изазивало огромне полемике и поделе, како на политичкој сцени тако и у ширем друштву.²²³ Међутим, присталице става о грађанском рату заиста су биле разнородне, те их је било и међу опозицијом и међу појединим присталицама власти. Вук Драшковић је тако, правећи поређење са 27. мартom као „правим“ антифашистичким устанком, навео да је 7. јул био дан када је почео међусрпски сукоб, те је оштро замерао социјалистима „чија идеја почива на србоубиству и који србоубиство намећу као празник нације“. ²²⁴ Сличне ставове износио је и утицајни крагујевачки часопис *Погледи*, који се под уредништвом Милослава Самарцића профилисао као антивладино гласило екстремно десничарке оријентације, док је на тим страницама историја Другог светског рата приказивана изузетно једнострано путем глорификације четника и апсолутне демонизације партизана.²²⁵ Међутим, оваква мишљења могла су се приметити и код појединих медија и академика блиских властима.²²⁶

²¹⁹ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Информација о припремама обележавања 50-годишњице устанка у републикама и покрајинама, април 1991; У овом документу који је саставио Савезни одбор СУБНОР-а видљиво је било да су републички одбори ове борачке организације, услед растућих напетости, одлучили да у свакој републици засебно обележе јубилеј. Свугде су имали мању или већу подршку власти за своје активности, изузев у Хрватској под руководством Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) Фрање Туђмана.

²²⁰ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Информација о досадашњем раду на реализацији програма за обележавање 50-годишњице устанка народа и народности Југославије, 12.7.1991; Општејугословенски карактер имала је једино изложба у Музеју народа и народности Југославије под називом „Устанак у Југославији 1941. године“. Организована је и припремљена у сарадњи са бројним музејима, војним и научним установама широм СФРЈ.

²²¹ АЈ, ф. 297/III, к. П2, Изјава Савезног одбора СУБНОР Југославије поводом обележавања 50-годишњице устанка народа и народности Југославије, 3.7.1991; Матић, „Stari rat na početku novog“, 19.

²²² „Цвеће на гробу Незнаног јунака“, *Борба*, 6/7.7.1991.

²²³ Jelena Đureinović, "Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War", *Tokovi istorije*, br. 3, 2017, 59-61.

²²⁴ „Опозиција не одустаје од својих захтева“ *Политика*, 28.3.1991.

²²⁵ Милослав Самарцић, „Дан устанка и Дан жалости – 13. мај и 7. јул“, *Погледи*, 14.6.1991; Самарцић је инсистирао да је то „почетак трагичног међусрпског грађанског рата“ када је „у Белој Цркви један прописвет, најалост Србин, мучки убио два честита Србина, оскрнавивши уз све остало и Дан Светог Јована“.

²²⁶ Мило Глигоријевић, „Прослава грађанског рата“, *Вечерње новости*, 5.7.1991.

Разумевање догађаја из Беле Цркве није се суштински изменило у очима највиших државних функционера, а нарочито самог Милошевића. Још 1986. Милошевић је приликом откривања споменика Миши Пантићи и Живораду Јовановићу Шпанцу у Ваљеву рекао да је почетак устанка у Белој Цркви представљао не само опредељеност народа за вредности антифашизма и социјализма, већ и део много дубљих слободарских традиција Срба, попут оних које су дошле до изражаја у Првом светском рату.²²⁷ Тако су и у потоњим годинама задржане основне карактеристике дискурса о 7. јулу, неговане још од 1945. године – приказивање убиства двојице жандара као симбола колективне опредељености српског народа за слободу, остваривање историјског континуитета са ратовима и биткама из ранијих епоха, као и неодвојивост сукоба у Белој Цркви од општег тока југословенске социјалистичке револуције.²²⁸ С променом политике сећања редуковано је позивање на традицију социјалистичке револуције, док су прва два елемента задржана у пуном облику у званичном дискурсу и током 90-их година. Ипак, од 2000. године и сама Бела Црква постала је место оштрих мнемоничких сукоба и супротстављености два доминантна наратива. Те године је у локалној цркви Светог Ђорђа, у непосредној близини спомен-комплекса Дана устанка, одржан парастос и подигнут споменик Богдану Лончару управо у време обележавања 59. годишњице.²²⁹ Славље и свечана атмосфера у част борбе за слободу након пар стотина метара постајали су повод за туговање и жал због тога што је Србин убио Србина, чиме су на малом простору само додатно учвршћене поделе засноване на потпуно сукобљеним интерпретацијама једног историјског догађаја.

Комеморације у Белој Цркви биле су добар показатељ тога да су у Србији споменици и меморијали били неодвојиви део сукоба сећања. Споменици су тиме представљали материјалне репрезентације официјелних политика сећања које су градиле и редефинисале колективне идентитете. Меморијали су уједно имали улогу симбола заједништва, док су истовремено били и материјални остаци прошлости који су служили као кључ за разумевање простора и времена у коме су настајали или нестајали.²³⁰ У времену социјалистичке Југославије је споменичка култура била изузетно развијена. Јавни споменици који су комеморисали најважније догађаје и личности Другог светског рата на југословенском тлу премрежавали су целокупну државну територију, те су били важна места сећања и идеолошки простори у којима су се одвијали важни државни и партијски ритуали. Иако су већ били довршени неки од најзначајнијих меморијала посвећених важним биткама, али и жртвама концентрационих логора и масовних страдања, крајем 80-их су се још увек градили споменици засновани на модернистичкој пракси и социјалистичкој југословенској идеологији. Међу њима истицали су се спомен-простори Сремски фронт, Јајинци и Старо сајмиште.²³¹

Обележавање места на коме је дошло до пробоја Сремског фронта априла 1945. и завршних војних операција за ослобођење Југославије прилично је каснило у односу на меморијализацију других битака из НОР-а. Још од прве половине 1950-их постојале су иницијативе за изградњу обележја посвећеном борцима Сремског фронта, али је камен-темељац постављен у Адашевцима код Шида тек 1985. године. Бројни проблеми условили су толико дуг период одлагања – давање предности другим локалитетима везаним за битке и жртве Другог светског рата, расписивање конкурса и одабир правог архитектонског решења, велики трошкови изградње првобитног монументалног меморијала и одустајање од тог плана услед економске кризе у земљи, док су се истовремено интензивирале бројне дебате међу политичким функционерима,

²²⁷ Milošević, *Godine raspleta*, 99.

²²⁸ Đureinović, "Reinterpretation of 7 July", 71-72.

²²⁹ Д. В. Мисојчић, „Две Србије на сто метара“, *Глас јавности*, 10.7.2000.

²³⁰ Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 22.

²³¹ Makuljević, *Memorija i manipulacija*, 11-13.

историчарима и писцима о немару власти и разлозима због којих је Сремски фронт остајао ван фокуса службене политике памћења.²³² Изградња је завршена три године након полагања камена-темелца и споменик је званично откривен 8. маја 1988. године. Према проценама организатора, око 200.000 људи је присуствовало на церемонији. Програм је свечано отворио председник Председништва СФРЈ Лазар Мојсов, уз присуство највишег војног врха. Нарочит пијетет указан је делегацијама Совјетског Савеза и Бугарске, чији су борци такође учествовали у ослобођењу Југославије 1945. године. Откривању споменика придата је једнака државна и медијска пажња као и јубилејима НОБ-а, те је манифестација оцењена као „величанствени скуп као израз свести и социјалистичког патриотизма наших људи, као пример дубоке привржености братству и јединству наших народа и народности“.²³³

Са друге стране, обележавање места масовног страдања и погубљења цивила у рату такође је представљало изазов за званичну политику према прошлости у време социјалистичке Југославије. Током највећег дела постојања СФРЈ у званичној култури сећања потенцирана је највише херојска слика рата у којој су партизански отпор и борба представљали централни део историјског наратива о рату, док су у том процесу цивилне жртве чије страдање није било примарно везано за револуцију и отпор имале секундарно место у историјском памћењу.²³⁴ Стога су све до позних 80-их и раних 90-их година остали недовршени или неизграђени меморијали у Београду на локацијама најмасовнијих страдања цивилних жртава у Другом светском рату – Јајинци и Старо сајмиште. Простор Јајинаца у непосредној близини Београда је у току Другог светског рата коришћен од стране немачких окупационих власти као место стрељања, након чега су тела убијених полагана у масовне гробнице. Пред крај рата, тела из гробница су била спаљивана у сврху уклањања доказа о злочинима. Јајинци су тако представљали место смрти за огроман број заточеника из концентрационих логора Бањица, Топовске шупе и Старо Сајмиште, док се процењује да је око 65.000 људи стрељано на том подручју.²³⁵ Иницијативе о уређењу спомен-простора у Јајинцима биле су приметне доста рано, још крајем 1940-их година. Међутим, изградња централног спомен-обележја није била довршена све до касних 1980-их, а одлагана је услед неадекватности споменичких решења, политичких и стручних дебата о изгледу и карактеру меморијала, финансијских тешкоћа и корупције у току процеса одлучивања.²³⁶ Централни споменик откривен је 1. октобра 1988. године као ауторско дело вајара Војина Стојића, чија је победничка апстрактна скулптура на званичном конкурс предствљала стилизовану птицу као симбол слободе. Као и у случају годишњица, тако су и изградња и отварање меморијала послужили властима за реафирмацију идеала револуције и НОБ-а (најпре путем инсистирања на комунистима и антифашистима као примарним жртвама у Јајинцима), али и за указивање на актуелне кризе у држави и неопходност њиховог решавања.²³⁷ У свечаним говорима током церемоније откривања споменика истицана је приврженост хегемоном наративу о рату, антифашистичким и револуционарним вредностима, док су као главна опасност за Југославију и потпуна супротност ратним идеалима сматрани национализми и „контрареволуција“ на Косову.²³⁸

²³² Predrag M. Vajagić, „Kultura sećanja – Sremски front“, *Vojno delo*, br. 3, 2017, 419-423.

²³³ АЈ, ф. 142/II, к. С-148, Извештај о раду Комисије у припремању и организацији свечаног отварања Спомен обележја „Сремски фронт“, 8. маја 1988. године код Шида

²³⁴ Давор Д. Стипић, *Однос према Холокаусту у Југославији (1945-1991)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021, 333-334.

²³⁵ Sanja Horvatinčić, „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“, *Anali Galerija Antona Augustinčića*, br. 32-35, 2015, 263-264.

²³⁶ Исто, 278-279.

²³⁷ Стипић, *Однос према Холокаусту у Југославији*, 164-166.

²³⁸ „Због прошлости, али и будућности сачувати јединствену Југославију“, *Политика*, 2.10.1988.

Током последње деценије XX века власти у Србији нису у већој мери предузимале иницијативе за подизање нових меморијала посвећеним Другом светском рату. Једно од ретких таквих обележја био је споменик посвећен авијатичарима који су се борили у Априлском рату 1941. године. Пилоти Априлског рата дуго су били потиснути из јавног сећања јер се нису уклапали у доминантни комунистичко-партизански оквир, те је споменик аутора Миодрага Живковића посвећен њима подигнут и свечано откривен тек 1997. на новобеоградском кеју.²³⁹ Са друге стране, поједини спомен-комплекси изграђени у ранијем периоду су измењени и проширени новим обележјима, док се истовремено променио и сам карактер комеморација. Као и на многим другим местима сећања, тако је и у Спомен-парку „Крагујевачки октобар“ први пут 21. октобра 1990. дозвољено Српској православној цркви да у оквиру званичне комеморације одржи парастос грађанима стрељаним током нацистичке одмазде из 1941. године. Све већа присутност СПЦ у јавности, укључујући и комеморације, била је резултат приближавања државе и Цркве и окупљања око заједничког наратива о Србима као примарним жртвама рата, али и послератног периода. Тако је церемонија у Шумарицама, заједнички организована од стране државе и Цркве, постала још једно место за слање политичких порука. Октобра 1990. је, уз подсећање на крагујевачке жртве из 1941. године, градоначелник Србољуб Васовић посебно критиковао сепаратизме као главне непријатеље југословенског јединства, уз посебно негодовање због тога што су делегације градова-побратима из Хрватске одбиле да те године дођу у Крагујевац.²⁴⁰ Већ наредне године Васовић је интензивирао политичке поруке из Шумарица истичући да се трагедија из 1941. поновила пола века касније, док је овога пута као главне починиоце злочина над Србима именовао власти у Хрватској.²⁴¹

Са друге стране, меморијалистичке иницијативе могле су се приметити и код опозиције, нарочито у редовима СПО. Након првобитних забрана окупљања и подизања спомен-плоча посвећених четницима у току 1990. године, власти су у току наредних година толерисале овакве активности присталица СПО и других прочетничких организација, уз повремено негодовање у режимској штампи. Међутим, опозиционе иницијативе фокусирале су се углавном на комеморисање једне личности – Драгољуба Михаиловића. Док су се активности прочетничких актера сећања након 1991. одвијале махом без ометања од стране носилаца власти, дотле је владајућа већина, иако формално одана партизанским традицијама, почела да спроводи политику делимичног уклањања јавних симбола из комунистичког времена. Први талас промена у јавним симболима и представама о прошлости догодио се крајем осамдесетих година 20. века, када су после доласка Слободана Милошевића на власт, претходне, комунистичке идеје замењене национализмом када је било потребно изменити историју до те мере да је претходни мит о братству и јединству уступио место новом миту о фаталном и вечном историјском сукобу јужнословенских народа.²⁴² У том духу је Скупштина Србије 24. јула 1991. усвојила препоруку, упућену локалним самоуправама, да покрену процес за „уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа, имена личности које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељење њених фабрика и вишедеценијску економску политику на њену штету, као и

²³⁹ Makuljević, *Memorija i manipulacija*, 64-65.

²⁴⁰ Драгић Лазич, „Сузбити сваки национализам и сепаратизам у земљи“, *Политика*, 22.10.1990.

²⁴¹ „Поново, ових дана, нови ненадани рафали смрти, на овим југословенским просторима, пуцају у нашу децу, у нашу младост, у нас и нашу будућност. Пуцају у Србе и све што је српско. Да ли тој авети усташкој власти [...] ико, па и Европа, може стати на пут“; Драгић Лазич, Ђорђе Врањешев, „Жртве које опомињу“, *Политика*, 22.10.1991.

²⁴² Dubravka Stojanović, „U ogledalu 'drugih'“, *Novosti iz prošlosti*, ur. Vojin Dimitrijević (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010), 14; Према овом тумачењу, други талас промена, знатно опсежнији и трајнији, уследио је по обарању Милошевића с власти 2000. године.

враћање имена знаменитих личности из српске историје“.²⁴³ Таква одлука била је у складу са убеђењима владајућих елита – партизанска борба се прослављала и обележавала као јасан израз антифашистичких стремљења српског народа, док су послератни период и кључне личности те епохе означени као непожељни због тако перципираних неправди на штету Срба и Србије.

Међутим, критеријуми замене имена улица и тргова у овој фази никада нису додатно прецизирани, нити су упутства из јула 1991. примењивана доследно. Без имена улица у Београду су остајале личности не само из периода социјалистичке Југославије (Тито, Едвард Кардељ), већ и особе у вези са међународним радничким покретом и несврстанима (Карл Маркс, Георги Димитров, Хо Ши Мин, цар Хаиле Селасије). Промењене су и улице назване по идеолошким појмовима и топонимима (Трг Братства и јединства, улице Лењинградска и Фочанска), док су уличне табле са појмовима повезаним са историјом радничког покрета третиране неједнако. Поред појединих одонима који су у том контексту промењени, бројни су и задржани попут Лењиновог булевара, булевара Црвене армије, ЈНА и Револуције, улице генерала Жданова и Димитрија Туцовића. Са друге стране, путевима нису враћани називи из времена пре 1941. године, већ су нове уличне ознаке биране по личностима из политике, науке и културе.²⁴⁴ Ипак, конфузију и недоследност приликом одлучивања о урбаним топонимима најбоље је одсликавала седница Скупштине Града Београда од 26. марта 1992. године. Највише полемике, и то међу самим одборницима СПС-а, изазвали су предлози градске управе да се преименују Улица Маршала Тита и Трг Маркса и Енгелса. Док је Маркс добио том приликом и похвале и покуде, већина одборника се ипак слагала са негативном оценом Титовог наслеђа, али је овај предлог најпре пропао због несагласја око будућег назива улице. Са друге стране, остали одоними повезани са комунистичким покретом, како глобалним тако и домаћим, уклањани су скоро без расправе (улице Хо Ши Минова, Булевар Октобарске револуције, Улица Георги Димитрова, Трг братства и јединства).²⁴⁵

Ипак, долазак коалиције *Заједно* на власт у Београду 1997. донео је нов талас (пре)обликовања уличне номенклатуре. За разлику од ранијег мењања урбаних топонима, овога пута су мотиви и критеријуми измене били јасније одређени. Изражена антикомунистичка убеђења нових градских челника, као и жеља за пружањем отпора републичкој власти, представљали су главне мотиве приликом поновног именовања путева у ширем центру престонице, док је овај процес био отежан тиме што је закон налагао да централна власт мора потврдити сваку промену овакве врсте. Нове ознаке овог пута доследно су биране по принципу рестаурације градске топонимије према називима који су важили до Другог светског рата. Тако су нова/стара имена добиле улице са појмовима из НОБ-а и историје српског радничког покрета – Булевар Револуције постао је Булевар краља Александра, Црвене армије – Јужни булевар, Улица Ђуре Стругара – Цариградска, Саве Ковачевића – Милешевска, Моше Пијаде – Дечанска, Трг Димитрија Туцовића – Трг Славија.²⁴⁶ Због краткотрајне власти коалиције *Заједно* у главном граду, али и законских прописа о неопходној сагласности републичких органа, није дошло до свеобухватнијег уклањања трагова комунистичке епохе међу одонимима, али нови талас у овом правцу уследио је већ почетком новог миленијума и пада Милошевића с власти.

²⁴³ И. Анојчић, „Заседање Народне Скупштине Републике Србије“, *Политика*, 25.7.1991.

²⁴⁴ Srđan Radović, *Grad kao tekst* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2013), 193-200.

²⁴⁵ Н. Тркља, „Пашић добио трг, Титу засад остала улица“, *Политика*, 27.3.1992.

²⁴⁶ Срђан Радовић, *Београдски одоними* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2014), 136-137.

Еволуција доминантног дискурса и истакнутих контранаратива у Шпанији

Главни мнемонички актери и сукоби сећања

Друштвену и политичку стварност Шпаније од половине XX века обележавао је званични наративни оквир о постојању „две Шпаније“. Потпуна победа националистичких снага у рату и вишедеценијска владавина Франсиска Франка омогућили су доминацију манихејске и искључиве перцепције о Грађанском рату као сукобу „Шпаније“ и „анти-Шпаније“, односно „конзервативне, католичке, унитарне и аутентичне Шпаније“ насупрот „атеистичкој, комунистичкој, либералној и масонској анти-Шпанији“. Овакво посматрање новије историје Шпаније, коначно уобличено у интелектуалним круговима блиским франкизму и Римокатоличкој цркви,²⁴⁷ знатно је утицало и на однос потоњих генерација према ратном сукобу. Политика сећања у Шпанији након завршетка Грађанског рата 1939. године представљала је један од централних стубова франкистичког режима. Победа националистичких снага није била схваћена само као војни тријумф, већ и као наводна морална и духовна обнова нације путем тријумфа над „анти-Шпанијом“. Управо тај бинарни модел – победници који су спасили отаџбину и поражени који су симболизовали издају и подаништво страним идеологијама – постао је окосница званичног дискурса, комеморација и историографских интерпретација у првим деценијама Франкове власти.²⁴⁸

Одмах након завршетка рата, франкистичке власти успоставиле су институционални и културни оквир којим је памћење грађанског сукоба било подређено легитимацији новог режима. Кроз *Општу истрагу* (*Causa General*), правно-политички процес започет 1940. године, изграђена је наративна матрица у којој су жртве националистичке стране представљане као „мученици и пали за Бога и за Шпанију“ (*Mártires y Caídos por Dios y por España*). Тај концепт није био само реторичко средство, већ и темељ изградње колективног идентитета у послератној Шпанији. Експлицитна религијска симболика омогућила је да жртве режима буду трансформисане у „свете фигуре“ које су својом жртвом наводно спасиле нацију. Посебну улогу у том процесу имале су масовне ексхумације и преношења посмртних остатака палих националистичких бораца, које су спровођене уз државну контролу и у оквиру судског процеса. На тај начин, смрт „мученика“ била је не само приватна трагедија, већ и једна врста јавног ритуала. Подизање споменика и организовање свечаних сахрана постали су кључни елементи национал-католичке особености режима у којој је култ жртве био централно место колективног сећања. Истовремено, наративи о противничкој страни били су сведени на криминализацију и стигматизацију. „Црвена доминација“ (*dominación roja*) представљана је као период хаоса, безбожништва и насиља, док су комунисти, социјалисти, републиканци и слободни зидари били сврстани у јединствени корпус „анти-Шпаније“. У јавном простору није постојао простор за сећање на страдање поражених, док њихове жртве нису имале ни симболичко ни правно признање.²⁴⁹

Политика сећања није била ограничена на јавне ритуале и комеморације, већ је дубоко прожимала и академску сферу. Историографија је у првим деценијама франкизма била под строгим контролом државе. Одлазак у емиграцију многих историчара, чишћење универзитета од „неподобних“ професора после Грађанског рата, систематска цензура и промоција лојалних интелектуалаца чинили су оквир у којем је историја била искључиво средство режима. Управо је

²⁴⁷ Santos Juliá Díaz, *Historias de las dos Españas* (Madrid: Taurus, 2005), 18-19.

²⁴⁸ Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*, 61-66.

²⁴⁹ Miriam Saqqa Carazo, “El perpetrador y su construcción como ‘víctima’. Los ‘Mártires y Caídos por Dios y por España’”, *Quaderns de filologia. Estudis literaris*, núm. 26, 2021, 147-162.

историографија о Грађанском рату и раним годинама диктатуре била најчешће предмет цензорских интервенција. У том контексту, историја је функционисала као проширење пропаганде – војни устанак је био представљен као „крсташки рат“ и коначно спасење нације од комунистичке претње. С друге стране, попуштање репресивних стега и умерена либерализација режима условили су и појаву нових генерација историчара и интелектуалаца, нарочито током 1960-их и 1970-их, што је допринело и постепеном ширењу истраживања која нису увек следила званичне оквире. Иако су и даље били подложни цензури, њихови радови сведочили су о постепеном пуцању монолитне слике о рату коју је режим градио од 1939. године.²⁵⁰

Промене у историографији биле су само одраз ширих мнемоничких еволуција унутар франкистичког система до којих је дошло већ крајем 1950-их и почетком 1960-их година. Тада је Шпанија изашла из периода међународне изолације и постала је чврсти савезник Запада у хладноратовском контексту. Са слабљењем фалангистичког крила и јачањем технократских група повезаних са *Опус Деи*, нагласак у културној политици померио се са отворене репресије ка контролисаном процесу „помирења“. Иако је званична реторика и даље инсистирала на легитимитету победе, јављали су се покушаји да се режим прикаже као гарант националног јединства и мира, а не само као пуки продукт ратне победе. Кључни тренутак у том процесу представљале су велике комеморације из 1964. године, када је режим свечано обележио „25 година мира“ (*25 años de la paz*). Иза ове благе терминолошке промене и слављења „мира“ уместо дотадашње „победе“ крили су се крупнији процеси. Уместо директног истицања ратне победе, нагласак је сада био на континуитету мира и стабилности које је Франко наводно обезбедио. Овај дискурс имао је двоструку функцију: на међународном плану служио је као доказ зрелости режима и његове способности да буде фактор стабилности, док је унутар земље покушавао да ублажи трауме и поделе које су и даље постојале у друштву. Међутим, то „помирење“ било је строго асиметрично. Док су жртве националистичке стране и даље уживале институционалну подршку и пуно јавно уважавање, страдања поражених остајала су невидљива. Једини помак огледао се у томе што је режим постепено ублажавао тон антирепубликанске реторике и све више наглашавао будућност, економски развој и социјалну мобилност као изворе легитимитета.²⁵¹

Овакви процеси представљали су јасну претечу развоја новог наратива који је касније, у времену позног франкизма и током првих деценија демократског система, стекао истински хегемони статус у друштву. Од седме деценије XX века паралелно почео је да се развија такав нови дискурс, како у реформистичким круговима франкизма, тако и међу демократском опозицијом у земљи и емиграцији. Према том тумачењу прошлости, Грађански рат је био „трагични братоубилачки сукоб“ који је оставио разарајуће и дубоке последице по шпанско друштво, док се анимозитет проистекао из сукоба могао превазићи једино „националним помирењем“ међу самим Шпанцима који су учествовали у рату, али и потоњим генерацијама. Сам Франко и њему блиски делови политичке елите никада се нису одрекли виђења рата као обрачуна „Шпаније“ и „анти-Шпаније“, али су ови сектори шпанског друштва остали знатно ослабљени након диктаторове смрти 1975. године. За реформистичке делове франкистичког режима је овај наратив подразумевао спремност да се уском делу републиканских бораца ода ограничено признање, уз тумачење да су их на борбу навели „црвени екстремисти“ из политичког врха Републике. Са друге стране, за део опозиције из иностранства је наратив о помирењу представљао начин за повратак великог броја политичких емиграната у земљу и обнављање демократије и дијалога у држави. На таквим ставовима највише је инсистирала Комунистичка

²⁵⁰ Jan van Muilekom, *The Franco Regime and its Historiography: Spanish Historians Confronting Propaganda and Censorship* (Eastbourne: Sussex Academic Press, 2021), 188-206.

²⁵¹ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 230-231.

партија Шпаније која је свој посебан програм о помирењу почела да промовише након сопственог антистаљинистичког заокрета 1956. године, што је било инспирисано и сличним процесима у самом СССР-у, али и жељом да направе прећутни отклон од сопственог репресивног деловања у рату.²⁵²

Управо је у време демократске транзиције, али и у првим годинама стабилног демократског режима крајем 1970-их и током 1980-их година, наратив о „братоубилачком конфликту“ постао доминантан у Шпанији. Транзиција ка парламентаризму у Шпанији је била плод споразума реформистичких сектора франкистичког режима и демократске опозиције, уз сагласност свих актера о некоришћењу тумачења и сећања на рат у политичкој сфери. Таквим договором елита, познатијим под неформалним називом *Пакт заборав* (*Pacto del olvido*), постала је доминантна и перцепција Грађанског рата као сукоба двеју екстремистичких идеологија (десничарске и левичарске) чије су главне одлике биле непомирљива реторика и масовни прогон неистомишљеника.²⁵³ Напослетку, рат је перципиран и као „колективна лудост“ и једна врста менталне болести која је захватила велики део нације.²⁵⁴ Као закључак таквог тумачења проистицало је уверење да се нетрпељивост и незрелост политичких елита тог периода не би смела никако поновити, те да су заборав и окретање ка будућности једини гаранتي развоја демократске Шпаније.

Након победе Социјалистичке партије (ПСОЕ) на изборима 1982. и доласка Фелипеа Гонсалеса на место премијера, наратив о „братоубилачком сукобу“ и неопходном „међунационалном помирењу две Шпаније“ дефинитивно је добио хегемону улогу у политичком животу. Такав развој догађаја потврдио је и сам Фелипе Гонсалес. Он је истакао да су питања Грађанског рата, одговорности за његово избијање, злочина почињених у току сукоба и потоње диктатуре, као и решавање статуса жртава франкизма, били свесно држани изван сфере политике зарад поспешивања идеје међунационалног помирења и учвршћивања још увек крхке демократије. Затим је навео да је додатни мотив за овакву одлуку било и постојање велике дозе страха од распламсавања некадашњих конфликта и могућег државног удара од стране војних кругова који су још увек били верни идеалима франкизма.²⁵⁵ Према сопственом виђењу, Гонсалес је деликаност отварања дебате о прошлости, као и потенцијалне опасности по демократију која би могла доћи из редова војске, први пут увидео 1978. године у разговору са тадашњим премијером Адолфом Суаресом (Adolfo Suárez González) и генералом Мануелом Гутијересом Мељадом (Manuel Gutiérrez Mellado). Тада му је генерал наводно предочио да су успомене из рата још увек биле свеже међу старијим генерацијама и да би и даље могле изазвати озбиљне друштвене конфликте, нарочито у односима државе и војске, те се Гонсалес трудио да наступа помирителски и по избору за премијера.²⁵⁶ У једном новинском интервјуу и разговорима које је 2001. водио са Хуаном Луисом Себријаном (Juan Luis Cebrián), некадашњим главним и одговорним уредником *Ел Пауса*, признао је да се осећа одговорним (али не и кривим) због пропуштене прилике да иницира јавну дебату о наслеђу Грађанског рата и диктатуре, као и да

²⁵² Исто, 364-366.

²⁵³ Enrique Moradiellos, “La historiografía de la guerra civil española: una perspectiva valorativa”, *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, núm. 2, 2011, 605-607.

²⁵⁴ Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*, 284-286.

²⁵⁵ Juan Luis Cebrián, Felipe González, *El futuro no es lo que era* (Madrid: Aguilar, 2001), 25-28, 99-100; Гонсалес је даље напоменуо да је опасност од војног удара била изгледна све до 1985. године, те да су два фактора кључно утицала на елиминисање овакве могућности – неуспео покушај државног удара 1981. од стране генерала Антонија Техера Молине (Antonio Tejero Molina) и успостављање чвршће контроле цивилне власти над војском након уласка Шпаније у НАТО 1982. године.

²⁵⁶ Исто, 37-38.

ода званично признање жртвама франкистичког режима, али је истовремено изнео мишљење да без тога не би било могуће успоставити демократију и слободу за све Шпанце.²⁵⁷

Са друге стране, инсистирање на политичком консензусу и неопходности националног помирења било је само део шире идеолошке еволуције Социјалистичке партије по доласку на власт 1982. године. Идеје социјалиста биле су знатно амбициозније и тежиле су једној радикалнијој редефиницији шпанског националног идентитета и успостављању једне врсте националног пројекта чији је циљ био потпуни отклон од ексклузивистичког тумачења „суштине Шпаније“ из времена франкизма. ПСОЕ и Гонсалес настојали су, уз чланство земље у НАТО 1982. и ЕЕЗ 1986. године, да прикажу Шпанију као једну европску, либералну, модерну, мултикултурну и територијално разнолику демократију, што је представљало потпуну супротност франкистичком светоназору о Шпанији као првенствено католичкој, конзервативној и културно хомогеној земљи у којој је доминантан кастиљански идентитет.²⁵⁸ Након што је крајем 1970-их и почетком 1980-их година почела да се удаљава од својих социјалистичких корена (најпре путем избацивања термина „марксизам“ из програмских циљева странке) и да се приближава класичним либералним социјалдемократским странкама западноевропског типа, ПСОЕ је развила и ову посебну перцепцију шпанског идентитета коју је истицала често на спољнополитичком плану, али и на унутрашњем. То је подразумевало давање већих надлежности покрајинама, званично промовисање културних и научних пројеката усмерених ка афирмацији културног плурализма, економској модернизацији и даљој либерализацији тржишта.

Трудећи се да у јавној сфери неутралише некадашњу поделу на „две Шпаније“ и да фаворизује окретање ка „европској будућности“ уместо ка „затвореној и конфликтној прошлости“,²⁵⁹ владајућа странка је истовремено промовисала наративе о прошлости и садашњости. Покушајем да представе мирну транзицију након Франкове смрти као први истински демократски период у шпанској историји, социјалисти су настојали да прикажу епоху Друге републике (и нарочито Грађанског рата) као турбулентно, насилно и неуспешно доба, чиме су се стварали специфични позитивни и негативни модели из шпанске историје на које се требало позивати или их игнорисати.²⁶⁰ Са друге стране, присвајање идеје о модернизацији послужило је владајућим елитама и за тренутне политичке циљеве и маргинализацију алтернативних политичких опција, чиме се јавности нудила слика ПСОЕ као једине партије која је била способна да Шпанију изведе из заосталости и изолације, као и да коначно стане на пут дубоким унутрашњим сукобима оличеним у перцепцији о „две Шпаније“. ²⁶¹

Насупрот доминацији Социјалистичке партије на политичкој сцени половином и крајем 1980-их година, странке деснице суочавале су се са озбиљном кризом идеологије и легитимитета. Две најзначајније партије које су се директно позивале на наслеђе Франсиска Франка основане су 1976. године - *Народни савез* (*Alianza Popular*), предвођен бившим министром Мануелом Фрагом (Manuel Fraga Iribarne) и *Нова снага* (*Fuerza Nueva*) под председништвом Бласа Пињара (Blas Piñar López), непоколебљивог франкисте и подржаваоца десног крила режима до 1975. године. Међутим, иако су странке екстремне деснице које су директно баштиниле франкистичке вредности имале занемарљиву подршку грађана на изборима у потоњим годинама и

²⁵⁷ *Исмо*, 32, 37-38; Felipe González, “Chile, Argentina y las Comisiones de la Verdad”, *El País*, 22.4.2001.

²⁵⁸ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 88; Núñez Seixas, *Suspiros de España*, 140; Према виђењу Нуњеса Сејњаса, три најзначајније идеолошке одреднице ПСОЕ током Гонсалесовог мандата су биле: усмереност ка будућности, Шпанија као део уједињене Европе и превазилажење старих друштвених сукоба.

²⁵⁹ Richards, *After the Civil War*, 310-311.

²⁶⁰ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 89.

²⁶¹ Sergio Gálvez Biesca, “Del socialismo a la modernización: los fundamentos de la «misión histórica» del PSOE en la Transición”, *Historia del Presente*, 2006, no. 8, 216-217.

деценијама,²⁶² ипак су други фактори утицали на потпуно различит развој ових политичких снага. Док је Пињар све време остајао један од најтврдокорнијих франкиста, упорно бранећи бивши систем и глорификујући победу „Шпаније над анти-Шпанијом у Крсташком рату 1939. године“, број његових присталица и гласача се упорно смањивао. Оставши једна од најјачих снага екстремне деснице у Шпанији, већ крајем 80-их је његова нова странка (Национални фронт) освајала мање од пола процената гласова.²⁶³

Са друге стране, *Народни савез* се постепено идеолошки померао ближе центру, те је након 1982. године постао водећа партија на том политичком полу захваљујући напуштању резерви према парламентаризму и распаду странке десног центра бившег премијера Суареса.²⁶⁴ У контексту симболичке баштине Грађанског рата, постоје и тумачења да је још један разлог опстанка *Народног савеза* на политичкој сцени и то што је Фрага, за разлику од Пињара, успео да свој имиџ одвоји од оних најбруталнијих одлика франкизма – идеолошке искључивости, подршке репресивним мерама, посматрања политичких противника као непријатеља и залагања за франкистички економски корпоративизам уместо либерализације тржишта. Тако је за бираче крајем 70-их и током 80-их година Пињар представљао симбол раног, нетрпељивог и од Грађанског рата неодвојивог франкизма, док је Фрага симболизовао једну епоху позног франкизма (током које је био и министар) познатој по већим друштвеним слободама и економском напретку.²⁶⁵ Ипак, разлог за све мању друштвену подршку екстремној десници током девете деценије XX века био је и у смени генерација. Старији предводници оваквих покрета и странака тада су углавном гајили носталгична осећања према Грађанском рату и диктатури, имали су непосредно искуство учествовања у њима и постављали су се као оштри браниоци франкистичког национал-католичког поимања шпанске нације, што је у великој мери одбијало млађе симпатизере који су били махом окренути вредностима савремене европске крајње деснице. Укратко, док су десничарски ветерани као главне непријатеље Шпаније посматрали социјализам и сепаратизам, дотле су за млађе генерације то више били други народи, религије и имигранти.²⁶⁶

За шпанску десницу током овог периода је од велике важности било питање могућег сепаратизма Баскије и Каталоније и урушавања националног јединства у том контексту. Када је у питању била та тема, борба против сепаратизама представљала је приоритет *Народног савеза* током 1980-их, што се наставило и након његове трансформације у *Народну странку* 1989. када је на чело нове партије дошао Хосе Марија Аснар. Тако је традиционална подела између левице и деснице, односно између два схватања шпанске нације, даље усложњена захтевима регионалних националиста (Каталонаца и Баскијаца) који су, иако суштински конзервативни по природи, ближи политици ПСОЕ захваљујући њиховој заједничкој историји прогона у време Франковог режима. Тиме је у овој новој политичкој констелацији шпанска десница остајала често изолована у својој тежњи за одбраном јединства државе.²⁶⁷ Комбинацијом чврстог залагања за јединство Шпаније и истицања подршке уставним решењима из 1978. о плуралном карактеру државе, ПП је покушавала да промовише неоконзервативни наратив којим би се

²⁶² Jovo Bakić, *Evropska krajnja desnica 1945-2018* (Beograd: Clio, 2019), 559-573.

²⁶³ *Исто*, 560, 572.

²⁶⁴ Richard Gunther, José Ramón Montero, Joan Botella, *Democracy in Modern Spain* (New Haven: Yale University Press, 2004), 96, 173.

²⁶⁵ Ferrán Gallego, “Nostalgia y modernización. La extrema derecha española entre la crisis final del franquismo y la consolidación de la democracia (1973-1986)”, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 71, núm. 3, 2008, 193-196, 204-205.

²⁶⁶ Xavier Casals Meseguer, “La renovación de la ultraderecha española: una historia generacional (1966-2008)”, *Historia y política*, no. 22, 2009, 234-235.

²⁶⁷ Manganas, *Las dos Españas*, 138.

декларативно одбацивао франкистички концепт унитарне нације, али без потпуног отклона од Франковог наслеђа.²⁶⁸ Због тога су челници деснице користили различите приступе и позивања на историју при одбрани ових ставова, нарочито након што је ПП ојачао и постао озбиљан конкурент Гонсалесовој ПСОЕ за преузимање власти крајем 80-их и почетком 90-их година. Тако је 1993. најстарији шпански конзервативни лист *ABC*, иначе близак ПП-у, на насловној страни објавио текст против актуелне ситуације са наставом језика у каталонским школама, где је истакнуто да каталонски националисти прогоне кастиљански²⁶⁹ језик скоро истоветно као што је Франко сузбијао каталонски.²⁷⁰ Наредне године је Фрага, овога пута у својству председника регионалне владе Галиције, у једном ауторском тексту упозорио на опасност од регионалних национализма и обнове друштвених конфликта, уз навођење наводних историјских аргумената да су сукоби између центра и периферија у Шпанији били најинтензивнији све до окончања Грађанског рата 1930-их година.²⁷¹

Ипак, као најзначајнији и најутицајнији носилац контранаратива током 80-их година издвојила се Римокатоличка црква у Шпанији. Однос Цркве према Грађанском рату и диктатури зависио је од неколико фактора. На првом месту су то били улогљ Цркве у самом рату (свесрдна подршка идеолошка и организациона националистичким снагама и масовно антиклерикално насиље на републиканској територији), привилегован положај клера у франкистичкој држави и касније постепено удаљавање Цркве од Франка зарад заговарања демократизације и националног помирења. Затим су се морали узети у обзир и место Цркве у постфранкистичком парламентарном систему и однос са новим властима, као и глобалне промене унутар саме Римокатоличке цркве (значај и утицај одлука Другог ватиканског концила из прве половине 1960-их). Управо су Други ватикански концил и избор помирљивијег кардинала Висентеа Енрикеа и Таранкона (Vicente Enrique y Tarancón) за председника *Шпанске бискупске конференције* (*Conferencia Episcopal Española – CEE*) 1971. представљали важне кораке ка дистанцирању црквене хијерархије од Франка и пружању подршке демократији, дијалогу и друштвеном помирењу. Када је у питању био однос према прошлости, унутар ЦЕЕ 1971. није био прихваћен предлог декларације о упућивању јавног извињења због улоге Цркве у Грађанском рату, али је две године касније кардинал Таранкон јавно позивао на помирење „две Шпаније“ и на престанак репресивних мера власти против демократски оријентисаних неистомисљеника.²⁷² Међутим, током транзиције и консолидације демократије односи између државе и Цркве су се погоршали. Средином 80-их је владајућа ПСОЕ наставила са политикама секуларизације и смањења права Цркве у бројним сферама, нарочито у образовању. Тако су већ постојећи и сукобљени наративи о прошлости постали још једно средство обрачуна у све лошијим односима државе и Цркве.

Најважније питање у том контексту у другој половини 80-их биле су беатификације верника и клера страдалих на територији Републике у рату. Још од самог избијања Грађанског рата, шпанска црквена хијерархија је настојала да се у Ватикану беатификују хиљаде убијених католика као „пали за Бога и Шпанију“ и тиме да на одређени начин додатно учврсти своју улогу жртве. Ипак, папе су биле невољне да започну тај процес услед недовољне временске дистанце

²⁶⁸ Sebastian Balfour, Alejandro Quiroga, *The Reinvention of Spain: Nation and Identity since Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 99-100.

²⁶⁹ За књижевни шпански језик се у Шпанији често наводи назив *кастиљански* (*castellano*), назван по регији одакле је потекао – прим. Д. М.

²⁷⁰ “Igual que Franco pero al revés: persecución del castellano en Cataluña”, *ABC*, 12.9.1993.

²⁷¹ Manuel Fraga Iribarne, “Las autonomías en España a la luz de historia” [14.2.1994], *Selección de artículos de Manuel Fraga publicados en ABC 1975-1994*, ed. Pilar Falcón Osorio (Madrid: Fundación Humanismo y Democracia, 2017), 88-89.

²⁷² Richards, *After the Civil War*, 345-346; Juliá Díaz, *Transición*, 418-419.

од рата. То се променило са доласком Јована Павла II на папски положај 1978. године, док су прве беатификације проглашене 29. марта 1987. године.²⁷³ Континуираним залагањем за процесе беатификације и канонизације, нарочито након погоршаних односа са Гонсалесовом владом, католичко вођство у Шпанији је заузело контрадикторан став према Грађанском рату и његовим жртвама. Са једне стране се истицало одлучно залагање за неотварање „стarih рана“ и сукоба, док се, са друге стране, брижљиво и селективно неговао култ сопствених жртава тог конфликта.²⁷⁴ Мада, у редовима Цркве било је и другачијих гласова, иако ретких. У Билтену Бискупске конференције почетком 1986. године, под називом *Градитељи мира*, истакнута је подршка дијалогу, преиспитивању свих аспеката рата и слободи научних истраживања те теме.²⁷⁵

Ипак, тог 29. марта 1987. беатификовано је пет особа, међу којима и три кармелићанске монахиње из Гвадалахаре, убијене од стране милиционера из редова ПСОЕ и Комунистичке партије Шпаније у јулу 1936. године.²⁷⁶ Управо је церемонија проглашавања блажених у Ватикану тога дана представљала повод за даље заоштравање тензија. Влада Шпаније је процес проглашавања блажених посматрала као корак ка оживљавању старих сукоба,²⁷⁷ те је у Рим на церемонију послала само потпредседника Конгреса као предводника званичне делегације. Већина шпанског клера и представници Ватикана су, у знак протеста због слања делегације на недовољно високом нивоу, одлучили да бојкотују званични пријем тим поводом у шпанској амбасади у Риму. Сутрадан је лист *Ел Паис*, иначе близак шпанској Влади, у уводном чланку оптужио Цркву за распиривање мржње између „две Шпаније“, селективно памћење жртава и прикривање сопствене подршке франкистичком насиљу у рату.²⁷⁸ Своје дубоко незадовољство ставом Цркве истакао је и сам Гонсалес у разговорима са Себријаном 2001. године. Тада је исказао своје кајање због тога што није одао признање жртвама франкизма док је био премијер, док је подвукао да је Црква у исто време беатификовала своје жртве, уз коришћење франкистичког термина „крсташки“ уместо „грађански рат“.²⁷⁹ Након марта 1987. беатификације су настављене и у наредним годинама и деценијама, док су се од 1990-их умножавале и иницијативе којима се тражило и званично извињење Цркве за злочине у рату и подршку франкизму. Такве иницијативе су биле инспирисане тиме што је Римокатоличка црква у другим деловима света већ била упутила слична извињења (за злочине инквизиције, за учествовање у дискриминацији жена, Јевреја, Рома, као и домородачког становништва у Аустралији и Канади). Међутим, и током 1990-их и раних 2000-их година су највиши шпански прелати одлучно одбијали сваке позиве те врсте и истрајавали на посматрању Цркве у искључивој улози жртве у рату.²⁸⁰

Упркос постојању Пакта заборава на политичкој сцени, његовом селективном придржавању од стране водећих политичких странака и Римокатоличке цркве, важну улогу актера сећања имали су и наука и уметност, свака у складу са сопственим постулатима и специфичним начином

²⁷³ Hilari Rager, “La memoria histórica de la iglesia española”, *Pliegos de Yuste*, no. 11-12, 2010, 48.

²⁷⁴ Michael Phillips, “Walking on Water: The Catholic Church, Historical Memory, and Human Rights in Spain”, *Oxford Journal of Law and Religion*, vol. 3, no. 2, 2014, 288; Са друге стране, баскијски свештеници који су 1936. и 1937. убијени од стране франкиста нису били предлагани за беатификацију.

²⁷⁵ Conferencia Episcopal Española, *Boletín Oficial - Constructores de la Paz*, enero-marzo 1986, 15, <https://conferenciaepiscopal.es/wp-content/uploads/boletin/BOCEE009.pdf>, datum pristupa 10.12.2023.

²⁷⁶ Rager, “La memoria histórica de la iglesia española”, 48.

²⁷⁷ William J. Callahan, *The Catholic Church in Spain: 1875-1998* (Washington D.C: Catholic University of America Press, 2012), 596-597.

²⁷⁸ “La memoria civil”, *El País*, 30.3.1987.

²⁷⁹ Cebrián, González, *El futuro no es lo que era*, 38.

²⁸⁰ Richards, *After the Civil War*, 348-349.

реконструисања или тумачења прошлости. Иако је у сфери политике и даље ипак преовладала ћутња, на пољу историографске, филмске и књижевне продукције је било помака поводом тема у вези са ратом.²⁸¹ Када је у питању била шпанска историографија, важно је истаћи да су кључни помаци направљени у истраживању Грађанског рата током 80-их и 90-их година. Историчари повратници из егзила, као и бројни млађи стручњаци у земљи, успели су тих година да отворе читав низ важних тема, посебно на пољима локалне историје, истраживања репресије, писања великих синтеза и зборника радова, нарочито у сусрет кључним годишњицама. Препреку истраживачима представљала је недоступност одређене грађе, нарочито оне похрањене у војним архивима и у приватној Фондацији „Франсиско Франко“;²⁸² али је већи приступ архивском материјалу с временом ипак омогућен.²⁸³ Додатне тешкоће је стварала и чињеница да се нови *Закон о шпанској историјској баштини* из јуна 1985. године није посебно позабавио питањем архивске заштите и доступности грађе из периода рата и франкизма,²⁸⁴ иако се у преамбули директно позивало на наслеђе и позитивне примере из 1930-их година.²⁸⁵

Као што је историографија отварала нова поља истраживања и бележила константан раст академских публикација, тако је и у филму и књижевности продукција усмерена ка темама из Грађанског рата била у сталном порасту. Разноврсност објављених дела сведочила је о све већим слободама аутора и издавачких/продуцентских кућа и нестанку државних ограничења у сфери уметности. Када је у питању била филмска индустрија, може се рећи да је након Франкове смрти број филмских остварења био у порасту, нарочито у периоду када су се обележавале годишњице у вези са ратом крајем 1980-их година. Такође, дошло је и до промена у кинематографским трендовима, те су режисери и продуценти настојали да се у својим остварењима одмакну од приказивања рата као катастрофе и трагедије и да се више посвете причама о узроцима избијања рата. Разноврсност тема и приступа карактерисала је целокупан период од 80-их година, али је ипак све до прве деценије XXI stoleћа постојала извесна резерва у кинематографији поводом тема у вези са насиљем и ратним злочинима.²⁸⁶ Међутим, релативно је била слаба заинтересованост аутора и јавности за остварења фокусирана искључиво на Грађански рат током

²⁸¹ Juliá Díaz, *Elogio de Historia*, 181.

²⁸² Фондација „Франсиско Франко“ основана је 1976. са циљем очувања и промовисања наслеђа преминулог шпанског шефа државе. У њој се до данас чува велики број грађе проистекао из рада Франкове канцеларије шефа државе – прим. Д. М.

²⁸³ Детаљно о развоју шпанске историографије посвећене Грађанском рату од транзиције до првих година XXI века у: Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 31-89; Julián Casanova, “History and Memory: A New Social Dimension”, *International Journal of Iberian Studies*, vol. 21, no. 3, 2008, 187-202; Поред бројних истраживања локалних историја репресије, најзначајнија дела о функционисању репресије на ширем подручју Шпаније су: Alberto Reig Tapia, *Ideología e historia. Sobre la represión franquista y la guerra civil*, Madrid: Akal, 1986; *Víctimas de la guerra civil*, ed. Santos Juliá Díaz; Casanova et al. (ed.), *Morir, matar, sobrevivir*; Од истакнутих зборника који су изашли поводом годишњица рата и баве се начином памћења ратних дешавања важно је издвојити: Manuel Tüñón de Lara (ed.), *La Guerra civil española: 50 años después* (Barcelona: Labor, 1985); Alberto Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu* (Madrid: Alianza Editorial, 1999); Julio Aróstegui, François Godicheau (ed.), *Guerra civil: mito y memoria* (Madrid: Marcial Pons Historia, 2006); Santos Juliá Díaz (ed.), *Memoria de la guerra y del franquismo* (Madrid: Taurus, 2006); Edward Malefakis (ed.), *La Guerra Civil Española* (Madrid: Taurus, 2006); Ипак, поље озбиљног истраживања политике сећања на Грађански рат у току диктатуре и транзиције отворила је Палома Агилар Фернандес 1996. књигом: Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*

²⁸⁴ Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 100.

²⁸⁵ Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español, *Boletín Oficial del Estado (BOE)*, núm. 155, de 29/06/1985; У преамбули је означен сличан закон из 1933. као квалитетан правни акт којим је питање очувања историјске баштине уређено, док је у даљем тексту истакнуто да је неопходно предузети даље кораке у правцу бољег очувања културног наслеђа, у моменту када је „наш народ повратио своју слободу“.

²⁸⁶ Juanjo Igartua, Dario Paez, “Art and Remembering Traumatic Collective Events: The Case of the Spanish Civil War”, *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, ed. James W. Pennebaker et al. (Mahwah N.J: Lawrence Erlbaum Associates, 1997), 85, 97; Richards, *After the Civil War*, 311-314;

1990-их, док је наредне деценије тај тренд преокренут једино у време јавних полемика у вези са *Законом о историјском памћењу* из 2007. године. Овакав тренд најчешће се тумачио снагом Пакта заборава и у области кинематографије или незаинтересованошћу младих за филмове о Грађанском рату.²⁸⁷ Са друге стране, другачија ситуација је била приметна у књижевности. У периоду између 1989. и 2011. објављен је укупно 181 роман о Грађанском рату. Дела посвећена конфликту из 1930-их година најчешће су достизала високе тираже, док су мотиви повезани са Грађанским ратом корићени у готово свим жанровима – историјским и љубавним романима, драмама, трилерима, хорорима, фантастици, па и у књижевности за децу.²⁸⁸ Према појединим истраживачима, писцима је Грађански рат због своје бруталности, хетерогености сукобљених страна и присутности у јавности повремено служио и као пука „подлога“ за развој радње. Односно, радње романа су биле такве да су могле бити смештене у било ком историјском контексту, те се стицао утисак да је баш Грађански рат одабран као тај контекст због своје контроверзности, трагичности и присуства у јавним полемикама.²⁸⁹

Ипак, на постепено урушавање Пакта заборава највише су утицала дешавања на политичкој сцени, нарочито уочи парламентарних избора 1993. када је ПСОЕ по први пут од 1982. била у опасности да изгуби власт. Управо су социјалисти били та политичка снага која је, у страху од губитка власти, у сусрет изборима 1993. покренула интензивну негативну кампању против својих главних противника.²⁹⁰ Оваква нагла промена најбоље се могла приметити по томе што је свега годину дана пре тога Алфонсо Гера (Alfonso Guerra González), некадашњи потпредседник Гонсалесове владе и тадашњи члан Конгреса из редове ПСОЕ, закључио да је Шпанија коначно превазишла своје ендемске проблеме неразвијености и поделе између два непомирљива табора.²⁹¹ Подршка социјалистима почетком 90-их значајно је опадала усред све израженије економске кризе, бројних афера и случајева корупције унутар редова владајуће странке, док је ПП под Аснаром успела да се међу бирачима профилише као партија десног центра и озбиљна алтернатива социјалистима. Услед тога, ПСОЕ је у кампањи почела да говори о франкистичким коренима Народне странке, да представља евентуалну победу ПП-а као повратак ауторитаризма, заустављање свих модернизацијских токова у земљи и даље изоловање Шпаније од Европе.²⁹²

Народна странка је почетком 1993. наставила своју идеолошку еволуцију ка десном центру. У том контексту, за промену јавне перцепције био је неопходан и симболички отклон од ауторитарног наслеђа бројних десничарских партија из шпанске историје. Стога је Аснар одбио јавно да се надовеже на традицију било које десничарске партије XIX и раног XX века, док је себе првенствено дефинисао као центристу и либерала. Посебно се осврнуо на ПСОЕ тврдњом да се њихова кампања састојала од ширења страха и позивања на прошлост.²⁹³ Касније је у својим мемоарима навео да су кампање 1993. и 1996. биле најпрљавије и да је међу најбруталнијим нападима био видео снимак који је покушао да га прикаже као настављача двојице диктатора – генерала Мигела Прима де Ривере и Франсиска Франка.²⁹⁴

²⁸⁷ José Vidal Pelaz López, Matteo Tomasoni, “Cine y Guerra civil: El conflicto que no termina”, *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, no. 7, 2011, 2-6.

²⁸⁸ David Becerra Mayor, *La Guerra Civil como moda literaria* (Madrid: Clave Intelectual, 2015), 19-39.

²⁸⁹ *Исмо*, 26-27.

²⁹⁰ Carsten Humlebæk, “Party Attitudes towards the Authoritarian Past in Spanish Democracy”, *South European Society and Politics*, vol. 15, no. 3, 2010, 422.

²⁹¹ Цит. према: Núñez Seixas, *Suspiros de España*, 142.

²⁹² Francesc Pallarés, “Las elecciones generales de 1993 en España y en las comunidades autónomas”, *Informe Comunidades Autónomas 1993*, dir. Eliseo Aja (Barcelona: Instituto de Derecho Público, 1994), 478-479.

²⁹³ Joaquín Estefanía, “‘No me identifico con la derecha clásica española’”, *El País*, 3.6.1993.

²⁹⁴ José María Aznar, *Memorias*, I (Barcelona: Editorial Planeta, 2012), 187; Мада, Аснар грешком смешта овај видео у 1993. годину, док је он емитован ипак 1996. године; Juliá Díaz, *Transición*, 550-551.

Напади на ПП путем позивања на прошлост најучесталији су били на митинзима социјалиста. Тако је 6. маја 1993. Алфонсо Гера на скупу у Мадриду навео ПП као најрадикалнију десницу у Европи чији су бројни руководиоци и даље гајили симпатије према франкизму, док је посебно нагласио и чињеницу да су чланови породице Аснар били на високим положајима у време рата и диктатуре.²⁹⁵ Биографија и лична прошлост искоришћени су и против Фраге у августу приликом покрајинских избора у Галицији, те је бивши франкистички министар приказан као „екстремиста“ и „ауторитарни лидер“.²⁹⁶ Аснар је на такве оптужбе на рачун себе и своје партије одговарао тврдњом да су социјалисти својим предизборним активностима срушили управо онај пакт који је омогућио успостављање демократије у Шпанији, превазилажење прошлости и миран суживот Шпанаца.²⁹⁷ Међутим, Гонсалес је упорно тврдио да у Шпанији ПП не може угрозити демократију, већ само „толеранцију, различитост и заједнички живот“, док је истовремено одбацивао тврдње да користи период Грађанског рата као политичко оруђе и инсистирао на томе да једино Народна странка промовише политику сукоба и рушења консензуса.²⁹⁸

Напослетку, ПСОЕ је добила парламентарне изборе 1993. године, али је Гонсалес био приморан да скрати мандат услед све израженијег пада популарности, отварања нових афера и губитка подршке каталонских националиста у Кортесима, те су нови избори расписани 1996. године. Кампања из 1996. се по неким основним одликама није много разликовала од претходне (изразита поларизујућа реторика, коришћење прошлости за придобијање бирача и дисквалификавање противника), али су такве карактеристике знатно интензивирале.²⁹⁹ Док су се три године раније предизборни сукоби водили углавном вербално, сада су визуелни ефекти и промотивни спотови постали главно оруђе политичке борбе. На једном од њих је евентуална владавина ПП приказана као једнака шпанским диктатурама из 1920-их и 1930-их година. Циљ је био направити јасан контраст између ПП као странке мрачне и диктаторске прошлости и ПСОЕ као партије будућности, модернизације и стабилности.³⁰⁰ Међутим, овога пута је резултат избора за посланике био другачији. Народна странка је добила изборе, али јој је за неопходну већину у парламенту била неопходна коалиција са каталонском умерено десном *Конвергенцијом и унијом* (*Convergència i Unió – CIU*) и *Баскијском националистичком партијом* (*Partido Nacionalista Vasco – PNV*). Трећег маја 1996. Хосе Марија Аснар је у свом експозеу пред Кортесима, први пут у улози премијера, поново подвукао приврженост своје партије уставним договорима с краја 1970-их и изградњи постфранкистичке демократије. Важност консензуса и

²⁹⁵ Luis P. Aizpeolea, “Alfonso Guerra asegura que España tiene ‘la peor derecha’ de Europa”, *El País*, 7.5.1993; Наиме, Аснаров деда је био Мануел Аснар Субигарај (Manuel Aznar Zubigaray), оснивач неколико медија, близак сарадник појединих пронацистичких кругова блиских Франку у Грађанском рату и послератни амбасадор у неколико земаља и у УН. Отац лидера ПП-а био Мануел Аснар Аседо (Manuel Aznar Acedo), члан и активиста Фаланге у току рата и директор Националног радија Шпаније између 1962. и 1965. године. Уз то, Хосе Марија Аснар је у младости био припадник католичког и екстремно десничарског Фронта студентских синдикалиста (Frente de Estudiantes Sindicalistas); Bakić, *Evropska krajnja desnica*, 569.

²⁹⁶ Xosé Hermida, “Los socialistas atacan a Fraga recordando su relación con Franco”, *El País*, 25.8.1993.

²⁹⁷ José Antonio Sánchez, “Aznar: Ya no se discute quien gana las elecciones, sino por cuánto vamos a ganar”, *ABC*, 24.5.1993.

²⁹⁸ Gonzalo López Alba, “González niega que utilice el fantasma de la guerra civil como arma electoral”, *ABC*, 24.5.1993; Cebrián, González, *El futuro no es lo que era*, 24.

²⁹⁹ Francesc Pallarés, Josep Soler, “Las elecciones generales de 1996 en España”, *Informe Comunidades Autónomas 1996*, dir. Eliseo Aja (Barcelona: Instituto de Derecho Público, 1997), 533-534.

³⁰⁰ Juliá Díaz, *Elogio de historia*, 148-149.

заједничких вредности утемељених у Уставу из 1978. су доминирали уводним говором, док је историју требало оставити у прошлости и ван политичког живота.³⁰¹

Када се нашла у позицији власти и у улози доносиоца одлука, Народна странка је настојала да донесе конкретне мере у прилог сопственим разумевањима шпанске нације и њене новије историје. У тежњи да споји потребу за реафирмацијом јединственог и недељивог шпанског националног идентитета са хетерогеношћу земље и постојањем других регионалних и језичких идентитета, ПП је прибегла формулацији о „уставном патриотизму“. Према овом виђењу, коначно уобличеном на партијском конгресу из 2002. године, Устав Шпаније из 1978. године није био само адекватан спој националних и демократских вредности народа и његових савремених политичких елита, већ је представљао и саму еманацију шпанске историје. Способност шпанске нације да током протеклих векова и бројних историјских изазова истовремено задржи национално јединство и унутрашњи плурализам се тако најбоље исказала у уставној формулацији да унутар јединствене шпанске нације (*nación*) постоје различите националности (*nacionalidades*).³⁰² Сходно таквој интерпретацији, Уставу из 1978. је додељен готово митски значај, док се путем своје политике историје Народна странка трудила да такво схватање додатно институционализује.

Први на удару такве политике су се нашли средњошколски програми наставе историје и уџбеници. Наиме, још су социјалисти Законом о образовном систему из 1990. године и његовим потоњим допунама и смерницама успоставили нови програм наставе историје.³⁰³ Тим прописима је додатно либерализовано тржиште уџбеника, док су аутономне заједнице добиле контролу над 35 до 45 посто курикулума историје. Након неколико година примене ових аката резултат је био очигледан. Поједини уџбеници су у одељцима о Грађанском рату задржали доминантне наративе из времена транзиције о „братоубилачкој трагедији“, док су се новији уџбеници фокусирали на компарацији репресије обеју зараћених страна и на кључне одлике франкистичке диктатуре. Додатно, закон и пратећи прописи давали су предност учењу историјских узрока, токова и последица догађаја насупрот фактографском знању, уз посебно вредновање критичког мишљења и дискусије код ученика. Ипак, у појединим покрајинама, попут Баскије и Каталоније, нови програми дали су могућност регионалним националистичким дискурсима да уђу у школе.³⁰⁴

Народна странка настојала је да обори Закон о образовању убрзо по формирању власти у мају 1996. године, што је изазвало изражене полемике у јавности. Министарка културе и образовања Есперанса Агире (*Esperanza Aguirre y Gil de Biedma*) је већ у октобру 1996. у свечаном говору у *Краљевској академији историје* (*Real Academia de Historia*) оштро напала Закон о образовању, а посебно одељке о настави историје, те је истакла да је под социјалистима историја у средњим школама скрајнута на рачун других друштвено-хуманистичких наука и да се давањем већег простора савременој историји, уместо античкој и средњовековној, вршила „суптилна

³⁰¹ La Moncloa, VI Legislatura - Discurso de investidura de José María Aznar López, 3.5.1996, https://www.lamoncloa.gob.es/presidente/presidentes/investiduras/Paginas/03051996_InvestAznar.aspx, datum pristupa 10.12.2023; У контексту односа према прошлости, Аснар је тада истакао: „Старе свађе, старе историјске несугласице, концепције које се темеље на раздвајању Шпанаца не смеју се поново појавити у демократској коегзистенцији, зато што је свима нама у интересу да изградимо будућност и да предузмемо обавезе које друштво од нас захтева“

³⁰² Carsten Humlebæk, *Spain: Inventing the Nation* (London: Bloomsbury Academic, 2015), 151-152.

³⁰³ Ley Orgánica 1/1990, de 3 de octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo, BOE, núm. 238, de 4/10/1990

³⁰⁴ Carolyn P. Boyd, “The Politics of History and Memory in Democratic Spain”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 617, 2008, 139.

политизација науке“.³⁰⁵ Стога је најавила измене курикулума и већ у октобру 1997. је објављен предлог реформе у сарадњи са *Фондацијом Ортега и Гасет*, приватном установом која се бавила првенствено положајем друштвено-хуманистичких наука. У том предлогу, као и у министаркином говору неколико дана касније, истакнута је намера за даљом централизацијом наставе историје и уједначавањем програма за ученике целе земље.³⁰⁶ Програм реформи, иако блажи и сведенији у односу на првобитне намере ПП-а, изазвао је оштро противљење појединих стручњака, партија левице и националиста Баскије и Каталоније, те је убрзо и повучен.³⁰⁷

ПСОЕ је дочекала овај предлог констатацијом да се предложеном реформом ђацима нудио један политизован, ненаучан и „ретроградан поглед на историју“.³⁰⁸ Такав оштар став највеће опозиционе партије представљао је производ идеолошке и тактичке еволуције странке која је уследила након губитка власти. ПСОЕ је од тада настојала да се додатно дистанцира од Пакта заборава, те је отвореније почела да се позива на наслеђе Републике и да захтева признање и репарације за различите категорије становништва које су биле погођене ратом и диктатуром. Три главна разлога су била узрок такве промене – Аснарова политика сећања и културно-образовне реформе његове владе, јачање цивилног друштва и организација које су биле део ширег *Покрета за повратак историјског памћења* (*recuperación de la memoria histórica*), као и притисак прогресивнијег крила странке које се залагало за одлучнији наратив усмерен ка прошлости.³⁰⁹

Потпуно супротан однос према прошлости је имала Народна странка. У току првог мандата на власти (1996-2000), а нарочито након остваривања апсолутне скупштинске већине на изборима 2000. године, ПП је још чвршће бранила своју верност Пакту заборава и одбацивала је читав низ парламентарних иницијатива и предлога резолуција.³¹⁰ Суочен са константним притиском левице, баскијских и каталонских странака, Аснар је након 2000. настојао да представи јавности слику о томе да су управо левичарске странке те које су се вратиле својим револуционарним и антисистемским коренима из 1930-их година, док је, у таквом тумачењу, десница била једина снага која је могла сачувати стабилност и демократију.³¹¹ Сам Аснар је у својим мемоарима навео да је радикализам и екстремизам левице толико био изражен након 2000. да су његову владу означавали и као нацифашистичку, те је додао да су се у сврхе политичких обрачуна са ПП-ом користили аргументи везани и за прошлост и за садашњост.³¹² Иако је и сама прибегла оштром дискурсу у контексту сукоба са политичким противницима око тумачења прошлости, Аснарова друга влада није ипак предузела озбиљније кораке да институционализује своје виђење историје, што се могло приметити на примеру школских програма наставе историје. Одмах по формирању нове владе 2000. влада је припремила нову анализу курикулума и уџбеника, овога

³⁰⁵ Clara Isabel de Bustos, “La ministra de Cultura denuncia ante el Rey la supresión de la Historia de España por los socialistas en los planes de estudio”, *ABC*, 11.10.1996; “Esperanza Aguirre deplora el estado de los estudios de historia”, *El Mundo*, 11.10.1996.

³⁰⁶ Celso Almuíña, “Humanidades e Historia de España en la ESO: La propuesta de la Fundación Ortega y Gasset”, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 30, 1998, 25-62; Carlos Arroyo Jiménez, “El refuerzo de las humanidades propuesto por Aguirre deja intactos los planes de estudio”, *El País*, 23.10.1997.

³⁰⁷ Boyd, “The Politics of History and Memory in Democratic Spain”, 140-141.

³⁰⁸ Carlos Arroyo Jiménez, “‘Una visión retrógrada de la historia’, según el PSOE”, *El País*, 23.10.1997.

³⁰⁹ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 96, 99; Један од представника прогресивнијег крила је био члан Конгреса Луис Јањес Барнуево (Luis Yáñez Barnuevo), који је тада често истицао да су сећање на жртве рата и званични отклон од диктатуре кључни за постизање владавина права и неприкосновеност демократског система у Шпанији; Luis Yáñez Barnuevo, “Habla, memoria, habla”, *El País*, 3.12.1997.

³¹⁰ Carsten Humlebæk, “Usos políticos del pasado reciente durante los años de gobierno del PP”, *Historia del Presente*, núm. 3, 2004, 164.

³¹¹ Alberto Reig Tapia, “El debate sobre el pasado y su importancia para el presente”, *España: del consenso a la polarización*, ed. Walther L. Bernecker, Günter Maihold (Frankfurt am Main: Iberoamericana Vervuert, 2007), 169-170.

³¹² José María Aznar, *Memorias*, II (Barcelona: Editorial Planeta, 2013), 24-27.

пута уз помоћ извештаја Краљевске академије историје.³¹³ У извештају се дошло до сличних закључака и реформских препорука као и 1997. године, али је власт ипак одлучила да се не упушта у дубљи процес измена закона и читавих школских програма. Тако се Министарство просвете и културе 2001. ограничило само на објављивање посебних смерница о организацији наставе историје, махом усмерених на сузбијање националистичких интерпретација прошлости у уџбеницима Каталоније и Баскије. Један од разлога за такву релативну неактивност власти можда је био и у томе што се фокус јавне расправе и сукоба око прошлости преселио из сфере „историје“ у сферу „сећања“ са развојем Покрета за повратак историјског памћења, што је и обележило кључне мнемоничке токове у Шпанији у првој деценији новог миленијума.³¹⁴

Обележавање Грађанског рата и места сећања у сукобима наратива 1980-их и 1990-их

Политике сећања на Грађански рат најјасније су се огледале у односу према годишњицама кључних догађаја и процеса из периода од 1936. до 1939. године. У времену Франкове диктатуре се хегемони дискурс о победи и исправности франкистичке стране манифестовао и ширио у друштву путем званичних празника. Међу најважнијим празницима из времена власти Франсиска Франка могли су се издвојити 1. април као *Дан победе* (датум завршетка Грађанског рата 1939. године), 18. јул као *Дан устанка* (датум почетка Грађанског рата 1936. године),³¹⁵ 17. април као *Дан уједињења* (када је декретом из 1937. створена јединствена партија уједињењем фалангиста и карлиста) и 1. октобар као *Дан каудиља* (у част проглашења Франка за *шефа државе* 1936. године).³¹⁶ Међутим, однос државе према овим датумима радикално се променио са Франковом смрћу, пре свега јер више није било прикладно слављење потпуне победе једне стране у време када се као императив истицао захтев за националним измирењем и Грађански рат остављао изван политичке сфере. Тако су већ до средине 1977. обележавања Дана устанка и Дана победе, као кључних референтних тачки за франкистичко посматрање рата, потпуно нестала из сфере јавних празника.³¹⁷

Званична политика маргинализације памћења рата настављена је и након доласка ПСОЕ на власт 1982. године, што је подразумевало и избегавање освртања на кључне датуме у вези са тим периодом, када год је то било могуће. Ипак, први већи изазов који није било могуће игнорисати је било приближавање педесетогодишњице од избијања рата 1986. године. Тада је издато званично саопштење шпанске владе које је представљало најјаснији израз Пакта заборава којег се у то време чврсто држала Гонсалесова администрација. У саопштењу је истакнуто да Грађански рат није достојан било каквог обележавања и да таква епоха „не треба да буде присутна у стварности једне земље чији су темељи у слободи и толеранцији“. Затим је додато

³¹³ Real Academia de la Historia, *Informe sobre los textos y cursos de Historia en los centros de Enseñanza Media*, 23/6/2000, <https://www.rah.es/historia-en-los-centros-de-ensenanza-media/>, datum pristupa 10.12.2023.

³¹⁴ Boyd, "The Politics of History and Memory in Democratic Spain", 141-142.

³¹⁵ Ипак, Шпански грађански рат је суштински отпочео дан раније (17. јула) војном побуном на Канарским острвима и у Мароканском протекторату – прим. Д. М.

³¹⁶ Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*, 189.

³¹⁷ Важно је навести да је након 1958. ратна победа обележавана војном парадом у мају уместо у априлу, пре свега јер је још у време франкизма почела да се у режимским круговима развија свест о томе да је слављење победе над „националним непријатељем“ из 1939. било знатно проблематичније него евоцирање „херојског устанка“ из 1936. године. Већ од средине 1960-их је 1. април изгубио статус државног празника, док је мајска Парада победе одржавана све до првих година транзиције. Са друге стране, 18. јул је остао најзначајнији државни празник франкистичке епохе и најчешће је обележаван истицањем привредних успеха режима; Paloma Aguilar Fernández, Carsten Humlebæk, "Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracy: The Legacies of Francoism and the Civil War", *History and Memory*, vol. 14, no. 1-2, 2002, 125-126.

тумачење да су до 1986. већ повраћене све слободе које су биле укинуте педесет година раније. Напоследку, исказано је поштовање борцима републиканске војске и свима онима који су се уз њих „борили за идеале слободе и демократије“, док је истовремено наведено и признање националистичким војницима, уз речи да су поштовање заслужили и они „који су пуно жртвовали за идеале једне другачије Шпаније, али са позиција супротних демократским вредностима“.³¹⁸ Оваква званична изјава откривала је све најважније карактеристике политике према прошлости у првим годинама Гонсалесовог вођења владе – свесно протеривање сећања на рат, избегавање комеморација и отворених политичких дебата о његовом наслеђу. Зарад националног помирења и ублажавања дистанце између „две Шпаније“, поштовање је исказано према борцима обе стране, али је мала разлика ипак направљена између оних који су се борили за демократију и оних који су тежили недемократском друштву. Тиме се, барем посредно, нови постфранкистички демократски поредак у одређеној мери ипак позивао на вредности и традиције Друге републике, међу којима су најважнији били идеали демократије и модернизације.³¹⁹

Проблеми обележавања пола века од избијања рата и односа јавности према прошлости преливали су се и на најутицајније шпанске штампане медије – *Ел Паис* и *АБЦ*. У оба листа су, још од Франкове смрти, биле доминантне перцепције о рату као трагичном унутаршпанском окршају који је било неопходно заборавити зарад помирења и мирног суживота у новом демократском систему. Ипак, разликовале су се интерпретације узрока сукоба. Док је у конзервативном и монархистичком *АБЦ*-у главна кривица сваљивана на ултралевичарске покрете и неспособност републиканских власти да их обуздају, дотле је у умереном и социјалистима блиском *Ел Паису* одговорност за рат приписивана најчешће војној побуни и националистичкој страни.³²⁰ Таква слика се није значајније изменила ни деценију касније. Још од почетка 1986. године је *АБЦ* почео са објављивањем чланака о рату у сусрет предстојећој јулској годишњици. У њима су доминирале слике и описи ратних драма и ужаса, уз осуђивање екстремистичких идеологија које су омогућиле такве призоре. Ипак, било је знатно више чланака у којима су се приказивали злочини републиканске стране (попут пљачке и рушења цркава), као и извода из мемоара и новинских текстова у којима су осуђивани комунисти и анархисти као кључни екстремистички елементи.³²¹ Са друге стране, *Ел Паис* је поводом јубилеја био знатно уздржанији поводом истицања сопственог наратива. Као и у случају водећих странака тога доба, и најтиражније новине позних 80-их су поводом кључних годишњица посебно наглашавале приврженост истом наративу о забору и неопходности непонављања ратних ужаса. Тако су обе дневна листа тог 18. јула 1986. објавила насловне стране са готово идентичним називом – „Никад више Грађански рат“.³²²

Са друге стране, значајније иступање ван оквира наратива о еквидистанци према зараћеним странама је било приметно у случају комеморација и посете некадашњих бораца Интернационалних бригада. Комунистичка партија Шпаније, наступајући од те 1986. године у оквиру шире коалиције под називом *Уједињена левица (Izquierda Unida - IU)*, преузела је задатак организације једног масовнијег окупљања ветерана Интернационалних бригада у част педесете годишњице њиховог доласка у Шпанију октобра 1936. године. Према информацијама које су саопштили у званичном позиву југословенским ветеранима, у организационом одбору за

³¹⁸ “‘Una guerra civil no es un acontecimiento memorable’, afirma el Gobierno”, *El País*, 19.7.1986.

³¹⁹ Glicerio Sánchez Recio, “El reformismo republicano y la modernización democrática”, *Pasado y Memoria*, núm. 2, 2003, 31-32.

³²⁰ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 325-326, 343.

³²¹ Richards, *After the Civil War*, 316-317.

³²² “Nunca más la guerra civil”, *ABC*, 18.7.1986; “Nunca más”, *El País*, 18.7.1986.

припрему овог међународног сусрета били су и поједини високи државни и локални званичници из редова ПСОЕ попут министра културе Хавијера Солане (Francisco Javier Solana Madariaga), председника Сената Хосеа Федерика де Карвахала (José Federico de Carvajal), председника Аутономне заједнице Мадрид Хоакина Легине (Joaquín Leguina Herrán) и градоначелника Мадрида Хуана Баранка (Juan Antonio Barranco Gallardo).³²³ Наведени скуп је био одржан у Мадриду од 16. до 19. октобра под званичним називом „Педесета годишњица Шпанског рата: У част шпанских бораца“. На њему је присуствовало преко 600 некадашњих бораца, највише из САД, СССР, Француске и источноевропских земаља. Поред присећања на рат и борбе против франкизма, главне поруке састанка обухватале су позив за смањивање наоружања у свету и окончање блоковске поделе света, захтев за обуставом америчког уплитања у рат у Никарагви, док су се могле чути и оштре анти-НАТО пароле. Најзначајније манифестације су биле академија са културно-уметничким програмом у парламенту, званични пријем код градоначелника Мадрида, свечана вечера у просторијама Комунистичке партије, као и сусрет са председником Комунистичке партије и истакнутом учесником рата Долорес Ибарури.³²⁴

За шпанску левицу су комеморација и дочек бивших интербригадиста имали посебан значај због међународног аспекта тог сусрета, али и због локалне симболичке важности једне такве манифестације. Шпански социјалисти и комунисти су, пристајањем уз Пакт заборава и све политичке импликације које су га пратиле, биле приморане да се у јавном простору не позивају отворено на вредности републиканске демократије из 1930-их година. То је подразумевало и свесно прећуткивање сопственог антифашистичког наслеђа. Међутим, боравак интербригадиста у Шпанији је за социјалисте и комунисте омогућио извесно измештање комеморативног контекста и сећања са домаћег и локалног на европски и глобални ниво. Слављење антифашистичке борбе и транснационалног аспекта Грађанског рата је омогућило шпанској левици, али и каталонским и баскијским националистима, да на извесни начин „заобиђу“ Пакт заборава и да се путем позивања на шире антифашистичке вредности изместе из уског националног контекста и да тако евоцирају сопствену прошлост.³²⁵

Почетак десете деценије XX века обележио је раст популарности Народне странке, што је условило и одлуку владајућих социјалиста да врате прошлост у сам центар политичке арене и да, у сусрет изборима 1993. године, започну кампању оптужујући Аснарову партију за блискост са франкизмом. Са друге стране, Гонсалес је у кампањи 1993. упорно негирао (зло)употребу историје зарад политичког обрачуна, те је као пример навео да се његова влада није ни на који начин јавно обележила годишњице почетка и окончања Грађанског рата 1986. и 1989. године, уз истицање да би „ипак било добро да се историјско памћење не изгуби“.³²⁶ Овакво отворено Гонсалесово признање о намерном избегавању обележавања и јавног освртања на ратна и послератна збивања јасно је говорило о постојању отворене намере да се прошлост остави потпуно изван простора политичке дебате и процеса одлучивања. Међутим, након све веће кризе легитимитета власти је историја поново враћена у сферу јавне политике 1993. и 1996. године,

³²³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), Политичка архива (ПА), год. 1986, к. 92, док. 441630, Телеграм Амбасаде СФРЈ у Мадриду упућен Савезном секретаријату иностраних послова, 2.10.1986.

³²⁴ Према речима Лазара Латиниовића, ветерана Интербригада и јединог учесника овог сусрета из Југославије, у Шпанији су бивши борци наишли на изузетно срдчан пријем од стране водећих левичарских партија и великог броја грађана, те да се нису могли приметити никакви озбиљнији протести или провокације од стране десничарских активиста; АЈ, ф. 674 (Удружење југословенских добровољаца Шпанске републиканске војске), к. 8, Извештај Лазара Латиниовића „Прослава педесетогодишњице Интернационалних бригада у Шпанији“, 24.10.1986.

³²⁵ Jorge Marco, Peter Anderson, “Legitimacy by Proxy: Searching for a Usable past through the International Brigades in Spain's Post-Franco Democracy, 1975–2015”, *Journal of Modern European History*, vol. 14, no. 3, 2016, 400.

³²⁶ Rosa Paz, “González asume ‘toda la historia de España, hasta la Guerra Civil’”, *La Vanguardia*, 24.5.1993.

најпре зарад дискредитовања политичких супарника од стране социјалиста и због прикривања ранијег активног учешћа у франкистичком државном апарату од стране народњака. Док је након победе ПСОЕ 1993. сећање на Грађански рат поново смештено на маргину политичког живота, тако је након изборниг тријумфа ПП-а три године касније дошло до супротне ситуације. Од тада су биле присутне све интензивније иницијативе левице и националиста периферије у контексту историјског памћења, као и све оштрије противљење и чврста одбрана Пакта заборавља од стране нове власти.

Док окупљање интербригадиста 1986. није изазивало никакве озбиљније политичке сукобе у Шпанији, дотле је долазак бивших бораца из иностранства поводом шездесете годишњице избијања рата 1996. протекао у атмосфери потпуне политичке узаврелости. Уз то, формални организатор новог сусрета више није била политичка партија, већ новооснована невладина организација под називом *Удружење пријатеља Интернационалних бригада* (*Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales*). Оваква промена представљала је једну врсту симболичке еволуције мнемоничког простора у Шпанији и у извесном смислу је означавала почетак развоја грађанског друштва и свих оних удружења за права жртава која су у потоњим годинама чинила окосницу Покрета за повратак историјског памћења.³²⁷

Те 1996. је скуп интербригадиста послужио и као повод за озбиљне међупартијске трзавице у самој Шпанији. У Мадриду, приликом свечаног пријема у Конгресу у новембру, ветеране су угостили само скупштински званичници ПСОЕ и ИУ, док су председник и потпредседник Конгреса из редова ПП-а отказали учешће због изненадних обавеза.³²⁸ Овај изостанак припадници левичарске опозиције оценили су као „историјски реваншизам“, док је једна посланица Народне партије узвратила оптужбом да је управо ПСОЕ та која није превазишла поделе из времена рата.³²⁹ Међутим, посебно су биле оштре реакције из Барселоне, где је сећање на Интербригаде било можда и најизраженије у целој Шпанији. Тако су став Народне партије оштро је критиковали градоначелник Барселоне Паскуал Марагаљ (*Pasqual Maragall Mira*), који је истакао да намерава да бригадистима пружи достојно гостопримство какво нису имали прилике да искусе у Мадриду. На њега се надовезао и председник владе Каталоније Жорди Пужол (*Jordi Pujol i Soleu*) када је навео да је посета ветерана представљала „акт помирења, а не реваншизма“.³³⁰ Изражена политичка подељеност Шпаније је тихо пратила интербригадисте током целог пута. Некадашњи борци примљени су срдечно од стране политичких елита само у оним општинама и покрајинама у којима су на власти били социјалисти или баскијски и каталонски националисти, док су их званичници Народне партије често избегавали, уз повремена објашњења да не желе да учествују у „политизовању прошлости“.³³¹ На тај начин су борци Интербригада постали део још једног фронта сукоба око тумачења Грађанског рата међу

³²⁷ Anhel del Rio Sançes, „Istorijsko pamćenje i tragovi frankističke represije“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 283.

³²⁸ Иако је још раније и сам премијер Аснар обећавао једном ветерану из САД-а да ће лично угостити бивше борце по њиховом доласку у Шпанију, до тога ипак никад није дошло; Rodolfo Serrano, „Los brigadistas reciben el homenaje del Congreso“, *El País*, 7.11.1996.

³²⁹ „Sesenta años de espera“, *El Mundo*, 7.11.1996; „PSOE e IU critican a Trillo por no recibir a las Brigadas Internacionales“, *ABC*, 7.11.1996.

³³⁰ „Los brigadista cruzan el Ebro: Cataluña recibe con todos los honores los veteranos voluntarios“, *La Vanguardia*, 10.11.1996; Joaquim Róglan, „El Parlament de Catalunya recibe con todos los honores a los brigadistas internacionales“, *La Vanguardia*, 11.11.1996.

³³¹ Fernando Neira, „Getafe y Leganés aprueban fondos para las Brigadas“, *El País*, 7.11.1996; Ипак, важно је истаћи и пример из околине Мадрида, где су делегације локалних власти у општинама Арганда дел Реј (из редова ПП-а) и Ривас Васијамадрид (из редова ИУ) заједнички и у присуству интербригадиста одали почаст страдалима у Бици на Харами из 1937. године; „Rememorando la Batalla del Jarama“, *El Mundo*, 6.11.1996.

политичком елитом у Шпанији. Док су за левицу интербригадисти и даље били важна спона са европским антифашизмом и борбе за слободу, за нову шпанску десницу они су били само подсетник на суров братоубилачки рат недостојан комеморисања, али и спроводиоци бруталне стаљинистичке репресије на тлу Шпаније.³³² Сукоб око тумачења прошлости тиме је добио још једну нову димензију.³³³

До те 1996. године у јавном простору је преовладала прилична неконзистентност и невољност у погледу обележавања кључних годишњица повезаних са Грађанским ратом. Мада, важно је истаћи да ситуација није била другачија ни по питању споменика и меморијала. Као и у бројним другим аспектима, мнемонички и институционални трагови франкистичког система знатно су утицали и на карактер споменичке политике у времену транзиције и демократске консолидације. За франкистички режим је од огромне важности било одавање почаста погинулим борцима и страдалима у одмаздама на републиканској територији. Изглед меморијала оваквог типа је био санкционисан од највиших државних инстанци још од првих година по завршетку Грађанског рата – прописано је да на њима стоји натпис са текстом „пали за Бога и Шпанију“, да доминира централна фигура једноставног крста, док би споменик око њега требало да буде израђен у камену, са барелефима, скулптурама светаца и мотивима страдања из Библије. За такве споменичке конструкције са изразито наглашеним верским обележјима било је назначено да морају бити на оним локацијама које су за локално становништво често посећене, лако видљиве и доступне.³³⁴ Таква споменичка политика се није у значајнијој мери мењала ни до позног периода диктатуре. Ипак, *Долина палих* (Valle de los Caídos) би могла послужити као делимични изузетак због тога што је тај меморијал, највише услед чињенице да су тамо сахрањени и националисти и републиканци, био покушај да се на једном симболичком месту обједине два наратива – тријумфалистички Франков дискурс над „црвенима“ и наратив о националном помирењу трагично сукобљена два пола једног народа.³³⁵

У годинама транзиције и након доласка ПСОЕ на власт 1982. однос према споменичком наслеђу франкизма није излазио изван оквира Пакта заборавља. Франкистички меморијали су у новом демократском поретку најчешће били игнорисани и заобилажени од стране званичника, уз ретке иницијативе о уређењу нових места сећања која би пружила један другачији увид у трауматичну прошлост. У недостатку јасне државне политике према симболичком наслеђу франкизма, питање уређења и евентуалног уклањања најистакнутијих спомен-обележја је остављено у надлежности општина. Тако је створена неуједначеност на шпанској територији, те је услед непостојања јасних државних смерница однос према франкизму потпуно био сведен на локални ниво. Упркос томе, ипак је могуће уочити неке правилности у развоју локалних политика сећања и тако пратити шири контекст у оквиру којег су се ове промене одвијале. Тако је први талас уклањања франкистичких симбола (оличених најпре у одонимима, статуама Франка и других вођа побуне, као и називима насеља) трајао од првих локалних избора 1979. до годишњице избијања рата 1986. године. Симболи диктатуре уклоњени су у градовима, провинцијама и аутономним заједницама у којима су на власти биле левичарске странке или партије националиста периферије, док су у локалним срединама где је власт била у рукама десничарских

³³² Marta Bizcarrondo, Antonio Elorza, “Las Brigadas Internacionales. Imágenes desde la izquierda”, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 56, núm. 4, 2004, 68.

³³³ Претходних осам пасуса представља измењену верзију следећег објављеног научног чланка: Dimitrije Matić, „Politike sećanja u Srbiji i Španiji kroz prizmu delovanja Udruženja španskih boraca (1986-2006)“, *Jugoslovenski dobrovoljci u odbrani Španske republike: tematski zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: 2024), 257-278.

³³⁴ Javier Rodrigo, José Luis Ledesma, “Caídos por España, mártires de la libertad: víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006)“, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 63, núm. 3, 2006, 241.

³³⁵ Исто, 239; Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 44-46.

странака јавни простори овог типа остајали махом неизмењени. У првом случају, улицама су промењена имена, док је према споменицима поступано двојако – потпуно су повлачени из јавног простора или су пребацивани на мање видљива места далеко од центра града, најчешће унутар војних комплекса или манастира. Након 1986. било је и појединачних примера повлачења обележја, док је други велики талас промене топонима, споменика и назива улица започет тек у XXI веку са развојем меморијалистичких покрета и променом власти 2004. године.³³⁶

Са друге стране, подизање нових споменика посвећених догађајима и личностима из Грађанског рата показало се као још изазовније. Због тога се најпре прибегло једном иновативном решењу. Пажљиво се клонећи 1986. као годишњице избијања рата, шпанске власти су одлучиле да одају почаст погинулима у рату годину дана раније. За датум свечане церемоније изабран је 22. новембар 1985. године, у част десетогодишњице ступања краља Хуана Карлоса на престо. Таквим одабиром датума је јавност подсећана на саме почетке процеса демократизације Шпаније, чиме је свесно избегнута алузија на непријатне ратне догађаје. Тога дана је на једном постојећем споменику у Мадриду, подигнутом још 1840. у спомен устаницима против француске окупације из 1808. године, извршена интервенција и додат натпис „Част свима који су дали живот за Шпанију“. На церемонији су учествовали највиши државни и војни званичници, краљевска породица, као и републикански и франкистички ратни ветерани. Уз то, у водећој штампи је посебно похваљен краљев допринос „националној слози“, као и то да су некадашњи борци из Грађанског рата током ове церемоније нарочито били задовољни „коначним помирењем“ које је симболизовао овај чин.³³⁷ Избор датума и споменика имао је посебну симболику. Овакво „рециклирање“ већ постојећег спомен-обележја урађено је с намером да се сећање на једну врло контроверзну епоху (Грађански рат) ублажи повезивањем са догађајем (устанак против Наполеона) који није поларизујућ за шпанско друштво и који представља једну од кључних референтних тачки новије националне историје. Штавише, замишљено је било да ово спомен-обележје постане једна врста противтеже Долини палих, која је остала неизмењена као најистакнутији симбол франкистичке политике сећања.³³⁸

Међутим, и у контексту споменичке политике су Интернационалне бригаде представљале важан изузетак од доминантног наратива о забору. Први већи споменик интербригадистима откривен је у Барселони 28. октобра 1988. године, у част 50. годишњице њиховог одласка из Шпаније. Скулптура је била дело америчког вајара Роја Шифрина и приказивала је библијску сцену победе Давида над Голијатом. Споменик је био поклон *Историјског друштва Шпанског грађанског рата* (*Spanish Civil War Historical Society*) из САД-а, као посебан омаж батаљону *Абрахам Линколн*. На свечаном откривању било је присутно неколико стотина ветерана Интербригада из бројних земаља (Пољска, Југославија, Шведска, Француска, САД, Велика Британија, Израел, Италија) које је дочекао градоначелник Марагаљ. Имајући у виду да је отклон од франкизма, али и Пакта заборава, био израженији у Каталонији и Баскији него у остатку Шпаније, било је могуће да у свечаном говору Марагаља национално помирење добије другачије значење. Према виђењу градоначелника Барселоне, успоставом демократије у Шпанији је франкизам коначно поражен, те је у свом наступу и представио овај споменик као симбол коначне победе републиканских вредности.³³⁹ Након Барселоне, у наредним годинама и деценијама споменици

³³⁶ Jesús de Andrés Sanz, *Los símbolos y la memoria del Franquismo* (Madrid: Fundación Alternativas, 2006), 22-26.

³³⁷ “El Rey exaltó la concordia en el aniversario de su proclamación”, *ABC*, 23.11.1985; Lola Galán, “El Rey inaugura el monumento a los caídos por España en presencia de ex combatientes de los dos bandos”, *El País*, 23.11.1985.

³³⁸ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 82-83; Aguilar Fernández, *Memoria y olvido*, 283-284.

³³⁹ “Volvieron ayer, cincuenta años después”, *La Vanguardia*, 29.10.1988; Марагаљ је у говору навео: „Неки би могли помислити да је ово једнострани акт. Да је такође било људи на супротној страни [у Грађанском рату]. Али понекад треба рећи истину, иако можда само у појединим тренуцима. Истина је да су сви ови људи дошли у Шпанију само

интербригадистима ницали су постепено широм Шпаније, најчешће на простору некадашњих линија фронта где су се међународни добровољци посебно истакли. Једно од најистакнутијих таквих спомен-обележја постављено је у Албасетеу новембра 1996. године, граду који је у ратном периоду био седиште главне команде Интербригада, док је камени монолит открио Хосе Боно (José Bono), премијер покрајине Кастиља Ла Манча из редова ПСОЕ.³⁴⁰

Србија и Шпанија – упоредна анализа актера и наратива сећања

Осамдесете године XX века представљале су турбулентан период шпанске и српске историје, нарочито у моментима када су се важне политичке и друштвене промене подударале са наступајућим годишњицама и јубилејима једне национално поларизујуће прошлости чији су трагови, испољени понајвише у индивидуалним и колективним трауматичним сећањима, још увек били приметни у друштву. Шпански грађански рат и Други светски рат на простору Југославије, са својим глобалним и локалним аспектима, апсолутном победом једне ратујуће стране и поратном вишедеценијском хегемонијом једног победничког наратива о поменутом сукобу, оставили су неизбрисиве трагове и подељене интерпретације који су знатно утицали на конструкцију нових и реинтерпретацију старих дискурса о прошлости у тренуцима урушавања ауторитарних режима. Овакво успостављање нових и преобликовање старих оквира разумевања прошлости су карактеристични за периоде када брза трансформација друштва слаби и разара друштвене обрасце за које су „старе“ традиције биле стваране, и када производи нове, на које те традиције нису применљиве, односно када се такве старе традиције и њихови институционални носиоци не показују више довољно прилагодљивим и савитљивим. Стога је било разумно очекивати да се формализације нових традиција током ових периода умножавају великом брзином.³⁴¹

Када су у питању биле хегемоне представе о ратној прошлости на простору Шпаније и Србије, њихова судбина је зависила најпре од два кључна фактора: друштвено-политичке снаге победничког наратива у последњим годинама франкистичког и југословенског комунистичког режима, као и од положаја и утицаја најважнијих институционалних носилаца овог вида памћења у времену транзиције. У последњим годинама једнопартијског режима је победничка слика историје показивала озбиљне пукотине, уз све израженију немоћ званичних институција да сузбију контранаративе који су најчешће долазили из сфере књижевности, те су романи, мемоари и понека историографска дела која су нудила једну другачију интерпретацију прошлости постајала све бројнија.³⁴²

Међутим, сличности у том контексту између две земље су престале са наступањем транзиције ка вишепартијском систему. У Шпанији су транзиција и Пакт заборавља подразумевали потпуно напуштање франкистичке победничке интерпретације рата, те су кључни политички и друштвени актери власти и опозиције настојали да из темеља изграде стабилан систем парламентарне демократије. Тако је позних 70-их година, али и након успостављања власти социјалиста, доминантна политика сећања на Грађански рат постала стратегија институционалног заборавља, уз повремено доношење мера материјалних и симболичких

зато што су волели слободу, и нашу и светску. Давид је победио, а Голијат је на тлу. Пружимо руку Голијату. Сада када смо освојили слободу, морамо бити великодушни према другој страни“

³⁴⁰ “Vuelta a la base 60 años después”, *El País*, 10.11.1996.

³⁴¹ Hobsbom, “Uvod: kako se tradicije izmišljaju”, 10-11.

³⁴² Mark A. Wolfgram, “A Model for Comparative Collective Memory Studies: Regime Types, Cultural Traditions, and Difficult Histories”, *Politička misao: časopis za politologiju*, vol. 51, no. 5, 2014, 20-22.

репарација чији је примарни циљ био успостављање једнакости у правима међу некадашњим борцима, њиховим сродницима и појединим категоријама жртава репресије. Успостављањем консензуса о прошлости међу политичким елитама левице и деснице, који је у великој мери опстајао све до друге половине 90-их, у Шпанији је створен специфичан облик *унификованог режима сећања*. Главна карактеристика оваквог режима је у томе што је консензус успостављен због страха од понављања историје, насилних сукоба и оштре друштвене поларизације из прошлости, те је избегавање старих конфликта схваћено као императив ради изградње консолидоване демократске државе.³⁴³

Са друге стране, увођење вишепартијског система у Србији почетком 90-их није подразумевало истовремено утемељивање и јачање демократије. Трансформација Савеза комуниста Србије у Социјалистичку партију Србије је у том новом систему подразумевала две кључне ствари – промену идеологије и односа према прошлости. У том смислу је Србија показивала доста сличности са другим посткомунистичким земљама Источне Европе у којима су власт задржале социјалистичке партије које су биле директне наследнице некадашњих владајућих комуниста. Идеолошки, партије у овим земљама (Румунија, Бугарска, Украјина, Србија) су се и даље ослањале на оно што су перципирале као позитивно наслеђе државног социјализма (комунистичка модернизација, избегавање наглих политичких промена, истицање континуитета и искуства у вршењу власти), док су истовремено усвојиле и националистичку реторику ради додатног учвршћивања сопственог легитимитета, чиме су себи прибавиле и улогу заштитнице нације.³⁴⁴ У оваквом идеолошком споју социјализма и национализма се у Србији формирао и нови наратив власти о Другом светском рату, те је било могуће истовремено се позивати на партизанско наслеђе и редуковати га на српску борбу против фашизма и геноцида.

Разлике између Шпаније и Србије, што је умногоме утицало и на начин (ре)интерпретације прошлости, биле су очигледне и на примеру општег друштвено-политичког развоја земље у периоду након успоставе вишепартизма. Док су у Шпанији постепено изграђиване демократске институције, успостављан државни систем базиран на покрајинама са различитим ступњем аутономије, спровођена економска модернизација и политика прикључивања НАТО и ЕЕЗ, дотле се Србија након пада комунизма суочила са јачањем ауторитарне власти Милошевића, ратовима на простору некадашње Југославије, санкцијама Уједињених нација и економском кризом, као и међународном изолацијом. Ипак, сличности су биле приметне по питању односа између власти и опозиције, упркос постојању великих разлика у политичким системима две земље. Опозиционе партије у време власти Гонсалеса и Милошевића годинама нису успевале да се организационо и идеолошки наметну као одржива алтернатива владајућој странци, што је умногоме утицало и на то да верзије прошлости које су промовисале ПСОЕ и СПС толико дуго остану доминантне у јавном простору.

Све ове разлике утицале су знатно на обликовање специфичних контранаратива који су јачали крајем 80-их и почетком 90-их година, као и њихових најистакнутијих носилаца. У Шпанији је с транзицијом франкистичко победничко тумачење рата потиснуто на друштвену маргину, дотадашњи централни државни празници су већ до 1977. уклоњени из званичног календара, док су током 80-их и 90-их најважнији подржаваоци оваквих интерпретација остали маргинални екстремни десничарски покрети. Са друге стране, крајем 80-их је Римокатоличка црква, односно Шпанска бискупска конференција, постала кључни носилац контранаратива тиме што је поново покренула питање беатификације страдалих верника и клера у Грађанском рату (искључиво оних који су погубљени на републиканској територији), те је инсистирањем на сопственим жртвама

³⁴³ Bernhard, Kubik, "A Theory of the Politics of Memory", 17-18.

³⁴⁴ Исто, 26.

дошла у озбиљан сукоб за званичном политиком заборава. Већ током 90-их година се ситуација у Шпанији потпуно преокренула. Тада је Народна странка заузела изразито дефанзивну мнемоничку позицију и наставила да одлучно брани Пакт заборава од онога што је сматрала политизацијом прошлости од стране левице у изборним кампањама, у предлозима нових резолуција и закона којима би се осудио франкизам и додатно проширила права жртава, као и у сфери образовања и наставе историје.

У Србији је, пак, од почетка вишестраначја прошлост обилато коришћена у политичким обрачунима и у јавној сфери. Тиме су политичке партије опозиције, уз сву разноликост и супротстављеност њихових интерпретација прошлости, постале једне од најистакнутијих носилаца контранаратива. Тако је настала ситуација где је већина странака заузела позицију *мнемоничких ратника*, чиме је створен изузетно конфликтан *поларизовани режим сећања*.³⁴⁵ Поред политичких партија и лидера, у овом оштром јавном сукобу око тумачења Другог светског рата укључили су се активно и бројни други актери – организације некадашњих бораца, њихових потомака и симпатизера, део публицистике и историографије, као и Српска православна црква. Попут ситуације у Шпанији, Црква је у Србији, након првобитне блиске сарадње, изабрала да у контексту сећања уђе у сукоб са властима. Посматрајући СПС као наследнике ауторитарних комуниста, СПЦ је постала један од актера који су највише допринели реафирмацији четничког покрета и њиховог профилисања као кључних жртава партизанске репресије.

Једна од најзначајнијих заједничких тачака ових контранаратива је виктимолошки дискурс. Историјско искуство пораза и трауме за одређене заједнице сећања може имати снажнији делотворни потенцијал и бити јачи кохезиони фактор него памћење историјске победе, пре свега јер се тријумфи често претварају у једноставно и репетитивно слављење прошлости. Дотле се памћење пораза и националне трауме може претворити у извесни путоказ за будућност и залагање да се некадашњим жртвама, појединцима или групама, поврати част коју су изгубили у том поразу. Порази нарочито јачају националну кохезију тамо где постоји јака јавна свест о народу као жртви.³⁴⁶ Такви процеси су били приметни и на примеру Србије и Шпаније, где се нација често представљала као колективна жртва било једне од ратујућих страна, било „братоубилачких“ екстремистичких идеологија свих (или већине) зараћених покрета и војски.³⁴⁷ У обе земље се крајем XX века као једино адекватно решење за превазилажење траума међунационалног сукоба нудило „национално помирење“. Док је међу најистакнутијим политичким актерима у Србији ово помирење најчешће подразумевало и признање да је ипак само једна страна у Другом светском рату деловала у корист српског народа (четничка или партизанска), у Шпанији је све до краја 90-их политика заборава остала доминантно решење за национално помирење. Према типологији врсте заборава коју је формулисала Алаида Асман,

³⁴⁵ Исто, 17; Ипак, једна од ретких партија која је заузела улогу *мнемоничког одрицатеља* је била Демократска странка под вођством Зорана Ђинђића, која је неговала став о неопходности превазилажења подела на партизане и четнике и остављања прошлости изван политичке сфере. Овакво резонување било је доста слично политици заборава из времена Гонсалесовог мандата – прим. Д. М.

³⁴⁶ Asman, *Duga senka prošlosti*, 76-77.

³⁴⁷ Овде се мора издвојити специфичност ратне окупације Југославије од стране нацистичке Немачке и њених савезника, што ипак остаје примарни оквир разумевања историјског искуства српског народа у Другом светском рату, док би грађански рат (како међу самим Србима, тако и између југословенских народа уопште) представљао ипак други ниво контекста (Мирослав Јовановић, „20. октобар: Од ослобођења до окупације Београда“, *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, ур. Александар Животић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 521). Са друге стране, због саме природе Грађанског рата у Шпанији би се као примарни контекст разумевања овог сукоба морао узети сукоб између републиканске и националистичке стране, па тек потом узети у разматрање и међународно учешће, као и различит степен унутрашње хетерогености два главна сукобљена табора.

шпански Пакт заборава највише би одговарао карактеристикама *конструктивног заборављања*. Такав вид заборава би био у служби новог политичког почетка и подразумевао би одбацивање вредности или реалности из претходних политичких система (у овом случају и републиканског и франкистичког) ради ефикаснијег напредовања друштва и изградње боље и мање конфликтне будућности.³⁴⁸ У Србији је, пак, *конструктивни заборав* постао део званичне политике сећања тек након промена 2000. године.

У оба друштва су конкретни оквири тумачења прошлости представљали специфичну интеракцију различитих мнемоничких актера „одозго“ и „одоздо“. Сукоби сећања међу политичким елитама и њиховим главним протагонистима (водећим странкама и њиховим лидерима) су се одвијали често у контексту конфликта између доминантног хегемонског наратива и различитих контранаратива који су му били супротстављени, што је било карактеристично за деловање мнемоничких актера „одозго“ који су и били кључни у дефинисању политика памћења.³⁴⁹ Уз то, важно је истаћи улогу и бројних носилаца сећања „одоздо“, односно удружења која су окупљала ветеране и жртве рата, њихове потомке и подржаваоце, као и невладиних организација које су се бавиле питањима транзиционе правде, правима жртава и преиспитивањем наслеђа репресивне прошлости. У околностима када трауматична прошлост доспе у жижу јавног интересовања, ове организације и њихове активности могу значајно утицати и на одлуке које ће донети политичке елите, што им тада омогућује да изађу из улоге актера „одоздо“ и ограничења које таква позиција за собом носи. Заједничко за Србију и за Шпанију је то што су овакве невладине организације, удружења жртава и ветерана до почетка XXI века у маргиналној мери утицале на званичну политику сећања. Важан изузетак од овог правила је био СУБНОР, чији су челници током 90-их активно подржавали Милошевићеву политику и заједнички организовали комеморације посвећене НОБ-у, али је након Милошевићевог пада с власти и утицај ове ветеранске организације био знатно умањен.

Ипак, када су у питању историографија и публицистика, може се рећи да су оне стално осцилирале између важне и споредне улоге у сфери јавног памћења. Заједничко за обе историографије је то што је коначно ослобађање од идеолошког надзора претходног режима (у Шпанији од краја 70-их, а у Србији од позних 80-их година) допринело повећању броја тема којима су се историчари бавили, методолошким иновацијама и проширивању општег разумевања ратова.³⁵⁰ Такође, у обе земље интензивирале су се стручне дебате и полемике око

³⁴⁸ Asman, *Oblici zaborava*, 57-59; Ипак, у првим годинама транзиције, односно до почетка 1980-их година, У Шпанији је постојао и онај облик заборава који је Асман назвала *дефанзивно/саучесничко заборављање*. Овакав вид заборава карактеристичан је транзициона друштва и користи се како би се заштитили починиоци злочина из редова ранијег режима. Овај тип заборава одликује се и дефанзивним ћутањем починилаца, симптоматским ћутањем жртава и и саучесничким ћутањем друштва (стр. 51-54). Најбољи пример је био уништавање хиљада архивских докумената из периода франкизма и диктатуре, до чега је дошло 1977. по наређењу министра унутрашњих послова Родолфа Мартина Виље; Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 96.

³⁴⁹ Међутим, иако је мнемоничка компетитивност честа у случајевима када у друштву постоје изражени хегемони дикурс и контранаратив(и), ипак међу овим интерпретацијама прошлости може доћи и до другачијих односа. Тада један наратив може од другог преузимати елементе, допуњавати их и изменити у одређеној мери, док је могуће и преплитање интерпретација или стварање обриса једног новог метанаратива у случајевима када се кључни носиоци сећања сложе око одређеног тумачења историје. Такве врсте интеракција и виђења прошлости је Мајкл Ротберг означио као „вишесмерно сећање“; Michael Rothberg, “Introduction: Theorizing Multidirectional Memory in a Transnational Age”, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, ed. Michael Rothberg (Stanford: Stanford University Press, 2009), 3.

³⁵⁰ О развоју шпанске и српске историографије о Шпанском грађанском рату и Другом светском рату, нарочито у периоду 1990-их и 2000-их година, више у: Moradiellos, “La historiografía de la guerra civil española”; Carlos José Márquez, *Cómo se ha escrito la Guerra Civil Española* (Madrid: Lengua de Trapo, 2006); Predrag Marković, Nataša Milićević, Miloš Ković, „Developments in Serbia Historiography since 1989“, *(Re)Writing Historiography in Southeast*

природе самих сукоба из 1930-их и 1940-их година. Расправљало се о улогама и особеностима свих покрета и њихових лидера који су учествовали у рату, као и о значењима и применљивости кључних појмова – грађански рат, страна интервенција и окупација, фашизам, антифашизам, револуција, тоталитаризам, ратни злочини, ратна и поратна репресија. Уз то, појављивале су се и оцене о „десној“ и „левој“ ревизији које су научници упућивали својима колегама, али и појединим истакнутим публицистима.³⁵¹ Иако су ове тенденције биле приметне у обе земље, у Србији је ипак сукоб интерпретација рата био знатно израженији и у историографији и публицистици, што је у великој мери било подстакнуто ратним распадом Југославије, као и свеprisутним и често некритичким потрагама за историјским узроцима таквог расплета југословенске кризе.³⁵² Са друге стране, најочитије везе између историографије и званичне политике сећања су били школски програми и уџбеници. У српском и шпанском друштву крајем XX и почетком XXI века су њихови садржаји често били условљени тенденцијом државе или покрајине да пружи одређену „пожељну“ слику прошлости. Међутим, оваква настојања су временом почела да се косе и са политикама образовања које су подразумевале слободно тржиште уџбеника, већу аутономију за њихове ауторе и наставнике, померање наставног приступа са памћења чињеница и догађаја ка тематском усмерењу и разумевању сложених историјских процеса.³⁵³

Формулисање специфичних политика сећања, посматраних најпре на примеру Србије и Шпаније, је сложен процес који је зависио од бројних фактора. Идеолошко наслеђе некадашњег режима успостављеног након победе у рату, као и различите историографске, књижевне и филмске представе о прошлости представљали су само један део предуслова који су омогућили настанак званичних историјских наратива. За разумевање особеног деловања и одређивања бројних политичких актера према прошлости важно је имати у виду и то да су турбулентни периоди (урушавање једнопартијских система, успостава вишепартизма и демократије, промена кључних идеолошких парадигми) представљали погодан тло за интензивирање друштвених сукоба, као и за обнављање сећања и интересовања за трауматичне конфликте ранијих епоха. У том контексту су политички актери почели да присвајају некадашње и формулишу нове наративе о прошлости, затим да институционализују политике сећања које су чешће служиле за

Europe After Socialism, ed. Ulf Brunnbauer (Münster: LIT Verlag, 2004), 277-316; Душан Р. Бајагић, Александар Стојановић, „Југословенске кризе (1918-1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“, *Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова*, ур. Драган Алексић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2013), 618-631.

³⁵¹ О академском и јавном ревизионизму, оптужбама и одговорима у Шпанији и Србији више у: *La guerra de España (1936-1939): estudios y controversias*, ed. Enrique Moradiellos; Reig Tapia, *Revisionismo y política*; Pelai Pajes, „Španski грађански рат i историјски ревизионизам: idealisti protiv istoričara. Друштвена револуција i/или антифашизам“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 33-49; *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru: zbornik radova*, ур. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (Novi Sad: AKO, 2013); Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002); Bojan B. Dimitrijević, „Епоха померања историјских садржаја i оптужбе за 'revizionizam'“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2015, 183-188; Милош Тимотијевић, „Храбри партизани“ и „зли четници“ (Београд: Catena mundi, 2019)

³⁵² Неке од последица су биле и релативизовање појмова као што су „колаборација“, „фашизам“ и „антисемитизам“, затим су постојале тенденције ка изједначавању социјализма и фашизма, док је процес потискивања југословенских социјалистичких симбола и њихова замена уско националним у свим друштвеним сферама био показатељ тога колико је та измењена слика прошлости испунила јавни простор; Олга Манојловић Пинтар, „О ревизијама, дијалозима и култури сећања“, *Токови историје*, бр. 1-2, 2009, 207-213.

³⁵³ О уџбеницима и школским програмима наставе историје у: Belén Fernández Muñoz, *La guerra civil española en Educación Secundaria: Análisis de un tema controvertido en la historia escolar*, Tesis doctoral, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 2020, <https://repositorio.uam.es/handle/10486/695924?locale-attribute=es> (datum pristupa 25.1.2024); Dubravka Stojanović, *Prošlost dolazi: promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2023)

објашњавање садашње него историјске стварности. У складу са потребама тренутних политичких прилика, политичке елите су могле свесно изабрати дискурс демонизације противника и поистоветити их са радикалним идеологијама из времена грађанских ратова. У супротном, могли су се залагати за национално помирење и одбацивање некадашњих антагонизама, често мотивисани страхом од обнављања конфликта у садашњости, што је подразумевало и одређени степен прећуткивања контроверзних и трауматичних епизода из прошлости. Када су ови проблеми ипак избили на површину и доспели у центар јавног интересовања, најчешће у склопу ширих политичких и мнемоничких промена, за суочавање са наслеђем трауматичне прошлости могли су се применити и механизми транзиционе правде. Таквим решењима су, у мањој или већој мери, прибегле политичке елите обе државе.

ТРАНЗИЦИОНА ПРАВДА

Увод

Може се рећи да су окончање Другог светског рата и суђења која су потом уследила у Нирнбергу и Токију представљали важну историјску прекретницу за међународно право, пре свега због масовности и систематичности ратних злочина које су починиле поражене силе и тежње савезника за проналажењем адекватне казне. Савезничка суђења су тиме поставила темељ савременом међународном кривичном праву и унела су бројне новине – дефинисано је ново тешко кривично дело под називом „злочин против човечности“, суђено је највишим званичницима Немачке и Јапана за масовне ратне злочине, одређене међународне норме добиле су примат над националним законодавством и тиме је пружен изванредан степен заштите од најтежих облика државне репресије (уз примену принципа ретроактивности). Ипак, нирнбершки систем је ограничио међународне осуде само на највише политичке и војне званичнике, уз препуштање вођења додатних процеса националним судовима. У исто време, за ратне злочине савезничких војски нису били предвиђени никакви процеси, што је међу пораженима у потоњим годинама могло створити утисак остваривања „победничке правде“.³⁵⁴ Ипак, судски процеси против нациста и колабораната били су високо на листи приоритета и у националним судовима. Против осуђених за ратне злочине и колаборацију су у земљама Запада примењиване различите мере (осуде на смрт или затворске казне, конфискација имовине, одузимање грађанских права и забрана запошљавања у јавним службама), али је углавном већ крајем 1940-их и почетком 1950-их долазило до смањења суђења и постепених усвајања прописа о амнестији.³⁵⁵ Са друге стране, у комунистичким земљама су процеси денацификације и мере против колаборациониста били оштрији, али су били испреплетани са изградњом једнопартијског комунистичког система и обрачуна са класним и политичким противницима, те су на тим просторима чешће коришћени и вансудски прогони.³⁵⁶

Изузев развоја међународног кривичног права, свест о масовним ратним злочинима и о огромном потенцијалу модерне државе да спроводи велике репресивне мере довела је и до учвршћивања концепције о људским правима, перципираних као универзалних и неотуђивих. Тако су грађанско-политичка, социјално-економска и културна права грађана ушла у бројне међународне документе – *Универзална декларација о људским правима* и *Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида* Уједињених нација (1948), *Европска конвенција о људским правима* Савета Европе (1950).³⁵⁷ Овакав развој принципа међународног кривичног права и концепта универзалних људских права произилазио је првенствено из либералне политичко-правне теоријске мисли и праксе, утемељених на идеалистичким концепцијама о

³⁵⁴ Andrew G. Reiter, “The Development of Transitional Justice”, *An Introduction to Transitional Justice*, 31-32.

³⁵⁵ Овакве политике примењиване су највише у Француској, Западној Немачкој, Белгији, Холандији, Норвешкој, Данској, а у мањој мери и у Италији и Аустрији; Jon Elster, *Svođenje računa: tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi* (Београд: Часопис „Београдски круг“, 2005), 91-99.

³⁵⁶ Срђан Цветковић, „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство“, *1945. крај или нови почетак?: тематски зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић (Београд: Институт за новију историју Србије : Музеј жртава геноцида, 2016), 50-56; Ипак, интензитет вансудских и судских обрачуна са сарадницима нацизма, као и степен репресије над политичким противницима, варирао је у Источној Европи од државе до државе. Са друге стране, вансудски прогони колаборациониста у одређеној мери су били приметни и у појединим земљама Запада, највише у Француској.

³⁵⁷ Kristijan Tomušat, *Ljudska prava između idealizma i realizma* (Београд: Београдски центар за људска права, 2006), 71-79.

потпуној ретрибутивној или корективној правди у односу на прошлост.³⁵⁸ Ипак, чак ни међу савезничким земљама у току и крајем рата ови принципи нису били прихваћени без одређених резерви. САД, Велика Британија и Француска су имале резерве према проширењу људских права на народе у колонијама, док је Совјетски Савез неповољно гледао на универзалости поједине групе људских права.³⁵⁹

Покрет за људска права је током свог развоја прихватио идеју разрачунавања са проблематичним историјским периодима као један од основних захтева. У бројним западним државама током 1950-их година (Француска, Аустрија, Холандија) политичке елите развиле су политике сећања према нацистичкој окупацији које су представљале извесну комбинацију наратива о херојском отпору народа и виктимолошког дискурса (нација као једна од највећих колективних жртава нацифашизма). Међутим, у наредне две деценије отворила су се питања праве размере колаборационизма, ратне прошлости актуелних политичких лидера и њихов потенцијални благонаклон став према окупационом систему, као и питања још увек постојеће маргинализације бројних категорија жртава (раст глобалне свести о Холокаусту).³⁶⁰

Глобални покрет суочавања са ауторитарном прошлошћу је већ почетком 1970-их превазишао оквире односа према самом Другом светском рату, те су ти механизми почели да се примењују и у државама у којима је режим диктатуре бивао замењен демократском транзицијом. Сменом или окончањем ауторитарних режима у јужној Европи (1974. у Португалији и Грчкој и 1975. у Шпанији) отпочео је *трећи талас демократизације*, глобални политички процес који је подразумевао успостављање демократских система у бројним државама Европе, Латинске Америке, Африке и Азије и који је окончан падом комунистичких режима Источног блока између 1989. и 1991. године.³⁶¹ Када је у питању била јужна Европа, нове политичке елите определиле су се за донекле различите приступе. У Португалији и Грчкој су осуђени високи званичници бившег режима, утврђене су одређене репарације за жртве репресије, из државних служби су отпуштени људи блиски диктатури и на посао су враћене особе отпуштене из политичких разлога. У Шпанији су мере репарације и враћања одузетих права такође примењене, али без кривичних процеса. Док су у Лисабону и Атини амнестије и помиловања уследила након првобитних суђења и чистки у државним службама, мадридске власти су се определиле за политику амнестије према свима ради консолидовања демократија и избегавања нових друштвених сукоба.³⁶²

Ипак, праву прекретницу донела је девета деценија XX века, када је концепт транзиционе правде добио свој пуни савремени облик. Пад војних режима у Латинској Америци (истакнути примери су Аргентина 1983. и Чиле 1990. године) и окончање режима апартхејда у Јужној Африци 1994. године представљали су пример транзиције која је била резултат политичког договора између старог режима и нових политичких елита. Овакав договор је углавном подразумевао поделу

³⁵⁸ Ruti G. Teitel, *Tranziciona pravda* (Beograd: Fabrika knjiga, 2014), 13.

³⁵⁹ При формулисању *Универзалне декларација о људским правима* некадашњи ратни савезници су се озбиљно спорили. Док су стаљинистичком систему у СССР-у главна сметња била грађанско-политичка права и слободе грађана, државама Запада су социјално-економска права била проблематична због страха од комунистичких идеја и могућег угрожавања капиталистичког система. Напослетку је СССР ипак био уздржан при усвајању *Декларације*; Tomušat, *Ljudska prava*, 77.

³⁶⁰ Vladimir Petrović, „Koncept suočavanja sa prošlošću kao slepa mrlja savremene istoriografije – ka prevazilaženju raskoraka“, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 255; Helen Graham, Alejandro Quiroga, “After the Fear was Over? What Came After Dictatorships in Spain, Greece, and Portugal”, *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone (Oxford: Oxford University Press, 2012), 502-525.

³⁶¹ Semjuel P. Huntington, *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2004)

³⁶² Elster, *Svođenje računa*, 99-101; Wouters, “Transitional Justice and Memory Development in Europe”, 376.

власти или загарантовану некажњивост за припаднике бившег система за масовна кршења људских права. У одсуству могућности судског гоњења, у Аргентини, Чилеу и Јужној Африци су формиране посебне *комисије за истину*, чији је циљ био да истраже случајеве масовних кршења људских права, саслушају жртве, сведоке и делом починиоце, као и да саставе завршни извештај о својим налазима о да га представе јавности.³⁶³ Модалитет *комисија за истину* је тако постао део глобалног схватања транзиционе правде и један од важних механизма за утврђивање истине о трауматичној прошлости када суђења нису могућа или би могла довести до нових сукоба.

Са друге стране, комисије за истину су ипак остале један ваневропски модел, док је однос према наслеђу репресивне прошлости на Старом континенту ишао другим путевима. Од краја 60-их до друге половине 80-их година настављена су научна, судска и јавна преиспитивања прошлости, највише у западним земљама. У Италији, Француској и Аустрији су додатно демистификовани наративи о масовном антифашистичком отпору и о нацији са искључивом улогом жртве у рату. У Француској је историографија утрла пут приказивању праве слике вишијевске колаборације. У Западној Немачкој је питање масовности Холокауста и одговорности за његово спровођење дошло у центар јавног интересовања, најпре захваљујући популарности америчке серије *Холокауст*, а затим и у контексту академске и јавне расправе о природи и упоредивости злочина нацизма и комунизма од 1986. године, познатије као *Historikerstreit*. Напослетку, током 70-их и 80-их историографски радови су чак и у државама попут Швајцарске и Пољске допринели демистификацији доминантних представа о неутралности, херојском отпору и националном мартирству.³⁶⁴ Затим, током 80-их и 90-их су у многим државама (Француска, Немачка) обновљена и суђења неким од истакнутих нациста и колаборациониста која су, поред кривично-правне, имала јасну мнемоничку и јавну димензију.³⁶⁵

Пад комунистичких режима у Источној Европи, као и потоњи распад Совјетског савеза, представљали су најзначајније друштвено-политичке процесе краја XX века. Крај Хладног рата и урушавање биполарног света били су изазов за посткомунистичке државе у многим аспектима – прелазак за планске социјалистичке на тржишну привреду, изградња парламентарног поретка и институција, као и питање о томе на који је начин најбоље направити одклон од ранијег вишедеценијског ауторитарног система. Ипак, највећи број држава некадашњег Источног блока није приступио опсежним мерама масовног кривичног гоњења. Земље су се махом определиле за механизме транзиционе правде као што су реституција имовине, репарације за поједине категорије жртава, мере лустрације у политици, јавној администрацији, војсци и безбедносном апарату, као и отварање архива тајних служби.³⁶⁶ Ипак, у сфери производње нових доминантних историјских наратива је већина политичких елита посткомунистичких земаља (уз извесни изузетак Русије и Белорусије) одабрала снажан антикомунизам, национализам и виктимолошки оквир разумевања прошлости. Такве политике памћења биле су базиране на антитоталитаризму, мањем или већем степену изједначавања фашизма и комунизма као једнако репресивних система. С превлашћу неолибералне парадигме по окончању Хладног рата је антитоталитаризам постајао један од главних оквира тумачења европске историје друге половине XX века,

³⁶³ Teitel, *Tranziciona pravda*, 81-84; Elster, *Svođenje računa*, 101-106, 112-114; Ипак, налази комисија за истину су у Латинској Америци напослетку довели до нових судских процеса и поништавања ранијих амнестија.

³⁶⁴ Claudio Fogu, Wolf Kansteiner, "The Politics of Memory and the Poetics of History", *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Richard Ned Lebow, Claudio Fogu, Wolf Kansteiner (Durham and London: Duke University Press, 2006), 296; Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 68-69.

³⁶⁵ Wouters, "Transitional Justice and Memory Development in Europe", 392; Од нарочите су важности били процеси у Француској против Клауса Барбија (Klaus Barbie), Пола Тувијеа (Paul Touvier) и Мориса Папона (Maurice Papon).

³⁶⁶ *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ed. Lavinia Stan, Nadya Nedelsky (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Elster, *Svođenje računa*, 107-112.

постепено превазилазећи границе некадашњих блоковских подела и добијајући нови замах у тренуцима нових проширења Европске уније.³⁶⁷

Истовремено, развој идеје људских права и њене кодификација кроз нове међународне конвенције настављена је новим темпом током 70-их и 80-их година. Захваљујући политици Детанта, приближавања два блока и смањења интензитета идеолошких супротности, људска права су постала саставни део Завршног акта на конференцији КЕБС у Хелсинкију 1975. године. Поред Завршног акта, међу најистакнутије међународне споразуме су се издвајали *Међуамеричка конвенција о људским правима* Организације америчких држава (1969) и *Афричка повеља о људским и народним правима* Организације афричког јединства (1981). Поред грађанско-политичких и економско-социјалних и културних права, формулисана је и „трећа генерација“ универзалних људских права, називаних и „права солидарности“ – права на мир, развој и здраву животну средину. Додатно, Детант је пружио адекватан међународни оквир за повезивање удружења и активиста посвећених људским правима са Запада и Истока, што је допринело јачању невладиних организација и њиховом учвршћивању као важних недржавних глобалних актера.³⁶⁸ Напоследку, током последње две деценије XX века је јачање глобалног покрета људских права и развој механизма транзиционе правде у све већем броју земаља у транзицији довело и до нове улоге међународног кривичног права и принципа његове универзалности. Урушавање хладноратовског система и глобални утицај неолиберализма у новом униполарном свету представљали су погодно геополитичко тло за оснивање бројних међународних судова који би судили чак и највишим званичницима за случајеве масовних кршења људских права. Тако су основани *Међународни трибунал за бившу Југославију* (1993), *Међународни кривични суд за Руанду* (1994), бројни мешовити трибунали (Сијера Леоне, Источни Тимор, Камбоџа), што је све кулминирало успостављањем и сталног *Међународног кривичног суда* у Хагу (1998-2002).³⁶⁹

Захваљујући овим глобалним токовима је феномен суочавања са прошлошћу путем правних и политичких средстава постао свеprisutan у друштвима која теже демократизацији и либерализацији. Поред политичких и правних димензија, концепти људских права и транзиционе правде су допринели стварању једне врсте глобалне заједнице сећања која се окупила око тих вредности. Принципи људских права су тако добили и мнемоничку и нормативну димензију, те су „космополитизација“ људских права и формирање те глобалне заједнице сећања почели да представљају значајну конкуренцију националним политичким елитама у обликовању специфичних наратива о прошлости и суочавању са наслеђем масовних репресија и ратова. Тиме је национализам означен као највећи непријатељ транснационалном покрету људских права, што је подразумевало и развој новог моралног императива и глобалне дужности да се спречи сваки будући геноцид, етничко чишћење и Холокауст.³⁷⁰ Ипак, примена ових међународних норми у специфичним националним контекстима је наилазила и на бројне проблеме. Развојем глобалне агенде меморијализације и прописивања појединих сувише ригидних универзалних стандарда *моралног сећања* превиђала се још увек доминантна меморијализацијска структура националних држава, као и слабост глобалног покрета људских права да успостави чврст алтернативни идентитет и свест о заједништву који би дугорочно могли да превазиђу уску етничку и верску повезаност. Парадоксално, у појединим случајевима

³⁶⁷ Kristen Ghodsee, “A Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism”, *History of the Present: A Journal of Critical History*, vol. 4, no. 2, 2014, 115-142.

³⁶⁸ Tomušat, *Ljudska prava*, 81, 94-97; Daniel Levy, Natan Sznaider, *Human Rights and Memory* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2010), 86-89.

³⁶⁹ Reiter, “The Development of Transitional Justice”, 35-39.

³⁷⁰ Levy, Sznaider, *Human Rights and Memory*, 90-97; Petrović, „Koncept suočavanja sa prošlošću“, 256.

је примена међународних стандарда меморијализације могла довести до стварања нових друштвених неједнакости и учвршћивања категорија нације и етничких припадности.³⁷¹

Преплитање националних и глобалних утицаја приликом увођења специфичних мера транзиционе правде било је приметно и на примерима Шпаније и Србије. Ипак, доминантну улогу имале су националне културе памћења, политички актери као кључни агенти сећања, док су конкретне политике према прошлости представљале продукт њиховог мнемоничког сукобљавања и договарања током дугог низа година.

Симболичке репарације и признања у Шпанији и Србији

Транзиција, сећање и транзициона правда

Шпанија и Србија представљају јединствене примере када је у питању било усвајање и спровођење мера транзиционе правде. Најпре, док је у контексту Шпаније јасно да усвајање механизма транзиционе правде подразумева однос државе према Грађанском рату (1936-1939), у српском случају је ситуација била двосмислена. Након пада Милошевића 2000. године појам „транзиционе правде“ је коришћен у јавности, политичком животу и релевантној литератури првенствено како би се означио став државе према периоду власти СПС-а (1990-2000), а не Другом светском рату и послератној репресији. Иако је промена система 2000. отворила и питање наслеђа репресије комуниста према политичким противницима, за власти у Београду, јавност и међународну заједницу су примат имале мере транзиционе правде у вези са злочинима током ратова на простору бивше Југославије и систематско кршење људских права и слобода у Србији од стране Милошевићевог режима.³⁷² Ипак, постојало је и доста заједничких карактеристика за оба друштва. Усвајање конкретних мера (закона, резолуција, надокнада и одштета) у вези са прошлошћу било је директно условљено вишедценијским опстајањем на власти оног режима који је из рата изашао као апсолутни победник, као и карактером саме транзиције ка либералној демократији који је у себи садржао и важне елементе континуитета са ранијим системом. У таквим околностима су одабир и спровођење механизма транзиционе правде зависили од политичке воље елита и доминантних историјских дискурса, као и од утицаја кључних контранаратива и њихових носилаца.

Имајући у виду да су се у Србији и Шпанији правни одговори на догађаје из насилне прошлости формулисали и постали актуелни деценијама након окончања тих дешавања, може се говорити и о феномену *посттранзиционе правде*. Палом Агилар је овај термин употребила како би назначила да је прави талас мера транзиционе правде у Шпанији уследио тек годинама након транзиције из франкистичког режима у систем парламентаризма.³⁷³ Синтагма *посттранзициона правда* могла би ипак само делимично објаснити ситуацију у Србији. Док је у Шпанији постојала само једна епоха транзиције, у Србији их је било две. Режим социјалистичке Југославије се распао и уступио место транзицији ка парламентаризму без икаквих мера транзиционе правде повезаних са наслеђем репресије некадашњих ратних победника. Ако се сагледа овај аспект, онда се може говорити и законским мерама после 2000. као елементима

³⁷¹ Lea David, *Prošlost nas ne može izlečiti: propisano sećanje - opasnosti standardizacije u ime ljudskih prava* (Beograd: REKOM mreža pomirenja, 2021), 15-30.

³⁷² Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, 105-106.

³⁷³ Paloma Aguilar Fernández, “Transitional or Post-transitional Justice? Recent Developments in the Spanish Case”, *South European Society and Politics*, vol. 13, no. 4, 2008, 417-433.

посттранзиционе правде, али би се у том случају занемарила и чињеница да је након Милошевићевог пораза на изборима наступила и друга епоха транзиције, овај пут усмерене ка јачању демократије. Такође, процеси преиспитивања комунистичке прошлости су се почетком XXI века одвијали у константној сенци међустраничких трвења и непостојања сагласности око односа према ратовима 1990-их, као и све израженијим захтевима међународне заједнице за усвајањем механизма транзиционе правде у контексту ратног распада СФРЈ. Тако је Други светски рат, упркос различитим ставовима политичких елита о његовом карактеру и зараћеним странама, ипак послужио као извесно мнемоничко бекство од ратова 1990-их, око чијег тумачења и односа према том наслеђу су постојале непремостиве разлике.³⁷⁴ Супротно томе, Шпанија се почетком новог миленијума није суочавала са наслеђем новог конфликта, али је усвајање нове политике памћења ипак било праћено бројним изазовима.

Непосредна веза несумњиво је постојала између сећања и заборавља као доминантних мнемоничких парадигми са једне стране и специфичних мера транзиционе правде (симболичких и материјалних репарација) са друге стране. Док је у Шпанији *конструктивно заборављање*, према класификацији Алаиде Асман, представљало доминантну мнемоничку политику од друге половине 1970-их до 2004. године, у Србији је до сличног процеса дошло са променом режима 2000. године. Након тога, присутност и однос заборавља и сећања у државној политици знатно су се разликовали. Победа ПСОЕ и свеобухватни мнемонички механизми које је шпанска влада примењивала након 2004. означавали су јасан прелаз од заборавља ка политици памћења. Ипак, у Србији су се после 2000. смењивали дискурс о остављању прошлости ван политичке сфере ради националног помирења и наратив о неопходности сећања на репресивни комунистички период, на његове жртве које су ишчекивале признање својих патњи, као и на борце ЈВуО који су посматрани као најзначајнији антифашистички и демократски антипод партизанима. За време премијерског мандата Зорана Ђинђића (2001-2003) мнемонички оквир заборавља је ипак односио одређену превагу над јавним политикама памћења, док је сећање, оличено у бројним мерама транзиционе правде, постало знатно присутније у редовима извршне власти након конституисања мањинске владе Војислава Коштунице 2004. године. Такав наизглед парадокс званичних политика, који је био знатно израженији у Србији него у Шпанији, био је показатељ тога памћење и заборављање нису нужно представљали супротности, већ да је једно друштво чинило јединствен простор у коме се сећање и заборав могу преплитати на најразличитије начине како би се дошло до онога што се сматрало адекватном мером јавног присуства прошлости у садашњем тренутку.³⁷⁵

Да би се дошло до жељене слике о прошлости, односно да би се франкизам и комунизам потиснули, прибегавало се различитим механизмима симболичких и материјалних репарација. Опредељење власти за један од ова два доминантна вида транзиционе правде (или у ређем случају оба) директно је било повезано са званичним наративом, конкретно са намером владајућих структура да се у оквиру званичне мнемоничке политике одабере заборав или сећање. Шпанске политичке елите су од првих година транзиције, а нарочито у време власти Гонсалеса, примењивале скоро искључиво мере амнестије и материјалне репарације како би се у

³⁷⁴ Dubravka Stojanović, "Memory Laws: The Continuation of Yugoslav Wars by Other Means", *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, ed. Elazar Barkan, Ariella Lang (London: Palgrave Macmillan, 2022), 225-250; Jelena Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021), 11-13; David, *Prošlost nas ne može izlečiti*, 139-147; Kao што поменуте ауторке показују, пример Србије је био повезан и са сличним процесима у другим постјугословенским државама. Са друге стране, Бернхард и Кубик користе термин *слојевито сећање* (*mnemonic layering*) да би описали степен којим је памћење једног историјског догађаја или периода условљено сећањем на догађаје из других епоха; Bernhard, Kubik, "A Theory of the Politics of Memory", 28.

³⁷⁵ Asman, *Oblici zaborava*, 12, 16.

правима изједначили некадашњи борци и њихови потомци, чиме би се додатно учврстила идеја о националном помирењу и путем еквилибриције према обема зараћеним странама коначно затворило то трауматично поглавље шпанске историје. Са друге стране, политика заборављања и промовисања народног помирења у Србији се између 2000. и 2003. учвршћивала управо супротним методама – коришћењем симболичких репарација које су подразумевале уклањање трагова и симбола социјализма из јавног простора (државни празници, улице, уџбеници историје). Тек је изласком из овог мнемоничког шаблона – увођењем симболичког и државног признања за жртве франкизма и применом механизма материјалних обештећења и рехабилитација у Србији – означен почетак нове фазе званичне политике према прошлости.

Симболичке репарације као део политике заборављања

Симболичке репарације су неодвојиви део механизма транзиционе правде и обухватају све оне државне акте и иницијативе којима би се одали признање и почаст појединцима или групи људи, најчешће жртвама једног ауторитарног система. Међу ове механизме спадале би посебне парламентарне резолуције и закони, јавна извињења, званичне комеморације и обележја, промене имена улица и подизање меморијала.³⁷⁶ Зависно од контекста, обим и присутност оваквих мера могли су да послуже афирмацији политике заборављања или политике сећања. На примеру Шпаније, њихово готово потпуно одсуство или спорадична примена у потпуности су биле у складу са Пактом заборављања који је чинио главну одлику државне мнемоничке политике од почетка транзиције до 2004. године.

Наиме, у првим годинама транзиције и током премијерског мандата Гонсалеса је донет велики број мера транзиционе правде, махом амнестија и материјалних репарација. Оне су обухватале надокнаде погинулим и рањеним републиканским борцима и њиховим потомцима, репарације за политичке осуђенике у франкистичким затворима, враћање грађанских права и запослења онима који су отпуштени из државних служби због политичких уверења, надокнаде за грађане који су као деца напустили Шпанију у време Грађанског рата („деца рата“).³⁷⁷ У време док је ПСОЕ била у извршној власти (1982-1996), овакве врсте механизма су у највећој мери биле одраз наратива о еквилибрицији према некадашњим зараћеним странама, што је било приметно на примеру модификације споменика на Пласи де ла Леалтад у Мадриду 1985. и Гонсалесовој изјави поводом 50. годишњице избијања рата. Стога је управо друштвена и политичка актуелност Пакта заборављања била разлог тога што је национална политика меморијализације у највећој мери избегавала симболичке гестове и признања јер би они пружили могућност за отвореније одавање почasti жртвама франкизма и онима који су били на страни Републике.

Међу ретким примерима мера са израженијим симболичким карактером се могу издвојити одавање почasti Мануелу Асањи у парламенту 1990. године и одлука Владе Шпаније од 19. јануара 1996. о додели држављанства ветеранима Интернационалних бригада.³⁷⁸ Социјалисти су још од 1986. посебну почаст одавали интербригадистима, што је била једна од ретких прилика где је ПСОЕ одступала од Пакта заборављања. Већ крајем 1995. и све остале странке у Конгресу су се ујединиле у ставу према интербригадистима и једногласно захтевале од владе да одобри

³⁷⁶ Jemima García-Godos, “Reparations”, *An Introduction to Transitional Justice*, 195-196.

³⁷⁷ Alejandro Ayala Wold, “El partido popular y la memoria histórica: Un estudio cualitativo del contenido de discursos parlamentarios del periodo 2017-2018”, Tesis de maestría, Universitetet i Oslo, Oslo 2021, 25, <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/87048/561311.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (датум приступа 15.2.2024)

³⁷⁸ Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, “Amnesty and Reparations”, 210, 223.

добивање шпанског држављанства некадашњим ветеранима из целог света.³⁷⁹ Шпанска влада је прихватила иницијативу и 19. јануара 1996. омогућила интербригадистима пријављивање за држављанство, одајући им у одлуци почаст због „борбе за слободу и демократију“, због чега су заслужили и „захвалност целе нације“. ³⁸⁰

Међутим, ситуација се значајно променила доласком ПП на власт 1996. године. Својим још чвршћим залагањем за Пакт заборав од Гонсалеса, нови премијер Аснар је упорно одбијао све меморијалистичке мере које је пред парламентом износила левичарска опозиција из редова ПСОЕ и ИУ. Долазак на власт деснице, и то оне чије су вође имале искуство непосредног учешћа у франкистичком систему, био је један од разлога због којих се левица окренула сећању и напустила раније залагање за заборав. Промене на политичкој сцени довеле су до успоставе изузетно *поларизујућег режима сећања*, где су левица и нове меморијалистичке организације инсистирале на новим мерама, док је Народна странка истрајавала на дефанзивном приступу и одбијању таквих предлога. Због коалиционог договора са националистима периферије, ПП је 1998. ипак морала да прихвати усвајање закона о повратку страначке имовине коју је франкистички режим конфисковао, али су бројне потоње нацрте резолуција изричито одбацивали. Такав је био случај 1999. са предлогом резолуције којом би се одала почаст емигрантима који су напустили Шпанију крајем рата и истовремено отворено осудио „војни устанак“ из 1936. године као главни кривац за избијање Грађанског рата. Поменута резолуција је ипак усвојена због тога што су је подржале све партије, сем ПП-а. Након Аснаровог освајања апсолутне већине на изборима 2000. политичке несугласице око тумачења прошлости су се интензивирале. Левица је непрекидно подносила предлоге нових резолуција о признавању патњи различитих категорија жртава рата (емигрантске заједнице, „деце рата“, погубљенима у франкистичким прогонима и покопанима у масовним гробницама, особама које су биле жртве репресије због својих демократских уверења), док је ПП остајала на ранијим позицијама и сматрала овакве иницијативе као знаке политичке манипулације историјом.³⁸¹

Такав развој догађаја је наступио због тога што су кључни политички чиниоци одлучили да промене своје *мнемоничке улоге*. Према типологији Бернхарда и Кубика, поједини важни актери сећања могу да преузму улогу *мнемоничких ратника* и да почну све више да инсистирају на спровођењу специфичних политика памћења, чиме би се *унификован режим сећања* у земљи лако преобразио у *поларизовани*. Актери се одлучују за овакву промену услед већих друштвених промена или уколико процене неопходним сопствено иступање из дотадашњег јавног консензуса.³⁸² Тако су ПСОЕ и ИУ током Аснаровог премијерског мандата одлучиле да се дистанцирају од Пакта заборав и да почну да се јасно залажу за конкретне мере транзиционе правде у корист жртава франкизма и званичне осуде некадашњег диктаторског режима. Са друге стране, иако је формално била на позицијама *мнемоничког одрицатеља* и тврдње да би питања прошлости требало држат изван политичке сфере, Народна странка је све израженијим залагањем за национално јединство путем заборав Грађанског рата и франкизма и сама доспела у улогу *мнемоничког ратника*. Са друге стране, *поларизовани режим сећања* је постојао у Србији

³⁷⁹ Proposición no de Ley de los Grupos Parlamentarios Federal de Izquierda Unida-Iniciativa per Catalunya, Váscos (PNV) y Socialista del Congreso, relativa al reconocimiento de la nacionalidad española por carta de naturaleza a los brigadistas internacionales, *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados (DSCG)*, Pleno y Diputación Permanente, núm. 186, 28.11.1995, p. 9873-9878.

³⁸⁰ Real Decreto 39/1996, de 19 de enero, sobre concesión de la nacionalidad española a los combatientes de las Brigadas Internacionales en la guerra civil española, *BOE*, núm. 56, de 5/3/1996; Ипак, ова одлука садржала је значајна ограничења. Интербригадисти су морали да се одрекну сопственог држављанства у случају прихватања шпанског, док је рок за пријаву био ограничен на само три године од доношења одлуке.

³⁸¹ Juliá Díaz, *Elogio de Historia*, 154-157.

³⁸² Bernhard, Kubik, “A Theory of the Politics of Memory”, 29.

све време од обнављања вишепартизма, што се одликовало потпуним непостојањем консензуса око прошлости. Мада, падом Милошевића је суштински карактер ове поларизације измењен. Супротстављености наратива о прошлости више нису биле коришћене примарно за потребе политичке борбе, демонизовања страначких противника или отвореног прогона опозиције од стране власти, као што је то био случај до Петог октобра. Након успоставе демократског режима почетком новог века, сукоби историјских наратива нису нестали, али је њихова (зло)употреба као оруђа оштре међустраничке борбе била знатно умањена. Партије које су имале кључну улогу у власти и њихова мнемоничка позиција су биле круцијалне у дефинисању званичног *режима сећања* који би био окренут више забору или сећању. Док је до 2003. Демократска странка била најважнији чинилац власти, а у складу са Ђинђићевом позицијом *мнемоничког одрицања*, заборав је био тај који је примарно обликовао хегемони наратив о прошлости. Сећање је преузело примат тек када су од 2004. у новој влади, али и у савезним органима, најистакнутије позиције добиле ДСС и СПО, партије које су још претходне деценије показивале изузетну наклоност ка равнаторском наслеђу и тиме су прихватиле улогу *мнемоничких ратника*.

У Србији се након Петог октобра дискурс одбацивања поларизујуће прошлости као друштвено непожељне најјасније истицао приликом обележавања истакнутих годишњица, што је одсликавало стање политичких прилика у Шпанији из средине 1980-их година, у време када је заборав био доминантан. Наиме, Петог октобра изабране су и нове локалне власти у Београду, те је на место градоначелника дошао историчар Милан Ст. Протић, један од лидера ДОС-а и копредседник Нове Србије. Протић је одмах увео промене у погледу комеморације ослобођења Београда, чиме је постао први градоначелник који није свечаним полагањем венаца обележио дан када су јединице НОВЈ и Црвене армије ослободиле град 20. октобра 1944. године. У интервјуу за *Политику*, Протић је истакао да себе сматра „заклетим антикомунистом и убеђеним демократом“, те да је изабрао да не обележи 20. октобар због подела које је тај датум изазивао у српском народу. Према таквом његовом тумачењу, 20. октобар није био вредан комеморације због тога што је тај дан 1944. „за неке Београђане био дан победе, а за већину дан када су се наставиле њихове муке“, док је за њега посао градоначелника представљао несврставање на једну или другу страну и адекватно представљање свих Београђана.³⁸³ Формално заоденут идеолошким рухом антитоталитаризма путем дискурса о „две окупације“, овакав наратив се од почетка 90-их неговао најчешће међу опозиционим првацима и интелектуалцима. Тако 20. октобар није представљао ослобођење већ почетак нове окупације, дан када је комунизам наметнут српском народу и када су јединице Црвене армије коначно решиле исход грађанског рата између четника и партизана.³⁸⁴

Перцепција о неопходности заборава и уклањања трагова комунистичке прошлости због њене првенствено репресивне природе и њеног готово неизмењеног ауторитарног карактера током читавог периода између 1944. и 2000. била је карактеристична и за остатак вођства ДОС-а. Убрзо по ступању на премијерску дужност у јануару 2001. године, Зоран Ђинђић је дао своје виђење новије српске историје у интервјуу за лист *Профил*. Тумачећи догађаје из Другог светског рата, Ђинђић је истакао да су се Срби суштински нашли на губитничкој страни након 1945. јер су се српске политичке елите унутар КПЈ определиле за „ризик социјалне револуције“

³⁸³ Миленко Пешић, Драгана Матовић, „Спреман да ради и да одговара“, *Политика*, 21.10.2000; Ипак, овако радикалан отклон од прошлости био је првенствено одраз личних Протићевих убеђења, а не системска промена. Већ наредне године, са избором Радмиле Хрустановић из Грађанског савеза Србије за градоначелницу Београда, настављено је свечано обележавање ослобођења града.

³⁸⁴ Јовановић, „20. октобар“, 518-520.

и за урушавање грађанских права и демократских институција.³⁸⁵ Тако је почетком 2000-их година постало доминантно посматрање Другог светског рата и целокупног социјалистичког периода кроз призму поратне репресије и суђења политичким противницима, што је често за последицу имало негирање позитивних димензија и другачијих искустава те епохе, као и позитивно превредновање и хомогенизовање свих ратних актера супротстављених партизанима унутар поједностављене формулације – „жртве комунизма“.³⁸⁶ Овакви званични дискурси челника републике и престонице били су праћени и другим мерама којима су симболи и достигнућа југословенског комунизма уклањани из јавног простора, нарочито по усвајању Закона о државним празницима 2001. године. У истом маниру су промењени одоними који су носили име по појмовима из историје радничког покрета, југословенског социјализма или НОБ-а, те су били замењени називима из „мање идеолошки оптерећених“ епоха међуратне Југославије или Краљевине Србије.³⁸⁷ Са оваквом праксом брисања имена улица и тргова започето је 2002. године, али се она посебно интензивирала од 2004. до 2008. године. Релативизовању односа отпора и колаборације међу два покрета отпора допринели су и нови уџбеници историје из 2002. године, чиме је додатно потиснуто наслеђе партизанске антифашистичке борбе.³⁸⁸

Врхунац политике заборава у Србији и Шпанији

Разлике у трајању, узроцима и карактеру званичне политике заборава у две земље су биле знатне. Заборав није никако подразумевао потпуно брисање искуства Шпанског грађанског рата и Другог светског рата из јавности и друштвене свести. У складу са улогом *мнемоничких одрицатеља*, шпанске и српске власти које су ову политику спороводиле су дебату о трауматичној и конфликтној прошлости настојале да оставе изван политичке сфере, без икаквих или уз минималну примену механизма транзиционе правде, чиме би се такве теме оставиле првенствено хуманистички, култури и уметности. У Шпанији је политика заборава трајала неколико деценија, док је у Србији превладала само у кратком периоду владе ДОС-а, али се истовремено преплитала са све истакнутијим дискурсом о равногорцима као „идеалним прецима“. Узрок хегемоније таквог наратива у Шпанији лежао је још Пакту заборава који је склопљен током транзиције. У Србији је основни разлог успостављања поменутог наративног оквира био у томе што су нове демократске власти целу епоху између 1944. и 2000. посматрали као непрекинути низ комунистичке репресије, те је и Други светски рат у целости постао непожељан у јавном простору. Сличности је било у ономе што су шпанске и српске власти виделе као циљ политике заборава, а то је било превазилажење прошлости, национално помирење и учвршћивање демократског поретка. Међутим, најистакнутије мере које су имале карактер симболичких репарација – Закон о државним празницима Републике Србије из 2001. и Резолуција Уставне комисије Конгреса посланика Краљевине Шпаније из 2002. године – нису биле успешне у намери да превазиђу политичка и друштвена неслагања око историјских дешавања. Напротив, поспешила су нове расправе и довела до примене нових механизма транзиционе правде.

³⁸⁵ „Уз огромне жртве на страни савезника, прошли смо као земље које су биле на страни фашизма, па и лошије. По степену грађанских права и демократских институција, заостајали смо поприлично и за властитом традицијом, а поготово за светским трендовима“; Zoran Đinđić, „Tragični ciklus u srpskoj istoriji“, *Politika i društvo: rasprave, članci i eseji*, priredio Latinka Perović (Beograd: Narodna biblioteka Srbije : Fondacija dr Zoran Đinđić, 2013), 330-331.

³⁸⁶ Đureinović, *The Politics of Memory*, 68.

³⁸⁷ Радовић, *Београдски одоними*, 138-147; Миле Бјелајац, „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја“, *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, 499-501.

³⁸⁸ Stojanović, *Prošlost dolazi*, 113-142.

Ова два документа јесу представљала кулминацију политике заборава. Оба су имала јасна обележја симболичких репарација, пре свега јер им је циљ био осуда и уклањање трагова репресивних режима из ширег друштвено-политичког амбијента. Иако је намера предлагача ових мера била у томе да трауматичну и поларизујућу прошлост оставе иза себе и тако ојачају унутрашњу демократску кохезију у земљи, поменути прописи су се ипак знатно разликовали по начину усвајања, току међустраничке расправе у парламенту, као и по њиховом ефекту и дугорочном утицају. Предлог Закона о државним и другим празницима је у Србији 2001. иницирала српска влада на основу закључака посебне комисије коју су чинили политички званичници и стручњаци, а без консултација са странкама опозиције и широм јавношћу. Основни мотив законодавца је био да се обележавањем кључних догађаја из српске историје XIX века (Сретење као Дан државности) и верских празника потпуно истакне заборав комунистичког наслеђа као једино решење за санирање расцепа међу српским народом који је ова идеологија изазвала.³⁸⁹ О томе су сведочила скупштинска излагања посланика ДОС-а, као и министра правде и локалне самоуправе Владана Батића. У њиховим излагањима се могло чути да је сврха закона потрага „за оним делом друштвеног и државног идентитета који је изгубљен у претходних 60 година“, док је у ранијим празновањима 4. јула, 7. јула и 29. новембра било пуно тога „трагичног“, „нефункционалног“ и „несолидног“, те да је изборна победа ДОС-а напакон омогућила престанак обележавања идеологизованих и трагичних „дана националне срамоте“. Са друге стране, СПС је чврсто остао на ранијим позицијама, те су посланици социјалиста наставили да се позивају на партизанске и антифашистичке традиције. Означивши 7. јул као дан „почетка борбе српског народа против фашизма“, посланик Жарко Обрадовић је истакао и да би се Србија укидањем таквог празника удаљила од антифашистичких вредности које баштине све силе победнице из Другог светског рата. Овај предлог о задржавању празника није прихваћен, те је 10. јула 2001. и званично усвојен *Закон о државним и другим празницима у Републици Србији*.³⁹⁰

Међутим, иницирање посебне резолуције и ток скупштинске расправе у Шпанији протекли су у сасвим другачијој атмосфери. Процес усвајања заједничке резолуције о моралном признању жртава Грађанског рата и диктатуре, као и о осуди свих тоталитарних режима, одликовао се неуобичајеном сагласношћу свих парламентарних странака. Док је у Србији *поларизујући мнемонички режим* и даље опстајао, што се примећивало по одсуству консензуса и наставку сукоба сећања при усвајању закона о празницима, у Шпанији су у јесен 2002. оштра неслагања око прошлости привремено потиснута захваљујући промени става Народне странке. Наиме, ПП је сматрала да ће зауставити поплаву нових предлога резолуција и закона опозиције тиме што ће пристати на усвајање једног заједничког документа у парламенту и тако поново оставити историјска питања изван сфере политике. Као и у случају њихових српских пандана, тако се и иза намера шпанских власти налазио заборав.

Први корак учинила је шпанска опозиција подношењем чак пет предлога резолуција којима би се одала почаст различитим категоријама жртава франкизма, али је Народна странка одлучила да се на конструктиван начин прикључи расправи, те су делови ових нацрта ушли у завршни текст заједничке резолуције која је усвојена на седници Уставне комисије Конгреса посланика 20. новембра 2002. године. Компромисно решење садржавало је у себи не само признање жртвама, већ и неке од кључних елемената Пакта заборава – означавање транзиције као „беспрекорне“ и кључне за коначно помирење међу Шпанцима, важност „залечења старих рана“ и

³⁸⁹ Đureinović, „Reinterpretation of 7 July”, 72-75.

³⁹⁰ Закон о државним и другим празницима у Републици Србији, *Службени гласник РС*, бр. 43/2001; Ток парламентарне дебате вид. у: Народна skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa sedmog vanrednog zasjedanja*, 9.7.2001, <https://otvoreniiparlament.rs/transkript/5875?tagId=58913&page=7>, datum pristupa 5.3.2024.

превазилажења „трагичне прошлости грађанског сукоба“ између „две непомирљиве Шпаније“.³⁹¹ Ипак, заједничка резолуција је донела и неке важне новине. Одата је свим жртвама Грађанског рата и франкистичке диктатуре, упућен је позив влади да пружи економско-социјалну помоћ „деци рата“ и Шпанцима у дијаспори и да им олакша пут до стицања држављанства. Иако су признањем жртвама и уношењем термина „франкистичка диктатура“ у финални текст резолуције испуњени захтеви опозиције, прва два члана овог документа била су потпуно формулисана у духу ставова Народне странке. Поред апологије транзиције, Закона о амнестији из 1977. и Устава из 1978. као кључних симбола „националног јединства“, истакнуто је да Конгрес посланика осуђује сваки покушај „коришћења насиља са циљем наметања сопствених политичких уверења и успостављања тоталитарних режима који су супротстављени идеалима слободе и достојанства свих грађана“.³⁹²

Имајући ово у виду, постаје јасно да се почетком XXI века доминантни наратив заборава у Србији и Шпанији градио управо на формулацији о антитоталитаризму. Основне особености тог наратива су приказ нације као колективне жртве две једнако екстремистичке идеологије, неопходност грађења наводне бесконфликтне будућности путем одбацивања трагичних сукоба и несугласица из прошлости, док су идеали и институције (нео)либералне демократије виђени као једини и неумитни гаранти непонављања такве дубоко ауторитарне и репресивне прошлости. Међутим, антитоталитаризам је у пракси често доприносио легитимизацији бројних екстремно десничарских или профашистичких покрета – како из прошлости тако и из садашњости – као првенствено антикомунистичких бораца за националну слободу, док је истовремено у јавном простору омогућавао замагљивање историјских чињеница и свих разлика које су постојале између нацифашизма и комунизма.³⁹³ Поменути дискурс ипак је различито прихваћен од стране политичких елита у овој фази развоја политике сећања у Шпанији и Србији. Резолуција Кортеса из 2002. представљала је један од ретких примера постигнутог консензуса о историјским питањима међу шпанским партијама на основу наратива о забору и антитоталитаризму, али таква ситуација није била дугог века, те су се мнемонички сукоби убрзо и обновили.³⁹⁴ У Србији међустраничног консензуса о прошлости није било, али се антитоталитаризам учврстио као водећи аспект нове мнемоничке политике. У току превласти заборава он је служио углавном за маргинализовање партизанске ратне победе и делегитимизацију социјалистичке епохе, а у време преваге памћења од 2004. допринео је томе да се четници све чешће прикажу као „идеални преци“ савремене демократске Србије. Овакав развој показао је да заборав у првој деценији XXI века више није могао опстати као доминантни наратив ни у Србији ни у Шпанији. Нове политике памћења замениле су заборав већ од 2004. године, и то најпре путем усвајања посебних закона сећања (*memory laws*).

³⁹¹ Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 147.

³⁹² Cortes Generales, *Boletín Oficial de las Cortes Generales (BOCG)*, Congreso de los Diputados (CD), serie D, núm. 448, 29.11.2002, р. 14; Према историчару Сантосу Хулији, овако широка формулација би се могла тумачити и као истовремена осуда анархистичких побуна 1932. и 1934. године, социјалистичке и каталонске побуне из 1934. године, као и војних побуна из 1932. и 1936. године; Juliá Díaz, *Elogio de Historia*, 160.

³⁹³ Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 11-29.

³⁹⁴ Чак и пре промене власти и званичне политике памћења 2004. године, и власт и опозиција су наизглед одустале од принципа поменуте резолуције. Аснарова влада наставила је да подржава ексхумирање и репатријацију тела шпанских бораца *Плаве дивизије* који су ратовали на страни нацистичке Немачке на Источном фронту, издвајала је додатна средства за рад Фондације „Франсиско Франко“, док је државна помоћ за ексхумацију жртава франкизма и даље изостајала. У таквој атмосфери опозиционе партије поново су започеле са подношењем нацрта резолуција, овога пута у вези са поништењем пресуда франкистичких преких судова (PCOE); Juliá Díaz, *Elogio de Historia*, 162-163.

Закони сећања – кулминација репарационе политике

Општи оквир

Усвајање нових и измена постојећих законских решења, као и успостављање нових и реконцептуализација некадашњих комеморација представљали су само део ширих европских и глобалних процеса који су подразумевали коришћење специфичних правних средстава, резолуција и закона ради санкционисања одређених тумачења прошлости. Правне мере сличне садржине, нарочито оне казнене природе, користиле су се и пре 1980-их година, било ради елиминисања утицаја и поновног буђења екстремистичких идеологија (фашизам, нацизам) или ради одржавања државно санкционисаног погледа на недавну историју и сузбијања активности политичких противника. Међутим, током 1980-их и 1990-их година, а нарочито у првим годинама XXI века, дошло је до појаве првих закона сећања (*memory laws*) и њиховог све већег ширења, махом на простору Европе. Први такви закони односили су се на забрану негирања Холокауста и усвојени су у Западној Немачкој (1985), Израелу (1986) и Француској (1990), након чега су слични прописи почели да се усвајају и у другим земљама. Ови закони су представљали још један показатељ релевантности дискурса људских права, суочавања са насилном прошлошћу и принципа транзиционе правде. Међутим, већ од 90-их година такви закони су почели да се користе и изван контекста Холокауста, те су државе настојале да путем таквих прописа законски санкционишу нове доминантне наративне оквири о Другом светском рату и другим потенцијално контроверзним историјским периодима. Са усвајањем закона сећања на простору централне и источне Европе, а нарочито у време њиховог пута у ЕУ, све више је јачала свест и о злоупотреби оваквих закона. Нови прописи у тим земљама (Мађарска, Пољска, Украјина, Литванија), инспирисани антитоталитарним наративом, фокусирали су се примарно на осуду комунистичке прошлости и злочина тих режима, што је пружало могућност за игнорисање и јавну рехабилитацију нацистичких сарадника и злочина, као и за потенцијално ограничавање слободе говора и научног истраживања. У посткомунистичкој Русији је, пак, нова законска регулатива послужила за учвршћивање наратива о Другом светском рату као херојској борби руског народа против нацизма, што је опет сужавало простор за дискусију о стаљинистичкој репресији. Тиме су заиста закони сећања постали прави паневропски феномен раног XXI века.³⁹⁵

Такви глобални и транснационални феномени нису заобишли ни Србију ни Шпанију. Заједничко за ове две државе је то што су закони сећања почели у највећој мери да се усвајају након промене власти – у Србији 2000. и у Шпанији 2004. године. Управо су политичке промене биле тај неопходни окидач који је допринео трансформацији доминатног наративног оквира и омогућио доношење нових законских прописа у вези са прошлошћу. Иако су поменути глобални процеси у вези са развојем културе сећања на трауматичне историјске периоде имали утицаја на интерпретације прошлости у Србији и Шпанији, ипак је смена власти била од пресудног значаја, чиме је дала могућност странкама новог режима да сопствена виђења историје преточе у конкретне политике памћења. Међутим, нове власти су у обе државе биле крхке, било због разнородне владајуће коалиције (ДОС у Србији) или услед непостојања јасне парламентарне већине (Шпанија од 2004. године, као и Коштуничина мањинска влада у Србији), што их је усмерило ка тражењу шире подршке и покушају да успоставе консензус око прошлости са опозицијом. Додатна разлика је била у избору и усвајању конкретних закона сећања. Сапатерова

³⁹⁵ Elazar Barkan, Ariella Lang, "Mapping Memory Laws", *Memory Laws and Historical Justice*, 1-11; Nikolay Koposov, *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 1-24.

влада се од почетка определила са усвајање једног свеобухватног закона о историјском памћењу који би покрио широк спектар питања – регулисање ексхумација, још увек важеће пресуде франкистичких преких судова, проширивање постојећих и увођење нових материјалних репарација, пренамена и уклањање франкистичких симбола, спомен-плоча и меморијала из јавног простора (са посебним акцентом на *Долини палих*). Извршне власти у Србији су од 2004. прибегле усвајању већег броја закона који би решавали конкретна питања попут изједначавања статуса и права партизанских и четничких бораца и њихових потомака, затим законског регулисања правне рехабилитације осуђених и убијених лица у послератним процесима, као и реституције имовине.

Изузев разлике у стратегији (један свеобухватни закон насупрот већем броју прописа за појединачна питања), супротности између примера Србије и Шпаније су се испољавале и у случају узрока преласка са политике заборава на активну политику памћења. Док је у Шпанији 2004. дошло до много дубљих идеолошких и политичких промена, у Србији је у исто време заокрет на пољу сећања био условљен понајвише променом односа моћи на политичкој сцени која је постајала све више фрагментирана. Те промене у Шпанији биле су део ширег феномена унутар западноевропске левнице до које је дошло у периоду уочи и по окончању Хладног рата – окретање од социјалдемократије ка „новој левици“. Таква еволуција је подразумевала прелаз од оног што су раније биле кључне левичарске вредности - редистрибуција капитала, држава благостања и радничка права – ка новим питањима попут геј права, заштите животне средине и мултикултурализма. Пре ПСОЕ, најистакнутији примери таквог заокрета су били британска Лабуристичка партија и Социјалдемократска партија Немачке. У Шпанији су нове политике које је Социјалистичка партија почела да имплементира након 2004. представљале најрадикалнију трансформацију друштвено-политичког поретка још од краја транзиције. Међу њима су се издвајала залагања за истополне бракове, једнакост полова у органима извршне власти и на радном месту, проширивање права аутономних заједница, амнестије за илегалне имигранте и проширивање обима симболичких и материјалних репарација за жртве Грађанског рата.³⁹⁶

У случају Србије, политике памћења су се донекле измениле након убиства премијера Ђинђића 2003. и каснијег избора Војислава Коштунице за председника владе 2004. године. У питању је била мањинска влада коју су чиниле странке ДСС, Г17+, СПО и Нова Србија, уз мањинску подршку коју је пружао СПС. Кључну одлуку у овом заокрету ка памћењу имао је СПО у већој мери, као странка која се још од раних 1990-их залагала за афирмацију деловања и политике ЈВуО, али и ДСС у мањој мери. Промена односа према прошлости подразумевала је отвореније прихватање четничког наслеђа и све интензивније представљање равногораца као „идеалних предака“ – чврстих поборника парламентарне уставне монархије и антифашистичких бораца који су се борили против нацифашизма и напослетку завршили као губитници трагичног братоубилачког рата и жртве сурове комунистичке репресије.³⁹⁷ Са друге стране, иако је наратив о четницима као „идеалним прецима“ од тада преузео примат, дискурс заборава ипак није потпуно потиснут, пре свега захваљујући одржању наратива о националном помирењу и чињенице да уклоњени комунистички симболи из јавног простора нису замењени четничким, већ оним „подобнијим“ из ранијих периода српске историје. Уз то, заборав и формална

³⁹⁶ Omar G. Encarnación, “Spain’s New Left Turn: Society Driven or Party Instigated?”, *South European Society and Politics*, vol. 14, no. 4, 2009, 399-400; Иако поједини други аутори не говоре експлицитно о „другој транзицији“ у Шпанији, ипак се слажу са мишљењем да је Пакт заборава по први пут престао да буде званична политика према прошлости већ од првих месеци Сапатеровог доласка на власт; Georgina Blakeley, “Digging up Spain’s past: consequences of truth and reconciliation“, *Democratization*, vol. 12, no. 1, 2005, 44-59; Madeleine Davis, “Is Spain Recovering its Memory? Breaking the Pacto del Olvido“, *Human Rights Quarterly*, vol. 27, no. 3, 2005, 858-880.

³⁹⁷ Đureinović, *The Politics of Memory*, 13-14.

приврженост (пан)европском антифашизму и даље су били за Демократску странку неизоставни део сопственог виђења историје, те је наратив ДС-а у извесном смислу постао конкуретан владином у периоду кохабитације (2004-2007).³⁹⁸ Тиме су се промене односа моћи и постојање разнородних представа о прошлости на политичкој сцени Србије и Шпаније испољиле у пуном виду баш у процесу усвајања закона сећања.

Усвајање закона сећања

Избор нових влада у Мадриду и Београду 2004. одликовао се важном заједничком карактеристиком – у обе администрације постојала је изражена политичка воља да се донесу специфични закони који се тичу прошлости, на чему је почело да се ради већ у првих годину дана. Сапатов кабинет се определио за писање нацрта једног закона који би третирао низ питања у вези са Грађанским ратом и његовим наслеђем, док је Коштунићина влада међу таквим мерама одлучила да скупштини најпре упути предлог измена Закона о правима бораца. Међутим, процес измене старих и доношење нових прописа текао је на сасвим различит начин. Влада у Београду је у знатно бржем року завршила рад на изради измена *Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица* ради изједначавања права партизанских и четничких бораца, те су посланици Скупштине Србије о њима расправљали између 15. и 21. децембра 2004.³⁹⁹ Са друге стране, у Шпанији је извршна власт у септембру 2004. одлучила да формира посебну *Међуминистарску комисију за испитивање ситуације жртава Грађанског рата и франкизма*, на чијем је челу изабрана прва потпредседница владе Марија Тереса Фернандес де ла Вега (María Teresa Fernández de la Vega).⁴⁰⁰ Рад ове комисије трајао је скоро две године и завршен је 28. јула 2006. усвајањем два посебна извештаја и израдом нацрта закона о историјском памћењу. Први извештај носио је назив *Општи извештај о ситуацији жртава Грађанског рата и диктатуре*, док се други бавио стањем архива и грађе из ратног и поратног периода.⁴⁰¹ Они су требали да пруже преглед досадашњих прописа и праксе регулисања различитих права и питања, као и да послуже као смернице посланицима током парламентарне расправе. Попут рада Међуминистарске комисије, скупштинска дебата се такође одликовала дугим трајањем, непрекидним споровима и одлагањима, немогућношћу обезбеђивања натполовичног броја посланика неопходног за усвајање закона. Напослетку, закон је усвојен тек децембра 2007. године.

³⁹⁸ Кохабитација је наступила након што је у јуну 2004. за председника Србије изабран Борис Тадић, вођа Демократске странке. Кохабитација је трајала све до формирање друге владе Војислава Коштунице 2007. године, чију су окосницу чиниле ДС и ДСС – прим. Д. М.

³⁹⁹ Упркос овим изменама које су напослетку усвојене, постојао је и савезни закон о овом питању из маја 1998. и који је формално остао на снази све до распада Државне заједнице Србија и Црна Гора 2006. године. Тим законом су борачка права била призната само члановима партизанског покрета и њиховим породицама; Закон о основним правима бораца, војних инвалида и породица палих бораца, *Службени лист СРЈ*, бр. 24/1998

⁴⁰⁰ Комисији је стављено у задатак да испита какав статус су имале оне особе које су због својих демократских уверења и залагања биле жртве у току Грађанског рата, диктатуре и периода транзиције, који видови репарација су до тада били у примени и у ком обиму, као и да предложи усвајање додатних механизма (правних или других) ради постизања пуног моралног признања и права за поменуте жртве; Real Decreto 1891/2004, de 10 de septiembre, por el que se crea la Comisión Interministerial para el estudio de la situación de las víctimas de la guerra civil y del franquismo, *BOE*, núm. 227, de 20/9/2004

⁴⁰¹ Comisión Interministerial, *Informe general sobre la situación de las víctimas de la guerra civil y la dictadura*, 28.7.2006, <https://www.parlament.cat/document/intrade/189240>, datum pristupa 20.3.2024; Comisión Interministerial, *Informe sobre archivos*, 28.7.2006, <https://todoslosnombres.org/wp-content/uploads/2022/01/Informe-sobre-Archivos-de-la-Comision-Interministerial-para-el-estudio-de-la-situacion-de-las-victimas-de-la-Guerra-Civil-y-del-Franquismo.pdf>, datum pristupa 20.3.2024.

Читав процес усвајања ових закона сећања одликовао се тиме што је влада показала изразиту законодавну и мнемоничку иницијативу, чиме је настојала да додатно институционализује нове доминантне наративе о рату. Уз то, нове владе у обе земље су тежиле да коначно делегитимизују остатке некадашњих хегемоних дискурса који су били преовлађујући пре 2000. у Србији, односно пре 2004. у Шпанији. Стога, читав процес доношења нових правних аката у вези са историјским питањима је представљао полигон за борбу између некадашње и актуелне политике сећања и њихових истакнутих носилаца. Извршна власт је промовисала законска решења и одлучно бранила сопствене мнемоничке позиције. У случају Србије радило се о изједначавању бораца два покрета који су сматрани подједнако антифашистичким, док су мадридске власти намераваале да унапреде старе и уведу нове мере симболичких и материјалних репарација намењених жртвама франкизма. Администрација ПСОЕ и коалициони кабинет предвођен ДСС-ом су притом показали одређени ниво флексибилности и спремности да у дијалогу са делом опозиције дођу до нових компромисних решења.

Скупштинска расправа се 2004. у Србији повела у неколико праваца – СПО и СРС су питање четништва повезале са питањима природе српског национализма и дешавања из ратова 1990-их, док су између посланика СПО и СПС избиле несугласице око античетничких текстова Вука Драшковића из 1974. године и око тога ко се и од када залагао за истинско национално помирење. Уз то, на почетку расправе је посланик Никола Јовановић из редова СПО као главни мотив измена закона навео жељу за изједначавањем права два антифашистичка покрета отпора и њихових породица, чиме би се допринело међусрпском помирењу. Овакав наратив подржале су остале странке власти, као и посланичке групе ДС и СРС.⁴⁰² Измене *Закона о правима бораца* су напослетку усвојене, те је ветеранима ЈВуО признат статус борца, а њиховим породицама и њима је дата могућност да остваре борацка права и пензије. Изменама су ова права омогућена за оне који су били припадници четничког покрета између 17. априла 1941. и 15. маја 1945. године, али је као званичан назив рата ипак остао термин усвојен још у време социјалистичке Југославије, те су, парадоксално, четнички ветерани означени као „борци НОР-а“. Додатно, као пандан постојећој *Партизанској споменици 1941* установљена је и *Равногорска споменица 1941*.⁴⁰³ Ипак, за разлику од стања у Шпанији, ове нове одредбе су првенствено имале карактер симболичких репарација. Додатно, још на почетку расправе о изменама закона било је очигледно да предлагачи промена нису довољно узели у обзир питања ратне колаборације и злочина против цивилног становништва као потенцијалне критеријуме за одбијање нових захтева или ревизију постојећих одлука о утврђивању статуса антифашистичког борца.⁴⁰⁴

Са друге стране, процес доношења једног сасвим новог закона у Шпанији је био знатно дужи, одликовао се вишегодишњим и исцрпљујућим парламентарним расправама, док су и лични мотиви самог председника владе за одавањем почasti жртвама Франковог режима представљали још један важан фактор. Испрва, питање односа према историји и усвајање нових мера транзиционе правде у Шпанији није било међу главним приоритетима партија левице у кампањи у сусрет изборима, одржаним 14. марта 2004. године. У својим предизборним програмима су се и ПСОЕ и ИУ у само једној реченици осврнули на питања „повратка историјског сећања“, залажући се за проширивање мера зарад изласка у сусрет захтевима жртава и цивилног

⁴⁰² Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa sedme sednice drugog redovnog zasedanja*, 15.12.2004, vid. izlaganja Nikole Jovanovića iz SPO, Ivice Dačića iz SPS, Tomislava Nikolića iz SRS i Dušana Petrovića iz DS, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6171?tagId=59129>, datum pristupa 20.3.2024; Đureinović, *The Politics of Memory*, 71.

⁴⁰³ Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица, *Службени гласник РС*, бр. 137/2004

⁴⁰⁴ Đureinović, *The Politics of Memory*, 133.

друштва.⁴⁰⁵ Међутим, то се убрзо променило по избору владе коју је предводио Сапатеро. Нови премијер је имао и додатни мотив за лично ангажовање на пољу политике сећања. Сапатеров деда по оцу, Хуан Родригес Лосано (Juan Rodríguez Lozano), био је капетан шпанске војске у време избијања Грађанског рата, а погубљен је од стране побуњеничких трупа у близини Леона у августу 1936. због одбијања да се придружи њиховим редовима. У каснијем разговору са новинарима Марком Каламајем и Алдом Гарсијом, Сапатеро је истакао да је наслеђе његовог деде имало велику важност за обликовање његових политичких уверења. Тада је навео да је погубљење његовог деде оставило важан идентитетски печат на његовој породици и снажну потребу да га једног дана рехабилитују и докажу да није био „издајник отаџбине“, док је у исто време подвукао значај тестаментa Родригеса Лосана, у коме је пред смрт тражио опроштај за оне који су га погубили и „безграничну жељу за миром“.⁴⁰⁶ Касније, при формулисању првог нацрта закона у јулу 2006. владини званичници су показали да су ипак направили јасну дистинкцију између намере за обезштећењем жртава и законског санкционисања интерпретација историје.⁴⁰⁷ Тиме је и званично у скупштинску процедуру ушао нацрт *Закона којим се признају и проширују права и уводе мере у корист особа које су биле жртве прогона или насиља током Грађанског рата и Диктатуре*, који је у широј јавности постао познат под једноставнијим именом – *Закон о историјском памћењу*.

При артикулацији доминантног наратива београдске и мадридске власти користиле различите приступе, који су пак проистицали из њиховог специфичног разумевања историје. У Србији је тако доминирало питање бораца кроз које се законски учвршћивало схватање о постојању два српска антифашистичка покрета у рату. Насупрот томе, у Шпанији су жртве истакнуте у првом плану као кључна категорија којој је потребна законска заштита. Принцип изједначавања, какав је превладао у Србији у истом периоду, није било могуће применити у Шпанији. Особе и организације које су претрпеле репресију од стране републиканских снага нису биле предмет нових законских одредби јер се полазило од схватања да им је франкистички режим током свог постојања обезбедио завидан степен репарација и симболичког признања, док је даља разрада права за жртве франкизма у време Сапатерове владе била истовремено одраз осуде франкистичког система као недвосмислено репресивног и важан отклон од политике заборавља.

Главни изазов новој политици сећања долазио је управо од оних партија које су биле кључни стубови некадашњег мнемоничког режима – СПС и ПП. Имајући у виду да је СПС обезбеђивао мањинску подршку Коштуничиној коалиционој влади, могућност српских социјалиста да утичу на формулацију закона је била знатно већа него у случају шпанске опозиције. СПС се током скупштинске дебате званично представила као баштиник вредности НОБ-а и партизанских снага као јединих антифашиста, али је председник ове посланичке групе Ивица Дачић понудио нешто другачије разлоге одбијања измена закона. Наиме, он је поздравио четнике који су се борили

⁴⁰⁵ Izquierda Unida, *Programa electoral de Izquierda Unida – Elecciones generales del 14 de marzo de 2004* (Madrid, 2004) 57, <https://izquierdaunida.org/wp-content/uploads/2020/11/PROGRAMA-ELECTORAL-IU-GENERALES-2004.pdf>, datum pristupa 20.3.2024; Partido Socialista Obrero Español, *Programa Electoral - Elecciones Generales 2004* (Madrid, 2004), 201, <https://www.psoe.es/media-content/2015/03/Programa-Electoral-Generales-2004.pdf>, datum pristupa 20.3.2024.

⁴⁰⁶ Marco Calamai, Aldo Garzia, *Zapatero: El mundo de los ciudadanos* (Barcelona: Península, 2006), 37-38.

⁴⁰⁷ На конференцији за штампу 28. јула 2006. потпредседница владе Фернандес де ла Вега је истакла да циљ нових мера није био у томе „да се поново пише историја“ јер „влада не пишу историју и [...] задатак је историчара да пишу историју, док је задатак владе да понуди правни оквир оним грађанима који сматрају да су им била ускраћена грађанска права“; La Moncloa, *Conferencia de prensa de la Vicepresidencia primera y Portavoz del Gobierno, y del Vicepresidente segundo, después de la reunión del Consejo de Ministros*, 28.7.2006, <https://www.lamoncloa.gob.es/consejodeministros/ruedas/Paginas/2006/RuedaConsejo280706.aspx>, datum pristupa 20.3.2004.

против окупатора, али је истакао и да је у редовима ЈВуО било и доста колаборациониста, те да би усвајање законских измена и њима дало статус бораца против фашизма.⁴⁰⁸ Иако је СПС до краја расправе о закону била одлучно против изједначавања статуса ветерана, уз повремене опаске о могућности ускраћивања подршке влади, коалиција је ипак сачувана тако што је социјалистима омогућен знатан утицај на саму примену Закона о борцима. Према амандману социјалиста, у члану 16 овог закона предвиђено је да коначну реч о свим поднетим захтевима за статус борца са месечним примањима одлучује посебна комисија која се састоји од четири припадника која бира Народна скупштина и три припадника СУБНОР Србије. Уз то, додатна ограничења су уведена посебном Уредбом Владе Србије о начину остваривања права припадника четничког покрета у области борацко-инвалидске заштите из јуна 2005. године. Уредбом је подробније дефинисан процес аплицирања четничких ветерана за статус борца, остваривање права која из тога произилазе, као и добијања Равногорске споменице. Својство борца НОР-а, које се сада односило подједнако на партизанске и ројалистичке ветеране, могло се према Уредби доказати само писаним доказом који би потврдио непрекидно учешће у покрету отпора од дана ступања у војну службу до формалног краја рата (15. мај 1945). У случају недостатка писаног доказа, прихватала се једино изјава „квалификованих сведока“ којима је већ утврђен статус борца, који су са апликантом служили у истој јединици или на истој територији.⁴⁰⁹ Укратко, једино су партизански ветерани са већ утврђеним статусом борца испуњавали услове за „квалификованог сведока“ у процесу у коме су потенцијални четнички ветерани могли да остваре законска права. Поред тога, СУБНОР је активно бојкотовао цео процес, као и чланство у комисији предвиђеној законом, оштро се противећи квалификовању четничких бораца као антифашиста. Све је то напослетку резултирало тиме да, након што је процес пријаве завршен 31. јула 2007. године, ниједан четнички ветеран није добио статус борца.⁴¹⁰

Попут социјалиста у Србији, Народна странка у Шпанији такође није одустала од својих ранијих ставова. ПП је од почетка била оштро против оваквог нацрта закона, те су њихови посланици поново истакли приврженост Пакту заборавља наводима да се тиме „отварају старе ране и сукоби из прошлости“, док су као највећу вредност истакли националну слогу из периода транзиције, као и заједнички рад свих странака на резолуцији Уставне комисије Конгреса из новембра 2002. године.⁴¹¹ У току само законске дебате у Конгресу су посланици ПП добили прилику да додатно образложе своје разумевање закона. Посланик ПП Мануел Атенсија (Manuel Atencia Robledo) је упорно истицао да нема ништа против проширивања материјалних репарација за жртве, али да се противи покушају ПСОЕ да законски наметне једно парцијално, једнострано и реваншистичко тумачење комплексних историјских догађаја. Затим, поновио је да су за ПП кључне речи „национално помирење, слога и Устав“, а не „сећање“, као и да Друга република за њихову посланичку групу никад неће представљати правог претходника актуелног демократског

⁴⁰⁸ Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa sedme sednice drugog redovnog zasedanja*, 15.12.2004

⁴⁰⁹ Уредба о начину остваривања права припадника Југословенске војске у отаџбини и Равногорског покрета у области борацко-инвалидске заштите, *Службени гласник РС*, бр. 51/2005

⁴¹⁰ Đureinović, *The Politics of Memory*, 133-134; На крају је и Уставни суд Србије 2012. ставио Уредбу ван снаге прогласивши је неуставном због тога што је утврђено да су питања из Уредбе спадала у надлежност законодавне, а не извршне гране власти. Тиме је евентуалним равногорским борцима, упркос томе што нико од њих до тада није успео да оствари права, ускраћено право на борацки додатак, личну инвалиднину, додатак за негу и помоћ, ортопедски додатак, право на бањско и климатско лечење о трошку државе и право на ортопедска помагала, док им је једино признато право на пензију, професионалну рехабилитацију и добијање Равногорске споменице; Одлука Уставног суда Србије бр. IV-282/2005, *Службени гласник РС*, бр. 103/2012; M. D. Milikić, B. Cvejić, „Ravnogorci se nisu borili za slobodu“, *Danas*, 29/30.9.2012.

⁴¹¹ “Un proyecto de ley que no satisface a nadie”, *El Mundo*, 28.7.2006; “Las asociaciones de represaliados, el PP, IU y ERC critican la propuesta del Gobierno”, *El País*, 29.7.2006.

система.⁴¹² Напоследку је поменуо да је Сапатеро новим мерама суштински издао политику националног помирења коју су брижљиво чували сви дотадашњи премијери – Суарес, Гонсалес и Аснар – чиме је наводно по први пут извршна власт одабрала прошлост уместо будућности и поновни ризик од избијања друштвених сукоба насупрот националном јединству. Такав став подвукли су и бивши премијер Аснар у децембру 2007. године, некадашњи лидер Народног савеза Мануел Фрага, као и актуелни председник ПП-а Маријано Рахој у својим мемоарима из 2011. године.⁴¹³ Заузимањем изразито дефанзивне и у великој мери бескомпромисне позиције, Народна странка је остала готово усамљена у противљењу Закону о историјском памћењу.⁴¹⁴ Извесну флексибилност ПП је показала тиме што је при заседању Конгреса 31. октобра 2007. гласала само за поједине одредбе Закона са којима се слагала, али не и за правни акт у целини. Тако су, у складу са ранијим најавама, народњаци гласали за чланове Закона који су предвиђали исплаћивање пензија за особе које су остале сирочад током рата, затим за нове издатке за политичке затворенике франкизма, одавање моралног признања жртвама које су се бориле за демократију између 1968. и 1977. године, као и за деполитизацију и забрану политичких скупова у Долини палих.⁴¹⁵

У таквом обрачуна нових и старих политика сећања отварао се простор да остатак опозиције јасније исказе сопствено виђење националне историје и да евентуално наметне одређене законске одредбе које су њима биле од велике важности. Представници некадашњих и тренутних власти су се најпре позиционирали у улози *мнемоничких ратника*, али су владини званичници били приморани да заузму нешто флексибилнији став и да придобију подршку тог дела опозиције уколико су желели да њихови законски предлози буду усвојени у скупштини. Такве околности неминовно су упућивале власт и бројне партије ван владе на сарадњу и такви договори су напоследку омогућили да поменути закони сећања добију потребну већину гласова посланика у парламенту.

Ток самих контаката и преговора власти са опозицијом био је сасвим другачији у Београду и Мадриду. Мањинској влади у Србији није било тешко да придобије гласове ДС и СРС за подршку приликом изједначавања статуса партизанских и равногорских бораца, пре свега због чињенице да су ове две странке још од свог оснивања посматрале оба ратна покрета као антифашистичка. Демократе и радикали гласали су за законске измене користећи сличну аргументацију – потребу да дође до помирења у српском народу и окончања вишедеценијских подела.⁴¹⁶ Са друге стране, Сапатерова администрација се још тренутка објаве нацрта закона

⁴¹² Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 222, 14.12.2006, p. 11259-11262, 11270-11271.

⁴¹³ “Aznar dice que la Ley de Memoria Histórica es un “grave error” que elimina el “pacto” de la transición democrática”, *Europa Press*, 11.12.2007, <https://www.europapress.es/nacional/noticia-aznar-dice-ley-memoria-historica-grave-error-elimina-pacto-transicion-democratica-20071211145314.html>, datum pristupa 20.3.2024; “Fraga critica la Ley de la Memoria y Educación para la Ciudadanía y dice que ‘se están dando pasos peligrosísimos’”, *Europa Press*, 19.10.2007, <https://www.europapress.es/nacional/noticia-fraga-critica-ley-memoria-educacion-ciudadania-dice-estan-dando-pasos-peligrososimos-20071019161836.html>, datum pristupa 20.3.2024; Mariano Rajoy, *En confianza: Mi vida y mi proyecto de cambio para España* (Barcelona: Planeta, 2011), 226-230.

⁴¹⁴ Једина опозициона странка која је, поред ПП, наставила да се противи Закону била је индипендистичка *Републиканска левица Каталоније* (*Esquerra Republicana de Catalunya* – ERC). Каталонски левичари нису подржали нацрт Закона због тога што, по њиховом виђењу, није ишао довољно далеко у демотирању франкистичког наслеђа и што није укинуо пресуде франкистичких судова и ставио ван снаге Закон о амнестији. Позицију ЕРЦ детаљно је образложио посланик Жоан Тарда и Кома (Joan Tardà i Coma) на седници Конгреса приликом усвајања Закона 31. октобра 2007. године; Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 296, 31.10.2007, p. 14620-14623.

⁴¹⁵ *Isto*, p. 14644-14648.

⁴¹⁶ „Изједначавање права партизана и четника“, *Radio Slobodna Evropa*, 15.12.2004, <https://www.slobodnaevropa.org/a/834430.html>, datum pristupa 20.3.2024; Ипак, знатне разлике је било у самом приступу. Посланици ДС су национално помирење сматрали подједнако и српском и европском пожељном

суочила са оштрим противљењем опозиције – Уједињене левице (ИУ) и регионалистичких странака из Баскије (ПНВ) и Каталоније (ЦИУ). У јулу 2006. деловало је да нико осим ПСОЕ није био задовољан предлогом закона. ИУ, независистичка *Републиканска левица Каталоније* (*Esquerra Republicana de Catalunya* – ERC) и највећи део удружења жртава и невладиних организација протестовали су због неукидања Закона о амнестији из 1977. године, изостанка декларације о укидању пресуда донетих на франкистичким политичким суђењима по кратком поступку, затим због одбијања владе да спроведе ексхумације масовних гробница и одлуке да такав посао препусти удружењима (додуше, уз субвенције државе и локалних власти).⁴¹⁷ Размиоилажења власти и опозиције, првенствено између ПСОЕ и ИУ, довела су до озбиљних кашњења при усвајању Закона о историјском памћењу. Тек у октобру 2007. постигнут је напредак у преговорима са ИУ и ЦИУ, чиме је коначно обезбеђена подршка њихових посланика. Прихваћен је захтев ИУ да се у уводном делу јасно осуди франкизам као режим успостављен након државног удара против легитимних власти Друге републике, да се пресуде франкистичких судова означе као нелегитимне и неправедне, да се осуђенима олакша поступак за добијање сертификата о томе да су били жртве тих процеса, иако саме пресуде тиме нису званично укинуте и њихови правни ефекти нису суштински поништени. Са друге стране, договор са умерено десничарском ЦИУ је склопљен знатно лакше. Наиме, ЦИУ је настојала да се у тексту закона у коме се помињу категорије жртава додају и особе које су страдале због својих „верских убеђења“ и да се пресуде против њих, донетих од стране „народних судова“ различитих врста на републиканској територији, такође прогласе за неправедне и нелегитимне.⁴¹⁸

Напослетку, предлог Закона је прихваћен 31. октобра у Конгресу посланика, 10. децембра у Сенату, а званично је проглашен 26. децембра 2007. године.⁴¹⁹ Закон о историјском памћењу је регулисао четири врсте области – предвидео је увођење нових и повећање старих мера материјалне репарације за различите категорије жртава Грађанског рата и диктатуре, дефинисао је кораке за лоцирање масовних гробница и ексхумацију и идентификацију тела, прописао је уклањање са јавних површина и зграда оних симбола који глорификују Грађански рат (првенствено франкистичких), док је регулисао и питање очувања и доступности приватних и јавних архива који су поседовали грађу у вези са Грађанским ратом.⁴²⁰ Када је у питању било уклањање франкистичких симбола и споменика из јавног простора и са зграда државних институција, проблем прецизног дефинисања симбола које је требало уклонити се појавио још током самог процеса усвајања Закона. У оригиналном нацрту закона из јула 2006. било је предвиђено уклањање свих јавних симбола, имена улица и споменика који славе само једну страну из Грађанског рата. Међутим, због могућности да такво решење отвори простор за брисање симбола којима се одаје почаст Републици или онима који су се борили за демократију,

вредношћу. За то време су посланици СРС истицали да су Европска унија и присталице евроинтеграција управо они који имају највише користи од подела у народу; Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa sedme sednice drugog redovnog zasedanja*, 15.12.2004, vid. izlaganja Dušana Petrovića iz DS, Aleksandra Vučića i Tomislava Nikolića iz SRS.

⁴¹⁷ “Un proyecto de ley que no satisface a nadie”, *El Mundo*, 28.7.2006; “Las asociaciones de represaliados, el PP, IU y ERC critican la propuesta del Gobierno”, *El País*, 29.7.2006.

⁴¹⁸ Diego López Garrido, “El PSOE anuncia un desbloqueo en la negociación de la Ley de Memoria Histórica”, *El Mundo*, 8.10.2007; Carlos E. Cué, Anabel Díez, “La Ley de Memoria Histórica verá la luz”, *El País*, 9.10.2007; Овим амандманом ЦИУ је хтео да обезбеди законско признање и жртвама масовног антиклерикалног насиља на републиканском подручју током рата, које је било изражено нарочито у Каталонији. – прим. Д. М.

⁴¹⁹ Cortes Generales, *Diario de Sesiones del Senado*, Sesión del Pleno, núm. 140, 10.12.2007, p. 8871-8904; Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura, *BOE*, núm. 310, 27.12.2007.

⁴²⁰ Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, “Amnesty and Reparations”, 221; Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 165-166.

то је ипак измењено међустраничким договорима из октобра 2007. године, када је одлучено да се повуку само симболи који „отворено славе Грађански рат“.⁴²¹ Додатна измена овог дела Закона је омогућена усвајањем амандмана ЦИУ, поднетом на дан усвајања Закона у Конгресу, у коме је предвиђено да се од обавезе уклањања изузимају они симболи на црквеним здањима који имају посебну „уметничко-верску вредност“.⁴²² Напослетку, чланом 15 Закона о историјском памћењу је било предвиђено уклањање франкистичких знамења на фасадама јавних институција (махом оних који садрже фалангистички и франкистички грб са луком и стрелама), споменици Франку и његовим генералима. Израда и доношење Закона тиме су формално окончани, али је дуготрајни процес примене свих одредби тек започет.

Обележавање годишњица као вид симболичких репарација

Измене Закона о борцима о Србији из 2004. и Закон о историјском памћењу у Шпанији из 2007. представљали су најзначајније механизме симболичких репарација који су примењени у првој деценији XXI века. Изузев законских мера, примењени су и други облици симболичких гестова као што је одржавање свечаних церемонија током важних годишњица везаних за рат. Власти су настојале да таквим чином одају признање жртавама и борцима, као и да ублаже друштвене поделе које су проистикале из различитог схватања историје, али је реализација ових механизма била доста изазовна. Такав развој догађаја је био најочигледнији током два јубилеја – у Србији је то било 2005. у време обележавања шест деценија од краја Другог светског рата и победе над фашизмом (9. мај), док је наредне године у Шпанији велики друштвени значај придат 75. годишњици од оснивања Друге републике (14. април).

Мајске церемоније 2005. године у Србији су представљале најбољи пример употребе наратива о два антифашистичка покрета, али је додатну конфузију уносила чињеница да су комеморације различитим снагама из Другог светског рата (партизанима и четницима) обележаване одвојено, уз страначку подвојеност и неуједначене поруке са скупова. Централна прослава Дана победе над фашизмом обележена је 9. маја 2005. у оквиру спомен-комплекса „Сремски фронт“ у Адашевцима код Шида, где је венце свечано положио Зоран Шапи, председник скупштине СЦГ и истакнути функционер ДСС. Истог дана, председник Србије Борис Тадић је отворио изложбу о ослобођењу у Музеју историје Југославије, док је премијер Србије Војислав Коштуница одао почаст полагањем венаца на Споменик пилотима – браниоцима Београда из 1941. године. Док су Шапи и Тадић том приликом упутили поруке уопштене садржине о значају борбе против фашизма и нацизма и неопходности спречавања поновног оживљавања ових идеологија,⁴²³ дотле је Коштуница исказао захвалност „херојима и браниоцима отаџбине, не делећи их по знамењима под којима су бранили своју земљу и давали своје животе“, те је истакао и намеру да „оставимо иза себе несрећу грађанског рата и међусобних подела, одајући дужну пошту свима који су пали у борби против фашизма“.⁴²⁴ За разлику од Тадића и Шапија, Коштуница је на двоструки начин одабрао да отворено исказе приврженост наративу о два антифашистичка покрета и потреби

⁴²¹ Carlos E. Cué, Anabel Díez, “Una decena de cambios clave”, *El País*, 9.10.2007.

⁴²² Carlos E. Cué, “La ley de memoria se aprueba entre aplausos de invitados antifranquistas”, *El País*, 1.11.2007; Овај амандман се односио на важно питање судбине посебних спомен-плоча које су стајале на здањима великог броја цркава. Те спомен-плоче су поименично одавале почаст онима који су у одређеној средини страдали у антиклерикалним прогонима или у борби на страни франкизма. Поред имена, на тим плочама су стајали франкистички грб и натпис „Пали за Бога и отаџбину“, док је списку жртава претходило навођење имена фалангистичког вође Хосеа Антонија Прима де Ривере, у складу са култом личности који је негован током франкизма о њему као кључном симболу националног страдања током рата. – прим. Д. М.

⁴²³ „Почаст жртвама, захвалност браниоцима“, „За праведнији и часнији свет“, *Политика*, 9.5.2005.

⁴²⁴ „Коштуница: Прави историјски избор“, *Политика*, 9.5.2005.

националног помирења. Најпре је одабрао да ода почаст код споменика борцима Краљевине Југославије из Априлског рата 1941. године, уместо ослободиоцима из 1944/45. из редова НОВЈ, односно Југословенске армије. Такође, изостављањем речи „ослободиоци“ и коришћењем термина „браниоци“ се отварао простор за комеморацију и четника и партизана. Са друге стране, годишњи скуп на Равној гори у организацији СПО је по први пут добио институционалну подршку Србије баш у време окупљања 15. маја 2005. године. Прослави на Равној гори по први пут су присуствовала три министра, сви из редова СПО – Вук Драшковић као министар спољних послова СЦГ, Драган Којадиновић као министар културе и Војислав Вукчевић као министар за дијаспору у влади Србије.⁴²⁵ Драшковић је такође навео потребу за националним помирењем и неговањем антифашизма, али их је означио као вредности својствене искључиво четницима тумачењем да је Драгољуб Михаиловић „13. маја позвао на устанак против нацистичко-ушашке немани“, али су његову свенародну борбу омели комунисти и „7. јул, када је Србин убио Србина и када се догодио устанак против устаника“.⁴²⁶

Свечаности из 2005. биле су одраз недовољне дефинисаности званичне политике сећања у Србији, док је непостојање политичке и друштвене сагласности око прошлости довело до тога да су најважнија места сећања претворена у полигон једне партије за исказивање сопствених виђења историје, али и садашњости. Одређена конфузија и жеља да се изађе у сусрет различитим представама о прошлости, некада чак потпуно супротстављеним, одликовала је и деловање владајуће ПСОЕ у Шпанији током дебате о наслеђу Републике. Док су опречни погледи на историју у Србији били једноставно уврштени у програм комеморација и нису резултирали посебним међустраничким расправама, шпанску политичку сцену карактерисале су оштре полемике у парламенту.

Четрнаестог априла 2006. дошло до великих окупљања широм Шпаније, одржаних у част 75 година од проглашења Друге републике.⁴²⁷ Сећање на наслеђе Републике и сукоби око тумачења шпанске историје из периода четврте деценије XX века били су само део шире јавне, политичке и стручне дебате о прошлости која је интензивирана почетком XXI века. Тако је и перцепција периода Републике, налик на тумачења самог Грађанског рата, постала део општег мнемоничког сукоба – за ПП, друге десничарске странке и Римокатоличку цркву Република представљала епоху друштвене нестабилности, антиклерикалног насиља и идеолошког радикализма, док је за део левичарских партија (понајвише ИУ) и странака националиста периферије она била симбол првог истински демократског периода шпанске историје, доба модернизације, друштвеног прогреса и почетка децентрализације државе.⁴²⁸ Управо у време одржавања грађанских окупљања широм земље, Уједињена левица и њен генерални координатор Гаспар Љамасарес (Gaspar Llamazares Trigo) су у парламенту поново покренули питање доношења посебне резолуције о одавању почasti Другој републици и њеним вредностима. Уважавајући позитивне тековине Републике и њено насилно свргавање у Грађанском рату, премијер Сапатеро је условно прихватио захтев, предлажући и истовремени омаж свима који су омогућили демократску

⁴²⁵ Скуп је званично организовао и финансирао Одбор за неговање традиције ослободилачких ратова Србије при Министарству за рад и запошљавање и социјалну политику Републике Србије; „Није Влада, него Одбор“, *Вечерње новости*, 18.5.2005.

⁴²⁶ Вељко Лалић, Милорад Бошњак, „Вук и Дража на Равној гори“, *Вечерње новости*, 16.5.2005; Dejan Vukelić, „Drašković: Veliki dan za našu zemlju“, *Blic*, 16.5.2005; Dragan Todorović, „Boj se bije, bije“, *Vreme*, 19.5.2005.

⁴²⁷ Rafael Méndez, „Milитantes, asociaciones y políticos celebran los tres cuartos de siglo de la II República“, *El País*, 14.4.2006; „Tricolores, flores y homenajes en el 75º aniversario de la II República“, *El Mundo*, 14.4.2006; Од парламентарних странака на овим окупљањима су учествовали само званичници ИУ и ЕРЦ.

⁴²⁸ Eduardo Sotillos Palet, „La II República y la Guerra Civil en el debate político actual“, *Pasado y Memoria*, vol. 6, 2007, 119-127.

транзицију након Франкове смрти.⁴²⁹ Тиме се ПСОЕ донекле приближио ставовима ПП-а, чији су челници стално супротстављали „нестабилну и идеолошки искључиву“ епоху Републике „демократској, примерној и национално јединственој Транзицији“. Овакве понекад контрадикторне позиције биле су и производ жеље социјалиста да се делимично поврати некадашњи „дух слоге из времена транзиције“, али и да се евентуално убеди ПП да подржи напоре владе усмерене ка историјским питањима. Међутим, такви ставови и сувише благе мере којима је прибегавао ПСОЕ у тренуцима заоштравања диспута били су карактеристични за цео процес доношења новог закона о жртвама рата и диктатуре, те су често доводили ПСОЕ у већи сукоб са осталим партијама левице, националистима периферије и цивилним друштвом.⁴³⁰

Ипак, предлог Уједињене левице о Републици је убрзо добио подршку владајуће странке у склопу усвајања *Закона о проглашењу 2006. године као године историјског памћења*. Поменути закон је усвојен у Конгресу 7. јула 2006. и представљао је одраз напора ПСОЕ да ипак заједнички ода почаст и Републици и Транзицији. Стога је закон исказивао захвалност свима који су се током 1930-их и позних 1970-их борили за демократске вредности, док је посебна пажња посвећена оним особама које су због таквих уверења постали жртве репресије током Грађанског рата и франкизма. У преамбули је Република је оцењена као „најнепосреднији претходник“ садашњег демократског система, уз све добре и лоше стране које је та епоха карактерисала, док су Транзиција и Устав из 1978. означени као симболи „слоге и заједништва“ који су допринели успостављању „најстабилнијег демократског периода наше историје“.⁴³¹

Напослетку, симболичке репарације у Шпанији и Србији почетком новог миленијума никако нису биле ограничене само на свечане комеморативне активности и усвајање *закона сећања*. Поред извршне и законодавне, судска власт је такође била активно укључена у токове транзиционе правде, најпре путем вођења процеса рехабилитације у Србији (на основу закона из 2006. године) или судске истраге о државној репресији раног франкизма коју је покренуо судија Гарсон 2008. године у Шпанији. Симболичке репарације и судске иницијативе, као важне механизме транзиционе правде, пратиле су и различите врсте материјалних репарација, чиме се заокруживао скуп мера путем којих је држава показивала промену званичне политике сећања према историји.

Материјалне репарације и питање архива

Репарације материјалног карактера представљале су још један важан механизам путем којег су Шпанија и Србија настојале да пониште или исправе последице конфискације имовине, отпуштања с посла, одузимања држављанства или „националне части“, осуђивања на затворске казне, принудни рад и напослетку погубљења на основу политичких уверења. Имајући у виду разлике у идеологији и политичкој пракси франкистичког и југословенског социјалистичког режима, као и транзиционих и демократских система који су их наследили, јасно је због чега су се и механизми материјалних репарација разликовали у два земљама, било по обиму, карактеру или епохи током које су усвајани. Материјалне репарације су подразумевале не само компензацију за жртве у новцу, роби и имовини, већ и широк спектар услуга и могућности као

⁴²⁹ “El PSOE quiere incluir a las personas que impulsaron la Transición en el homenaje a la II República”, *El Mundo*, 14.4.2006; Anabel Díez, “El PSOE lima la propuesta de IU-ICV sobre los homenajes”, *El País*, 14.4.2006.

⁴³⁰ Pablo Sánchez León, “Rememorar, “revisonar”, redefinir: La guerra española de 1936 en el siglo XXI”, *Rey Desnudo: Revista de Libros*, vol. 6, no. 11, 2017, 136.

⁴³¹ Ley 24/2006, de 7 de julio, sobre declaración del año 2006 como Año de la Memoria Histórica, *BOE*, núm. 162, de 8/7/2006

што су повратак у службу, право на медицинско-социјалну помоћ, правна и ментална саветовалишта, мере позитивне дискриминације при конкурисању за стипендије, повлашћено становање и бројне друге.⁴³² Национални и локални контекст су били примарни при процесу одлучивања о томе које од ових мера би биле најадекватније.

Међу најчешћим видовима материјалних компензација у Шпанији и Србији се могу разликовати две категорије: **новчане репарације** за различите категорије учесника и жртава рата и послератне репресије (уз олакшан приступ социјалним и медицинским услугама), као и **реституција**. Обим и динамика усвајања и примене ових мера знатно су се разликовали у шпанској и српској правној пракси. Када су у питању биле конкретне новчане репарације за учеснике и жртве рата, различити видови ових мера су били присутни у Шпанији током више деценија – почевши од првих година транзиције и демократије, затим уочи и након усвајања Закона о историјском памћењу. У Србији су такви механизми почели да се примењују тек почетком новог миленијума, у склопу општих промена политике сећања од 2000. године. Ипак, мотиви за одобрење компензације у новцу били су прилично слични, те се могу сумирати у два основна – жеље за изједначавањем у правима различитих категорија бораца и жртава са механизмима који су у ауторитарном периоду већ били омогућени за ратне победнике, али и намера власти да се нове мере усвоје у корист оних лица која су претрпела реторзију по окончању рата.

Директне новчане компензације

У контексту обезбеђивања новчаних компензација, шпанске власти су се све до почетка 1990-их руководиле тиме да обезбеде једнакост у правима за све ветеране Грађанског рата, као и за жртве репресије на свим странама. Најпре су у марту 1976. први пут одобрене пензије за ратне инвалиде који су се борили на страни Републике,⁴³³ док је са продубљивањем мера је настављено у време Суаресове владе (1976-1981). Марта 1978. је признато право на пензију особама које су до избијања Грађанског рата већ били припадници републиканских снага јавног реда, док се то право истовремено проширивало и на њихове наследнике.⁴³⁴ Затим су уследили и други прописи – између 1976. и 1979. омогућене су амнестије и повратак на посао за отпуштене службенике локалних администрација и наставнике, признате су републиканске школске дипломе из ратног периода и одобрене су пензије и медицинско-социјална помоћ за удовице и друге потомке особа које су погинуле у рату или су страдале због своје партијске или синдикалне припадности.⁴³⁵ Администрација Фелипеа Гонсалеса је наставила са проширивањем права након 1982. године. Међу најважнијим законима издвајају се они којим се признају године проведене у затвору на основу политичких пресуда као једнаке годинама радног стажа (јун 1984), проширење права на

⁴³² García-Godos, “Reparations”, 196.

⁴³³ Decreto 670/1976, de 5 de marzo, por el que se regulan pensiones a favor de los españoles que habiendo sufrido mutilación a causa de la pasada contienda no puedan integrarse en el Cuerpo de Caballeros Mutilados de Guerra por la Patria, *BOE*, núm. 84, de 7/4/1976

⁴³⁴ Real Decreto-ley 6/1978, de 6 de marzo, por el que se regula la situación de los militares que tomaron parte en la guerra civil, *BOE*, núm. 56, de 7/3/1978; Овај пропис је било неопходно донети јер је, поред других легалних и ванлегалних мера, франкистички Закон о политичкој одговорности из фебруара 1939. омогућавао одузимање права и ретроактивно судско гоњење идеолошких непријатеља за наводна дела почињена и пре избијања Грађанског рата; Rodrigo, *Hasta la raíz*, 177-178.

⁴³⁵ Ley 5/1979, de 18 de septiembre, sobre reconocimiento de pensiones, asistencia médico-farmacéutica y asistencia social en favor de las viudas, hijos y demás familiares de los españoles fallecidos como consecuencia o con ocasión de la pasada guerra civil, *BOE*, núm. 233, de 28/9/1979; Детаљан преглед свих мера материјалних репарација од Франкове смрти до 2007. вид. у: Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 506-512.

пензију и на оне припаднике републиканских снага јавног реда који су у службу ступили након избијања рата (октобар 1984), док су 1986. у војну службу враћени официри који су из ње били избачени због припадности *Демократској војној унији (Unión Militar Democrática)*, тајном продемократском војном удружењу које је основано 1974. године.⁴³⁶

Са друге стране, управо је од те 1986. године започето са постепеним променама, додуше још увек ограниченог обима, које су наговештавале могућу промену наратива, већи фокус на жртве рата и одавање признања њима путем конкретних мера репарација. Кључна промена била је видљива већ у самим преамбулама посебних декрета и закона којима су одобраване репарације. Иако су све до Сапатерове владе такве мере и даље биле ретке, у преамбулама декрета и закона су од средине 80-их све чешће навођене и потребе да се „понуди морална надокнада“ и „ода признање онима који су се борили за слободу“, чега није било у дотадашњем периоду.⁴³⁷ Тако је од 1986. за синдикате омогућен повратак имовине која им је одузета у току рата, јуна 1990. су изменама државног буџета по први пут омогућене новчане компензације за политичке затворенике ратног и послератног периода, а у мају 1993. су одобрене пензије и за део емиграната који су напустили земљу услед рата.⁴³⁸

У Србији до пада Милошевића 2000. оваквих видова новчане компензације није било, што је и било очекивано ако се има у виду приврженост СПС-а партизанском наративу (додуше етнификованом), као и због чињенице да су стари партизанско-четнички сукоби из периода Другог светског рата добили ново значење и симболичко учитавање у оквиру политичких борби током 1990-их година. Међутим, са променама власти у Србији 2000. и у Шпанији 2004. долази до значајног проширивања врсте и обима репарација, у складу са битно измењеним политикама сећања које су омогућавале већу видљивост жртава репресије у новом друштвено-политичком окружењу. Међутим, у погледу материјалних репарација, политичке елите двеју држава приоритет су давале различитим питањима. Док је Шпанија наставила да повећава износ старих репарација, као и да проширује круг лица која су имала права на компензације, у Србији је дат примат реституцији имовине поједницима и верским заједницама, уз ређе примере директних новчаних компензација учесницима рата или жртвама комунизма.

Доласком Сапатера на власт повећане су надокнаде ратним ветеранима и жртвама које су на то већ имале право, било у оквиру Закона о историјском памћењу или додатним прописима донетим мимо њега. Према Општем извештају Међуминистарске комисије из јула 2006. године, за репарације је до 2005. држава издвојила већ 16 милијарди евра, док је Закон о историјском памћењу предвиђао додатних 60 милиона евра у те сврхе.⁴³⁹ Такође, биле су уврштене и нове категорије особа које су могле остварити право на надокнаду. У марту 2005. су најпре одобрене новчане компензације за „децу рата“, ⁴⁴⁰ затим су општим законом из 2007. омогућене репарације за потомке особа које су „бранећи шпанску демократију“ страдале између 1. јануара 1968. и 6.

⁴³⁶ Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, “Amnesty and Reparations”, 209-210.

⁴³⁷ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 421-422; Rafael Escudero Alday, “Road to Impunity: The Absence of Transitional Justice Programs in Spain”, *Human Rights Quarterly*, vol. 36, no. 1, 2014, 136-137.

⁴³⁸ Ley 4/1990, de 29 de junio, de Presupuestos Generales del Estado para 1990, *BOE*, núm. 156, 30.6.1990; Real Decreto 728/1993, de 14 de mayo, por el que se establecen pensiones asistenciales por ancianidad en favor de los emigrantes españoles, *BOE*, núm. 121, de 21/5/1993; Права емигрантске заједнице су додатно проширена седмим додатним чланом Закона о историјском памћењу, када је право на стицање држављанства омогућено за децу и унуке ратних избеглица.

⁴³⁹ Comisión Interministerial, *Informe general*, 57; “Víctimas de la guerra y la dictadura podrán pedir una reparación pública”, *El Mundo*, 28.7.2006.

⁴⁴⁰ Ley 3/2005, de 18 de marzo, por la que se reconoce una prestación económica a los ciudadanos de origen español desplazados al extranjero, durante su minoría de edad, como consecuencia de la Guerra Civil, y que desarrollaron la mayor parte de su vida fuera del territorio nacional, *BOE*, núm. 68, de 21/3/2005

октобра 1977. услед репресије франкистичких власти или екстремно десничарских група повезаних с франкизмом, док су напослетку декретом из 2009. право на финансијску надокнаду добили и хомосексуалци који су претрпели прогон у току франкистичке диктатуре.⁴⁴¹ Када су у питању били раније поменути мотиви за доношење таквих мера, постало је јасно да је еволуција политике памћења у Шпанији ишла ка томе да је потреба за признањем и надокнадом за жртве постепено превладала у друштву и потиснула наратив о изједначавању двеју ратујућих страна, што је било јасно и у изјавама званичника.⁴⁴²

Та два мотива су постојала и код оваквог типа мнемоничких пракси у Србији у новом миленијуму, што је свакако била последица новог преовлађујућег наратива о два ратна антифашистичка покрета, али и специфичне стратегије да се са ауторитарним наслеђем прошлости направи рез управо путем процеса рехабилитација. Изменама Закона о правима бораца 2004. јесу одобрене пензије и други видови помоћи за ветеране ЈВуО и њихове сроднике, али рестриктивност прописа је потпуно онемогућила његову примену. Затим, закони о рехабилитацији који су потом усвојени 2006. и 2011. године предвиђали су и материјалне репарације за рехабилитована лица,⁴⁴³ али је одобравање првих оваквих мера започето тек у јуну 2012. године. Тада је посебна комисија Министарства правде донела прве одлуке о висини накнаде штете за 15 жртава које су рехабилитоване још 2007. године. Радило се махом о особама које су биле заточене на Голом отоку у време обрачуна с присталицама Информбироа у Југославији, а висине одштета су се кретале од 266,000 до два милиона динара.⁴⁴⁴

Праксе омогућавања директних материјалних компензација су тако откриле знатне разлике између ситуације у Шпанији и Србији. Док су Шпанији оне примењиване од првих година транзиције, у потоњим годинама повећавање и постајале доступне за све већи број лица (најпре с мотивом изједначавања зараћених страна у правима, а затим и зарад пружања адекватне компензације жртвама), у Србији је доношење таквих мера постало могуће тек од 2000. године. Чак и тада, такви механизми су били доступни само одређеним категоријама ратних учесника и жртава репресије, уз знатна кашњења у доношењу таквих прописа. То је отворило и питање различитих врста неконзистентности, пропуста и кашњења које су пратиле материјалне репарације. Одређивање тачног износа новчаних репарација за жртве репресије је често било спорно због *ad hoc* одлучивања о висини репарација, знатном одлагању таквих мера, као и нејасним ограничавајућим прописима. Тако су новчане надокнаде за политичке затворенике франкизма из 1990. износиле милион песета за три године проведене у затвору, као и по 200,000 песета за сваке наредне три године заточеништва, док су битна ограничења постављена тиме

⁴⁴¹ Real Decreto 710/2009, de 17 de abril, por el que se desarrollan las previsiones de la Ley 2/2008, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para 2009, en materia de pensiones de Clases Pasivas y de determinadas indemnizaciones sociales, BOE, núm. 105, de 30/4/2009; Детаљније о различитим законским и ванзаконским механизмима који су коришћени за прогон хомосексуалаца током франкизма, што је нарочито интензивирано након 1954. године, вид. у: Abel Díaz, “Los invertidos: homosexualidad(es) y género en el primer franquismo”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 41, 2019, 333-353.

⁴⁴² Приликом представљања нацрта Закона о историјском памћењу у јулу 2006. година, ⁴⁴² Фернандес де ла Вега је истакла да је примарна намера законодавца да се “признају и увећају права оних лица која су искусила прогон и насиље на политичкој, идеолошкој и верској основи”; La Moncloa, *Conferencia de prensa de la Vicepresidencia primera y Portavoz del Gobierno*

⁴⁴³ Законом о рехабилитацији из 2006. године (*Службени гласник РС*, бр. 33/2006) је било предвиђено да се права на накнаду штете и повратак имовине уреде посебим законом. Међутим, Закон о рехабилитацији из 2011. године (*Службени гласник РС*, бр. 92/2011) је ова права знатно проширио, те је омогућена посебна месечна надокнаде и стаж, право на повраћај имовине и обештећење за конфисковану имовину, право на здравствену заштиту и право на рехабилитационо обештећење.

⁴⁴⁴ „Одлуке о одштети за затворенике Голог отока“, *Радио-телевизија Србије*, 9.6.2012, <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/1118608/odluke-o-odsteti-za-zatvorenike-golog-otoka.html>, датум приступа 1.4.2024.

што је исплата омогућена само за лица рођена пре 31. децембра 1925. године и само за особе које су у затвору провеле дуже од три године.⁴⁴⁵ Додатно, када су 2007. омогућене репарације за потомке лица страдалих услед прогона власти и других профранкистичких група између 1968. и 1977. године, намера владе је била у томе да се њихове надокнаде изједначе са давањима за жртве терористичке групе ЕТА, али је у пракси та разлика остала огромна - за жртве франкизма је било опредељено 135,000 евра по особи, за жртве тероризма је висина надокнада била између 500,000 и 750,000 евра.⁴⁴⁶ У Србији равногорским ветеранима и њиховим породицама нису исплаћене пензије и друга давања због рестриктивних прописа приликом аплицирања, као и тиме што је Уставни суд 2012. поништио владину уредбу која је ту материју регулисала још 2005. године. Са друге стране, такође су одлагане исплате за особе које су претрпеле прогон током реторзије након ослобођења и каснијег сукоба са Информбироом, пре свега јер су биле директно повезане са судским процесима рехабилитације. Нејасне формулације о начину накнаде штете из 2006. су прецизиране тек Законом о рехабилитацији 2011. године, док је влада прве такве надокнаде одобрила у јуну 2012. и то само у 15 случајева.

Реституција

Поред директних новчаних надокнада, друга најважнија мера материјалних репарација која се примењивала у Србији и Шпанији била је реституција, односно повратак имовине. Примена овог механизма зависила је од неколико фактора – начина и обима одузимања имовине у првим годинама франкизма и југословенског социјализма, затим важности питања реституције у политичким дебатама око прошлости на прелазу из XX у XXI век, као и финансијским и практичним могућностима државе да спроведе повраћај имовине у што потпунијем обиму.

Када је у питању била сама реституција, у Шпанији је закон о повратку имовине која је била одузета синдикатима усвојен у новембру 1985. и ступио је на снагу у јануару 1986. године, што је био један од првих знакова лагане промене политике ка уважавању жртава и њиховог права на правичну надокнаду. Овај пропис је 1998. био праћен новим законским решењем које је предвиђало повратак имовине политичким партијама, што је пре био производ политичког договора и условљавања баскијске ПНВ за давање подршке Аснаровој влади него што је био знак спремности да се уклоне репресивне последице франкизма. Ова два закона су представљала једине примере реституције у Шпаније, уз упадљив изостанак права на повратак имовине за поједнице.⁴⁴⁷ На другој страни, први прописи о реституцији у Србији су донети још током 1990-их година и више су представљали примере појединачних аката него што су били део неке системске политике.⁴⁴⁸ Тек након 1990-их, али и ступања на снагу нове активније политике

⁴⁴⁵ Према речима владиних званичника и посланика ПСОЕ, рок од најмање три године издржане затворске казне је уведен како би се избегло да компензацију добију неки профранкистички ратни затвореници на републиканској територији (имајући у виду да је Грађански рат трајао краће од три пуне године), док је увођењем старосне границе избегавана могућност да већ амнестирани чланови ЕТА или других терористичких организација из времена позног франкизма и транзиције буду корисници надокнаде; Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 449-450.

⁴⁴⁶ Rafael Escudero Alday, *Memoria histórica y democracia en España: La brecha de la Transición* (México D.F: Distribuciones Fontamara, 2016), 50-53.

⁴⁴⁷ Ley 4/1986, de 8 de enero, de cesión de bienes del Patrimonio Sindical acumulado, *BOE*, núm. 12, de 14/1/1986; Ley 43/1998, de 15 de diciembre, de Restitución o Compensación a los Partidos Políticos de Bienes y Derechos Incautados en aplicación de la normativa sobre responsabilidades políticas del período 1936-1939, *BOE*, núm. 300, de 16/12/1998

⁴⁴⁸ Процес денационализације имовине обухватао је тада сељаци и ситне занатлије којима је конфисковано земљиште и друга имовина због неизвршене обавезе из обавезног откупа (1991), затим је одобрено враћање делова сеоских утрина, пашњака, шума и имовинских заједница (1992), повратак имовине задругама (1996), као и враћање национализованог неизграђеног грађевинског земљишта (2003); Direkcija za restituciju Republike Srbije,

памћења од 2004. године, питање реституције је доспело је у жижу јавности. Тако је 2005. усвојен Закон о пријављивању и евидентирању одузете имовине,⁴⁴⁹ на основу којег је чак 110,400 грађана (оштећених лица или њихових потомака) добило званичне државне потврде о евидентираној одузетој имовини. Ипак, најзначајнији прописи ове врсте су били Закон о враћању имовине црквама и верским заједницама из 2006. године, као и Закон о реституцији из 2011. који је омогућио повратак имовине појединцима.⁴⁵⁰ Основни разлог због којег је приоритет дат реституцији имовине верским заједницама је био једним делом у томе што је друштвено-политички утицај СПЦ знатно порастао након 2000. године у оквирима новог мнемоничког окружења обележеног антикомунизмом, али и због тога што је такву имовину било могуће вратити у натури (имања, шуме, некретнине) без већих финансијских издатака, услед тога што је таква имовина још од одузимања у највећем делу остала у власништву државе.⁴⁵¹

Званични дикурс који је пратио усвајање ових законских прописа о реституцији указивао је на битне сличности које су постојале у оба друштва, што се најбоље могло приметити током парламентарних дебата. По правилу, шпански и српски законодавци су полазили од претпоставке да би поменути закони о реституцији коначно ставили тачку на тај аспект ратног наслеђа, да би се тако понудила адекватна надокнада и омогућило исправљање неправде према жртвама, што би у глобалу знатно допринело превализажењу националних подела наслеђених из ратних сукоба и тиме отворио пут ка помирењу зарад будућности. Тако је у новембру 1985. шпански министар рада и здравства оценио да су мере „моралне и материјалне репарације“ у корист синдиката врло значајне и да би могле допринети да се „коначно регулише питање једне од најтрагичнијих последица Грађанског рата којег сви желимо да заборавимо“. Као и њихови претходници из редова ПСОЕ, исти наратив о помирењу и уклањању конфликтног наслеђа су понудили и владини званичници ПП-а приликом реституције у корист политичких партија, када су те 1998. посланици владајуће странке оценили да се зарад „националне слоге“ приступило реституцији у корист „оних партија које су у одређеном моменту илегално лишене своје имовине“.⁴⁵² У Србији је сличне аргументе истакао потпредседник владе Божидар Ђелић на почетку скупштинске расправе о Закону о реституцији 2011. године, када је напоменуо да Закон „исправља неправду која је учињена пре неколико деценија на идеолошким основама“.⁴⁵³

Ипак, аргументи опозиционих партија које су се противиле овим предлагача разликовали су се од вредности предлагача закона само у формалним стварима, али не и по питању суштине. Током скупштинских расправа и они су показивали приврженост националном помирењу, идеји о неприкосновености приватне својине и осуди њеног грубог нарушавања у ратном и поратном периоду. Тако су посланици Народног савеза 1985. своје аргументе базирали на питањима репрезентативности синдиката који су означени као корисници реституције, док у исто време нису негирали чињеницу да је 1939. синдикална слобода у Шпанији укинута. Посланици ПСОЕ

Konfesionalna restitucija kao deo svojinske tranzicije: studija o trogodišnjoj primeni Zakona o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama 2007-2010 (Beograd, 2010), 78-84.

⁴⁴⁹ Закон о пријављивању и евидентирању одузете имовине, *Службени гласник РС*, бр. 45/2005

⁴⁵⁰ Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама, *Службени гласник РС*, бр. 46/2006; Закон о враћању одузете имовине и обештећењу, *Службени гласник РС*, бр. 72/2011

⁴⁵¹ Karin Rogner Hofmeister, *Remembering Suffering and Resistance: Memory Politics and the Serbian Orthodox Church* (Budapest and New York: CEU Press, 2024), 94-96; 134. седница Владе Републике Србије, 28. април 2006. године, *Предлог закона о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама*, https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/49836/pz_crkve_imovina134a.zip, датум приступа 1.4.2024.

⁴⁵² Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 246, 5.11.1985, p. 10992-10993; Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 200, 26.11.1998, p. 10790.

⁴⁵³ Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa trinaestog vanrednog zasedanja*, 21.9.2011, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6896?tagId=60265>, датум приступа 1.4.2024.

су се успротивили правилима реституције из 1998. највише из формалних разлога, али је у потоњим годинама ипак њихова партија имала највећу корист од повратка имовине.⁴⁵⁴ На сличан начин је и СРС исказала своје противљење реституцији за верске заједнице. Тада њихови посланици нису негирали потребу за повратком права на коришћење одузете имовине, али су безуспешно предлагали да та имовина ипак формално остане у државном власништву.⁴⁵⁵ Међутим, постојао је важан изузетак од овог правила, што је било очигледно на питању оштрих сукоба опозиционих странака у Србији током расправе 2011. о реституцији. Савез војвођанских Мађара (СВМ) се противио закону због одредбе о забрани повратка имовине окупаторима, сматрајући да су поједини Мађари били присилно мобилисани у рату и да нису чинили злочине, те да би њима евентуално требало допустити враћање имовине. Са друге стране, Либерално-демократска партија (ЛДП), Лига социјалдемократа Војводине (ЛСВ) и Санџачка демократска партија (СДП) су се томе оштро супротстављале. Захтевали су тако забрану реституције и за све припаднике колаборационистичких снага (мислећи најпре на Недићеву Српску државну стражу и Љотићев Српски добровољачки корпус). На крају, власт је прихватила само амандман ЛДП-а да уврсти и потомке жртава Холокауста у процес реституције, који је до тада обухватао само лица чија је имовина одузета између 1945. и 1968. године.⁴⁵⁶

Архиви

Уз могућност материјалних компензација и права на реституцију, још једна важна државна мера о којој се водило доста полемика у Србији и Шпанији односила се на регулисање питања архива, нарочито око депоновања и слободног приступа грађи цивилних и војних органа који су били кључни носиоци репресије. Питање архивске грађе такође је представљало још један важан аспект транзиционе правде. Палома Агилар је мере регулисања архивских установа и грађе сврставала радије у механизме материјалне него симболичке репарације,⁴⁵⁷ најпре због конкретних ефеката тих мера које су пружале бројне могућности грађанима да остваре своја права (подробније информисање о функционисању репресивног апарата, откривање судбине несталих или погинулих рођака, проналазак документације неопходне за судске процесе реституције и рехабилитације, добијања права на пензију и друге додатке). Такође, приступ архивском материјалу је био и важан инструмент за остваривање *права на истину (right to truth)*, које у теоријском корпусу транзиционе правде заузима посебно значајно место због тога што се полази од претпоставке да је свеобухватно знање о прошлости минимални предуслов за превазилажење трауматичне прошлости и истовремено полазну тачку основни за развој свих других механизма репарације.⁴⁵⁸ Управо због свог двојног карактера као важне допунске мере симболичким и материјалним репарацијама и као кључног инструмента за остваривање *права на истину*, архиви и чување грађе су у случају Шпаније и Србије представљали посебан аспект политике сећања.

⁴⁵⁴ Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 246, 5.11.1985, p. 11015; Daniel Vallès Muñío, “La restitución de bienes incautados a organizaciones sindicales y partidos políticos durante el franquismo: Un análisis jurídico”, *Historia, trabajo y sociedad*, no. 6, 2015, 61-62, 76-79.

⁴⁵⁵ Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa četvrte sednice prvog redovnog zasедanja*, 25.5.2006, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6343?tagId=60264>, datum pristupa 1.4.2024.

⁴⁵⁶ Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa trinaestog vanrednog zasедanja*, 21.9.2011.

⁴⁵⁷ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 417-424, 506-515.

⁴⁵⁸ Julia Viebach, “Transitional archives: towards a conceptualisation of archives in transitional justice”, *The International Journal of Human Rights*, vol. 25. no. 3, 2021, 409.

На почетку, важну заједничку карактеристику Србије и Шпаније представљала је чињеница да је важна грађа о функционисању цивилних и војних органа репресије у неколико наврата уништавана. У случају Србије/Југославије, једно од најобимнијих уништавања извештаја и досијеа догодило се након смене потпредседника СФРЈ Александра Ранковића 1966. године, након чега је у наредне две године уништено 5452 од укупно 9620 дужних метара грађе коју је поседовала Служба државне безбедности.⁴⁵⁹ У Шпанији је до масовног уклањања документације дошло током саме транзиције. По наређењу министра унутрашњих послова Родолфа Мартина Виље (Rodolfo Martín Villa) је од 1977. дошло до уништавања хиљада докумената из фондова партије (*Национални покрет*), Цивилне страже, бројних провинцијских затвора, док је изгубљена и растурена грађа неких од највиших војних судова.⁴⁶⁰

Са наступањем транзиције и демократизације, а у српском случају и са ратним распадом заједничке државе, све су присутнији постајали захтеви за слободнијем приступу до тада недоступној грађи у вези са ратом и послератном репресијом, док се у истом периоду појавио и проблем архивске реституције и сукцесије. У Шпанији је главни спор избио средином 1990-их када је каталонска влада (Ђенералитат) захтевала повратак свог фонда од око 300,000 докумената које је држава конфисковала 1939. и који се од тада налазио у Саламанки, где је био огранак *Националног историјског архива* (Archivo Histórico Nacional) који се бавио чувањем грађе из периода Грађанског рата. Иако је социјалистичка влада још 1995. пристала на повратак наведене грађе у Барселону, до званичне државне одлуке и коначног спровођења ове мере је дошло тек 2005. и 2006. године, док је цео процес био обележен оштрим јавним полемикама и уличним протестима. На једној страни су били представници каталонских странака и њихови симпатизери, критикујући спорост централне администрације при повратку документације коју су сматрали незаконито однетом из Каталоније, док су се током тих десет година реституцији противили локални функционери ПП-а (градоначелник Саламанке и двојица премијера покрајине Кастиља и Леон), заснивајући своје аргументе на принципу заједничког очувања и недељења архивске грађе једног конкретног историјског периода.⁴⁶¹ Са сличним дилемама се суочила и Србија по питању сукцесије архивске грађе, с важном разликом да се спор између држава-наследница СФРЈ водио примарно око грађе централних/савезних органа власти настале у току читавог постојања Југославије између 1918. и 1991. године. Архивска питања нису изазивала толике трзавице као у Шпанији, али су расправе биле сличног карактера. Архивски стручњаци из Србије су се најчешће придржавали начела недељивости документације настале у оквиру деловања једне гране власти или институције, мада се питање сукцесије односило и на другу врсту грађе, попут фонда НДХ похрањеног у Војном архиву у Београду. Напоследку, питање сукцесије целокупне имовине бивше државе је уређено званичним споразумом међу државама-наследницама СФРЈ потписаним у Бечу 29. јуна 2001. године, док је Србија формирала посебну међуресорску групу састављену од архивиста тек 1. априла 2010. ради подробнијег регулисања питања архивске сукцесије.⁴⁶²

Додатну заједничку карактеристику представљао је проблем доступности и скидања ознаке поверљивости са документације везане за репресију, што се посебно односило на грађу и

⁴⁵⁹ Срђан Цветковић, „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е“, *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 1-2, 2008, 71-84.

⁴⁶⁰ Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 96, 134.

⁴⁶¹ “Los ‘papeles de Salamanca’: del franquismo a la actualidad“, *El Mundo*, 31.1.2006; “Los ‘papeles’ de Salamanca regresan por fin a Catalunya 67 años después“, *La Vanguardia*, 1.2.2006.

⁴⁶² Одлука о образовању Међуресорске радне групе за спровођење Анекса Д Споразума о питањима сукцесије, *Службени гласник РС*, бр. 21/2010; Детаљно о питањима архивске сукцесије вид. у: Duško Dimitrijević, „Sukcesija SFR Jugoslavije u odnosu na državne arhive“, *Pravni život*, br. 12, 2014, 249-262.

фондове војске и државне безбедности и што је изазивало знатне тешкоће за истраживаче, жртве и њихове потомке. Регулисање овог питања било је доста споро и отежано. У Србији је Безбедносно-информативна агенција (БИА) у неколико наврата између 2003. и 2012. предавала Архиву Србије значајну грађу у којој су се могли наћи и значајни подаци о злочинима окупационих и колаборационистичких власти, као и о поратној комунистичкој репресији. Приликом једног предавања грађе 2005. године, директор БИА Раде Булатовић је посебно истакао да ће документација бити „доступна у потпуности, без икакве цензуре“.⁴⁶³ Међутим, историчари који су се бавили питањем послератних обрачуна са сарадницима окупатора и идеолошким противницима истицали су бројне проблеме при консултовању ове грађе, али и докумената у другим архивима – несређеност фондова, недоступност дела грађе, бирократске и техничке потешкоће приликом истраживања.⁴⁶⁴ Отежан приступ документацији био је повод за објављивање посебног „Апела за отварање архивских фондова“ у НИН-у 2006. године, чији су потписници били многи научници из области друштвено-хуманистичких наука, руководиоци Историјског архива Београда и Архива Србије и Црне Горе, повереник за информације од јавног значаја, председник Удружења политичких осуђеника и жртава комунистичког режима, као и директор Народне канцеларије председника Србије Бориса Тадића.⁴⁶⁵ Са друге стране, званичници Архива Србије су наводили да су препреке за већу доступност грађе лежале у малом броју запослених који су били ангажовани на пословима сређивања грађе и издавања докумената за потребе процеса рехабилитације и реституције, поштовање одредби Закона о заштити података о личности приликом ограничавања увида у личне досијее, као и рестрикције које је Архиву поставила сама БИА у вези са приступом документацији приликом предаје фондова.⁴⁶⁶

Знатних ограничења приступа грађи је било и у Шпанији, често истоветних као и у Србији. Извештај о архивима Међуминистарске комисије из јула 2006. је оценио да су главни проблеми несређеност и расутост фондова, мали број запослених у архивима, ограничења која намећу прописи о заштити приватности и података о личности, документа војске која су још увек била под ознаком државне тајне.⁴⁶⁷ У наредним годинама једно од најважнијих питања је било олакшавање приступа архивима војних судова. Већ 2009. је донет посебан декрет о начину приступа наведеној грађи, док је 2011. министарка одбране Карме Ђакон (Carme Chacón) одобрила скидање ознаке поверљивости са неких 10,000 докумената војних судова насталих између 1936. и 1968. године (досијеи, поверљиви извештаји, документи о дезертерима, званичној цензури, али и о принудном раду у концентрационим логорима, шпијунској активности државе и плановима одбране у случају стране инвазије). Међутим, нова влада Народне партије је већ 2012. повукла ову одлуку, сматрајући да би информације из тих докумената могле угрозити дипломатске односе Шпаније са другим земљама, уз оцену да комисија стручњака претходне министарке није на адекватан начин проценила ризике декласификације.⁴⁶⁸

⁴⁶³ Влада Републике Србије, *Директор БИА предао архивску грађу Архиву Србије*, 27.5.2005, <https://www.srbija.gov.rs/vesti/30997/direktor-bia-predao-arhivsku-gradju-arhivu-srbije.php>, датум приступа 5.4.2024.

⁴⁶⁴ Срђан Цветковић, Немања Девић, „Уводна студија – досадашња истраживања и објављени документи“, *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944-1946: документи*, прир. Срђан Цветковић, Немања Девић (Београд: Catena mundi : Институт за савремену историју, 2019), 34-37.

⁴⁶⁵ Пун текст Апела и списак потписника је објављен и у: Grupa autora, „Apel za otvaranje arhivskih fondova“, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 5, no. 1, 2007, 295-297.

⁴⁶⁶ Бојан Билбија, „БИА „затрпала“ Архив Србије“, *Политика*, 6.7.2013.

⁴⁶⁷ Comisión Interministerial, *Informe sobre archivos*, 46-49.

⁴⁶⁸ Mariela Rubio, “Defensa apraca la desclasificación de 10.000 documentos secretos”, *Cadena Ser*, 29.5.2012, https://cadenaser.com/ser/2012/05/29/espana/1338249011_850215.html, datum pristupa 5.4.2024; Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, “Amnesty and Reparations“, 230.

Ипак, важну разлику између архивске праксе у две државе је представљао избор Шпаније да оформи јединствени архив посвећен Грађанском рату и диктатури. Најпре је секција Националног историјског архива у Саламанки издвојена у посебну институцију 12. марта 1999. и оформљена под називом *Општи архив Шпанског грађанског рата* (*Archivo General de la Guerra Civil Española*). Према образложењу владиног декрета, посебан архив је установљен због огромног значаја који за Шпанију представљају ратне и непосредне послератне године, те да би засебна институција лакше прикупљала и водила рачуна о многобројној изворној грађи.⁴⁶⁹ Ипак, већ 1. јуна 2007. Архив Грађанског рата је постао саставни део шире институције под називом *Документациони центар историјског памћења* (*Centro Documental de la Memoria Histórica*). У надлежност Центра су тако спадали задаци чувања званичних докумената и усмених сведочанстава повезаним са историјским периодом између 1936. и 1978. године, као и њихово представљање истраживачима и широј јавности путем музејских и педагошких активности. Међу периоде и теме од посебног значаја су издвојени: Грађански рат, епоха диктатуре 1939-1975, транзиција 1975-1978, герилски антифранкистички отпор, шпанска емиграција, као и грађа повезана са Шпанцима заточеним у концентрационим логорима у Другом светском рату.⁴⁷⁰ Промена назива и сврхе архива није била само термиолошка, већ се пребацивањем фокуса на сећање и прикупљање сведочанстава о различитим видовима репресије над шпанским грађанима Шпанија знатно приближила концепту *транзиционог архива*. Непосредно повезан са механизмима транзиционе правде, *транзициони архив* се обично дефинише као институција чији је примарни циљ документовање масовног кршења људских права и прикупљање грађе о злоупотребама моћи државних и недржавних актера, са важном сврхом омогућавања права на истину, позивања на одговорност починилаца и поспешивања националног помирења у периоду по успостави демократије.⁴⁷¹ Са друге стране, у Србији није дошло до установљавања посебног архива Другог светског рата, али је документовање комунистичке репресије издвојено касније као задатак посебне државне комисије 2009. године.

На крају, све наведене бројне мере симболичких и материјалних репарација које су Србија и Шпанија предузеле крајем XX и почетком XXI столећа не могу се посматрати искључиво као иницијативе извршне и законодавне гране власти. У бројним случајевима су оне само стварале адекватан правни и друштвени оквир за деловање судских органа, који су у поменутом периоду преузимали низ иницијатива, истрага и процеса рехабилитације. Управо су ови процеси, за разлику од доношења највећег броја мера материјалних репарација, производили најоштрије полемике и друштвене сукобе у контексту општег развоја политика сећања у Шпанији и Србији.

Рехабилитације, амнестије и судске истраге

Транзиција, починиоци и жртве – глобалне праксе друге половине XX века

Након окончања ауторитарног режима, независно да ли је до тога дошло услед револуције, демократске смене власти или споразума између старих и нових политичких елита, постављало се питање о индивидуалној и институционалној одговорности за различите врсте злочина почињених током репресивне епохе. У првим годинама након пада ауторитарних власти су

⁴⁶⁹ Real Decreto 426/1999, de 12 de marzo, de creación del Archivo General de la Guerra Civil Española, *BOE*, núm. 62, de 13/3/1999

⁴⁷⁰ Real Decreto 697/2007, de 1 de junio, por el que se crea el Centro Documental de la Memoria Histórica, *BOE*, núm. 143, de 15/6/2007

⁴⁷¹ Viebach, "Transitional archives", 404-405.

државне структуре још увек биле неизграђене, а демократски процеси у опасности од могућности завођења нове диктатуре. Стога је у различитим државама примењено неколико механизма транзиционе правде ради премошћавања јаза између друштвених захтева за кажњавањем одговорних и укидањем репресивних пресуда са једне стране и политичке реалности са друге стране која је подразумевала чињеницу да су у бројним земљама носиоци бившег режима задржали извесни утицај који је могао да заустави успоставу владавине права. Када није било могуће судско гоњење оптужених припадника некадашњег система, најчешће се примењивало давање амнестија путем декрета или закона, док су се политичким осуђеницима нудиле мере рехабилитације. Поред мотива одвраћања старих елита од повратка на стари систем и потребе за укидањем политички мотивисаних пресуда, још један важан разлог за усвајање мера амнестије и рехабилитације је била жеља нових политичких структура да заборавом трауматичне и спорне прошлости покушају да обезбеде стабилнију демократску будућност. Ипак, специфичност која је одликовала Шпанију и Србију је била то што су ове мере транзиционе правде почеле да се примењују тек неколико деценија по окончању рата који је омогућио успостављање ауторитарног система, док је у случају Шпаније са преиспитивањем већ донетих амнестија започето тек 30 година након смрти Франка.

Различите праксе амнестија и репарација већ су биле примењене у бројним деловима света у току друге половине XX века. Амнестије су током 1980-их у земљама Латинске Америке (Чиле, Аргентина, Уругвај, Салвадор, Хаити, Гватемала), упркос почетним напорима да се спроведу суђења челницима војних диктатура, биле начин да се избегну друштвени сукоби и могућа реакција војске у смеру новог државног удара и повратка недемократског режима. Страх од сукоба екстремних левичарских и десничарских група, као и од могуће реакције војске, био је присутан и у Шпанији. Међутим, важна разлика се односила на кључни мотив доношења мера амнестије. У Шпанији је главни подстрек за доношење бројних прописа о амнестији након 1975 била жеља свих водећих политичких актера, нарочито левичарске опозиције, да се антифранкистички политички затвореници пусте на слободу и тиме пониште ефекти репресивних закона, док је заштита франкистичких званичника од судског гоњења била од секундарне важности за тадашње политичке елите. Са друге стране, у Латинској Америци је кључни мотив за усвајање амнестија била жеља водећих људи бивших режима војне диктатуре да добију имунитет од гоњења, упркос иницијалним напорима продемократских снага да започну суђења.⁴⁷² Када се све узме у обзир, случај Шпаније највише заједничких тачки имао је са мнемоничком праксом западноевропских држава после 1945. године. За разлику од Шпаније, у тим државама су постојала суђења кључним личностима за дела почињена пре и током рата, али је процес усвајања амнестија и избегавања јавне политичке дебате о историјским догађајима произвео вишедеценијски застој у усвајању нових мера транзиционе правде и новом таласу политика сећања. У том смислу, одређених заједничких црта су шпанске амнестије имале са ситуацијом у Италији, где је Закон о амнестији 1946. био плод политичког договора левичарских и десничарских странака као део националног помирења. Закон остао познат као Тољатијева амнестија, према комунисти и тадашњем министру правде Палмиру Тољатију (Palmiro Togliatti). Иако је предвиђао амнестију за злочине фашиста и партизана, уз изузетак оних најтежих, правна магловитост одредби је у наредним годинама омогућила великом броју фашистичких званичника да избегну кривичну одговорност.⁴⁷³

⁴⁷² Carme Molinero, "La transición y la 'renuncia' a la recuperación de la 'memoria democrática'", *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 11, no. 1, 2010, 46; Teitel, *Transitional Justice*, 81-83.

⁴⁷³ Paolo Caroli, *Transitional Justice in Italy and the Crimes of Fascism and Nazism* (New York and London: Routledge, 2022)

Процес правног преиспитивања репресивног наслеђа ауторитарног система (кажњавање или амнестирање одговорних, као и рехабилитовање и одобравање адекватне надокнаде жртвама) се у Србији такође одвијао са знатним закашњењем, како у односу на завршетак самог Другог светског рата, тако и у односу на пад комунистичког система који је из тог рата проистекао. Насупрот амнестијама, већа пажња придата је правима идеолошких осуђеника и њиховим рехабилитацијама. За разлику од историјских искустава западноевропских и латиноамеричких држава, самим тим и постфранкистичке Шпаније, у земљама некадашњег Источног блока и бивше Југославије су рехабилитације биле један од кључних механизма транзиционе правде, те су одговарајући закони обично усвајани током самог транзиционог периода. Када се упореди са другим постсоцијалистичким земљама, Србија је била једна од последњих земаља која се одлучила да законским путем регулише процес рехабилитације политичких осуђеника. Управо је 1991. била та кључна година у којој су бројне државе усвојиле различите законе о рехабилитацији – Пољска, Бугарска, Чехословачка (судска рехабилитација је 1990. регулисана, а вансудска тек наредне године), Мађарска, Русија, Украјина, док су до краја 1990-их слични прописи усвојени и у Румунији и балтичким државама.⁴⁷⁴ Међутим, од бивших југословенских република су само поједине чланице бивше федерације усвојиле такве прописе, и то врло рано – 1991. су Хрватска и Словенија донеле посебне законе о рехабилитацији.⁴⁷⁵ Ипак, заједничка карактеристика за све поменуте државе је била у недовољној прецизности законских одредби и њиховој честој селективна примена, што је понекад омогућавало и да рехабилитацију добију и лица која су у току Другог светског рата били починиоци масовних ратних злочина или су била део колаборационистичких администрација и војних јединица. Превлашћу анти тоталитаристичког наратива у некадашњим социјалистичким земљама су могућност друштвене или законске афирмације у оквиру новог поретка добијали скоро сви антикомунистички појединци, уз често занемаривање њихове ратне прошлости.⁴⁷⁶ Сличне дилеме и расправе у вези са дефинисањем и праксом рехабилитације водиле су се и у Србији средином прве деценије XXI stoleћа.

Транснационална искуства и различити обрасци правног суочавања са трауматичном и спорном прошлошћу су свакако имала одјека на развој сличних процеса у Шпанији и Србији, али су ипак национални контекст и доминантна политика сећања били ти фактори који су понајвише условили врсту и карактер законских прописа који су усвајани. Такве специфичне мере суочавања са прошлошћу, попут питања сврхе и опсега рехабилитација и могућности укидања амнестија за функционере ауторитарног система, производиле су у парламентима знатно оштрије расправе које су се одвијале на неколико различитих фронтова и представљале су знатно сложенији друштвено-политички процес него што је то био пуки сукоб између носиоца старих и нових политика памћења. Управо се у овим проблемима и диспутима најбоље одсликавала сва сложеност историјског искуства Србије и Шпаније, правног устројства државе које је проистицало из карактера саме транзиције, као и савремених сукобљених тумачења ратова.

⁴⁷⁴ Nataša Mrvić-Petrović, „Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije“, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 2, no. 2, 2004, 17-30; Cynthia M. Horne, *Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 64, 83, 89, 95-96.

⁴⁷⁵ Srđan Simikić, Mirjana Jovanović-Tomić, „Institut rehabilitacije na prostoru bivše Jugoslavije“, *Rehabilitacija i restitucija u Srbiji: zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Jovica Trkulja, Olga Danilović (Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija : Kongres srpskog ujedinjenja : Zadužbina Studenica, 2009), 44-46.

⁴⁷⁶ Srđan Milošević, *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića* (Beograd, Fabrika knjiga, 2013), 15-22.

Доношење прописа о рехабилитацији лица осуђених током ауторитарног поретка, проблеми у ближем дефинисању тога ко су тачно лица којима је пресуђено искључиво на основу идеолошко-политичких критеријума, као и опсег који би такав закон требало да обухвати била су питања која су оптерећивала водеће актере сећања готово подједнако у Србији и Шпанији након 2004. године. Као и у другим случајевима, сам однос конкретних партија и њихових лидера према историјским догађајима понајвише су утицали на њихов приступ питању рехабилитације. Међутим, бројне странке су се у току процеса усвајања закона и скупштинске дебате ипак показале спремним да у одређеној мери одступе од раније заузетих ставова. Мотиви за такву промену мишљења су били различити и кретали су се од потребе за обезбеђивањем парламентарне већине за одобравање закона, уверења да је и непотпуно законско регулисање рехабилитације боље од непостојања икаквих прописа, док је прелазак из опозиције у редове власти омогућавао одређеним странкама већи утицај при формулисању нових нацрта закона. На крају, непостојање конзистентног идеолошког профила српских и шпанских странака, што је са собом повлачило и флексибилнији однос према прошлости, пресудно је утицало на колебљивост у погледу рехабилитације, али је тиме истовремено и повећан простор за политички дијалог. На тај начин су најважнији актери сећања, макар привремено, напуштали позиције *мнемоничких ратника* и преузимали улогу *мнемоничких плуралиста*.⁴⁷⁷ Ипак, противљење таквим компромисним решењима као „трулим и неисторијским“ од стране значајног дела академске и активистичке заједнице одржавало је расправе о прошлости веома актуелним, чиме је *поларизован режим сећања* и даље опстајао као доминантан у друштву.

Ставови о неопходности што ширег опсега рехабилитационе праксе су заступале шпанске и српске партије у јавности и пре самог доласка на власт 2004. године. У Србији су водећи опозициони прваци (ДС, СПО, Српски четнички покрет и и СРС као странка-наследница овог покрета) пре увођења вишестраначја заступали таква виђења.⁴⁷⁸ Међутим, све до промене власти и званичног наратива о прошлости 2000. године није могло доћи до озбиљнијих покушаја да се процес рехабилитација законски уреди. Имајући у виду да је политика заборава имала примат у време прве владе након Петог октобра (2001-2003), ни у том периоду није било правног регулисања рехабилитације, упркос снажном залагању појединих министара.⁴⁷⁹ Ипак, са избором нове владе 2004. године и важним утицајем СПО у њој, постало је могуће усвајање таквих закона.⁴⁸⁰ Са друге стране, шпански социјалисти су у септембру 2003. поднели предлог резолуције о поништењу свих пресуда донетих током политичких суђења по кратком поступку у време франкизма, што се одиграло у склопу све већег заостравања између опозиције и

⁴⁷⁷ Bernhard, Kubik, "A Theory of the Politics of Memory", 13, 15; Од кључних позиција карактеристичних за плуралисте, шпанске и српске странке су у тим ситуацијама преузимале ставове о томе да су најпожељнији дијалог између различитих интерпретација историје и политички компромис при усвајању конкретних мера, све док се они крећу у оквиру владајућег правног и наративног оквира о људским правима и потреби (макар делимичног) задовољења права жртава.

⁴⁷⁸ „Писмо о намерама“, *Демократија*, 9.3.1990; „Из нацрта програма СПО“, *Српска реч*, 1.6.1990; „Политички програм Српског четничког покрета, *Велика Србија*, јул 1990.

⁴⁷⁹ Владан Батић, министар правде и локалне самоуправе, јасно се залагао још 2001. за рехабилитацију „свих жртава политичких прогона“, међу којима је нарочито издвојио четнике и осуђенике са Голог отока; „Rehabilitacija za sve“, *Blic*, 4.5.2001.

⁴⁸⁰ Наиме, СПО је 2004. је израдио предлог закона који се разликовао у важним елементима од потоњег Закона о рехабилитацији из 2006. године. У том нацрту је била предвиђена рехабилитација само политичких осуђеника из комунистичке епохе (1944-1990), док су јасно искључивани починиоци ратних злочина из тог процеса; „Законодавна активност СПО: Ништа не траже девет Југовића“, „Предлог Закона о рехабилитацији“, *Српска реч*, 10.11.2004.

Народне странке након што је пропао покушај изградње мнемоничког консензуса заснованог на одредбама Резолуције Уставне комисије Конгреса из 2002. године.⁴⁸¹

Међутим, у тренутку доласка на власт и са започињањем процеса израде законских одредби о рехабилитацији дошло је до важних промена у односу на раније ставове. У Србији је предлог Закона о рехабилитацији је усвојен на седници владе 24. новембра 2005. године. Као разлози за доношење закона наведени су готово исти мотиви као и 2004. са Законом о борцима, те је истакнуто да је усвајање Закона о рехабилитацији обавеза демократске Србије којом је требало раскинути са ауторитарном прошлошћу ради преласка из „комунизма у савремено либерално друштво“.⁴⁸² У скупштинској дебати о Закону, која је вођена између 4. и 17. априла 2006. године, извршна власт је истицала да се рехабилитацијом лица осуђених на идеолошким основама постиже помирење у народу, „закопавање ратних секира“ и консолидовање демократске државе. Бранећи чињеницу да је у предвиђена рехабилитација за сва лица која су страдала или осуђена због политичких уверења у периоду од 6. априла 1941. године, односно од почетка напада Сила осовине на Југославију, до дана ступања Закона о рехабилитацији на снагу, министар правде Зоран Сојковић (ДСС) је образложио да се то чини због тога што је априла 1941. дошло до распада државе и последичног развоја „тоталитарних елемената“.⁴⁸³ Таквом изјавом министра је антиоталитаризам, као доминатна карактеристика политике сећања након 2000. године, добио и прво јавно утемељење као један од кључних мотива за усвајање закона. Уз то, Закон који је 2006. понуђен народним посланицима на усвајање одступао је неким важним аспектима у односу на ставове које су подржаваоци рехабилитације износили до тада – изостало је јасно искључивање починилаца ратних злочина из процеса рехабилитације, док је временски оквир претпостављене повреде људских права из идеолошких разлога постављен знатно шире (1941-2006).⁴⁸⁴

Видна неслагања ставова о рехабилитацији пре и након ступања у извршну власт одликовала су и ПСОЕ. У политичким преговорима око Закона о историјском сећању једни од најспорнијих су били првих десет чланова, управо они који су третирали питање легалности и легитимности франкистичких преких судова, као и модалитете рехабилитације и репарације за жртве ових процеса. Корен политичког конфликта је био у томе што су социјалисти одустали од намере да уведу пуну рехабилитацију, већ су се у нацрту Закона 2006. само определили да их прогласе нелегитимним. Тиме би репресивне пресуде формално остале на снази у правном систему, али би биле само декларативно означене као „нелегитимне и неправедне јер су донете из идеолошких и политичких побуда“.⁴⁸⁵ Овакав владин избор додатно је образложио сам премијер на скупштинској седници 13. септембра 2006. године. Сапатеро, одговарајући на снажно залагање посланика Љамасареса из ИУ да се пресуде званично пониште, тада је објаснио да је влада прихватила мишљење Уставног суда да би поништење осуда нарушило уставни поредак и

⁴⁸¹ Cortes Generales, BOCG, CD, serie D, núm. 580, 8.9.2003, p. 39-40; “El PP rechaza anular los juicios políticos del franquismo”, *Cadena Ser*, 10.9.2003, https://cadenaser.com/ser/2003/09/10/espana/1063151417_850215.html, datum pristupa 10.4.2024.

⁴⁸² 105. седница Владе Републике Србије, 24. новембар 2005. године, *Предлог Закона о рехабилитацији*, 2, https://www.srbija.gov.rs/view_file.php?file_id=1624&cache=sr, датум приступа 10.4.2024.

⁴⁸³ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica prvog redovnog zasedanja*, 4.4.2006, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6320?tagId=60109>, datum pristupa 10.4.2024.

⁴⁸⁴ Разлог за овакво проширивање временског оквира треба тражити и у чињеници да су владе након Петог октобра скоро по правилу посматрале период социјализма у искључиво у репресивном кључу, док је период власти СПС-а (1990-2000) схватан као пуки продужетак комунистичке репресије.

⁴⁸⁵ Потпредседница владе је при представљању нацрта Закона у јулу 2006. истакла да ће жртве и њихови потомци добити право и на посебну потврду, издату од стране званичних институција, о томе да су били жртве репресије и неправедне осуде. Било је предвиђено да о захтевима за издавање такве потврде одлучује посебна комисија од пет стручњака, именованих од стране тропетинске већине у парламенту; La Moncloa, *Conferencia de prensa de la Vicepresidencia primera y Portavoz del Gobierno*

концепт правне сигурности, пре свега тиме што би скупштина као део законодавне власти ретроактивно поништила већ правоснажне одлуке судова и тиме упала на терен онога што је у надлежности судске гране власти. Према тумачењу премијера, могућношћу да жртве репресије и њихови потомци добију потврду о неправедности пресуда би се остварило пригодно и индивидуализовано „признање моралног и историјског карактера“.⁴⁸⁶

Овога пута главна оштрица мнемоничких сукоба у вези са формулацијом и опсегом законских одредби није нужно подразумевала сукоб старих и нових политика сећања. У Србији то јесте био случај јер је поново СПС била та која је највише отпора пружила Закону о рехабилитацији, уз коришћење исте наративне матрице као и годину и по дана раније у периоду измена Закона о правима бораца. Штавише, позиција српских социјалиста није подразумевала само одбрану водеће перцепције прошлости из времена 1990-их, већ и претходног југословенског наратива из којег је та перцепција произилазила. Наиме, током постојања социјалистичке Југославије званична државна и партијска позиција према догађајима из првих послератних година је интерпретирала та дешавања као праведан обрачун са колаборационистичким и контрареволуционарним снагама, док је постојање репресивних пракси прећуткивано или је тумачено као редак експес. Известан корак изван ове матрице је направљен у јуну 1990. у време институционалне трансформације СКС у СПС, када се Председништво Савеза комуниста Србије заложило за отворено преиспитивање свих спорних тема недавне историје.⁴⁸⁷ Међутим, таква настојања су остала само декларативног карактера, што се могло приметити и по току расправе о Закону о рехабилитацији 2006. године. Тада је СПС и даље одбацивао идеју да је, поред легитимних настојања за кажњавањем колаборациониста и ратних злочинаца, било икаквог већег степена репресије. Са друге стране, у Шпанији главну опозицију предлозима Сапатерове владе о форми рехабилитације нису чинили подржаваоци некадашњих политика сећања, било франкистичких или постфранкистичких. Уједињена левица и каталонска ЕРЦ су се противиле предложеном уском схватању рехабилитације превасходно са становишта људских права, сматрајући да се пуна правда за жртве репресије не би могла обезбедити без законског поништавања свих политичких пресуда донетих током франкизма.

Управо су ове разлике представљале главни ток спорова током парламентарних дебата о рехабилитацији. Посланици СПС-а су у новом Закону видели првенствено „ревизију историје“ која је добила на замаху након „контрареволуције 5. октобра 2000. године“. Њихова највећа замерка се односила на то што Закон нигде није правио разлику између колаборациониста и ратних злочинаца са једне стране и оних који су били жртве послератне репресије искључиво због своје идеолошко-политичке припадности. Посматрајући и даље своју партију као непосредну наследницу КПЈ/СКЈ и своје чланове у перманентној улози жртве, предлагали су да се рехабилитацијом уваже комунисти прогоњени у међуратној Југославији, као и функционери СПС-а након 2000. године. Ипак, најдаље у оценама је отишао посланик Дачић, који је оптужио све некадашње чланице ДОС-а да су желеле да усвоје Закон првенствено ради рехабилитације колаборациониста (међу које је посебно убрајао Милана Недића, Димитрија Љотића и

⁴⁸⁶ Cortes Generales, DSCG, Pleno y Diputación Permanente, núm. 198, 13.9.2006, p. 9953-9954.

⁴⁸⁷ Међу њима је Председништво СКС издвојило неколико таквих тема у вези са историјом комунистичке партије: Дрезденски конгрес КПЈ из 1928. године, стаљинистичке чистке у КПЈ током 1930-их, „лева скретања“ у Другом светском рату, прогони интелектуалаца и политичких неистомисљеника у непосредном поратном периоду, насиље над сељацима у време откупа и колективизације, питање Голог отока и других логора за присталице Информбироа, као и одговорности југословенског врха за смене српских кадрова 1966. (Александар Ранковић) и 1972. године („либерали“); ИАБ, ф. 865, год. 1990, к. 66/2, Предлог Председништва ЦК СК Србије – Основна одређења СК Србије као партије која се бори за демократски социјализам, 4.6.1990, стр. 2-3.

Драгољуба Михаиловића) јер су са њима делиле политичку блискост.⁴⁸⁸ Тиме је накратко директно оживео наратив о политичким противницима СПС-а као народним издајницима, слугама окупатора и колаборационистима, који је нарочито био присутан у јавности 1999. и 2000. ради дискредитације опозиције и оправдавања интензивираних политичких репресија. Аргументи социјалиста на крају нису уважени, за разлику од сличне ситуације 2004. године, те је Закон о рехабилитацији усвојен 17. априла 2006. у складу са жељама владе.⁴⁸⁹

Формулација Закона и изузетно кратак текст од само девет чланова изазвали су огромно незадовољство у стручној јавности. Највећи проблем је представљало то што Закон није направио диференцијацију између починилаца ратних злочина, припадника окупационих и колаборационистичких снага са једне стране и оних лица који су страдали или изгубили права само на основу своје идеолошке, политичке и класне припадности. Због непрецизности одредби је дата и могућност да се рехабилитују чак и лица која су погинула у борби. Законом је направљен правни преседан и тиме што је поступак рехабилитације био исти за сва лица, без обзира на то да ли су лишена живота или других права званичном одлуком цивилних, војних или посебних судова (попут *судова части*),⁴⁹⁰ вансудским методама (што се највише односило на особе које су убијене без суђења) или су једноставно проглашена за злочинце и народне издајнике од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, што није ипак имало правну снагу. Додатни проблем је представљало и постављање прешироких временских одредница. Избором да се могу рехабилитовати сва лица између 1941. и 2006. године био је прекршен принцип да држава може рехабилитовати само оне особе којима је сама ускратила права у прошлости, што је пак било неспојиво са непостојањем државе током највећег дела Другог светског рата. Уз то, давањем могућности да процес рехабилитације једног лица може свако покренути је било нарушено право на приватност и заштиту личних података, па чак и дозвољена потенцијална ситуација да се поступак поништавања пресуде може отворити и без пристанка жртве. Такође, Врховни суд је месец дана по усвајању Закона установио да се судски процеси у овој материји морају водити применом ванпарничног поступка, односно без сучељавања две стране. Изузев правних, стручњаци и шира јавност су се упустили и у историјске полемике у вези са Законом, те су аргументи о неопходности суочавања демократске државе са сопственим репресивним наслеђем били супротстављени уверењима о томе да је рехабилитација, инспирисана сличним процесима у другим посткомунистичким државама, првенствено требало да послужи за разводњавање појма „антифашизам“ и изједначавање свих зараћених страна у Другом светском рату зарад „националног измирења“.⁴⁹¹

Шпанска опозиција је имала више успеха у вршењу притиска на владу у вези са питањем статуса франкистичких пресуда. Свесни да је ПП од почетка формулисања Закона о историјском памћењу заузела непоколебљив став у погледу његовог одбацивања, шпански социјалисти су

⁴⁸⁸ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica prvog redovnog zasedanja*, 4.4.2006, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6320?tagId=60109>, izlaganje Ivice Dačića iz SPS, datum pristupa 20.4.2024.

⁴⁸⁹ Закон о рехабилитацији, *Службени гласник РС*, бр. 33/2006

⁴⁹⁰ Више о посебним „судовима за суђење злочина и преступа против српске националне части“ („судови части“), који су постојали у непосредном поратном периоду при бројним научним, културним, образовним, привредним, административним институцијама и удружењима, као и војсци, вид. у: Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*

⁴⁹¹ Детаљно о свим примедбама на Закон вид. у: Јелена Ђуреиновић, „Историја, сећање и право: још један осврт на проблем судске рехабилитације у Србији“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, 2016, 89-112; Milošević, *Istorija pred sudom*; Vladimir V. Vodinelić, „Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem“, *Rehabilitacija i restitucija u Srbiji*, 48-53; Jovica Trkulja, „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja prošlosti“, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 6, no. 2, 2008, 11-20; Radanović, „Zakonodavna politika“, 81-110; Ђорђе Станковић, „Политичка репресија и рехабилитација“, *Токови историје*, бр. 1-2, 2009, 215-236.

били свесни да су им у том процесу једина опција били преговори са левичарском опозицијом и партијама националиста периферије. Уједињена левица и ЕРЦ су поднеле посебне амандмане још у децембру 2006. и марту 2007. са основном намером да се управо измене ти чланови Закона и да парламент званично поништи репресивне пресуде.⁴⁹² Већ у септембру 2007. преговори социјалиста са ИУ и регионалним партијама су били готово пропали због истрајавања свих учесника на ранијим ставовима. Интензивни разговори су вођени о првих десет чланова Закона о историјском памћењу који су ближе одређивали начине за добијање личног признања и декларације о нелегитимности франкистичких осуда. До компромиса је ипак дошло у октобру 2007. године – ПСОЕ је прихватила да Закон недвосмислено осуди франкистичке пресуде као нелегитимне и неправедне, уз навођење имена конкретних репресивних судова који су те осуде изрицали у току Грађанског рата и диктатуре.⁴⁹³ Додатно, укинута је првобитно замишљена петочлана комисија (за чије би именовање била неопходна подршка и ПП) која би одлучивала о индивидуалним потврдама за жртве репресије, док су нове одредбе предвиђале да би захтеве о издавању таквих декларација обрађивао посебан сектор у Министарству правде. Са друге стране, ИУ је пристала на овакве уступке и сложила се са тим да франкистичке пресуде ипак формално остану на снази, док ЕРЦ овакав договор није прихватила и на крају је гласала против усвајања Закона.⁴⁹⁴

Ипак, опредељење шпанске левице да се предност да нелегитимности судова и издавању персоналних декларација насупрот поништавању легалности репресивних пресуда довела је до бројних правних нелогичности. Насупрот ставу владе и Уставног суда, бројни правни стручњаци су наводили аргументе да се принцип правне сигурности никако не би могао нарушити поништавањем пресуда са недвосмисленом идеолошком обојеношћу. Напротив, они су истицали да би се одбијањем пуне рехабилитације жртава репресије изневерила обавеза демократске државе да омогући пуна права и једнакост пред законом свих грађана.⁴⁹⁵ Додатно, компаративне анализе су показале да су, без нарушавања правне сигурности, пуне мере рехабилитације примењене у Француској и Италији још од 1944. године. Касније су биле усвојене и у бившим социјалистичким земљама, најчешће у контексту осуђених од стране комунистичких власти, док је поништавање осуда из доба нацистичке окупације било знатно ређе. Мада, СР Немачка је представљала изузетак и најпре је поништила репресивне источњонемачке пресуде (1992-1994), па тек онда оне из периода нацизма (1998).⁴⁹⁶ Значајна друштвена и политичка колебања у

⁴⁹² Cortes Generales, BOCG, CD, serie A, núm. 99-20, 14.3.2007, p. 47-70.

⁴⁹³ У трећем члану Закона о историјском памћењу 2007. као нелегитимна и неправедна наведена су следећа судска тела: *Специјални суд за сузбијање масонерије и комунизма (Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo)*, који је деловао између 1940. и 1964. године, затим *Суд за јавни ред (Tribunal de Orden Público)*, који је постојао од 1963. до 1977. године, као и локални судови за политичку одговорност (*Tribunales de Responsabilidades Políticas*) и ратна већа (*Consejos de Guerra*). Ратна већа су посебно поменута захваљујући каталонској ЦИУ (која је инсистирала и на осуди репресије на основу верских убеђења), најпре јер су она служила као важан део система репресије на републиканској страни. То је подразумевало да су, упркос основној намери законодавца за одавањем почести жртвама франкизма, симболичка признања делом била намењена и особама које су претрпеле републиканску репресију – прим. Д. М.

⁴⁹⁴ “El Congreso aprueba la Ley de Memoria Histórica sin el apoyo del PP y de ERC”, *El País*, 31.10.2007; Walther L. Bernecker, “La memoria histórica en España: un pasado más actual que nunca”, *Versants. Revista Suiza De Literaturas románicas*, vol. 3, núm. 67, 2020, 130-133.

⁴⁹⁵ Stephanie R. Golob, “(De)Criminalizing the Past: Spain’s Legal Response to History, Memory and Historical Memory“, *Memory Laws and Historical Justice*, 61-63; Alicia Gil Gil, “Spain as an example of total oblivion with partial rehabilitation“, *The Role of Courts in Transitional Justice: Voices from Latin America and Spain*, ed. Jessica Almqvist, Carlos Espósito (New York and London: Routledge, 2012), 128-129.

⁴⁹⁶ Jorge Errandonea, *Estudio comparado de la anulación de sentencias injustas en España* (New York: International Center for Transitional Justice, 2008), 16-24.

бројним европским земљама у вези са правним наслеђем ауторитарних и тоталитарних система су проузроковала примену различитих решења која су често била мањкава и проблематична.

Таква прва законска регулисања рехабилитације су често у врло кратком року изазвала реакцију и обновљена залагања за њихову измену. Левичарска опозиција у Шпанији није ни након 2007. одустајала од подношења амандмана на Закон о историјском памћењу и наставила је да заговара промену оних одредби које је сматрала најспорнијим. Тако су 2011. ИУ и ЕРЦ покушале поново да промене Закон о историјском памћењу ради званичног поништавања франкистичких пресуда. Међутим, у оба случаја су наишле на чврст зид одбијања од стране ПСОЕ и ПП.⁴⁹⁷ На политичкој сцени у којој су у то време хегемонију имале две доминантне партије било је готово немогуће да се мање странке изборе за усвајање прописа који су толико одударали од фундаменталних погледа на прошлост владајуће и највеће опозиционе листе.

Са друге стране, фрагментирана политичка арена и промена владе пружали су веће шансе за ревизију постојећих закона. На такав развој није само утицао већи значај мањих партија у новој прерасподели власти, што је са собом повлачило и већу могућност за усвајање њихових законских предлога, већ и суштинска мањкавост првобитног закона. Управо се то догодило у Србији 2011. године када је донет нови Закон о рехабилитацији. Измењена политичка клима након 2008. године и формирања владе ДС-СПС отворила је прилику да се некадашњи амандмани социјалиста уврсте у нови закон, док је странка предвођена Ивицом Дачићем такође показала већу идеолошку и мнемоничку флексибилност тиме што је одустала од ранијег идеализовања комунистичке епохе. Најпре је у септембру усвојен Закон о реституцији, те се појавила потреба доношења и новог закона о рехабилитацији који би се ускладио са новим прописима о повраћају имовине, али и да би се исправили недостаци и недоречености законског решења из 2006. године. У току јесени 2011. је дошло до опсежних преговора унутар владајуће већине и партија националних мањина. За СПС, али и друге стране, било је кључно да се званично изузму из процеса рехабилитација починиоци ратних злочина, док је за СВМ било важно да се уваже њихове примедбе из скупштинске расправе о Закону о реституцији и да се омогући рехабилитација и повраћај имовине оним припадницима окупационих и колаборационистичких режима који нису починили злочине, уз поновљену тврдњу да су многи од њих били присилно мобилисани.⁴⁹⁸ На спремност остатка владајуће коалиције да прихвати предлоге СВМ пресудно је утицао и званични став Мађарске. Након што је у септембру 2011. законом ускраћена могућност реституције овој категорији лица, влада Виктора Орбана (Viktor Orbán) у Будимпешти је то схватила као избегавање индивидуализовања кривице за злочине и колективно кажњавање Мађара, те је запретила и блокирањем европских интеграција Србије ако се не усвоји предлог СВМ.⁴⁹⁹

У току скупштинске дебате СВМ је био једина странка која се није позивала на очување антифашистичког наслеђа Другог светског рата. Током расправе посланици СВМ су се изричито залагали за повратак права и имовине апсолутно свим учесницима рата на простору Србије, изузев у случају да су починили ратни злочин, притом посебно поздрављајући могућност да многи осуђени припадници окупационих снага (бугарских, мађарских, хрватских, немачких) пред судом докажу своју невиност, што би, према таквом тумачењу, омогућило престанак

⁴⁹⁷ Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, "Amnesty and Reparations", 222-223.

⁴⁹⁸ Уз то, посебну пажњу је СВМ посветио и залагању за рехабилитацију цивила који су били прогоњени и над којима су биле примењене мере колективног кажњавања, попут војвођанских Мађара и Немаца од 1945. године; „Stranke većine najavile podršku zakonu o rehabilitaciji“, *Blic*, 22.11.2011.

⁴⁹⁹ „Mađarska očekuje usvajanje izmena Zakona o rehabilitaciji“, *Blic*, 14.11.2011; „Mađarska nas, posle zakona o rehabilitaciji, bezuslovno podržava“, *Radio-televizija Vojvodine*, 5.12.2011, https://rtv.rs/rsn/evropa/madjarska-nas-posle-zakona-o-rehabilitaciji-bezuslovno-podrzava_287880.html, datum pristupa 20.4.2024.

„дискриминације на основу припадности окупационим снагама“.⁵⁰⁰ Главни аргументи против Закона су остали слични и подразумевали су неприхватљивост рехабилитације окупационих и колаборационистичких снага, али су постојале знатне разлике у односу на 2006. годину. Овога пута су најгласнији противници Закона долазили из редова екстремне деснице (СРС) и десног центра (Српска напредна странка, настала 2008. издвајањем умереног крила СРС-а). Превласт деснице уместо левице на опозиционом мнемоничком спектру је променила фокус саме дебате – противници владине политике више нису примарно страховали од рехабилитације Недића и Љотића, већ од несрпских колаборациониста и ратних злочинаца.⁵⁰¹ Упркос дуготрајној дебати, амандмани посланика СРС и СНС нису били прихваћени и нови Закон о рехабилитацији је усвојен 5. децембра 2011. године.⁵⁰²

Приоритети које су у контексту рехабилитације имали носиоци извршне и законодавне власти у Србији и Шпанији представљали су за судску грану власти специфичан показатељ за установљивање јасне правне праксе која би произилазила из тих законских решења. Судови су поступала по овим одредбама, а у случају нејасности закона су судије добијале већу аутономију да саме доносе одлуке, што се понекад темељило на њиховим већ формираним ставовима о историјским питањима. Таква деловања судија и прилике да сами знатније усмеравају судску праксу нису била приметна само по питању рехабилитације, већ и у случају сродне законске категорије – амнестије.

Амнестије и судски процеси

Судска грана власти имала је специфичну улогу у процесима транзиционе правде и свим њеним конкретним аспектима у Шпанији и Србији. Бројне политичке странке, друштвени покрети, активистичке организације, удружења жртава и бораца управо су од судова (од локалних до највиших државних) очекивали правду путем обезбеђивања адекватних обештећења за особе које су претрпеле репресију, као и потпуни раскид са правним наслеђем некадашњег ауторитарног режима. Почетком новог миленијума, односно од времена када су многи механизми транзиционе правде почели да се уобличавају путем конкретних јавних политика, повећала су се и друштвено-политичка очекивања од судија и тужилаца. Главни камен спотицања је био у томе што су између судова и тужилаштва различитог степена и захтева знатног дела јавности стајала бројна ограничења домаћег и међународног права, чији су прописи често били и међусобно супротстављени. Отварање истраге о злочинима, регулисање праксе давања амнестије и/или рехабилитације, одобравање различитих механизма материјалних

⁵⁰⁰ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica drugog redovnog zasedanja*, 22.11.2011, vid. izlaganje Lasla Varge iz SVM, <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6920?tagId=60110&page=1>, datum pristupa 20.4.2024.

⁵⁰¹ Исто, вид. излагања Јоргованке Табаковић из СНС и Вјерице Радете из СРС.

⁵⁰² Закон о рехабилитацији, *Службени гласник РС*, бр. 92/2011; Новим законом су прецизиране две врсте рехабилитација (законска и судска), право на рехабилитацију особа које су погинуле у оружаним борбама је знатно прецизирано (на захтев СПО су сви они који се законски сматрају борцима НОР-а, односно четници и партизани, посебно истакнути да имају могућност рехабилитације, док је погинулим припадницима окупационих и колаборационистичких формација то право ускраћено). Могућност рехабилитације посебно гарантована особама које су биле прогоњене јер су подржале Резолуцију Информбироа од 28. јуна 1948. године, као и онима који су проглашени за ратне злочинце по принципу колективне одговорности (што је био случај са многим припадницима мађарске и немачке националне мањине на простору Војводине). Право на подношење захтева за рехабилитацију је сужено и омогућено је да се рехабилитација неке особе може затражити само лично, од стране најближих сродника, удружења која се баве заштитом људских права или јавног тужиоца. Права на реституцију, посебна обештећења и накнаде су посебно прецизирана у одредбама новог Закона, док је Закон овога пута предвидео и могућност вођења парничног поступка на суду (постојање две стране у судском поступку, где би тужилаштво износило аргументе у корист одбацивања захтева за рехабилитацијом).

репарација за ветеране и жртве злочина – то су била нека од кључних питања која су постављана пред шпанско и српско судство. Могућност да одговоре на та питања зависила је највише од законодавне гране власти и ограничења која је читав низ правних регулатива постављао пред судство и грађане.

У зависности од начина на које су бројне судије и судска тела Србије и Шпаније одговорили на такав вид ограничења, могу се истаћи два основна приступа – *проактивни* и *реактивни*. Први приступ је подразумевао постојање воље у делу судства да се искористи чињеница да су национално и међународно право у одређеним сегментима били у нескладу, те да се на основу тога покуша заобилажење рестриктивног закона који је онемогућавао правни процес утврђивања истине о прошлости. Оваква тенденција је била присутна једино у Шпанији и одликовала се првенствено тиме што је судија Државног вишег суда (*Audiencia Nacional*) Балтасар Гарсон 2008. године искористио норму међународног права да заобиђе одредбе шпанског Закона о амнестији из 1977. и да тако отвори званичну истрагу о франкистичким злочинима ратне и поратне епохе. Са друге стране, *реактивни* приступ био је приметан у обе државе и односио се на судску и административну примену нових правних аката – Закона о рехабилитацији у Србији 2006. и Закона о историјском памћењу у Шпанији 2007. године. Ови закони представљали су новину за правосуђа две државе и значај судства поводом установљавања конзистентне правне праксе је био од велике важности, нарочито ако се има у виду непрецизност бројних одредби поменутих закона.

Специфичност „шпанског модела транзиције“ и односа према прошлости током тог турбулентног периода била је и у томе што је постојао широки спектар прописа о амнестији који су усвојени између 1975. и 1977. године. Први такав пропис је донет 25. новембра 1975. године, свега пет дана након Франкове смрти и три дана по крунисању принца Хуана Карлоса за новог краља Шпаније. Тај пропис је био у форми краљевског декрета и обухватао је амнестију за све политичке затворенике, осим уколико су њихова дела могла угрозити живот или интегритет других особа.⁵⁰³ У наредним годинама донето је још неколико правних аката сличне власти, закључно са усвајањем Закона о амнестији 15. октобра 1977. године. Важност доношења оваквог закона се одсликавала и у чињеници да је ово први закон који је усвојен у првом постфранкистичком вишепартијском парламенту, изабраном на изборима 15. јуна 1977. године.⁵⁰⁴ Све водеће парламентарне групе су подржале закон, од владајуће *Уније демократског центра* Адолфа Суареса до опозиционих ПСОЕ и КП Шпаније, док је једино филофранкистички Народни савез био уздржан. Посланик Народног савеза Антонио Каро Мартинес (*Antonio Carro Martínez*) је објаснио позицију своје странке тиме што је подржао амнестију за све особе осуђене због „легитимног испољавања слобода и демократских права“, док док се оштро противио опрштају за „терористе и праве насилне професионалце“.⁵⁰⁵ Широка и општа амнестија у

⁵⁰³ Decreto 2940/1975, de 25 de noviembre, por el que se concede indulto general con motivo de la proclamación de Su Majestad don Juan Carlos de Borbón como Rey de España, *BOE*, núm. 284, de 26/11/1975

⁵⁰⁴ Закон је предвиђао амнестију за сва лица која су починила злочин „са политичком намером, без обзира на последице таквих акција“ у периоду до 15. децембра 1976. године (датум када су Шпанци на референдуму одобрили увођење вишепартизма – прим. Д. М), затим за „акте исте природе, уколико је мотив за њихово извршење било успостављање јавних слобода или залагање за аутономију народа Шпаније“ који су почињени између 15. децембра 1976. и 15. јуна 1977. (датум одржавања првих парламентарних избора – прим. Д. М), док је амнестија омогућена и због „дела истоветне природе“ између 15. јуна и 6. октобра 1977. године, уколико поменута дела нису резултирала „тешким насиљем против живота или личног интегритета особе“; Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía, *BOE*, núm. 248, de 17/10/1977

⁵⁰⁵ Cortes Generales, *DSCG*, núm. 24, Sesión Plenaria, núm. 11, 14.10.1977, p. 956-959; Не разјаснивши подробно разлику између легитимне и нелегитимне борбе против недемократског режима, Каро Мартинес се ослонио и на мишљења појединих правних стручњака који су говорили о томе да су управо политике прешироких амнестија

Шпанији је донета најпре ради испуњења захтева левичарске опозиције, баскијских и каталонских националиста, којима је примарни циљ био укидање франкистичких репресивних закона и пуштање на слободу политичких затвореника. Са друге стране, овако широка политика амнестије обухватила је и многе осуђене за најтеже злочине, попут чланова терористичке ЕТА, али и све франкистичке функционере који су још од времена Грађанског рата били одговорни за злочине и репресију, чиме је принцип некажњивости злочина франкизма и званично успостављен.⁵⁰⁶

У потоњим годинама није било истакнутих иницијатива за укидањем Закона о амнестији, али је било покушаја да се одредбе тог закона заобиђу позивањем на принципе међународног кривичног права који прописују да се најгрубља масовна кршења људских права (геноцид, злочин против човечности, ратни злочини и други) не могу амнестирати нити да за њих може постојати период застарелости. Такви покушаји укључивали су подношење кривичне пријаве Државном вишем суду зарад отварања званичне истраге о злочинима из ратног и послератног периода, као и кривичног гоњења осумњичених. Такве пријаве, али и захтеве за ексхумацијама, почели су да подносе и меморијалистички покрети крајем 1990-их и почетком 2000-их година. Реакције локалних судова су биле различите – отварање званичних истрага се по правилу одбијало (због застарелости, неадекватне квалификације злочина као геноцида или злочина против човечности, непостојања довољно доказа и других разлога), док се у појединим случајевима ексхумација одобравала констатовањем да жртве имају право да идентификују и достојно сахране своје претке.⁵⁰⁷

На националном нивоу, тек је судија Гарсон судском одлуком 16. октобра 2008. прихватио да покрене истрагу о злочинима франкизма на основу 22 пријаве које су меморијалистичке организације подносиле Државном високом суду у периоду од децембра 2006. до октобра 2008. године. Гарсон се том одлуком прогласио надлежним да истражи франкистичке злочине који су обухваћени поменутих пријавама (нелегална хапшења, убиства, мучења, прогонства и присилни нестанци), тумачећи да су злочини био део унапред конципираног плана о истребљењу политичких противника. Навео је и да је број жртава присилних нестанака у Шпанији између 1936. и 1951. обухватао укупно 114,266 особа. У склопу одлуке је наредио и ексхумацију 19 масовних гробница, док је као првоосумњичене за злочине именовао Франка и његове најближе генерале, министре и сараднике. Изузев за наведене злочине, Гарсон их је оптужио и за *злочин против највиших органа нације и облика владавине*, онако како је то било дефинисано Кривичним закоником Републике из 1932. године.⁵⁰⁸ Ипак, тужилац Државног високог суда се успротивио овој одлуци, наводећи неколико разлога за то – забрана ретроактивности (јер је Шпанија тек 2003. увела *злочин против човечности* у своје домаће законодавство), погрешна квалификација дела као злочина против човечности, неусклађеност савремених правних прописа и оних из времена Републике у вези са злочином побуне, застарелост кривичног гоњења и кршење Закона о амнестији. Напослетку, Кривично одељење Државног високог суда (*Sala de lo*

довеле до општег нереда, јавног насиља и коначне пропасти Друге републике, чиме је посредно изузео војну побуну, Грађански рат и франкизам из узрока нестанка Републике.

⁵⁰⁶ Humlebæk, "Party Attitudes towards the Authoritarian Past in Spanish Democracy", 415-416.

⁵⁰⁷ Javier Chinchón Álvarez, *El tratamiento judicial de los crímenes de la Guerra Civil y el franquismo en España: Una visión de conjunto desde el Derecho internacional* (Bilbao: Universidad de Deusto, 2012), 45-50.

⁵⁰⁸ Audiencia Nacional, *Juzgado Central de Instrucción no 5, Diligencias Previas-Procedimiento Abreviado 399/2006 V, Auto de 16 de octubre de 2008*, <https://baltasargarzon.org/wp-content/uploads/2022/04/Auto-competencia-investigacion-crimenes-franquismo.pdf>, датум приступа 20.4.2024; Ниједан од оптужених у том тренутку није био жив. Са друге стране, сам Гарсон је касније истакао да је именовање осумњичених урађено зарад утврђивање околности и одговорности за злочине, а не због суђења мртвим особама; Baltasar Garzón, *La fuerza de la razón* (Barcelona: Editorial Debate, 2011), 119-120.

Penal de la Audiencia Nacional) се посебним одлукама од 28. новембра и 2. децембра 2008. сложило са мишљењем тужиоца и огласило Гарсона ненадлежним за спровођење истраге, чиме је процес и званично обустављен.⁵⁰⁹ Таквим решењем су процеси ексхумације и идентификације тела из масовних гробница, као и евентуалне судске истраге о околностима злочина почињеним над тим особама, остале у потпуности у домену локалних судова прве инстанце.

Иако је судска истрага франкистичких злочина заустављена убрзо по свом почетку, уследила је 2010. истрага против самог судије Гарсона. Наиме, судија Врховног суда (*Tribunal Supremo*) Лусијано Варела (Luciano Varela Castro) је у фебруару 2010. донео одлуку да отвори истрагу против Гарсона на основу кривичне пријаве коју је ултрадесничарски синдикат *Чисте руке* (*Manos Limpias*) поднео против њега. У својим одлукама из фебруара и априла 2010. године, Варела је оптужио Гарсона за злоупотребу службеног положаја, тврдећи да је Гарсон свесно одабрао да прекорачи своја овлашћења и да игнорише „законе које су усвојени на демократски начин, као што је то био Закон о амнестији“.⁵¹⁰ Одлука да се Гарсон изведе пред суд је изазвала огромне реакције у шпанској и међународној јавности, међу странкама и меморијалистичким активистима. Само у току априла 2010. одржано је неколико великих уличних протеста, а најмасовнији скупови су били организовани 24. априла у преко 20 великих градова.⁵¹¹

Реакције политичких партија и владе на процес против Гарсона су биле знатно различите. Посланици ИУ, ЕРЦ и Мешовите групе су у неколико наврата у априлу 2010. подносили предлоге измена Закона о амнестији како би из надлежности тог закона и званично искључили злочине против човечности и геноцид, али су такве иницијативе одбиле две највеће странке – ПСОЕ и ПП.⁵¹² Лидер ПП-а Рахој је протесте оценио као „бруталну антидемократску кампању“ усмерену против самосталности Врховног суда, док је изразио пуну подршку независности судија.⁵¹³ Наиме, Народна странка је од почетка била оштра и одлучна у противљењу Гарсоновој иницијативи. Намеру да покрене процес 2008. године су високи функционери странке посредно оценили и као покушај да се ПП прикаже као франкистичка иако „није ни била у рату“, док су касније и снажно подржали тужбу синдиката против Гарсона.⁵¹⁴ Са друге стране, владајућа ПСОЕ је од самог почетка Гарсонове истраге, као и потоњег процеса против њега, заузела један нејасан и амбивалентан став који је, суштински, био против идеје судских истрага злочина франкизма. Још у октобру 2008. је шеф посланичке групе ПСОЕ у Конгресу истакао да социјалисти са Законом о историјском памћењу никада нису намеравали да отворе пут судским

⁵⁰⁹ Manuel Altozano, “La Audiencia cierra el paso a la causa contra la rebelión franquista”, *El País*, 29.11.2008; Са друге стране, у одлуци од 2. децембра 2008. истакнуто је да обустављање судске истраге „не утиче на легитимно право свих жртава Грађанског рата и диктатуре да поврате тела својих најближих, да им одају почаст и чувају успомену на њих“; Цит. према: Chinchón Álvarez, *El tratamiento judicial de los crímenes de la Guerra Civil y el franquismo en España*, 70.

⁵¹⁰ Javier Chinchón Álvarez, “The challenges posed to the recent investigation of crimes committed during the Spanish Civil War and Francoism”, *The Role of Courts in Transitional Justice*, 153; Julio M. Lázaro, “Varela lleva a Garzón al banquillo por su ‘imaginación creativa’ con el franquismo”, *El País*, 8.4.2010.

⁵¹¹ На скуповима су биле истакнуте и републиканске заставе и пароле против судија Врховног суда – „Шпанија наопачке: Корумпирани и фашисти суде судији“. Са друге стране, у Мадриду је организован и мањи скуп профранкистичких организација и партија, уз пароле са натписима „Поносни на нашу фалангистичку историју“ и „ми такође имамо мртве, сећање и права“; “Las marchas de apoyo a Garzón se convierten en un homenaje a las víctimas del franquismo”, *El País*, 24.4.2010; José María Brunet, “Apoyo ciudadano a Garzón”, *La Vanguardia*, 25.4.2010; “Falange contraprograma: ‘También tenemos muertos, memoria y derechos’”, *ABC*, 25.4.2010; “Una marcha pro Garzón con artistas y una de falangistas coinciden en Madrid”, *El Mundo*, 24.4.2010.

⁵¹² Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, “Amnesty and Reparations”, 235.

⁵¹³ “Rajoy denuncia la ‘campana brutal’ y ‘antidemocrática’ contra el Supremo”, *El Mundo*, 24.10.2010.

⁵¹⁴ “El PP arremete contra el juez Garzón por investigar crímenes de la Guerra Civil”, *El Mundo*, 17.10.2008; “El PP valora ‘positivamente’ la admisión de la querrela contra Garzón”, *El Mundo*, 27.5.2009.

истрагама, док је Гарсонову иницијативу посматрао као „упитну“ јер се њоме супротстављају принципи амнестије и кажњавања злочина против човечности.⁵¹⁵ Међутим, у сусрет протесту од 24. априла 2010. премијер Сапатеро је од чланова владе захтевао да се суздрже од јавног коментарисања судских одлука, док су званичници партије издали кратко саопштење о томе да „никад не би вршили притисак на било који суд“, али да увек подржавају „право особа који једино желе да достојанствено сахране своје мртве“.⁵¹⁶ Попут Народне странке и њеног сталног позивања на Резолуцију из 2002. као правог модела за однос државе према историји, тако су и социјалисти временом развили посебан наратив о томе да је пропис који је донет управо за време њихове владе (Закон из 2007) готово једини исправан начин за формулисање политике према трауматичној прошлости.

Истрагу коју је отворио Врховни суд против њега Гарсон је тумачио као недостатак воље да се франкистички злочини пред судом званично оцене и квалификују на основу релевантних правних норми и разумне дискусије која не би била обавијена пропагандом, екстремизмом, запаљивим говором, страхом и поделама.⁵¹⁷ У међувремену је дошло и до расплета друге истраге која се против њега одвијала пред Врховним судом, повезана са Гарсоновом наводним прекорачењем овлашћења када је као судија поступао у случају Гиртел (*El caso Gürtel*).⁵¹⁸ Тако је Врховни суд у фебруару 2012. донео чак две пресуде против Гарсона. Десетог фебруара 2012. Гарсон је осуђен на 11 година забране бављења судијским послом због издавања нелегалне наредбе о прислушкивању у случају Гиртел, док је 27. фебруара Врховни суд ипак ослободио Гарсона по питању покушаја започињања истраге о франкистичким злочинима.⁵¹⁹

Пресуда од 27. фебруара 2012. се показала значајном из неколико разлога. Иако су судије Врховног суда констатовале да је Гарсон направио грешке при тумачењу домаћих и међународних правних прописа, пресудили су да се такве грешке ипак не могу подвести под свесну злоупотребу службеног положаја.⁵²⁰ Такође, том пресудом је утврђено да постојеће правне норме, међу којима је био најважнији Закон о амнестији, не допуштају званичну судску истрагу франкистичких злочина, али је истовремено наглашено и право потомака жртава да покрену судски поступак пред локалним судовима ради ексхумације и идентификације тела из масовних гробница. Међутим, пресуда је отишла и знатно даље од пуке карактеризације Гарсоновог правног резоновања, те су се судије Врховног суда упустиле и у директно тумачење историје. Наиме, у пресуди се констатује да су транзицију спровеле политичке снаге које су биле „идеолошки супротне франкизму“, затим да је транзиција представљала и тежњу ка националном помирењу чији је циљ био нестанак поделе на „две сукобљене Шпаније“, те да Закон о амнестији није ни у ком случају био „закон који су усвојили победници ради прикривања сопствених злочина“. Напослетку, констатује се и да је „транзиција била воља шпанског народа,

⁵¹⁵ “Garzón obliga a la fiscalía a recurrir ante él la causa contra el franquismo”, *El País*, 17.10.2008.

⁵¹⁶ „Rajoy: 'Campaña brutal y antidemocrática“”, *El País*, 25.4.2010; Luis R. Aizpeolea, Javier Casqueiro, “Zapatero frena a los líderes del PSOE que exigen mayor apoyo a Garzón”, *El País*, 26.4.2010.

⁵¹⁷ Garzón, *La fuerza de la razón*, 117.

⁵¹⁸ *Случај Гиртел* је једна од највећих корупционашких афера у Шпанији која је откривена 2009. и која је повезивала стотине званичника Народне странке са организованим криминалним активностима које су обухватале мито, прање новца и утају пореза у земљи и иностранству. Случај је добио име према бизнисмену по имену Франсиско Кореа Санчес (Francisco Correa Sánchez), чије је кодно име било Гиртел (Gürtel) и који је био осумичен као главни организатор коруптивне мреже – прим. Д. М.

⁵¹⁹ “Garzón dice adiós a la carrera judicial al ser condenado a 11 años de inhabilitación”, *El País*, 10.2.2012; F. Velasco, “Garzón podría acabar ante un jurado popular”, *La Razón*, 11.2.2012.

⁵²⁰ Tribunal Supremo, *Sentencia del caso 'Manos Limpias y Asociación Libertad e Identidad vs Baltasar Garzón' por prevaricación judicial*, STS 101/2012, 27.2.2012, http://www.poderjudicial.es/stfls/SALA%20DE%20PRENSA/NOVEDADES/Manos%20Limpias%20et%20al%20vs%20B%20Garzon'%20por%20prevaricacion%20judicial,%20STS%20101_2012.pdf, datum pista 20.4.2024.

изражена у Закону о амнестији“, те да „ниједан судија или суд ни на који начин немају право да преиспитују легитимитет тог процеса“. ⁵²¹ Овакве квалификације, изражене у званичној пресуди, директно су давале судску верификацију једном конкретном тумачењу шпанске историје, али ово ипак није био изузетак од стандардне праксе. Имајући у виду да након Франкове смрти није било лустрације међу судијама и тужиоцима, у наредним годинама и деценијама је у шпанском правосуђу ипак преостао део франкистичког наслеђа и праксе. Тако се невољност локалних и највиших судских истанци да се озбиљније позабаве злочинима франкизма, па чак и да одобре ексхумације масовних гробница у одређеним ситуацијама, могла делом објаснити и утицајем таквог наслеђа. ⁵²²

Шире посматрано, Гарсонова иницијатива представља јединствен пример *проактивног* деловања судских органа власти, било у Шпанији или Србији. Такав приступ подразумевао је значајну приврженост појединих судија основним принципима транзиционе правде. Балтасар Гарсон је на тај начин први предузео конкретне кораке у настојању да примени механизме транзиционе правде, најпре путем позивања на међународно право, и то без чекања да законодавна власт измени или укине домаће рестриктивне прописе који су спречавали могућност отварања истраге. Иако је одбачена након свега месец и по дана, Гарсонова одлука да отпочне истрагу злочина франкизма је изазвала вишегодишње судске спорове и поново је распламсала политичке и друштвене сукобе око историје за које се веровало да су се стишали по усвајању Закона о историјском памћењу. Док је *проактивни* приступ био карактеристичан за поновно регулисање питања амнестије, *реактивно* деловање шпанског и српског судства је било знатно заступљеније и односило се првенствено на примену новоусвојених прописа у вези са процесом рехабилитације. Попут истраге коју је иницирао Гарсон и потоњих одлука у вези са њом, неконзистентност правне и административне праксе такође је обележавала и знатан део процеса који су представљали део *реактивног* деловања судства. Још једну заједничку карактеристику за правосуђа Србије и Шпаније је чинило и то што је одсуство јасних критеријума при доношењу одлука и пресуда било све видљивије што је политичко-историјски значај одређене личности о којој се одлучивало био већи.

Српски Закон о рехабилитацији из 2006. подразумевао је широк временски распон (1941-2006), али парламентарна расправа и потоња суђења су потврдила намеру да се брисање осуда и повратак права омогући готово искључиво жртавама комунизма. Постојање такве тенденције је додатно потврдила анализа судске праксе и поднетих захтева за рехабилитацију између 2006. и 2016. године. Када су у питању особе које су биле лишене живота без судске или административне одлуке, чак 88 посто поднетих захтева за рехабилитацију се односило на лица стрељана у периоду између 1944. и 1946. године. У случају погубљења или одузимања других права на основу судске или административне одлуке, чак 95 посто поднетих захтева се односило на временско раздобље између 1944. и 1955. године, што је обухватало не само непосредни послератни обрачун нових власти са идеолошким и класним непријатељима, колаборационистима, ратним злочинцима, припадницима немачке и мађарске мањине, већ и слање у логоре и процесе одузимања права присталицама Информбироа. Уз то, судски процеси су јако кратко трајали и пресуде су доношене најчешће у року мањем од годину дана од датума подношења захтева за рехабилитацију, док је стопа усвајања поменутих захтева чинила високих 85 посто. ⁵²³

⁵²¹ Исто, 20-21.

⁵²² Escudero Alday, *Memoria histórica y democracia en España*, 79.

⁵²³ Стефан Самарцић, *Рехабилитација лица осуђених из политичких или идеолошких разлога и њене правне последице*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, 2017, 303-304, 322-329.

Са друге стране, судска пракса се одликовала и по врло селективном и неуједначеном приступу историји и историјским изворима. У многим случајевима се одлука о рехабилитацији доносила чак и када оригиналне одлуке о осуди нису биле сачуване (делимично или у потпуности). Додатно, судови су често доносили одлуке након само једног рочишта и скоро искључиво на основу документације коју је подносила странка која је тражила рехабилитацију, док су судски захтеви архивима за додатном документацијом били приметни само у процесима најистакнутијим личностима. Од 2009. се раширила пракса позивања историчара као сведока, најчешће оних који су све време били чврсти поборници широких рехабилитација, упркос томе што је Закон прописивао да је надлежност суда била у томе само да оцени да ли је нека особа лишена права услед идеолошко-политичких разлога, не и да утврди улогу тог лица у рату.⁵²⁴ Када су у питању била појединачна решења о рехабилитацији, могла се приметити одређена сличност са ситуацијом у Шпанији. Попут судије Гарсона, у Србији се посебно Гојко Лазарев, судија Окружног суда (касније Вишег суда) у Шапцу, у јавности истицао залагањем за поништавање правних и економских последица послератне репресије, што је сматрао и преусловом за пуни развој демократије у земљи.⁵²⁵ Међутим, у одређеним пресудама Лазарев је усвојио једно више идеолошко него историјско и правно тумачење прошлости, што их је чинило упоредивим са одлуком Врховног суда Шпаније из 2012. године. У решењу о рехабилитацији Богдана Лончара и Миленка Браковића (двојице жандарма које је убио Јовановић Шпанац у јулу 1941. године) из децембра 2008. је судско веће, којим је председавао Лазарев, јасно истакло да је убиством из 1941. започет „грађански рат у Србији“ и почетак „комунистичке револуције под окриљем борбе за ослобођење од фашистичке окупације“, док је рехабилитација Лончара и Браковића у званичном решењу означена и као „почетак националног помирења подељеног српског народа“.⁵²⁶ Гледано са становишта компаративне анализе, идеја о помирењу и неопходности превазилажења националних подела по сваку цену зарад консолидовања демократије је тако ушла и у званичне судске пресуде и решења у Србији и Шпанији, док је разлика била у томе хоће ли некадашња званична интерпретација прошлости бити додатно учвршћена (Шпанија) или експресно поништења зарад нове доминантне политике према историји (Србија).

У периоду између 2006. и 2012. рехабилитовано је и неколико истакнутих личности које су имале важну улогу у догађајима пред избијање Другог светског рата у Југославији, као и многи политичари из ратног периода – кнез Павле Карађорђевић, премијери Драгиша Цветковић и Слободан Јовановић, министар спољних послова Момчило Нинчић, министар Двора Милан Антић.⁵²⁷ У појединим случајевима су и политичке партије биле директно ангажоване. Тако је омладина ДСС-а била један од потписника захтева за рехабилитацију Слободана Јовановића, а премијер Коштуница је 2007. свесрдно поздравио позитиван исход тог процеса.⁵²⁸ Ипак, различита и неконзистентна тумачења су међу политичким елитама изазивале рехабилитације нарочито оних личности које су имале кључну улогу у приступању Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године. Једно од главних питања се тада односило на то да ли је поништавање осуда одговорнима за приступање Тројном пакту значило и рушење антифашизма. Тако је за СПС рехабилитација Драгише Цветковића, премијера Југославије и потписника споразума у

⁵²⁴ Ђуреиновић, „Историја, сећање и право“, 102-105.

⁵²⁵ Гојко Лазарев, Миролуб Мијушковић, *Под маљем идеологије* (Шабац: Графика Шабац, 2008), 5-9.

⁵²⁶ Окружни суд у Шапцу, *Решење, Рех. бр. 11/08*, 11.12.2008; Аутор се захваљује колегиници др Јелени Ђуреиновић на уступљеној грађи и тексту пресуде. Више о рехабилитацији Лончара и Браковића и интерпретацији историје у судници: Ђуреиновић, „Reinterpretation of 7 July“, 77-79; Radanović, „Zakonodavna politika“, 93-104.

⁵²⁷ Jelena Đ. Lopičić Jančić, „Zakon o rehabilitaciji Republike Srbije u praksi“, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, 193.

⁵²⁸ „Rehabilitovan Slobodan Jovanović“, *B92*, 26.10.2007, https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=269533, datum pristupa 20.4.2024.

Бечу 1941. године, несумњиво била гажење антифашистичког наслеђа, док је за њихове коалиционе партнере из ДС-а то била само једна непристрасна судска пресуда која није имала никакве везе са питањима фашизма и антифашизма.⁵²⁹ Са друге стране, рехабилитација кнеза Павла из новембра 2011. године⁵³⁰ и потоње сахрањивање његових посмртних остатака на Опленцу у октобру 2012. године, поздрављени су од стране готово свих политичких актера. Док су председници Србије Борис Тадић (јануар 2012) и Томислав Николић (октобар 2012) о кнезу Павлу исказали највише похвале сматрајући га „неправедно запостављеном личношћу“ и персонификацијом „поштовања вредне прошлости“, дотле је Дачић овога пута био спреман да занемари улогу кнеза у приступању Тројном пакту, те је чин његовог сахрањивања у Тополи оценио као „чин општенационалног помирења“.⁵³¹

Селективна примена старих и нових закона у случајевима потенцијалне рехабилитације истакнутих историјских личности је у Шпанији била најочигледнија у случају Љуиса Компањса (Lluís Companys i Jover), републиканског председника регионалне каталонске владе (1933-1939), погубљеног од стране франкистичког режима након осуде војног суда 1940. године. У складу са Законом о историјском памћењу, Компањсови потомци су 2009. добили од Министарства правде добили потврду о нелегитимном суђењу које је вођено против њега, али су у исто време на суду водили посебан процес којим се тражила његова пуна рехабилитација, односно званично поништење осуђујуће пресуде. Док су највиши судови још од 1990-их у другим случајевима одбијале сваки сличан захтев за ревизијом судских процеса, у случају Компањса је 2010. државни тужилац направио преседан када је одбио захтев Компањсове породице за ревизијом његове осуде на смрт под нелогичним објашњењем да су пресуде франкистичких судова већ проглашене нелегитимним, а самим тим и посредно ништавим.⁵³² Одступање од устаљене праксе одбијања потпуне рехабилитације је готово извесно било повезано и са израженим тензијама које су пратиле усвајање новог статута о аутономији Каталоније 2006. године, склопљеног након дугих преговора централне и покрајинске владе, као и политичких и судских последица такве одлуке.⁵³³ Иако у другим случајевима није било одобравања потпуне рехабилитације, административни процес добијања сертификата о нелегитимности франкистичких пресуда се одвијао без већих застоја. Попут ситуације са рехабилитацијом у Србији, у Шпанији је Министарство правде такође у кратком року доносило решења у корист осуђених, што је свакако био одраз и шире друштвено-политичке климе и подршке коју су такве мере уживале. Према подацима које је изнео први потпредседник владе пред Уставном комисијом Конгреса у мају 2011. године, Министарство правде је до тада примило укупно 1398 захтева за таквим уверењима, од којих је 1011 позитивно решено.⁵³⁴

⁵²⁹ „Dačić osudio odluku o rehabilitaciji Dragiše Cvetkovića“, *Blic*, 26.9.2009; „Цветковић неће посвађати владу“, *Политика*, 28.9.2009.

⁵³⁰ Виши суд у Београду, *Решење, Рех. бр. 226/10*, 28.11.2011, <https://www.bg.vi.sud.rs/files/KNEZ%20PAVLE.pdf>, датум приступа 15.4.2024; О погрешном тумачењу историје и правних прописа у процесу рехабилитације кнеза Павла вид. у: Milošević, *Istorija pred sudom*

⁵³¹ Veljko Lalić, „Tadić: Đinđićevom metodom rešavam problem Kosova“, *Nedeljnik*, 11.1.2012; „Посмртни остаци Карађорђевића испраћени из Београда“, *Политика*, 5.10.2012; „Sahrana kneza Pavla na Oplencu“, *Vreme*, 6.10.2012.

⁵³² Gil Gil, „Spain as an example of total oblivion with partial rehabilitation“, 114-115; Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, „Amnesty and Reparations“, 222.

⁵³³ Статут Каталоније који је усвојен 2006. проширио је аутономију та покрајине, али се његовим доношењем нису смириле бројне трзавице које је овај процес изазвао широм Шпаније. Друге покрајине су због тога тражиле ревизију својих статута о аутономији, а Народна странка и национално оријентисани кругови су се противили уступцима које су видели као корак даље ка сепаратизму. Уз то, Уставни суд је након дугог разматрања донео пресуду у јуну 2010. године (свега два месеца након двосмисленог одговора тужиоца о Компањсовом случају) којом је бројне одредбе новог статута оборио као неуставне – прим. Д. М.

⁵³⁴ Cortes Generales, *DSCG*, Comisión Constitucional, núm. 767, 4.5.2011, p. 7.

Након свих разматраних случајева и законских решења којима су уређена питања амнестије и рехабилитације у Шпанији и Србији, као и специфичне улоге судске гране власти у оквиру нових политика сећања, намеће се закључак да је питање односа према злочинима почињеним током ауторитарног периода и званичног државног отклона од њих заокупило већу пажњу јавности и владајућих елита тек након политичких промена – у Србији 2000. и у Шпанији 2004. године. Политички односи власти и опозиције, сукоби и компромиси значајно су утицали на формулисање скоро свих законских решења која су се односила на питања прошлости. Међутим, иако су актери сећања „одозго“ били ти који су доносили кључне одлуке и имали доминантну улогу у креирању новог хегемоничког наративног оквира о прошлости, посебан значај при усмеравању јавне дебате и инсистирању на конкретним питањима имали су мнемонички актери „одоздо“ – удружења жртава, њихових потомака и симпатизера (најчешће једне) зарађене стране, као и поједине невладине организације које су се бавиле људским правима.

Транзициона правда и улога удружења жртава, бораца и цивилног друштва

Прве ексхумације масовних гробница и рађање меморијалистичког покрета

Усвајање специфичних политика сећања и имплементација бројних механизма транзиционе правде представљали су најочигледнији пример мнемоничког активизма који је долазио „одозго“, односно проистакао је из различитих историјских представа које су постојале међу савременом политичком елитом у Србији и Шпанији. Ипак, на њихово одлучивање је у појединим периодима знатан утицај имао притисак „одоздо“ који је потицао из многобројних друштвених група и организација. Развојни пут тих удружења у Шпанији и Србији је био сличан. Слабљење и урушавање ауторитарног режима отворило је простор за самоиницијативно локализовање и ексхумирање појединих масовних гробница у којима су почивале цивилне и војне жртве из редова поражених снага у рату. Такве активности обично су водили потомци жртава, поједини стручњаци (историчари, антрополози) и публицисти. Они су прва истраживања локалитета спровели на своју руку, без тражења званичних дозвола, а за своје напоре су понекад и имали разумевање власти.

Прва позната ексхумација жртава франкизма је спроведена 1971. у провинцији Сорија, још за Франковог живота и чак у присуству припадника Цивилне страже, те је том приликом пронађено 16 тела.⁵³⁵ Ипак, највећи број тих „раних ексхумација“ одвијао се од 1979. године, односно након првих локалних избора у вишепартијском систему и доласка левичарских градоначелника на власт у многим срединама. Карактеристике тих ископавања мањих масовних гробница из 1979. и 1980. су подразумевале рудиментарну идентификацију остатака (без укљученог већег броја стручњака), слабу медијску испраћеност и незаинтересованост локалног становништва, пријаве и претње десничарских кругова, чак и отварање истраге против једног градоначелника због злоупотребе јавних средстава. Целокупан процес је био омогућен захваљујући иницијативи потомака стрељаних и политичкој вољи појединих левичарских градоначелника. Такви случајеви били су забележени у Екстремадури, Навари, Кастиљи и Леону. Започети су захваљујући ентузијазму дела локалног становништва након смрти Франка и победе левичара на локалним изборима, али су такве акције престале након што је део војске покушао да изведе

⁵³⁵ Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 97.

државни удар у фебруару 1981. године, што је пробудило старе страхове о обнављању старих сукоба и довело до учвршћивања Пакта заборава на државном нивоу.⁵³⁶

Сличне проблеме су у Србији имали и потомци који су настојали да изврше прве ексхумације масовних гробница у којима су почивали њихови преци, погубљени од стране комунистичких власти након ослобођења земље. Као и у Шпанији, прве године вишестраначког система су у Србији пружиле наду потомцима да је вредностима некадашњег ауторитарног режима дошао крај, те су самоиницијативно од раних 1990-их покушале ексхумације на локацијама у Београду, Власотинцу, Зајечару и Шумадији. Власти СПС-а су по правилу такве активности спречавале, али политичке воље за решавање питања ових масовних гробница није било ни након 2000. године. Ипак, према тврдњама ћерке једног од погубљених индустријалаца на Сењаку у Београду, њој је омогућено да свог оца 2001. ексхумира и сахрани захваљујући личној иницијативи премијера Ђинђића, што је био изузетно редак пример тако рано остварене ексхумације.⁵³⁷ Потомци жртава су значајну подршку у тим првим меморијалистичким акцијама имали и од новооснованих удружења бораца и симпатизера, по правилу равногорских, али и од појединих утицајних публициста који су се истакли управо својим писањем о комунистичким злочинима. Те публикације су се често одликовале по сензационализму, одсуству научне методологије и преувеличавању броја страдалих, као што је био случај крагујевачким листом *Погледи* у јуну 1991. и њиховим извештавањем о поратној репресији.⁵³⁸ Међу најистакнутијим организацијама тог типа били су *Равногорски покрет*,⁵³⁹ основан 1990. и који је често организовао прочетничке комеморације у селу Ба које су биле супротстављене активизму СПО, као и *Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима* које је започело с радом 1993. године. Њихове активности често су подржавали бројни интелектуалци и чланови краљевске породице.⁵⁴⁰

Са друге стране, већина невладиних удружења либералног, антинационалистичког и пацифистичког карактера која су оснивана у Србији почетком 1990-их година се све до пада Милошевићеве власти није превише интересовала за питања Другог светског рата и послератне репресије. Разлога за то је било више – фокусираност на ратове 1990-их и документовање тих злочина услед њихове актуелности, што је са собом повлачило и перцепцију комунистичких злочина као „сувише далеких“, затим повремено идеализовање социјализма као периода апсолутног мултиетничког и економског просперитета услед суочавања са туробном стварношћу 1990-их. Иако је велики број оснивача организација цивилног друштва започео свој друштвени ангажман током 1980-их критикујући недостатак демократије, слободе и вођење тадашњих политичких процеса против неистомисљеника,⁵⁴¹ они се ипак током последње две деценије XX века нису озбиљније бавили начином учвршћивања таквог комунистичког система на власти крајем Другог светског рата и репресијом из 1940-их година. Такви ставови су довели до тога да је бављење комунистичким злочинима готово у потпуности било остављено оним удружењима

⁵³⁶ Humlebæk, “Party Attitudes”, 419-421; Paloma Aguilar Fernández, Guillermo León Cáceres, “Los orígenes de la memoria histórica en España: Los costes del emprendimiento memorialista en la Transición”, *Historia y política*, núm. 47, 2022, 317-353.

⁵³⁷ Цветковић, *Између српа и чекића – Књига прва*, 28; Vuk Z. Cvijić, „Masovna streljanja 1944-45: Oznine ’Knjige streljanih’“, *CINS*, 28.7.2011, <https://www.cins.rs/masovna-streljanja-1944-45-oznine-knjige-streljanih/>, datum pristupa 25.4.2024.

⁵³⁸ „Партизански злочини у Србији 1944-45: 150.000 незнатних гробова“, *Погледи*, спец. издање, јун 1991.

⁵³⁹ Равногорски покрет, <https://ravnogorskipokret.rs/about-us/>, датум приступа 25.4.2024.

⁵⁴⁰ Đureinović, *The Politics of Memory*, 118-124.

⁵⁴¹ Marek Mikuš, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia* (New York and Oxford: Berghahn Books, 2018), 45-48, 265-276.

чија се интерпретација прошлости одвијала у уски националном и често некритичком кључу.⁵⁴² Међу малобројним групацијама које су од почетка 1990-их наставиле да баштине наратив партизанске борбе, у оном облику какав је негован у социјалистичком друштву, спадало је *Друштво за истину о антифашистичкој Народноослободилачкој борби у Југославији 1941-1945*. Чланови Друштва су се издвојили из СУБНОР-а због подршке руководства овог ветеранског удружења Милошевићу и формирали сопствену организацију, која је од 2007. променила име у *Савез антифашиста Србије*.⁵⁴³ Након 2000. њихове активности су укључивале протесте против законских мера у оквиру нових политика сећања, посматрајући те промене као знак одрицања од антифашистичких вредности и изједначавања партизана са снагама колаборације, међу које су у целости убрајали и ЈВуО. У таквим активностима им је чест партнер био и *Хелсиншки одбор за људска права у Србији*, основан 1994. године. Он је тек почетком XXI века више пажње посветио интерпретацији историје Другог светског рата и социјалистичке Југославије, сматрајући промену тумачења тих епоха као кључну за разумевање догађања из 1990-их година.⁵⁴⁴

Када је у питању био развој посебних удружења бораца и жртава, као и невладиног сектора, може се рећи да је у почетку Шпанија каскала за Србијом у том погледу, најпре због постојања Пакта заборавља и слабе друштвене заинтересованости за питања Грађанског рата. Снажан друштвени притисак „одоздо“, оличен у развоју посебних меморијалистичких удружења, није се догодио све до друге половине 1990-их и оснивања првих таквих организација. Разлози таквог развоја догађаја, што поједини аутори називају „друштвено саучесништво у забору“, јесу многоструки – немогућност превазилажења страха од нових грађанских сукоба и могућег војног удара, опстанак како победничких франкистичких тако и транзиционих наратива о „два екстремизма из 1936. године“, дубоко утиснут осећај кривице и срамоте међу сродницима страдалих од стране франкиста услед вишедеценијске пропаганде о „црвенима“ као искључивим изазивачима рата, као и општа приврженост Пакту заборавља готово целокупне политичке сцене.⁵⁴⁵

Ипак, са слабљењем старих страхова и наратива се стање значајно изменило од средине 1990-их. Тако је међу првима основано *Удружење пријатеља Интернационалних бригада* 1995. године, које је већ наредне године организовало масовно окупљање интербригадиста у Шпанији. Поред активизма на пољу сећања, Удружење се бавило и прикупљањем усмених и писаних сведочанстава о интербригадистима.⁵⁴⁶ Такође, једна од првих организација која се на ширем плану бавила јавним активизмом и сећањем на републиканске борце, жртве франкизма, заробљене Шпанце у нацистичким логорима и емигрантску заједницу је био *Архив рата и изгнанства (Archivo Guerra y Exilio – AGE)*, који је започео са радом 1997. године. Према речима

⁵⁴² Jelena Subotić, “The Mythologizing of Communist Violence“, *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ed. Lavinia Stan, Nadya Nedelsky (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 191-192.

⁵⁴³ „Potvrđeno ime – Savez antifašista Srbije“, *Glas istine – list Saveza antifašista Srbije*, januar-jun 2008.

⁵⁴⁴ *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: 20 godina na vetrometini*, прир. Sonja Biserko i др. (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2014), 11, 126; Поред активизма на пољу сећања, Хелсиншки одбор је објављивао и дела академских историчара и социолога која су се односила на период Другог светског рата и његовог тумачења, делом или у потпуности. Међу тим издањима се издвајају: Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*; Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, 2005; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, 2006; Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, 2006.

⁵⁴⁵ Omar G. Encarnación, “Reconciliation after Democratization: Coping with the past in Spain“, *Political Science Quarterly*, vol. 123, no. 3, 2008, 442-447.

⁵⁴⁶ Ana Pérez, Julia R. Cela, Gemma Calatayud, “La memoria de las Brigadas Internacionales a través de la Documentación recogida por la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI)“, *Documentación de las Ciencias de la Información*, vol. 36, 2013, 85-102.

Долорес Кабре (María Dolores Cabra Loreda), једне од оснивачица, АГЕ је основан са циљем прикупљања грађе у земљи и иностранству у вези са различитим аспектима рата, зарад организовања јавних трибина и изложби, вршења друштвеног притиска, али и сарадње са локалном и државном администрацијом, док им је основни мотив за покретање организације било оно што су перципирали као општу друштвену хегемонију Пакта заборавља до тог периода.⁵⁴⁷ Ипак, прави развој и омасовљавање меморијалистичких удружења, познатији колективно као феномен под називом покрет за *повратак историјског памћења* (*recuperación de la memoria histórica*), започет је тек од 2000. године.⁵⁴⁸ У октобру 2000. је активиста Емилио Силва спровео ексхумацију свога деде, страдаога од стране фалагистичких трупа у октобру 1936. године, у месту Пријаранса дел Бијерсо (Priaranza del Bierzo) у покрајини Кастиља и Леон. Ексхумација и идентификација укупно 13 особа из поменте масовне гробнице је споведена самоиницијативно, али уз помоћ појединих археолога и форензичких антрополога, док су акцију једногласно подржале све партије у локалној скупштини. Након тога, Силва је са писцем Сантијагом Масијасом у децембру 2000. и формално основао *Удружење за повратак историјског памћења* (ARPMX), које се специјализовало за локализацију и ексхумацију масовних гробница у којима су почивале жртве франкизма.⁵⁴⁹ У првим годинама су њихове акције наилазиле на амбивалентан однос локалних заједница, њихових политичких елита и судства, али су се 2002. сусрели и са отвореним одбијањем Аснарове владе да финансијски и институционално подрже ексхумације услед „недостатка средстава“.⁵⁵⁰

Активности тог удружења, чије се деловање у потоњим годинама проширило целом Шпанијом, инспирисале су оснивање и других организација сличног карактера – оних који су окупљали подједнако активисте, потомке жртава и стручњаке (форензичке антропологе, психологе, правнике, историчаре), који су се специјализовали за локализовање и ексхумације гробница, као и за формулисање јавних политика усмерених ка тражењу политичког решења тог питања (прављења јединствене мапе гробница за територију целе Шпаније, издвајања посебних средстава у ту сврху и званично обавезивање саме државе да преузме задатке ископавања и меморијализације тих места). Међу истакнутим удружењима је био и *Форум за памћење* (*Foro por la Memoria*) који је основан 2002. године са јаснијим идеолошким марксистичко-лењинистичким профилем. Њихове кључне вредности заснивале су се на инсистирању да судски процеси и истраге претходе ексхумацијама, да се приликом меморијализације тих места реафирмише републиканска прошлост тих жртава, али и да се на споменицима јасније подвуче индивидуалност жртава и њихових различитих идеала (социјалистичких, комунистичких, анархистичких, либерално-демократских, регионалистичких, феминистичких и других) за које

⁵⁴⁷ Према тврдњама Кабре, најбоље односе су у потоњим годинама остварили са регионалним владама Каталоније, Баскије, Валенсије, Екстремадуре, Андалузије, Мадрида, док су 1999. успоставили чврсту сарадњу са Националним архивом Каталоније (Arxiu Nacional de Catalunya); Dolores Kbra, „Udruženja za istorijsko pamćenje“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 253-277.

⁵⁴⁸ Као што је напоменула Џо Лабањи, термин „повратак историјског памћења“ је неспретно скован и као такав раширен у јавности, те би било погрешно, у складу са називом, тумачити да је историја закопана и заборављена у бројним масовним гробницама и да само чека откопавање како би упознала Шпанце са „истинском прошлошћу“. Додатно, овакав термин могао би замаглити границу између „историје“ и „памћења“, која је и сама често флуидна и вишезначна. Ипак, Лабањи стаје делом и у одбрану овог термина, упркос његовим недостацима, јер сматра да се „повратак“ суштински односи на покушај да се исправе грешке из периода транзиције, да се омогући правда и „поврате из заборавља“ све оне жртве франкизма чији су гласови и након транзиције остали невидљиви; Jo Labanyi, „The Politics of Memory in Contemporary Spain“, *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 9, no. 2, 2008, 121-122.

⁵⁴⁹ Emilio Silva, Santiago Macías, *Las fosas de Franco: los republicanos que el dictador dejó en las cunetas* (Barcelona: Temas de Hoy, 2003), 49-54, 63.

⁵⁵⁰ *Исто*, 101-104.

су се борили током живота.⁵⁵¹ За разлику од њих, АРМХ је више заступао либерално-грађанске ставове, ослањајући се на глобалне вредности људских права у оквиру којих је чин ексхумације и достојанствене сахране био круцијалан ради симболичког повратка части жртвама. Челници АРМХ су углавном спроводили ексхумације путем широке мобилизације активиста и стручњака, често без чекања на одлуку локалних судова, док се током меморијализације тих простора више инсистирало на расветљавању франкистичке репресије него на политичком активизму самих жртава. Ова удружења су својом масовношћу убрзо преузела примат међу меморијалистичким НВО сектором, доприневши томе да питања масовних гробница доспеју у жижу јавности и постану једна од најзначајнијих тема у политичкој дебати око Закона о историјском памћењу.⁵⁵²

Улога Римокатоличке цркве у Шпанији и Српске православне цркве у Србији

У истакнутим друштвено-политичким дебатама о прошлости, без обзира на то да ли су биле инициране „одозго“ или „одоздо“, своје место место су проналазиле Римокатоличка црква и Српска православна црква. Верске заједнице у Шпанији и Србији су се као *актери сећања* позиционирале у специфичном међупростору између меморијалистичког покрета који је потекао из удружења бораца, симпатизера и жртава са једне стране и државе као креатора конкретних политика памћења. Према типологији коју су понудили Бернхард и Кубик, верске организације би се највише уклапале у *мнемоничке ратнике* на основу јасно профилисаних представа о историји и мањка спремности на дијалог око прошлости, али су поседовале и одређене карактеристике *мнемоничких проспективаца* – уверење да је њихово тумачење ратних догађаја једино исправно и да одређене моралне вредности које стоје иза те перцепције представљају истовремено и путоказ ка „исправној“ и бесконфликтној будућности.⁵⁵³ Однос цркава према властима и меморијалистичком покрету првенствено је био проистацао из положаја цркве у рату и њеног послератног статуса. Друштвена маргинализација СПЦ током скоро целокупног постојања социјалистичке Југославије и присутност црквеног наратива о готово непрекинутом српском страдању још од раних 1940-их година представљали су основне историјске предуслове за црквену подршку меморијалистичком покрету у Србији још од његовог зачетка. Са друге стране, пристајање Римокатоличке цркве уз националистичку страну током Грађанског рата и уживање привилегованог положаја у друштву током франкистичког система, као и инсистирање на беатификацијама само оних верника и клера који су страдали на републиканској територији, учинили су римокатоличку хијерархију у Шпанији једним од најистакнутијих противника покрета за повратак историјског памћења.

За разлику од Србије, шпанским удружењима која су се бавила правима жртва репресије нису највећи супарници биле организације које су се налазиле на супротним идеолошко-политичким позицијама. Профранкистичка и десничарска меморијалистичка мрежа била је готово маргинална у јавном простору, са изузетком Фондације „Франсиско Франко“, те је највећи

⁵⁵¹ Daniel Palacios González, *De fosas comunes a lugares de memoria: La práctica monumental como escritura de la historia* (Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2022), 330-333.

⁵⁵² Isto, 103, 108-110; Sergio Gálvez Biesca, “El proceso de la recuperación de la ‘memoria histórica’ en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria”, *International Journal of Iberian Studies*, vol. 19, no. 1, 2006, 25-51; Angel del Río Sánchez, “La Memoria Histórica en escena. Demandas y movimientos sociales”, *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las ciencias sociales*, ed. Gonzalo Acosta Bono, Angel del Río Sánchez, José María Valcuende del Río (Sevilla: Fundación Centro de Estudios Andaluces, 2008), 103-116.

⁵⁵³ Bernhard, Kubik, “A Theory of the Politics of Memory”, 14-15; Иако су Бернхард и Кубик су улогу *мнемоничких проспективаца* првенствено наменили источноевропским комунистичким властима, чија је контрола над јавним тумачењем прошлости била готово апсолутна до 1989. године, одређене сличне карактеристике су се могле приметити и код других актера сећања, као што су то биле цркве.

противник покрету за повратак историјског памћења била Римокатоличка црква. Наиме, процес беатификације верника и клера страдалих у оквиру републиканске репресије се настављао несмањеним интензитетом још од када је Ватикан 1987. почео да одобрава такве захтеве Шпанске бискупске конференције (ЦЕЕ). Тако је 1997. и 1998. било око 230 нових беатификација, затим и нових 233 у марту 2001. године, док је највећа масовна беатификација за чак 498 особа уприличена у Ватикану 28. октобра 2007. године, свега пар дана пре усвајања Закона о историјском памћењу у Конгресу.⁵⁵⁴ Изузев са удружењима жртава, црквена хијерархија је посебно била у заоштреном односу са Сапатеровом владом, нарочито по питањима истополних бракова, закона о репродуктивном здрављу и абортусу, олакшавању процеса развода, секуларизацији школа и Закона о историјском памћењу. Сва та противљења владиним мерама ЦЕЕ је исказала у пасторалној инструкцији из 2006. под називом *Моралне оријентације пред тренутном ситуацијом у Шпанији* (*Orientaciones morales ante la situación actual de España*). Када је у питању био однос према прошлости, у инструкцији је поновљен стари став да „историјско памћење“ нуди један селективан поглед на историју, да „поново отвара старе ране Грађанског рата“ и да такве вредности не представљају знак друштвеног прогреса, већ повратак уназад.⁵⁵⁵ Ипак, било је и појединих другачијих тонова. Највиши званичници ЦЕЕ су наставили да посматрају Римокатоличку цркву искључиво у улози жртве у контексту Грађанског рата, док је бискуп Билбаа и тадашњи председник ЦЕЕ Рикардо Бласкес (Ricardo Blázquez Pérez) направио преседан кад је 2007. године одржао говор у коме је суштински поновио старе ставове о рату, али је и додао извињење Цркве за одређена „грешна конкретна деловања“ њених чланова током 1930-их година. Уз то, важан изузетак је представљао и заједнички документ тројице баскијских бискупа из 2009. године, укључујући и самог Бласкеса, којим се отворено позивала Римокатоличка црква у Шпанији да већу пажњу посвети и баскијским свештеницима који су страдали у франкистичким прогонима.⁵⁵⁶

Када је у питању била улога Српске православне цркве у контексту промене званичне политике сећања након 2000. године, може се уочити другачија ситуација. Разлика није била само у улози и у томе што је Црква у Шпанији била један од најистакнутијих противника нове политике према прошлошћу и у томе што је у Србији СПЦ подржавала тежње нових власти за изједначавањем два покрета отпора и законским регулисањем рехабилитације и реституције за жртве комунизма. Док је у Шпанији црква развила широку активност ради одбране сопственог виђења прошлости, у Србији је залагање СПЦ за историјска питања било знатно сведеније, упркос томе што је друштвено-политичка улога Цркве знатно ојачала након пада Милошевића. Тако је од 2000. активност Цркве по питању жртава Другог светског рата и послератног периода била најчешће сведена на акте комеморације и пружања подршке држави и појединим партијама у процесима меморијализације. У првој деценији XXI века започета је изградња цркава на неким од кључних стратишта Другог светског рата – спомен-паркови *Крагујевачки октобар* (Шумарице) и *Јајинци*, док је литургија у Саборној цркви у Београду била централни и неизоставни део званичног обележавања 22. априла као Дана сећања на жртве геноцида у

⁵⁵⁴ Espinosa Maestre, *Lucha de historias*, 149-150; Richards, *After the Civil War*, 350; Упркос напетим односима између владе и Цркве, министар спољних послова Мигел Анхел Моратинос (Miguel Ángel Moratinos) је био присутан на церемонији беатификације у Риму 2007. године, као и осам посланика ПП. Тада се у Ватикану окупило око 30,000 људи; José Manuel Vidal, “498 mártires españoles en los altares”, *El Mundo*, 28.10.2007.

⁵⁵⁵ Conferencia Episcopal Española, *Orientaciones morales ante la situación actual de España – Instrucción Pastoral*, 23.11.2006, 4-5, https://www.tarraconense.cat/wp-content/uploads/2020/02/docCee_130.doc, datum pristupa 25.4.2024.

⁵⁵⁶ Juan G. Bedoya, “El obispo Blázquez pide perdón para la Iglesia por la Guerra Civil”, *El País*, 20.11.2007; Grupo de obispos, *Purificar la memoria, servir a la verdad, pedir perdón el correo*, 30.6.2009, <https://servicios.elcorreo.com/documentos/castellano.pdf>, datum pristupa 25.4.2024.

Другом светском рату.⁵⁵⁷ Уз то, антикомунистичка усмереност црквених великодостојника најјасније се огледала током вршења службе и свечаних говора у част Драгољуба Михаиловића (на Равној гори и у Београду), као и током подизања споменика жандарму Миленку Браковићу у црквеној порти у Белој Цркви 2002. године са посебним натписом „Да се више никада не догоди да Србин убије Србина“.⁵⁵⁸ На тај начин су се профилисали основни правци мнемоничких активности Православне цркве у новом веку – обележавање српских цивилних жртава путем одржавања литургија и парастоса, блиска сарадња са државним органима у реконцептуализацији најважнијих места сећања, али и слављење борбе ЈВуО која је посматрана као једини исправни облик српског супротстављања фашизму.⁵⁵⁹ Ипак, слабо залагање врха Цркве у питањима званичне политике према прошлости изван сфере комеморација огледа се најбоље у примеру млаког јавног реаговања на конкретна законска решења, чак и на она која су се на СПЦ директно односила. Тако је на заседању Светог архијерејског сабора СПЦ у мају 2006. само узгредно поздрављено усвајање закона о реституцији имовине верским заједницама, без значајнијег освртања на то питање.⁵⁶⁰

Одговор државе – оснивање комисија и регулисање ексхумација

Када се говори о одговору државе на деловање удружења жртава и питања масовних гробница, у оба случаја су се државни органи значајније посветили тим темама тек са неколико година закашењења. Такође, у обе земље су прве иницијативе дошле са локалног нивоа власти. Тако су 2002. и 2004. године у Баскији и Андалузији формиране посебне владине комисије за локализовање масовних гробница и за побољшање права и статуса жртава франкизма. Уз то, неке покрајине су започеле и са посебним финансирањем пројеката меморијалистичких удружења – Андалузија (2003), Екстремадура (2005), Баскија (2006) и Арагон (2007). У Галицији је нова социјалистичка влада прогласила 2006. годину за *Годину историјског памћења*, када и централна влада у Мадриду. У Каталонији је парламент 2003. захтевао од покрајинске владе да изради посебан регистар жртава и објави мапу гробница. Ипак, Каталонија је 31. октобра 2007. године, управо на дан када је шпански Конгрес усвојио Закон о историјском памћењу, основала *Демократски меморијал (Memorial Democratic)*, кровну покрајинску институцију чији би задатак био да креира јавне политике и подржи активности посвећене сећању на жртве Грађанског рата и диктатуре. Након усвајања Закона о историјском памћењу на државном нивоу, аутономне заједнице су добиле обавезу да истраже и направе мапу масовних гробница на сопственој територији, па да их пошаљу централним властима ради израде јединствене базе података и мапе за целу територију Шпаније. Међутим, само је девет од седамнаест покрајина испунило ту обавезу до краја мандата социјалистичке владе у децембру 2011. године, док је разлог најчешће био политички, имајући у виду да су покрајине које нису доставиле податке биле под влашћу Народне странке.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, „2002-2006: Подигнута Храм капела крагујевачких новомученика“, <https://www.spomenpark.rs/o-nama/>, датум приступа 25.4.2024; Далиборка Мучибабић, „Храм у Јајинцима и недовршен – живи“, *Политика*, 4.5.2013; Jovan Bajford, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja* (Београд: Београдски центар за људска права, 2011), 183-184.

⁵⁵⁸ Српска православна црква, „Парастос Драгољубу Михаиловићу“, 17.7.2006, <http://arhiva.spc.rs/old/Vesti-2006/07/17-07-06-c.html#dra>, датум приступа 25.4.2024; Đureinović, „Reinterpretation of 7 July“, 76-77.

⁵⁵⁹ Roginer Hofmeister, *Remembering Suffering and Resistance*, 133-224.

⁵⁶⁰ „Саопштење са редовног заседања Светог архијерејског сабора Српске православне цркве: Подељена шабачко-ваљевска епархија“, *Православље*, 1.6.2006.

⁵⁶¹ Ово су само неке од мера транзиционе правде које су покрајине доносиле у поменутом периоду. За пун преглед мера више у: Aguilar Fernández, Ramírez-Barat, „Amnesty and Reparations“, 224-227.

Попут Шпаније, и у Србији су прве званичне иницијативе дошле од стране локалних власти. Тако је Скупштина Војводине 21. децембра 2000. под вођством ДОС-а, свега неколико недеља након промене власти у покрајини, основала *Анкетни одбор за утврђивање истине о догађајима у периоду од 1941. до 1945. године у Војводини*.⁵⁶² Одбором је председавао проф. др. Драгољуб Живковић, а био је састављен од стручака који су истовремено били и чланови покрајинског парламента. Одбор је радио на пописивању жртава Другог светског рата у овом формату све до подношења завршног извештаја Скупштини Војводине 13. августа 2004. године. Након тога су чланови Одбора, према речима једног од чланова проф. др Тибора Пала (Tibor Pál), наставили са радом на пописивању жртава све до 2008. у формату „класичног научног пројекта“ при Војвођанској академији наука и уметности. Према Палу, још у првим годинама рада су чланови Одбора постали свесни и великог броја страдалих након ослобођења 1944. године, те је Одбор проширио своје првобитне ингеренције и одлучио да у регистар укључи и становништво страдало између 1941. и 1948. године. Посебан фокус Одбора у другом периоду његовог рада (2004-2008) био је на пописивању управо ових жртава. У току осмогодишњег рада пописано је укупно 86,881 страдалих лица, међу којима је било највише Срба (преко 40,000), затим Немаца (преко 20,000), Јевреја (преко 15,000), Мађара (5000), Хрвата (2700), Словака (1000) и других.⁵⁶³

Међутим, налази покрајинских одбора и комисија били су далеко од свеобухватних решења. Све израженији захтеви и јавни притисак у контексту лоцирања, мапирања и ексхумације масовних гробница представљали су посебан изазов за централне владе у Мадриду и Београду. Разлика се огледала у томе које су особе и организације биле најзаслужније за реаговање владе, као и тип мера којима су власти прибегле ради решавања ових крупних питања. У Шпанији су истакнутије активности *покрета за повратак историјског памћења* биле те које су створиле довољно јак притисак „одоздо“, те је влада одлучила да Законом о историјском памћењу регулише и питање ексхумација. Међутим, у Србији је кључни подстицај долазио из редова професионалних историчара и новинара, окупљених пре свега у Институту за савремену историју и *Вечерњим новостима*, који су се бавили статусом масовних гробница жртава комунизма. За разлику од Шпаније и тамошњег модела креирања посебних законских одредби ради дефинисања процеса ископавања, у Србији се 2009. прибегло оснивању две посебне владине комисије.

Када је нацрт Закона о историјском памћењу објављен у јулу 2006. изазвао је огромно незадовољство меморијалистичких удружења. Главне замерке су се односиле на то што је Законом било предвиђено да посао локализовања и ексхумације масовних гробница, као и идентификације тела, неће преузети државни органи на себе, већ би тај посао препустили меморијалистичким удружењима, док би држава и локалне власти пружале финансијску помоћ таквим пројектима. Удружења су на то бурно реаговала, те су АРХМ, АГЕ и Форум за памћење оценили предлог Закона као врло лош и као знак неспособности државе да раскине своје везе са једним суштински фашистичким режимом.⁵⁶⁴ Упркос протестима цивилног друштва и дела

⁵⁶² Скупштина Аутономне Покрајине Војводине, *Записник са 3. седнице, одржане 21. децембра 2000. године*, стр. 6-7, <https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/fajlovi/file/Saziv2000-2004/Zapisnik%203%20sednice.pdf>, датум приступа 25. 4.2024.

⁵⁶³ Tibor Pal, „Na putu istine. O radu pokrajinskog Anketnog odbora za utvrđivanje istine o događajima u periodu od 1941. do 1948. godine“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944) = Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*, ur. Karol Biernacki, István Fodor (Szeged: Csongrád Megyei Önkormányzat; Zenta: Zentai Történelmi Levéltár, 2010), 97-102; Рад Покрајинског одбора је детаљно представљен у посебном зборнику радова из 2008. године (*Na putu ka istini*, прир. Љубивоје Серовић, (Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, 2008)), као и у осмотомном именику страдалих особа, поређаних по националностима (*Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, I-VIII, прир. Драгољуб Живковић (Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, 2008)).

⁵⁶⁴ “Las asociaciones de represaliados, el PP, IU y ERC critican la propuesta del Gobierno”, *El País*, 29.7.2006; Cristina Sen, “El Gobierno modera la ley pensada para cerrar la guerra y la dictadura”, *La Vanguardia*, 29.7.2006.

опозиције, Закон је усвојен крајем 2007. без измена ових чланова. Мада, друштвена моћ и значај удружења за повратак историјског памћења знатно су се повећали,⁵⁶⁵ те су ове организације наставиле да играју важну улогу у јавности упркос игнорисању њихових захтева при усвајању Закона 2007. године.

У контексту активности шпанске државе, први јавни позив за финансирање пројеката повезаних са историјским сећањем је влада објавила још у децембру 2005. године, чак две године пре усвајања свеобухватног Закона. Захваљујући раду меморијалистичких удружења, потпомогнути стручњацима и финансијским издацима државе од укупно 25 милиона евра, до краја 2011. је ексхумирано 475 масовних гробница у којима се налазило 3342 тела.⁵⁶⁶ Упркос тим успесима, биланс ексхумација током владе ПСОЕ и проблема који су их пратили није био задовољавајући. Законске одредбе су створиле извесну компетитивну климу међу активистичким удружењима и борбу за ограничене државне ресурсе, недостатак јасних смерница и адекватних протокола за извођење археолошких ископавања је приморавао иницијаторе акција да користе међународне критеријуме, док централне власти нису биле спремне да утичу у случају непостојања политичке воље за олакшавањем ексхумација код локалних извршних и судских власти (најчешће у срединама под влашћу ПП).⁵⁶⁷ Такође, и сама влада је каснила са усвајањем пратећих решења и званичних тела на које ју је обавезивао Закон. Тако је у децембру 2008. основана посебна *Канцеларија за жртве Грађанског рата и диктатуре*, чији је задатак био да изради протокол за обављање ексхумација, да оснује и управља посебном базом података о жртвама франкизма.⁵⁶⁸ Међутим, званични протокол који је садржао стандарде и адекватне научне критеријуме за потребе ископавања је одобрен од стране владе тек у септембру 2011. године.⁵⁶⁹

Централне власти у Србији су се питањем послератне репресије позабавиле тек 2009. године, и то путем оснивања две државне комисије. У априлу 2009. је формирана *Државна комисија за утврђивање околности погубљења генерала Драгољуба Драже Михаиловића*,⁵⁷⁰ док је нешто касније успостављена *Државна комисија за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944. године*. Комисију за проналажење гробница свих страдалих особа од 1944. је основала влада Србије 9. јула 2009.

⁵⁶⁵ Судија Гарсон је управо на основу навода из њихових званичних пријава отворио истрагу о злочинима франкизма 2008. године. Заузврат, меморијалистичке организације су биле најчвршћи подржаваоци Гарсонових поступака, те су били и међу првима који су учествовали у масовним протестима у његову одбрану априла 2010. године; “¡España al revés: corruptos y fascistas juzgan al juez!”, *El País*, 8.4.2010; “Las marchas de apoyo a Garzón se convierten en un homenaje a las víctimas del franquismo”, *El País*, 24.4.2010

⁵⁶⁶ Lourdes Herrasti, “Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019”, *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, coord. Francisco Etxeberria (Madrid: Ministerio de la Presidencia y Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020), 20-21; Укупан број масовних гробница и жртава тешко је прецизно утврдити, јер се процес евидентирања и ексхумација и даље одвија. Званичну мапу масовних гробница коју је израдила шпанска влада и која се и даље ажурира новим подацима вид. у: Gobierno de España, *Buscador de mapa de fosas georreferenciado*, <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx>, datum pristupa 20.4.2024.

⁵⁶⁷ Francisco Ferrándiz, “Mass Graves, Landscapes of Terror: A Spanish Tale”, *Necropolitics: Mass Graves and the Exhumations in the Age of Human Rights*, ed. Francisco Ferrándiz, Antonius C. G. M. Robben (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015), 109-110; Francisco Etxeberria, Queralt Solé, “Fosas comunes de la Guerra Civil en el Siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación”, *Historia contemporánea*, núm. 60, 2019, 405-406, 418-420.

⁵⁶⁸ Orden PRE/3749/2008, de 22 de diciembre, por la que se da publicidad al Acuerdo de Consejo de Ministros sobre creación de la Oficina para las Víctimas de la Guerra Civil y de la Dictadura, *BOE*, núm. 309, de 24/12/2008

⁵⁶⁹ Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura, *BOE*, núm. 232, de 27/9/2011

⁵⁷⁰ О овој комисији више у четвртном поглављу.

године, која је формално конституисана 12. новембра 2009. године. Чинили су је представници државних институција, међу којима се залагањем посебно истакао државни секретар у министарству правде и функционер ДС-а Слободан Хомен, затим запослени у научним установама и стручњаци бројних области. Председник Комисије за тајне гробнице је био др Слободан Марковић са Факултета политичких наука у Београду, док је секретар био Срђан Цветковић из Института за савремену историју. Међу основне циљеве комисије је спадало истраживање и обележавање свих локација масовних гробница, њихова ексхумација, као и израда регистра страдалих особа. У саставу Комисије су била два посебна одбора: Одбор за истраживање и евидентирање тајних гробница и Одбор за ексхумацију.⁵⁷¹ На почетку рада су се чланови Комисије ослањали на искуства претходних сличних комисија које су биле основане у Словенији 1990. и Хрватској 1991. године.⁵⁷²

Оснивање Комисије је представљало производ заједничког залагања Института за савремену историју и листа *Вечерње новости*. У поменутом листу су сарадници овог института, други научници, потомци жртава, сведоци, политичари, представници цивилног друштва говорили о проблему постојања масовних гробница жртава комунизма. Ти чланци су објављивани у периоду од 9. јуна до 3. јула 2009. у оквиру опсежног фељтона под називом *Откопавање истине*.⁵⁷³ Напослетку, фељтон је завршен извештавањем са закључака округлог стола, одржаног 1. и 2. јула, на коме су учествовали махом научници и поједини званичници (државни секретар Хомен, као и министар за дијаспору Срђан Срећковић из СПО). Учесници су поздравили јавну акцију и објављивање фељтона, као и најаву власти о томе да је изгледно скоро оснивање комисије за тајне гробнице. Уз то, већина присутних је тумачила рад будуће комисије као веома важне за сузбијање идеолошких подела које су се дуго манифестовале међу српским народом.⁵⁷⁴

Већ до краја 2010. је Комисија постигла прве запаженије резултате. Члановима Комисије је омогућено истраживање значајног дела архивске документације проистекле из рада репресивног апарата. Поред обављања истраживања у архивима, чланови Комисије су интервјуисали потомке жртава и сведоке, успоставили сарадњу са појединцима и удружењима (посебно са *Удружењем политичких затвореника и жртава комунистичког режима*), започели пописивање локација масовних гробница, уз два случаја успешно спроведених пробних ексхумација (Поток Змијанац код Бољевца и Гувниште код Власотинца).⁵⁷⁵ До краја 2012. урађене су у потпуности само две ексхумације – поток Змијанац и тајна гробница у кругу Фијатове фабрике у Крагујевцу – упркос томе што је до тада било евидентирано постојање чак 211 масовних гробница.⁵⁷⁶ У новембру

⁵⁷¹ Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, *Годишњи извештај 2010*, прир. Срђан Цветковић (Београд, 2011), 7-8.

⁵⁷² Марија Илић, „Истраживања Државне комисије за тајне гробнице жртава револуционарног терора после 12. септембра 1944. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 2, 2019, 370.

⁵⁷³ Већина политичара у оквиру поменутог фељтона (из редова ДС, СПС, СПО, СРС, СНС, СВМ) је подржавала акцију *Новости* и Института да се истраже масовне гробнице. Два ретка гласа која су се држала митске тврдње да готово нико недужан није страдао и да не постоје „жртве комунизма“ су били Стеван Мирковић (интервју у броју *Новости* од 14. јуна), учесник НОБ и потоњи генерал ЈНА, и Јово Капичић (интервју у броју *Новости* од 27. јуна), такође истакнути учесник НОБ-а и високи званичник ОЗНе и УДБе.

⁵⁷⁴ П. Васиљевић, А. Палић, „Србија је сазрела за истину“, *Вечерње новости*, 3.7.2009.

⁵⁷⁵ Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, *Годишњи извештај 2010* (Београд, 2010)

⁵⁷⁶ Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Истраживања Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.“, *Историја 20. века*, бр. 3, 2012, 15-16; Ипак, ове ексхумације су обављене махом самоиницијативне, без предвиђеног учешћа релевантних стручњака и институција из области судске медицине. Према интервјуу који је са појединим члановима Комисије спровела Јелена Ђуреиновић, комисијски Одбор за ексхумације је постојао само на папиру; Ђуреиновић, *The Politics of Memory*, 95.

2011. је званично започет и пројекат израде јединствене базе података о страдалим особама.⁵⁷⁷ Када је у питању број жртава, до децембра 2012. је пописано укупно 36,761 име, а у време престанка рада Комисије у фебруару 2016. је тај број достигао 53,191 убијених и 6440 несталих.⁵⁷⁸ Међу страдалима је највише било цивила колабораната и народних непријатеља, затим припадника, симпатизера и сарадника ЈВуО, сарадника и припадника албанских и бошњачких милиција на територији централне Србије, док су у Војводини најбројнији били немачки и мађарски цивили оптужени за колаборацију и учешће у окупационим формацијама, али и знатан број „народних непријатеља“ Срба.⁵⁷⁹ Постојале су и значајне препреке у функционисању Комисије – недостатак финансијских средстава и опреме, недовољна институционална подршка, слаба заинтересованост државних званичника у оквиру или изван састава Комисије (са изузетком државног секретара Хомена), непотпуна и несређена архивска грађа.⁵⁸⁰

Међутим, показало се да су најважнији проблеми у раду Комисије били доста слични онима у вези са формулацијом и применом Закона о рехабилитацији. Комисија се није подробније упуштала у диференцирање између оних који су претрпели репресију због идеолошко-политичких разлога са једне стране и припадника окупационих и колаборационистичких снага и стварних ратних злочинаца са друге стране. У изјавама и јавним наступима чланова Комисије често се брисала граница између „жртава комунизма“ и „невиних жртава комунизма“, док у регистру страдалих није детаљније описана пуна улога поменутих лица у рату нити детаљније истражена (не)оправданост свих оних оптужби које су им се стављале на терет након ослобођења. Широко дефинисање термина „жртве комунизма“ од стране Комисије од самог њеног оснивања, непостојање детаљних објашњења у регистру жртава о пуној ратној улози конкретних лица, као и вођење интензивне јавне и медијске кампање у којој је доминантна слика социјалистичке Југославије била обојена најтамнијим и најрепресивнијим тоновима, представљали су снажан аргумент за оне критике које су говориле о томе да је полазна тачка Комисије био управо јак антикомунистички сентимент који је, услед недостатка ширег контекста, допринео стварању искривљене слике о Другом светском рату.⁵⁸¹

Завршна разматрања

Праћењем упоредног развоја различитих механизма транзиционе правде у Србији и Шпанији примећују се бројне сличности, али и важне разлике, у контексту односа државе према наслеђу ауторитарне прошлости и одабиру начина за омогућавање репарација жртвама. У обе земље је локални контекст био доминантан за формулисање конкретних политика сећања – доминатни наративи, њихове еволуције и промене биле су кључне за одабир конкретних мера (давање предности материјалним над симболичким репарацијама и обрнуто) које ће се применити у

⁵⁷⁷ Списак страдалих, под називом *Отворена књига жртава после 12. септембра 1944*, доступан је на званичном сајту Комисије: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>, датум приступа 25.4.2024.

⁵⁷⁸ Илић, „Истраживања Државне комисије“, 380; Ипак, овај попис није представљао адекватну слику страдања, јер су у списак унета и многа дупла имена, лица која су извршила самоубиство или особе које су умрле природном смрћу деценијама након Другог светског рата; Milan Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije 2009-2012“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 173.

⁵⁷⁹ Pavlović, Cvetković, „Истраживања Државне комисије“, 11-13; Према подацима Павловића и Цветковића, немогуће је прецизно утврдити однос убијених цивила и војних лица, пре свега због недефинисаности и неутврђености појединих категорија лица („колаборант“, „непознато“, „народни непријатељ“).

⁵⁸⁰ Đureinović, *The Politics of Memory*, 93-100.

⁵⁸¹ Исто, 90-100; Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma?“, 143-174.

датом тренутку. Кључни тренутак за радикалнију промену политика сећања и увођење многих принципа транзиционе правде у политичку и правну праксу биле су смене власти почетком XXI века – 2000. у Србији и 2004. у Шпанији. Поред активног учешћа извршне и законодавне власти у тим процесима, прва деценија новог миленијума отворила је врата и за већу улогу судске гране власти у дефинисању адекватних видова репарација за жртве, али и за доношење конкретних судова о прошлости у оквирима суднице или у званичним пресудама и решењима. Изузев стварања слике о прошлости применом закона и мера „одозго“, удружења жртава, бораца и невладине организације представљали су важне мнемоничке актере који су деловали „одоздо“ и тиме су у мањој или већој мери утицали на поједине одлуке државних органа. Неуједначен развој ових организација у Србији и Шпанији, њихова многобројност и међусобни односи, као и њихов конкретан политички и друштвени утицај, били су важна специфичност мнемоничке сцене у оба друштва. Упркос постојању значајних разлика између природе, идеологије, политичких слобода и степена репресивности у различитим периодима постојања франкизма и југословенског социјализма, као и сасвим различитог друштвено-политичког развоја Шпаније и Србије након урушавања ових режима, упоредном анализом механизма транзиционе правде у обе државе откривају се многе важне паралеле при одабиру начина суочавања са трауматичном прошлошћу, како између ових земаља тако и у ширем европском и глобалном окружењу.

СПОЉНИ АГЕНТИ СЕЋАЊА И РЕЦЕПЦИЈА ЊИХОВОГ УТИЦАЈА

Транснационални процеси и нове мнемоничке парадигме

Осамдесете године двадесетог века представљале су важну прекретницу за појам и праксу *културе сећања*, како на пољу академског дефинисања њеног основног значења и свих њених потенцијалних аспеката, тако и на пољу све израженијих јавних дебата о трауматичним националним искуствима из прошлости у бројним европским и ваневропским државама. На теоријском плану, тих година се објављују нека од најважнијих дела у којима се проблематизују, ближе дефинишу и повезују концепти колективног памћења, националног идентитета и политичке (зло)употребе прошлости. Међу њима се свакако издвајају аутори попут Јана Асмана, Бенедикта Андерсона, Пјера Норе, Ерика Хобсбаума и Теренса Рејндера.⁵⁸²

На политичком и друштвеном плану, понајвише у Европи, долази до важних дебата, спорова око националне прошлости, посебно оне повезане са дешавањима из Другог светског рата. У Италији, Француској, Аустрији, чак и Пољској и Швајцарској, долази до преиспитивања до тада доминантних представа о нацији као жртви и о масовности антифашистичког отпора, самим тим и перципираној маргиналности колаборације. Међутим, полемике које су се водиле у западнонемачкој јавности, политичкој арени и академској сфери у вези са природом Холокауста, могућности поређења са злочинима комунизма, далеко су превазишле њене националне границе. Нацистички геноцид над европским Јеврејима, чија је особеност тек тада у пуном обиму схваћена, се услед своје масовности (спровођен широм окупиране Европе) и систематичности претворио у посебан наднационални симбол страдања. Холокауст се у потоњим годинама учврстио као суштински симбол зла и готово универзална опомена међународној заједници у случају игнорисања нових масовних кршења људских права.⁵⁸³ Холокауст је тако добио ново универзално значење у облику једне врсте „космополитског памћења“, најпре захваљујући новим доминантним вредносним постулатима либерализма и режима људских права у постхладноратовском свету, као и институционализацијом сећања на нивоу УН и ЕУ путем бројних резолуција.⁵⁸⁴ Својеврсна глобализација памћења Холокауста је тако представљала један од најкарактеристичнијих примера *транснационалног сећања*. Према једној од дефиниција, транснационално у области сећања представља све оне мнемоничке процесе који се одвијају унутар једне земље и у њеном ширем окружењу, који међусобно утичу једни на друге и који имају способност да превазиђу устаљене социјалне, друштвене, институционалне и политичке оквире.⁵⁸⁵

У том смислу, опет је друга половина 1980-их чинила још једну важну прекретницу, овога пута услед окончања Хладног рата. У одређеној мери подстакнуто сећањем на злочине нацизма и

⁵⁸² Kuljić, *Kultura sećanja*, 107; Chiara De Cesari, Ann Rigney, "Introduction: Beyond Methodological Nationalism", *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*, ed. Chiara De Cesari, Ann Rigney (Berlin: De Gruyter, 2014), 1-2.

⁵⁸³ Ипак, ова врста универзалне опомене да се реагује у случајевима масовног кршења људских права је могла послужити често и као покриће либерално-демократским државама за политику „хуманитарног интервенционизма“, посебно у бившој Југославији, Ираку и Авганистану. Тада је рушење „неподобних“ лидера и успостављања геополитичке доминације ипак односило примат над спречавањем масовних злочина које су свргнути режими чинили; Andreas Huyssen, "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges", *Criticism*, vol. 53, no. 4, 2011, 610.

⁵⁸⁴ Daniel Levy, Natan Sznaider, "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory", *European Journal of Social Theory*, vol. 5, iss. 1, 2002, 87-106.

⁵⁸⁵ De Cesari, Rigney, "Introduction", 4.

Холокауст, окончање оштре глобалне идеолошке поделе на два блока је дало више простора за преиспитивање комунистичких злочина у Источној Европи, као и насиља и геноцида почињених у доба колонијализма у Африци и Азији, што је често доводило и до заједничких међудржавних акција које су предузимане зарад веће видљивости поменутих злочина на светском нивоу. Када је у питању био активизам „одоздо“, и у тој сфери је дошло до важног груписања актера сећања. Тако су се крајем XX века већ издвојиле три веће „регионалне“ групе меморијалистичких организација и активиста – на источноевропском простору су удружења указивала на наслеђе комунистичке репресије, у Јужној Америци је пад војних диктатура окупио активисте који су се залагали за расветљавање злочина присилних нестанака и за суђење некадашњим државним челницима, док је сећање на слична искуства јапанске окупације источне и југоисточне Азије у Другом светском рату повезало жртве и потомке из тамошњих земаља.⁵⁸⁶ Са оваквом променом глобалне парадигме у области сећања, постало је јасно да није историја Другог светског рата била та која је једина била подложна преиспитивању већ скоро цео период XX века. Ипак, правилност се огледала у томе што је највише пажње посвећивано трауматичном наслеђу великих диктатура из прошлости, док су најоштрије дебате најчешће вођене у вези са масовним злочинима који су у име најбројније нације почињени над мањинским становништвом.

Поред активизма „одоздо“, такве реинтерпретације и спорови око прошлости су се крајем XX и почетком XXI века одвијали и на државном нивоу у бројним деловима света – у Немачкој у вези са Холокаустом и другим злочинима нацизма, у Јапану око ратних злочина у окупираним земаљама и сећања на атомске бомбе, у Пољској у контексту нацистичке и совјетске репресије али и питања учешћа Пољака у спровођењу Холокауста, док су конфликти сећања сезали и у нешто даљу прошлост у случају односа САД према наслеђу расизма и геноцида над домороцима и све чвршћег одбијања Турске да чак и дозволи полемику о геноциду над Јерменима.⁵⁸⁷ Сви ови процеси су представљали најбољи доказ да је феномен историјског сећања заиста постао глобални феномен, манифестован најпре путем преиспитивања управо оних момената из прошлости који су чинили кључну окосницу групног (националног, етничког, верског, расног, социјалног) идентитета – тренуци великих историјских победа и колективних траума.⁵⁸⁸ Упркос примату локалних и националних чинилаца у контексту трансформације колективног сећања у свим овим државама, ови транснационални мнемонички процеси и њихов све већи глобални значај допринели су деконструкцији бројних националних митова, придавању веће пажње жртвама репресије, признавању државне одговорности за ратне злочине и јавним извињењима званичника, као и формулацији конкретних мера симболичких и материјалних репарација. Са друге стране, то је могло довести често и до јачања отпора према новим погледима на прошлост, који се код националних политичких елита манифестовао најчешће на два начина – одбијањем концепта суочавања са прошлошћу путем јачања дотадашњег доминантног наратива (најчешће оличеном у дискурсу о националном јединству и неопходности заборављања прошлости зарад стабилне будућности) или апропријацијом глобалне агенде меморијализације ради

⁵⁸⁶ Aleida Assmann, Sebastian Conrad, “Introduction”, *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann, Sebastian Conrad (London: Palgrave Macmillan, 2010), 7-10.

⁵⁸⁷ Zubrzycki, Woźny, “The Comparative Politics of Collective Memory”, 180-185.

⁵⁸⁸ Сећање на трауму постаје чак важније од сећања на историјску победу, јер одабиром да се памти траума се јача национална кохензија и идентитет, указује се на кључног националног непријатеља и упозорава се на то да се више никад не сме поновити позиција жртве, национално понижење и осећај колективне безнадежности; Zheng Wang, *Memory Politics, Identity and Conflict: Historical Memory as a Variable* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 16.

легитимизовања позиције сопствене нације као жртве и извесног мнемоничког такмичења са другим заједницама око статуса „највеће жртве“.⁵⁸⁹

У контексту Шпаније и Србије, с правом се може рећи да је за њих кључни екстерни агент сећања била Европска економска заједница, трансформисана у Европску унију 1993. године, у оквиру које се одвијало стварање специфичног европског мнемоничког идентитета у чијем су средишту били догађаји из периода Другог светског рата. Тај процес се одвијао на неколико нивоа. Укључивао је најпре памћење великих транснационалних траума (нацистичку масовну репресију, Холокауст и друге злочине геноцида, али и злочине комунизма) и кључних историјских победа (антифашистички тријумф из 1945. године) који су били најзначајнији предуслов будуће чвршће повезаности европских држава. Уз то, таква визија прошлости, заједничког искуства и идентитета се ширила путем транснационалних и интернационалних структура. Прве су подразумевале бројне друштвене субјекте махом независне од делатности званичних установа, односно мреже „људи, идеја, производа, образаца, који су деловали преко, кроз, изнад, испод, или између политичких и друштвених заједница“, док су интернационалне обухватале најпре везе између државних установа.⁵⁹⁰ Улога званичне дипломатије и билатералних односа између држава и наднационалних организација (УН, ЕУ, Савет Европе) најпре би се могла посматрати као важан део поменутих интернационалних структура. Колективне представе о прошлости могу играти различите улоге у сфери спољне политике. Свест о рату и масовном насиљу тако може послужити за ојачавање међудржавних веза и стварање посебних наднационалних организација (стварање УН крајем Другог светског рата, немачко-француско помирење као основа за успостављање ЕЕЗ), што је праћено и конструисањем посебног заједничког наративног оквира. Међутим, историјска питања су могла и озбиљно нарушити међудржавне односе, што је најочитије у случајевима када постоје учвршћени и међусобно оштро супротстављени дискурси о прошлости, када постоји одбијање једне или више страна да се признају патње из прошлости и преузме одговорност за почињено масовно насиље, као и у случају тензија услед интензивног деловања политичке емиграције једне земље на територији друге.⁵⁹¹

Као што је већ истакнуто, развој европских транснационалних мрежа сећања на велике победе и трауме из периода Другог светског рата имали су важну улогу и у томе како су шпанско и српско друштво перципирало сопствену историју. Ипак, постојали су и други важни утицаји који су долазили споља и који су могли да обнове старе или подстакну нове дебате и сукобе око прошлости у домаћем мнемоничком простору у обе државе. Развој специфичног односа земаља Латинске Америке (најпре у Аргентини и Чилеу) према наслеђу војне диктатуре и нове врсте меморијалистичких организација довеле су оснивања и јачања сличних удружења на тлу Шпаније. Питање разлике у приступу прошлости постало је нарочито актуелно током 2000-их година (званична политика заборавља у Шпанији насупрот примени бројних механизма транзиционе правде у Јужној Америци), иако је отворено још током међународне потернице шпанског суда за бившим чилеанским лидером Аугустом Пиночетом (Augusto Pinochet) крајем 1990-их. Док су се транснационалне везе са Латинском Америком показале изузетно важним у

⁵⁸⁹ David, *Prošlost nas ne može izlečiti*; Jie-Hyun Lim, “Victimhood Nationalism in the Memory of Mass Dictatorship”, *Mass Dictatorship and Memory as Ever Present Past*, ed. Jie-Hyun Lim, Barbara Walker, Peter Lambert (London: Palgrave Macmillan, 2014), 36-61.

⁵⁹⁰ Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, „Увод“, *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје - зборник радова*. Књ. 2, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 9.

⁵⁹¹ Eric Langenbacher, “Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations”, *Power and the Past: Collective Memory and International Relations*, ed. Eric Langenbacher, Yossi Shain (Washington D.C: Georgetown University Press, 2010), 18-25.

случају Шпаније, дотле су за Србију интернационални аспекти били веома значајни када је у питању била веза са Русијом. Сећање на победу над нацизмом путем заједничких комеморација, као и услед стабилних и пријатељских билатералних односа, за Србију је представљало важан екстерни подстицај за (ре)дефинисање дотадашњих политика и државног односа према традицијама антифашизма. Пак, у поменутом периоду дошло је и до новог развоја у контексту сећања на Велики отаџбински рат (1941-1945) у самој Русији, условљено како унутрашњим приликама након распада СССР-а, тако и све присутнијег наратива о совјетској окупацији и антикомунизму унутар ЕУ.

Имајући у виду развој свих ових динамичних транснационалних мнемоничких процеса у свету који је постајао све више глобализован крајем XX века, утицај спољних актера на политике сећања у Шпанији би се могао разврстати у неколико категорија. На првом месту, снажна проевропска опредељеност политичких елита у Шпанији током целокупног посматраног периода, као и у Србији након 2000. године, створила је на националном плану једну перцепцију Европе као једне модернизоване заједнице која је успешно превазишла конфликтно наслеђе и успоставила нове облике сарадње, те се идеја о уједињеној Европи у Шпанији и Србији развила у извешан путоказ и узор који би требало следити. Друго, екстерни мнемонички утицаји су могли, посредно или непосредно, допринети и јачању поларизације међу локалним политичким елитама и тиме интензивирати неслагања око прошлости. Сходно томе, званичници власти и опозиције, као и меморијалистичке организације, су током 1990-их и 2000-их повремено имали оштре и дијаметрално супротне ставове о деловању спољних актера сећања (који су долазили најпре из ЕУ и Латинске Америке), што је доприносило конфликту и учвршћивању *поларизујућег режима сећања*. Треће, све већа глобална присутност памћења геноцида над Јеврејима је допринела рedefиницији старих и успостављању нових наратива о Холокаусту на локалном нивоу у Србији и Шпанији, што је довело и до преиспитивања места и значаја Холокауста у самим националним историјама. Четврто, најнепосреднију везу између дипломатије и политике сећања било је могуће уочити током специфичних заједничких комеморација (шпанско-немачких у Герники и српско-руске у Београду 2009. године) које су убрзо превазишле оквире једне уобичајене међудржавне активности и допринеле томе да се, у мањој или већој мери, званичне политике сећања коригују у складу са вредностима исказаним током самог чина обележавања.

Спољни утицаји као узор и путокази – европеизација путем заборав и сећања

Конструкција и институционализација европског сећања

Транснационални процеси на нивоу ЕЕЗ и ЕУ су имали великог утицаја на Србију и Шпанију. Ти процеси подразумевали су јачање колективне свести о заједничким историјским искуствима победе над нацифашизмом, али и великих траума попут Холокауста и других масовних злочина окупатора. Међутим, након пада социјалистичких режима у Источној Европи, усвајањем постулата либералне демократије, капитализма и европских интеграција у тим државама, дошло је и до постепеног инкорпорирања сећања на комунистичку репресију унутар шире европске мнемоничке заједнице. Покушај да се дође до помирења различитих историјских искустава европских држава унутар новог европског мнемоничког оквира је потражен у наративу о антитоталитаризму, који је посебно ојачао у ЕУ током 1990-их и 2000-их година, али то створило бројне нове проблеме. Изузев историјски неутемељеног стављања знака једнакости између фашизма и комунизма, антитоталитаристички дискурс је у суштини показао да државе Запада

нису у потпуности успеле да разумеју дубину трауме оних земаља које су искусиле комунистичку репресију, али су га ипак користиле да би на неки придобиле нове чланице за пројекат заједничког сећања. У пракси је такво недовољно разумевање историјских појава и актуелне политике доводило до тога да се памћење комунистичких жртава на источноевропском простору потом често претварало у релативизацију жртава нацизма и глорификовање колаборације.⁵⁹²

Имајући у виду учлањење Шпаније у ЕЕЗ 1986. године, као и чврста одређења политичких руководства Србије након 2000. године у корист европских интеграција, те је управо приврженост заједничком европском пројекту државних елита обе земље учинило ЕУ и Савет Европе (СЕ) најважнијим екстерним агентима сећања. Ове две наднационалне организације су своје виђење прошлости институционализовале путем посебних резолуција, које су путем праксе *меке моћи* (*soft power*) представљале путоказ и својеврсну индиректну мнемоничку обавезу за оне државе које су намеравале да им се прикључе. У контексту сећања на Други светски рат, Европски парламент је још од 1993. и резолуције о заштити нацистичких концентрационих логора као историјских споменика иницирао доношење читаве серије сличних декларација у потоњим годинама које су недвосмислено осуђивале нацифашизам, расизам, ксенофобију, антисемитизам и Холокауст. Међутим, када је у питању била осуда комунистичких режима, СЕ је играо примарну улогу у дефинисању политике сећања. Резолуције СЕ о потреби елиминисања наслеђа бивших тоталитарних комунистичких режима из 1996. и о неопходности међународне осуде злочина тоталитарног комунизма из 2006. утрле су пут усвајању сличних декларација у Европском парламенту – 2008. је установљен 23. август као *Европски дан сећања на жртве свих ауторитарних и тоталитарних режима* (у спомен на Пакт Рибентроп-Молотов из 1939. године), док је 2009. усвојена и посебна декларација о *Европској свести и тоталитаризму*.⁵⁹³

Иако су нове државе-чланице ЕУ (посебно након великог проширења ЕУ из 2004. године, углавном на земље некадашњег реалног социјализма) успеле у намери да институционалним путем учине своја историјска искуства делом европске агенде меморијализације, за контекст Србије и Шпаније је важно истаћи да овај оквир памћења није био добро прихваћен у земљама западне и јужне Европе, где је и даље опстајала једна помешана слика комуниста као антифашистичких ослободилаца и носилаца поратне репресије.⁵⁹⁴ Док је Србија, као чланица СЕ тек од 2003. године (тада још увек у оквиру Србије и Црне Горе) и земља на путу ка чланству у ЕУ, била махом у позицији да се прилагођава новим европским политикама према прошлости, Шпанија је као пуноправна чланица обе организације имала и сама проблема да сопствено искуство франкизма учини делом наднационалног мнемоничког оквира. На иницијативу европосланика из редова ПСОЕ, Савет Европе је 2006. усвојио препоруку о осуди франкизма, али је ван тога мало урађено, пре свега због уверења осталих европских држава да је шпанско

⁵⁹² Małgorzata Pakier, Bo Stråth, "Introduction: A European Memory?", *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier, Bo Stråth (New York and Oxford: Berghahn Books, 2010), 1-20.

⁵⁹³ Ana Milošević, Helen Touquet, "Unintended consequences: the EU memory framework and the politics of memory in Serbia and Croatia", *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 18, iss. 3, 2018, 383-385.

⁵⁹⁴ Laure Neumayer, "Integrating the Central European Past into a Common Narrative: The Mobilizations Around the 'Crimes of Communism' in the European Parliament", *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 23, iss. 3, 2015, 359-360; Ипак, примери јужноевропских земаља попут Шпаније и Грчке указују на још једну специфичност по питању перцепције комунизма у другој половини XX и почетком XXI века. У овим земљама су комунистичке снаге биле изузетно снажне током грађанског рата, док су њихови борци и симпатизери након ратног пораза и сами искусили репресију, што им је у важним (пан)европским мнемоничким диспутима на прелазу векова давало још једну важну улогу – улогу жртве.

искуство са тоталитаризмом сувише специфично и локално да би се могло у већој мери учинити свеевропским.⁵⁹⁵

Изградња посебног наднационалног европског заједништва у чијој би основи била искуства из Другог светског рата је текла путем два паралелна процеса – сећања и заборава. Активно сећање на најважније победе и трауме из ратног периода имало је кључну улогу у дефинисању посебног европског идентитета, али је указивање на вредности немачко-француског послератног помирења и постепене изградње уједињене Европе имало и функцију заборава. Према теорији Алаиде Асман, овакав заборав је повремено могао бити *конструктиван*, где се наслеђе бивших режима једноставно одбацивало зарад боље и неконфликтне будућности, док је понекад био и *терапевтски*, односно вид заборављања зарад тежње ка помирењу, зацељивању друштва и превладавања заједничке насилне прошлости путем указивања на пуну истину о тој прошлости и путем доношења адекватних репарационих мера.⁵⁹⁶ Присутност различитих видова заборава у европској меморијалистичкој пракси је у доброј мери наишла на погодно тло када је заборав био такође важна компонента националних политика сећања – у Шпанији од почетка транзиције све до 2004. године, а у Србији у првим годинама након промене режима 2000. године.

Овакво преклапање допринело је томе да водеће шпанске и српске политичке елите тог периода процес евроинтеграција почну да посматрају примарно у модернизацијском кључу. Имајући у виду да се под модернизацијом најчешће подразумева трансформација вредности државе и друштва, односно сложен процес друштвене промене који је истовремено трансформациони (по свом утицају) и прогресиван (по својим ефектима),⁵⁹⁷ онда постаје разумљива чињеница да су шпанске и српске власти у уједињеној Европи виделе не само спољнополитичке циљеве, већ и начин да се прикључењем том процесу избаве из онога што су саме перципирале као своју вишедеценијску заосталост, конфликтно наслеђе и својеврсно „искакање“ из заједничке европске историје. Уз то, препознавање меморијалистичког и модернизацијског узора у европском пројекту, који је путем истовремене комбинације сећања и различитих врста заборава неговао своју визију прошлости, захтевао је од многих владајућих структура у Шпанији и Србији да суштински заузму улогу *мнемоничког одрицатеља*.⁵⁹⁸ Такав је однос био успостављен док су владе предводили Фелипе Гонсалес и Зоран Ђинђић.

Мнемоничка европеизација путем „конструктивног заборава“

Попут Португалије и Грчке, земаља са којима је Шпанија делила слична искуства диктатуре и са којима је предводила *трећи талас демократизације*, политичке елите су и у Шпанији током 1970-их и 1980-их успоставиле консензус о потреби прикључивања ЕЕЗ, што је у сва три случаја посматрано и као један од кључних начина превазилажења унутрашњих подела и сукоба, али и враћање на „прави колосек“ европске историје из којег су биле избачене током ауторитарних

⁵⁹⁵ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Recommendation 1736: Need for international condemnation of the Franco regime*, 17.3.2006, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17417&lang=en>, datum pristupa 20.5.2024; Annabelle Littoz-Monnet, “The EU Politics of Remembrance: Can Europeans Remember Together?”, *West European Politics*, vol. 35, no. 5, 2012, 1192.

⁵⁹⁶ Asman, *Oblici zaborava*, 57-63.

⁵⁹⁷ Владан Јовановић, „О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије“, *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Књ. 1*, ур. Владан Јовановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 47.

⁵⁹⁸ Bernhard, Kubik, “A Theory of the Politics of Memory”, 14.

власти.⁵⁹⁹ У складу са својим виђењем шпанског националног идентитета као плуралног, интегративног и отвореног, ПСОЕ је у време Гонсалесове власти настојала да успостави један доминантни друштвени модел који се заснивао на три кључне вредности – консолидовању демократије базирану на уставном консензусу из 1978. године, модернизацији и европеизацији. Након дефинитивног раскида са праксом и вредностима марксизма током 1970-их, ПСОЕ је овај нови концепт државног преуређења прихватила и његово спровођење сматрала чак својом „историјском мисијом“.⁶⁰⁰ Слична политичка опредељења су постојала и у Србији после 2000. године. Вредности ДОС-а, али и свих влада до 2012. године, заснивале су се на неколико важних питања: европске интеграције, заштита државних и националних интереса у вези са Косовом, као и свеопшта модернизација путем демократизације, тржишних реформи и убрзаног економског развоја.⁶⁰¹ Док је у Шпанији око ових питања постојао мањи или већи консензус између власти и опозиције, у Србији је после пада Милошевића и даље опстајао оштри сукоб око кључних принципа унутрашње и спољне политике. Динамика политичких консензуса и сукоба тако се преливала и на поље сећања.

Доминантност наратива у којем је истицана предност европске будућности и модернизације, чији би предуслов морао бити заборав ратних сукоба и националних подела, била је најочитија у Шпанији и Србији у неколико наврата. У контексту Шпаније то је било приметно током процеса приступања ЕЕЗ, односно од потписивања приступног уговора у јуну 1985. до званичног учлањења 1. јануара 1986. године, као и током јубиларне 1992. године, када су се одржавале три манифестације светског значаја – Светска изложба (Експо) у Севиљи, Олимпијске игре у Барселони и обележавање пет векова од Колумбовог открића Америке. У Србији је таква пракса била упечатљива у првој години Ћинићеве владе.

Важан мотив за фаворизовање евроинтеграција путем заборава прошлости налазио се и у резонувању политичких елита да би се тиме земља вратила у „природни“ општи ток европске историје, из које је била истргнута вишедеценијском ауторитарном владавином (франкизма и југословенског социјализма). Тако је премијер Гонсалес, у свом говору приликом потписивања споразума 12. јуна 1985. о учлањењу Шпаније у ЕЕЗ, посебно истакао да је антифранкистичка опозиција још од 1940-их препознала значај европског зближавања и да је, упркос личним ризицима и могућности Франковог затезања репресије, учествовала у многим конгресима на којима је успостављена широка сарадња са осталим државама Запада. Надовезујући се директно на традицију њиховог међународног деловања, Гонсалес је подвукао да је за Шпанију приступање Заједници представљало чин „завршетка процеса превазилажења наше изолације и учешћа у једној заједничкој судбини са остатком земаља Западне Европе“.⁶⁰² Када је Шпанија и званично приступила Заједници 1. јануара 1986. године, влади близак лист *Ел Паус* је у уводном чланку са историјским алузијама отишао и корак даље напоменувши да „смо скупо платили нашу изолацију“ иостанак изван „изградње модерног света“, док је истакнута и смела претпоставка да у европској Шпанији врло вероватно ни сликар Пабло Пикасо ни песник Антонио Мањадо „не би осетили потребу да се одлуче на тежак пут изгнанства“.⁶⁰³ Слични ставови, засновани на схватању да је историјска и вредносна судбина државе везана управо за

⁵⁹⁹ Alice Cunha, “En busca de un lugar en Europa: Portugal, España y la integración europea en los años ochenta”, *Historia del Presente*, núm. 37, 2021, 25-42; Kostis Kornetis, “Memorias de la consolidación democrática en Portugal, Grecia y España en el comienzo de los ochenta”, *Historia del Presente*, núm. 37, 2021, 43-62.

⁶⁰⁰ Gálvez Biesca, “Del socialismo a la modernización”, 203.

⁶⁰¹ Владисављевић, *Успон и пад демократије после Петог октобра*, 179.

⁶⁰² “Discurso del presidente del Gobierno español”, *El País*, 13.6.1985; “Felipe González: «Iniciamos hoy una nueva etapa cargada de retos y promesas»”, *ABC*, 13.6.1985.

⁶⁰³ “Buenos días, Europa”, *El País*, 2.1.1986.

интеграцију у међународне организације (СЕ, ЕУ, али и УН) и излазак из изолације, чинили су и важан део експозеа мандатара за састав владе Зорана Ђинђића 24. јануара 2001. године. На почетку је мандатар са поносом изјавио да је „први пут после 60 година да Србија добила истински демократски парламент и истински демократску владу“. Даље, период Милошевићеве власти је у експозеу оцењен као најгори у поменутом полувековном ауторитарном периоду, те да је та власт урушила демократију, економију, међународни кредибилитет државе и у свим параметрима је оставила на маргини Европе.⁶⁰⁴

Франкистичка и социјалистичка епоха се у таквом кључу посматрала готово искључиво као реликт репресивне и идеолошки искључиве прошлости која је трајно допринела националним поделама и издвајања земље из њеног европског окружења. У контексту модернизације, и Гонсалес и Ђинђић признавали су да је за време Франкове и Титове власти једини важнији помак био економски напредак, али су га сматрали ограниченим и недовољним да би се изменила укупна историјска слика тог времена.⁶⁰⁵ У складу са тим, било је потребно увести и нове празнике и симболе којима би се делегитимисала стара изолационистичка и афирмисала нова модернизацијска политика, како према прошлости тако и према будућности. На тај начин су у Шпанији социјалисти потпуно променили значај државног празника који се сваког 12. октобра обележавао као *Дан хиспанства* (*Día de la Hispanidad*), обележаваног у част Колумбовог открића новог континента. Поштован током франкизма као важан симбол националног поноса, од 1980-их година је влада ПСОЕ овај празник користила ради пројектовања слике о Шпанији као плуралној, модерној и европској земљи, док је Колумбово путовање приказивано као само још једно у низу глобалних достигнућа шпанске цивилизације. Идентична слика о новој Шпанији, промовисана здружено од стране краља и премијера, представљена је и током 1992. године, када се празник поклопио и са свечаним затварањем севиљске међународне изложбе.⁶⁰⁶ Ипак, у сенци позитивног превредновања шпанске историје остала су питања колонијалног наслеђа Колумбових експедиција, као и дуготрајне франкистичке употребе поменутог празника у националистичком и расистичком кључу.⁶⁰⁷

Слично томе, вредносна трансформација старих празника, али и њихово укидање, посебно су обележили Србију 2001. године. Тада је по први пут 9. мај обележен и као Дан победе над фашизмом и као Дан Европе, уз јасну поруку међународних и појединих домаћих званичника да је време изолације и одвојености од Европе напokon превазиђено.⁶⁰⁸ Такође, приликом усвајања новог Закона о државним празницима у јулу 2001. јасно су била истакнута и два момента – намера законодавца да потпуно из календари избаци све јубилеје установљене у социјалистичком периоду, док је у излагањима министра Батића и шефа посланичке групе ДОС-а Чедомира Јовановића врло јасно поменуто да је законодавство ЕУ узето као узор при одређивању начина обележавања дана државности и верских празника.⁶⁰⁹ Тако је ситуација са старим и новим празницима, усвајаних и (ре)интерпретираних у складу са новим националним

⁶⁰⁴ Влада Републике Србије, *Експозе др Зорана Ђинђића у Скупштини Србије*, 24.1.2001, <https://www.srbija.gov.rs/vest/344243/ekspoze-dr-zorana-djindjica-u-skupstini-srbije.php>, датум приступа 20.5.2024.

⁶⁰⁵ Исто; Cebrián, González, *El futuro no es lo que era*, 40; Ђинђић је СФРЈ видео и као средње развијену државу Европе у којој је владао осећај економске и социјалне сигурности, док је Гонсалес признавао да је током франкизма било важног економског развоја, али је сматрао да би он био знатно већи да није било ужаса Грађанског рата, ауторитарне власти и останка изван европских интеграционих процеса.

⁶⁰⁶ “El Rey: «España debe ahora contribuir al gran proyecto de la integración europea», Felipe González elogia el papel del Rey en los actos del 92”, ABC, 13.10.1992.

⁶⁰⁷ Giulia Quaggio, “1992: La modernidad del pasado. El PSOE en busca de una idea regenerada de España”, *Historia y política*, núm. 35, 2016, 100-113.

⁶⁰⁸ I. Vušković, „Da više ne budemo ostrvo: Do sada Dan pobeде, od sada Dan Evrope“, *Danas*, 9.5.2001.

⁶⁰⁹ Narodna skupština Republike Srbije, *Stenografske beleške sa sedmog vanrednog zasedanja*, 9.7.2001.

политикама сећања и у духу европеизације којој се толико тежило, открила и још један важан аспект – питање традиције.

Иако наизглед супротстављени, феномени модернизације и традиционализације нису били нужно искључиви, поготово ако су носиоци државних власти у прошлости тражили оне моменте који би да докажу да су и раније политичке елите следили слични политички курс. У случају таквог посезања за традицијом, највиши државни функционери су тиме суштински тражили не само историјски легитимитет за сопствену политику, већ су настојали да пронађу оне референтне тачке у прошлости које би за већину друштва биле прихватљиве и које не би изазивале националне и идеолошке поделе попут конкретних епоха (франкизма и социјализма) којима је био намењен заборав. Када је у питању била Србија, историјска потврда слике о националној политичкој модерности и достигнутом нивоу западних земаља пронађена је у повести XIX века и првих година XX столећа.⁶¹⁰ Сам Зоран Ђинђић био је један од предводника таквог тумачења историје према коме је српски народ у три наврата у XX веку (Први светски рат, Други светски рат, пад комунизма у Европи) направио кључну грешку одбацивши дотадашње грађанско-демократско уређење западног типа зарад приклањања различитим ауторитарним и максималистичким решењима националног и социјалног питања. Одбацивањем такве своје традиције, тврдио је Ђинђић те 2001. године, Срби су остали ван главних токова европске историје обележених интеграционим процесима и развојем либералне демократије.⁶¹¹ Корак ка исправљању таквог перципираног тренда у новијој српској историји учињен је са усвајањем Закона о државним празницима 2001. године. Његово доношење представљало је важан спој модернизације путем позивања на савремене европске стандарде и ретрадиционализације преко везивања нових државних празника са кључним вредностима и датумима српске историје XIX и раног XX века. Ипак, најважнији мотив законодавца је био заборав комунистичке прошлости, што се у првим годинама после Петог октобра постизало и променама одонима и званичних уџбеника историје.

Важан показатељ тога да је *конструктивни заборав* био истакнуто обележје политике памћења у време Гонсалеса и Ђинђића сведочи и то што брисање франкистичке и комунистичке прошлости из јавне и политичке сфере није било праћено званичним усвајањем симбола и традиција ратних противника тих режима. Напротив, читава ратна и послератна епоха се одбацивала готово у потпуности зарад истицања вредности периода који су им претходили и који могли лакше да истакну везе националне историје са европском и светском. Док је у случају Србије „идеалан“ период тог типа био XIX век, у Шпанији се отишло у знатно ранију прошлост. Приликом приступања Европској заједници 1985/86. године, влада и краљ су у неколико наврата истицали тумачење да је Шпанија била пуноправни део Европе још од XV века када је створена јединствена национална територија уједињењем Кастиље и Арагона, док је Колумбовим експедицијама и оснивањем колонија постала равноправна са осталим најмоћнијим силама Старог континента.⁶¹² У таквом духу су биле организоване и три поменуте међународне манифестације на тлу Шпаније из 1992. године, где је поново потврђен примат наратива о

⁶¹⁰ Јовановић, „О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије“, 58.

⁶¹¹ Ђинђић, „Tragični ciklus u srpskoj istoriji“, 330-333.

⁶¹² У говорима приликом потписивања споразума о приступању ЕЕЗ и краљ Хуан Карлос и премијер Гонсалес осврнули су се на мит о шпанској нацији као старој пет векова и тиме једној од најстаријих у Европи. Док је премијер истицао да је у Шпанији још од позног средњег века постојала снажна свест о припадности Европи, краљ је додао интерпретацију да шпански народ, упркос вишевековној усмерености и ширењу утицаја на Америку, никада није престао да буде део основних токова европске историје; “Discurso del presidente del Gobierno español”, “Palabras de salutación del Rey”, *El País*, 13.6.1985.

Шпанији која је успела да се врати у савремене глобалне и европске токове након дуге изолације и заосталости.⁶¹³

У таквој констелацији мнемоничких пракси, сећање је било резервисано само за оне историјске моменте путем којих је најлакше могао да се повеже период националне славе и успона са припадношћу Европи, док је франкизму и комунизму тако био намењен заборав. Овакав заборав био је одраз субјективистичког тумачења прошлости, нарочито ако се има у виду да је успостављање и одржавање ових ауторитарних режима било истовремено део и националне и опште европске историје међуратног, ратног и хладноратовског периода. Мада, политика достизања европских узора путем заборава насилне и трауматичне прошлости била је могућа само у тим специфичним околностима које су обележиле Гонсалесов и Ђинђићев премијерски мандат. Све израженији захтеви меморијалистичких организација, као и све израженија сензибилност унутар институција СЕ и ЕУ у вези са питањима статуса жртава различитих ауторитарних режима услед глобализације сећања и транснационалног етичког заокрета у културалној пракси сећања,⁶¹⁴ утицали су и на промене доминантних мнемоничких образаца у Шпанији и Србији и на постепени прелаз са политике заборава на политику сећања.

Европеизација путем сећања

Прелазак са мнемоничке политике европеизације путем заборава на праксу европеизације путем сећања текао је различитим токовима и интензитетом у Србији и Шпанији, али је истовремено откривао и непосредну повезаност националних хегемоних наратива са европским. Наиме, док је сећање на трауматичну прошлост и жртве масовног насиља већ увелико однело примат над заборавом на европском нивоу крајем XX и почетком XXI века, у Шпанији и Србији је до тога дошло тек 2004. са новим мнемоничким иницијативама Сапатерове и Коштуничине владе. Разлике су биле приметне у брзини и начину на који је дошло до овакве трансформације односа према прошлости. Док се у Шпанији званична политика нагло окренула сећању уместо заборава доласком ПСОЕ на власт 2004. године, дотле је у Србији ова промена ишла постепено. Након успостављања владе ДОС-а 2000. у јавном простору су истовремено биле присутне политике заборава (као начин превазилажења националних подела остављањем партизанско-четничког сукоба у прошлости) и сећања (најпре на злочине и жртве комунистичког режима, чије је трајање перципирано као непрекинуто између 1944. и 2000. године), али је тек са владајућом коалицијом формираном 2004. памћење полако почело да односи примат. Тиме су се доминантне праксе односа према прошлости у две државе ускладиле са новим европским и глобалним мнемоничким токовима.

У овом новом периоду, када је сећање постало примарни вид односа према историји и тиме потиснуло заборав, променила се и природа мнемоничког утицаја из Европе. Тада европски оквир памћења није више био само модернизацијски узор, већ су нове околности отвориле врата и институционалним подстицајима из Савета Европе и Европске уније у корист сећања на жртве и усвајање мера којима би се увећала њихова права. Ипак, природа овог институционалног утицаја из европских политичких центара није била иста за две земље, имајући у виду да је

⁶¹³ Принцип потпуне еквидистанце према републиканцима и франкистима као једнаком делу трауматичне и „назадне“ прошлости на тренутак је пореметио градоначелник Марагаљ приликом свечаног отварања Олимпијских игара у јулу 1992. године, када је својим говором присутне подсетио и на неодржане Народне олимпијске игре у Барселони из 1936. године, које су требале бити „раднички“ и „антифашистички“ протестни одговор Берлинској олимпијади; „El deporte olímpico clama por la paz en una emocionante inauguración de los Juegos“, *El País*, 26.7.1992.

⁶¹⁴ Asman, *Duga senka prošlosti*, 144.

Шпанија у првој деценији новог миленијума већ увелико била пуноправни члан СЕ и ЕУ, док је Србија и Црна Гора постала чланица Савета Европе тек 2003. године, уз континуирану тежњу за чланством у Европској унији. Док су земље које су биле кандидати за чланство имале у извесном смислу посредну обавезу да се ускладе са политикама сећања на наднационалном нивоу, уз минималан утицај на њихову формулацију, дотле су пуноправне чланице имале прилику и да своја историјска искуства непосредно уграде у тај доминантни европски дискурс о прошлости.⁶¹⁵

Сходно томе, посланици ПСОЕ у парламентима Савета Европе и Европске уније су били у прилици да покрећу и гласају за конкретне резолуције у вези са питањима прошлости, док би усвајање таквих иницијатива на европском нивоу довело истовремено и до јачања мнемоничког притиска који је „одозго“ деловао на шпанску владу и скупштину. Тако су посланици ПСОЕ у Парламентарној скупштини СЕ, предвођени Луисом Јањесом Барнуевом, поднели 2004. предлог препоруке о међународној осуди Франковог режима, који је и званично усвојен већином гласова на седници од 17. марта 2006. године.⁶¹⁶ Према нешто каснијем Сапатеровом признању, усвајање поменуте препоруке представљало је важан подстицај за убрзавање припрема Закона о историјском памћењу, због чега је резолуција СЕ напослетку и посебно напоменута у тексту закона у одељку о образложењу мотива за његово доношење.⁶¹⁷

Друга врста притиска „одозго“ са којом су се суочавала шпанска влада била је производ све веће међународне видљивости шпанских меморијалистичких удружења. Ослањајући се увелико на глобално препознатљиве моделе суочавања са трауматичном прошлошћу Холокауста и државне репресије током диктатура у Аргентини (1976-1983) и Чилеу (1973-1990), као и повезивањем и разменом искуства са тамошњим организацијама за права жртава, шпанска удружења за повратак историјског памћења (предвођена АРМХ-ом) су успела да се изборе за видљивост и утицај изван државних граница, успевши тако да локална историјска искуства прилагоде већ установљеним „космополитским“ матрицама сећања на масовна насиља.⁶¹⁸ Већ у августу 2002. године, непуне две године од првих ексхумација, челници АРМХ су били позвани да презентују своје налазе и активности пред Радном групом за присилне нестанке при канцеларији Високог комесара УН за људска права у Женеви.⁶¹⁹ Наредних година уследили су за шпанске власти врло неповољни извештаји сродних међународних организација за људска права, попут *Amnesty International* и *Human Rights Watch*, које су оцењивале као недовољне званичне мере репарација, док су у исто време снажно подржавале судију Гарсона и његово отварање судске истраге о злочинима.⁶²⁰

⁶¹⁵ Milošević, Touquet, “Unintended consequences“, 383.

⁶¹⁶ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Recommendation 1736: Need for international condemnation of the Franco regime*, 17.3.2006; Са друге стране, Европски парламент је те 2006. одбио захтев посланика ПСОЕ и других заступника да прогласи 18. јул као званични дан осуде Франковог режима, већ је само прихваћено да се председник Парламента Жозеп Борел (Josep Borrell) и други посланици кратко осврну на франкизам као део тоталитарне прошлости Европе; European Parliament, *70 years after General Franco's coup d'état in Spain (Statements by the President and the political groups)*, 4.7.2006, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-6-2006-07-04-ITM-004_EN.html, datum pristupa 1.6.2024.

⁶¹⁷ José Luis Rodríguez Zapatero, “Prólogo”, en: Antonio López Martínez, *De la República al franquismo. Legalidad, legitimidad y memoria histórica* (Murcia: Universidad de Murcia, 2017), 17.

⁶¹⁸ Alejandro Baer, Natan Sznajder, “Ghosts of the Holocaust in Franco’s mass graves: Cosmopolitan memories and the politics of ‘never again’”, *Memory Studies*, vol. 8, iss. 3, 2015, 328-344.

⁶¹⁹ Silva, Macías, *Las fosas de Franco*, 105.

⁶²⁰ Amnistía Internacional, *España: Poner fin al silencio y a la injusticia. La deuda pendiente con las víctimas de la Guerra Civil y del régimen franquista*, 18.5.2005, <https://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/La%20deuda%20pendiente.pdf>; Amnistía Internacional, *La Ley sobre víctimas de la guerra civil y el franquismo aunque mejora, no salda la deuda*

Као што је већ поменуто, Србија је била у битно другачијем положају. У истом периоду она је била једино у позицији да реагује на већ усвојене политике сећања на нивоу Савета Европе и Европске уније, без могућности утицаја на њихову формулацију и садржај. С обзиром на то да је била и кандидат за чланство у ЕУ, Србија је била утолико подложнија мнемоничким сугестијама које су долазиле „одозго“ са европског нивоа. Међутим, проблеми (ре)интерпретације Другог светског рата и доношење конкретних репарационих мера у корист жртава ретко су се појављивали међу примарним условима које су СЕ и ЕУ постављали пред Србију на путу чланства.⁶²¹ У годишњим извештајима Европске комисије о напретку државе у погледу евроинтеграција, још од 2005. се пратило и препоручивало усвајање мера повратка национализоване имовине, сматрајући процес реституције неодвојивим од принципа пуне заштите социјалних и економских права грађана. Додатно, према оцени извештаја о напретку из 2012. године, Европска комисија је констатовала да је пуна правна заштита имовинских права омогућена усклађивањем и прецизирањем прописа о реституцији и рехабилитацији 2011. године.⁶²²

За разлику од ситуације у Шпанији, ово је био једини вид мнемоничког утицаја „одозго“ на српску владу, пре свега јер српска меморијалистичка удружења која су се бавила статусом жртава комунизма⁶²³ нису успела да остваре већу сарадњу са организацијама у иностранству и да се изборе за међународну препознатљивост и значај, као што је то био случај са шпанским покретом за повратак историјског памћења. Један од разлога је био у томе што су међу удружењима жртава и потомака и њиховим симпатизерима постојали често дијаметрално супротни ставови према евроинтеграцијама и односу ЕУ према српском народу, што је онемогућавало њихово јединствено деловање. Са друге стране, поједине невладине организације које су још 1990-их оствариле истакнуте међународне везе, попут *Хелсиншког одбора за људска права у Србији*, активно су се на домаћем и спољном плану супротстављале деловању удружења жртава комунизма и владиним законским мерама, сматрајући их препреком за учлањење у ЕУ која је заснована на вредностима антифашизма.⁶²⁴ Тако се дискурс о европским вредностима антитоталитаризма и о демократским обавезама транзиционе Србије према жртвама комунизма могао срести у ограниченим круговима, најчешће код академских историчара који су сарађивали са меморијалистичким удружењима, а касније су били и део посебних владиних комисија за истраживање тајних гробница.⁶²⁵ Они нису добили међународну подршку као шпанска

pendiente, 18.10.2007, <https://www.es.amnesty.org/en-que-estamos/noticias/noticia/articulo/la-ley-sobre-victimas-de-la-guerra-civil-y-el-franquismo-aunque-mejora-no-salda-la-deuda-pendiente/>, datum pristupa 1.6.2024; Human Rights Watch, *Spain: End Amnesty for Franco Era Atrocities – Prosecuting Judge who Challenged Amnesty Undermines Accountability*, 19.3.2010, <https://www.hrw.org/news/2010/03/19/spain-end-amnesty-franco-era-atrocities>, datum pristupa 1.6.2024.

⁶²¹ Ових питања уопште нема међу конкретним захтевима који су се пред СРЈ постављали при учлањењу у Савет Европе, док на њима није инсистирано ни након учлањења земље у СЕ 2003. године; Ratimir Milikić, „О desetogodišnjici članstva Srbije u Savetu Evrope 2003-2013“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2013, 205-218.

⁶²² European Commission, *Serbia and Montenegro: 2005 Progress Report*, 9.11.2005, p. 20, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1c786541-6cdd-4ae5-8b5e-591d071c21fc_en?filename=sec_1428_final_progress_report_cs_en.pdf&prefLang=ro, datum pristupa 1.6.2024; European Commission, *Serbia: 2012 Progress Report*, 10.10.2012, p. 16, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/520875cc-514a-4d4e-9b8d-6ba1c0568535_en?filename=sr_rapport_2012_en.pdf, datum pristupa 1.6.2024.

⁶²³ Пре свега се мисли на *Равногорски покрет*, *Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима* и друге сличне организације – прим. Д. М.

⁶²⁴ Jelena Đureinović, „Building upon the European Union’s Anti-fascist Foundations: The Četniks and Serbia’s Memory Politics Between Europeanisation and Russia“, *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, ed. Ana Milošević, Tamara Trošt (London: Palgrave Macmillan, 2021), 39-41.

⁶²⁵ Илија Стаменовић, „Коста Николић, историчар: ’Ни потомак Светог Саве не би га мајци добио пензију‘“, *Српска реч*, 10.11.2004; Срђан Цветковић, „И лош закон бољи је ни од каквог“, *Политика*, 13.10.2009.

удружења и тиме извршили комбиновани спољни и унутрашњи притисак на владу, али су зато сарадњом са законодавцем остварили извесни утицај на доношење конкретних мера репарације, упркос томе што су понекад сматрали те мере сувише благим.

Различите врсте утицаја проузроковале су разнолике одговоре са којима су српске и шпанске политичке елите излазиле у јавност, што је у великој мери зависило и од конкретних околности. Са једне стране, Европа је за владајуће странке и део опозиције и даље била мнемонички и модернизацијски узор и модел који је требало следити по питању репарационих мера за жртве рата, те се често прибегавало аргументу да су специфични закони сећања који су увођени служили баш за афирмацију европских вредности. Са друге стране, током комеморације бораца такође се наводила европска димензија њихових ратних напора, али се испоставило да су питању ветерана две земље наступиле доста различито, нарочито по питању тумачења наднационалних циљева за које су ти борци ратовали.

У првом случају, српске власти су знатно више од шпанских користиле модернизацијски резон приликом доношења конкретних закона, како због истинске привржености евроинтеграцијама, тако и због страха од негативних оцена у извештају о напретку ка ЕУ и могуће поновне изолације. На тај начин је министар правде Стојковић 2006. оцењивао доношење Закона о рехабилитацији као кључан корак ка усклађивању Србије са вредностима свих других „уређених друштава“ која су већ прешла из комунистичког у либерално-демократски поредак, док се означавањем фашизма и комунизма као „тоталитарних система“ посредно надовезао на Резолуцију СЕ о осуди тоталитарног комунизма из јануара исте године.⁶²⁶ На директно позивање на имплементацију „стандарда Европске уније“ је позивала и владајућа коалиција ДС-СПС, у чијим редовима се налазио и СПО, приликом усвајања новог закона о рехабилитацији 2011. године.⁶²⁷ Чак су и социјалисти, који су се до поновног доласка на власт 2008. оштро противили свим мерама усмереним ка прошлости и сматрали их одрицањем од европског антифашизма, након тога преузели управо наратив о демократским и европским обавезама државе при оправдавању свог измењеног става. Ипак, најистакнутије повезивање европских вредности са наслеђем антифашистичке победе неговале су Демократска странка и Г17+, које су своје ставове често износиле и ван скупштинске сале, нарочито приликом честог истовременог обележавања Дана Европе и Дана победе над фашизмом 9. маја. Таква прослава је била најистакнутија током јубиларне 2005. године.⁶²⁸

Када је у питању било позивање на европске узоре у Шпанији, део опозиције је то чинио чешће од власти, која ипак није ишла даље од пуког укључивања препоруке СЕ о осуди франкизма у званични текст закона. Наиме, приликом једне од жустрих расправа о предлогу Закона о историјском памћењу у децембру 2006. године, опозиционе коалиције предвођене Уједињеном левицом и ЕРЦ су се позивале на неколико различитих закона и модела суочавања са трауматичном прошлошћу које су сматрале успешно реализованим (немачки, чилеански, аргентински), притом инсистирајући на оцени да је Шпанија преостала као једно од друштава које је „највише лишено сећања“ у целој Европи. Док су такве аргументе посланици владајуће ПСОЕ игнорисали, заступници ПП су се оштро противили коришћењу туђих модела јер је, према њиховом виђењу, Шпанија по сопственом моделу сасвим адекватно раскрстила с франкизмом.⁶²⁹

⁶²⁶ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica prvog redovnog zasedanja*, 4.4.2006.

⁶²⁷ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica drugog redovnog zasedanja*, 22.11.2011.

⁶²⁸ „Srbija proslavila Dan Evrope“, *Blic*, 10.5.2005; М. Р. Миленковић, „Жуте звезде у Кнез-Михаиловој“, *Политика*, 10.5.2005.

⁶²⁹ Carlos E. Cué, Anabel Díez, “El proyecto de Ley de Memoria Histórica divide al Congreso”, *El País*, 14.12.2006.

У другом случају, исказивање припадности Европи било је приметно и приликом комеморативних пракси током којих су одаване почести некадашњим борцима. Тада су се могли приметити слични наративни обрасци. Шпанска влада је од 2004. увећавала дотадашње материјалне издатке намењене ветеранима, жртвама и њиховим потомцима, док је у исто време осуђивала франкизам као нелегитиман и диктаторски режим. Међутим, једно од одступања од такве политике догодило се 12. октобра 2004. године, када је приликом војне параде на дан *Националног празника (La Fiesta Nacional)* влада у исту колону ставила ветеране који су се борили на страни Шпанске републике и у редовима француске војске у борбама за ослобођење Париза (1944) са некадашњим франкистичким борцима Плаве дивизије са Источног фронта у Другом светском рату. Док су опозиционе партије (ЕУ, ЕРЦ, ЦИУ) и овога пута такав потез виделе као не само у националном кључу, већ и као посредно изједначавање фашистичких и антифашистичких бораца и њихових идеала, дотле је министар одбране потпуно пренебрегао европски контекст и истакао да је мотив владе био у националном помирењу и превазилажењу историјских подела међу Шпанцима, чиме је накратко оживео раније доминантне постулате Пакта заборава.⁶³⁰

У Србији је пак тих година управо интензивирано наративно изједначавање партизанских и четничких бораца као неупитних антифашиста, посебно у току јубиларне 2005. године. Иако су одједи антитоталитаристичког дискурса често доприносили додатном демонизовању партизана и идеализовању четника као „идеалних предака“,⁶³¹ ипак је наратив о два антифашистичка покрета и даље имао хегемони статус. Том приликом су се 2005. посебно наводили и они доприноси тих војски који су тумачени као важни и за глобални антифашизам. Док су на церемонији у спомен-комплексу „Сремски фронт“ истицани историјски доприноси НОВЈ и ЈА у коначној победи над нацифашизмом, током равногорског сабора који су СПО и део владе организовали 15. маја 2005. такође су навођене антифашистичке заслуге борбе коју је водила ЈВуО, али су овде код говорника доминирале ипак нетачне и контрафактуалне информације, а све у циљу представљања „европских заслуга“ четничких бораца.⁶³² Уз то, жеља за учлањењем у ЕУ и потреба да се не одступа од европских антифашистичких идеала преплитали су се и током званичних говора посланика који су били предлагачи измена Закона о правима бораца 2004. године.⁶³³

Разлика у третману ветерана и одавања признања наднационалној димензији њихове борбе је открила неколико важних карактеристика. Док су српске власти у потпуности усвојиле наратив о две антифашистичке војске као доказ непобитне опредељености српског народа за слободарске вредности којима је тежила цела савезничка Европа, за њихове колеге у шпанској влади је та тема и даље била проблематична. Иако су у неким ранијим приликама одаване почести борцима Интербригада и њиховом ширем антифашистичком залагању, званично опхођење према ветеранима на војној паради 2004. је показало да је стари наратив, који је највећим делом почивао на Пакту заборава, и даље задржавао релевантност управо у оним тренуцима када је требало антифашизам истаћи у први план и то за време Националног празника, а не само путем

⁶³⁰ “Críticas a Bono porque un veterano de la División Azul desfilará con uno republicano en la Fiesta Nacional”, *El Mundo*, 8.10.2004; Miguel González, “Bono defiende el desfile de hoy como el de ‘la concordia’”, *El País*, 12.10.2004.

⁶³¹ Đureinović, “Building upon the European Union’s Anti-fascist Foundations”, 35-37.

⁶³² Драшковић је нарочито наводио нетачну информацију да је Драгољуб Михаиловић био „први герилац Европе“, као и контрафактуално тумачење да би целовита Југославија до тада већ била део ЕУ да су у Другом светском рат победили четници уместо партизана; Б. Нововић, „Сабор на Равној гори: Једноставна истина“, *Политика*, 16.5.2005.

⁶³³ Тако је посланик Никола Јовановић, из коалиције око СПО и Нове Србије, навео следеће: „Не бих желео да ми данас овде опет правимо поделу између партизана и четника, него мислим да је интерес да заједно сви уђемо у Европу као нормалан народ“; *Narodna skupština Republike Srbije, Stenografske beleške sa sedme sednice drugog redovnog zasedanja*, 15.12.2004.

специјализованих скупова ограниченог домета или током проширивања права интербригадиста путем уредби и закона. Међутим, било је и приметних заједничких карактеристика. На првом месту, карактеристично за оба друштва је било у томе да национални критеријуми ипак односили превагу над европским у тренуцима када су се одавале комеморативне почести борцима. Друго, опозиција је у оба случаја (СПС са једне и посланици левичарских и регионалистичких страна у Шпанији са друге стране) била та која је посебно инсистирала на томе да се национални и европски епитет антифашизма може применити само за борце једне стране, али власти такве иницијативе најчешће нису уважавале.

Све већи значај наднационалних фактора при формулисању националних политика сећања почетком XXI века био је резултат и тога што се при дефинисању починилаца и жртава, успостављању специфичних односа и мера према њима од стране политичких елита власти и опозиције, видно уметнула и фигура новог актера сећања – светске јавности.⁶³⁴ Ако се тај нови актер, како га је ипак широко дефинисала Алаида Асман, конкретизује и сузи на законе сећања и комеморативне праксе које су постале доминантне у оквирима Савета Европе, Европске уније и дела глобалних организација (Комитет УН за људска права, меморијалистичка и удружења људских права), онда се с правом може рећи да је светска јавност постала незаобилазни чинилац за пуно разумевање мнемоничких политика у Србији и Шпанији. Такође, важно питање је представљала не само њихова природа, већ и национална рецепција екстерних агената сећања. Контекст и специфичне политичке прилике на локалном нивоу били су кључни за одређивање тога да ли ће конкретни спољни утицаји бити перципирани као узор и путокази, или ће бити схваћени као непожељни вид притиска и послужити као окидач за поновно распиривање сукоба сећања.

Спољни утицаји као окидачи политичких и мнемоничких сукоба

Екстерни непожељни модели сећања

За разлику од мнемоничких узора који су у одређеним историјским моментима служили као јасан путоказ владајућим елитама и знатном делу опозиције, питања екстерних непожељних модела сећања, њиховог утицаја и карактера тешко је прецизно одредити. Са једне стране, глобализација сећања крајем XX и почетком XXI столећа допринела је томе да се све већи број земаља угледа на поједине моделе сећања и начина суочавања са трауматичном прошлошћу, најпре јер су они нудили различита решења за постизање националне и регионалне стабилности, као и одрживог демократског система без разарајућих унутардруштвених сукоба. То је могао бити модел немачко-француског помирења и почетак стварања уједињене Европе после Другог светског рата, као и немачко вишефазно суочавање са ужасима Холокауста. Међу њима су били шпански модел заборављања прошлости као кључног за успостављање функционалне демократије у кратком временском периоду, уз предуслов широког друштвено-политичког консензуса. Примери Јужне Африке, Аргентине, Чилеа и других земаља такође су могли послужити да расветле дилему о томе који би био најбољи начин успоставу одрживе демократије и друштвене коегзистенције након дужег или краћег периода изузетно репресивног система – да ли путем оснивања комисија за истину, лимитиране или широке кривичне правде, амнестије и неке врсте споразума са појединим секторима бившег режима. Иако различити, ови модели потпомогли су обликовање глобалне агенде меморијализације, док је слепо придржавање неког од њих и

⁶³⁴ Asman, *Duga senka prošlosti*, 144.

недовољно уважавање локалних контекста могло произвести и мнемоничке конфликте на националним нивоу, чиме би се уместо помирења око једног (ма колико широког) наратива могли произвести нови сукоби.⁶³⁵

Пружање отпора према једном или више мнемоничких модела који су настали у оквиру глобалне агенде меморијализације најчешће је произишло из уверења локалних елита да је национално искуство грађанског рата и потоње репресије било сувише специфично и да подржавање примера других земаља може само да произведе нове конфликте, уместо да залечи старе. Оштро инсистирање на одбацивању екстерних мнемоничких утицаја, чак и одбијање њиховог прилагођавања домаћем контексту, најчешће је чврсто повезано периодима заоштравања односа власти према унутрашњим и спољашњим противницима. У тим тренуцима долази и до редефинисања односа сећања и националног идентитета, те се идентитет све више везује за антагонистичку представу о *Другом* који је суштински супротстављен *Нама*, нашој историји и вредностима. У складу са виђењем Јана Асмана, у таквим моментима слика непожељног *Другог* постаје основа дистинктивно (у односу на друге) ојачалог идентитета. Имајући у виду да је друштву потребна прошлост за његово самодефинисање, такав идентитет се учвршћује путем неговања свести о сопственој посебности и јединствености националне историје.⁶³⁶

Политика идентитета се може посматрати и као одбрамбена реакција на глобализацију јер појачава отпор заједнице према делокализованим културама, што се прелива и на мнемоничку сферу где се све више интензивира сукоб између националног и екстратериторијалног глобалног сећања.⁶³⁷ Такви **сукоби памћења** могли су попримити различите облике, док је степен и начин одбацивања екстерних модела сећања од стране власти најчешће зависио од локалног контекста. На примеру Србије и Шпаније у последњим годинама XX века биле су присутне **три врсте стратегија одбацивања**. На првом месту се издвајало *игнорисање* мнемоничких процеса и иницијатива које су долазиле из иностранства и преливале се у домаћој јавности. Други тип стратегије подразумевао је *делимично прихватање* нових меморијалистичких тенденција, али уз тежњу власти да им измени значење и што више их прилагоди доминантном наративу сећања. На трећем месту радило се о отвореној *манипулацији прошлости и демонизовању* унутрашњих и спољашњих противника, где су се политички сукоби данашњице тумачили као прости наставак рата од пре више од пола века. Такав дискурс био је најистакнутији у контексту избијања новог рата и чинио је његов нераздвојив део, као што је то био случај са бомбардовањем Југославије од стране НАТО 1999. године. На врхунцу сукоба сећања су прве две стратегије превладале у Шпанији, док је трећа стратегија обележила најинтензивнији период политичких и мнемоничких конфликта на простору Србије. Пак, заједничко за обе земље је била чињеница да је власт увек била та која се чврсто држала старих историјских наратива, уз држање јасне дистанце према свим оним спољним факторима који су доминантну политику сећања могли да угрозе. Такође, шпанска и српска опозиција су биле знатно отвореније према новим меморијалистичким иницијативама и углавном су позитивно вредновале утицаје који су долазили споља. У таквом друштвеном амбијенту су политички и мнемонички конфликти постали готово неминовни.

⁶³⁵ David, *Prošlost nas ne može izlečiti*, 15-28.

⁶³⁶ Asman, *Kultura pamćenja*, 137-139, 160.

⁶³⁷ Barbara A. Mištal, „Sakralizacija sećanja“, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (Beograd: Zavod za udžbenike : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015), 307-308.

Најинтензивнији сукоби сећања који су, у већој или мањој мери, избили у Србији и Шпанији због политичких и мнемоничких утицаја из иностранства дешавали су се у време Милошевићеве и Аснарове власти. Оно што је било карактеристично за оба режима је била чврста одбрана дотадашњих наратива о прошлости, насупрот тенденцијама које су на пољу сећања долазиле из редова опозиције и из других земаља. Српске владајуће елите придржавале су се уско националног тумачења НОБ-а, те су себе посматрале као аутентичног наследника партизанске војске и њених ослободилачких напора. Са друге стране, Аснарова Народна странка у периоду власти је са све већом одлучношћу наставила да брани Пакт заборава, иначе наслеђен од претходних администрација, и да посматра потискивање прошлости као јединог пута ка демократској будућности и јединству нације. Разлике су се односиле на контекст у коме су избили сукоби сећања подстакнути екстреним факторима, као и у конкретној улози које су власти у Београду и Мадриду заузеле. Иницијативе које су проузроковале нова неслагања око прошлости су у Шпанији дошле из кругова који су били супротстављени Народној странци – судија Државног високог суда Балтасар Гарсон је 1998. издао налог за хапшење чилеанског генерала и некадашњег диктатора Аугуста Пиночеа,⁶³⁸ што је подстакло спорове о неједнаком шпанском односу према злочинима против човечности који су почињени у земљи и иностранству, док су нове дебате отворене 1999. након што су шпански парламентарни посланици увидели да је комеморација шпанског ратног избеглиштва далеко интензивнија у Мексику него у самој Шпанији. Тако је шпанска влада доспела у једну пасивну позицију из које је могла само да реагује на већ покренуте историјске диспуте. У Београду су током 1999. и 2000. савезни и републички органи били ти који су трансформисали постојећи хегемони дискурс о Другом светском рату, те су током рата на Косову, НАТО бомбардовања и непосредног послератног периода користиле такав наратив првенствено као мнемоничко оружје против унутрашњих и спољних супарника.

Наратив према коме су земље колективног Запада, а нарочито Сједињене Америчке Државе, представљале највећу претњу интересима и самом опстанку српског народа обликовао се унутар идеолошке матрице СПС-а и њему блиских кругова још од почетка 1990-их и првих година ратова на простору бивше Југославије. Међутим, тек по завршетку сукоба у Хрватској и Босни и Херцеговини 1995. Слободан Милошевић и Мирјана Марковић су почели са редифинисањем званичне идеологије, која је пак свој пуни облик добила у време бомбардовања и била на врхунцу све до октобра 2000. године. Према таквом тумачењу, коме је главни печат давала Мирјана Марковић након званичног укључивања у политику и оснивања ЈУЛ-а, западни империјализам и неоколонијализам су након Хладног рата и пораза комунизма у Источној Европи настојали да по сваку цену истребе све остатке социјализма и слободарског духа у свету. Прављене су констатне аналогije са Другим светским ратом, док је новину представљало то што се крајем 1990-их Запад представљао као пуки настављач оних политика нацифашизма које су поражене 1945. године. У таквој слици света, улога нових колаборациониста, недићеваца, љотићеваца и петоколониаша приписивана је целокупној српској опозицији. Суштину те идеологије која се развила у последњим годинама Милошевићеве власти одликовали су изразити

⁶³⁸ Аугусто Пиноче (1915-2006) био је чилеански генерал који је 1973. предводио војни пуч против социјалистичког председника Салвадора Аљендеа (Salvador Allende). Његов режим војне диктатуре, обележен великим бројем репресивних мера и убиствима политичких неистомишљеника, окончан је плебсцитом 1988. и његовим званичним повлачењем са места председника државе 1990. године. Имајући у виду да је тада чилеанска транзиција започета на основу споразума власти и демократске опозиције, Пиноче је ипак задржао знатна овлашћења, те је до марта 1998. био врховни војни командант, а до 2002. и сенатор.

спој национализма и комунизма, отклон од принципа парламентарне демократије, антиамериканизам и антизападњаштво, као и прогон политичких неистомишљеника.⁶³⁹

Колективне представе о Другом светском рату и успомене на партизанску борбу, једнако ослободилачку и револуционарну, биле су круцијалан део такве идеологије. Сећање на антифашизам и цивилно страдање из времена између 1941. и 1945. је коришћено у склопу рата против НАТО 1999. зарад описивања спољних и унутрашњих непријатеља, чиме је некадашњем светском сукобу на простору Југославије придат нови значај у оквиру ратне пропаганде током бомбардовања. Злоупотреба сећања започињала је из самог државног врха – Слободана Милошевића и Мирјане Марковић као лидера владајуће коалиције СПС-ЈУЛ. Марковић је оптуживала Запад и опозицију, нарочито Драшковићев СПО и Ђинђићев ДС, за напоре да се једна „некооперативна социјалистичка земља“ напоскон покори „империјалном неоколонијализму“, док је сам Милошевић на конгресу СПС-а у фебруару 2000. говорио да се „1999. нови фашизам концентрисао на малу Србију“, док је однос Запада према Србима директно упоредио са односом нациста према Јеврејима, Ромима и Словенима.⁶⁴⁰ Такав дискурс преливао се и на ниже структуре власти и њима блиске медије. У току рата су у провладиним листовима преовлађивале аналогije у вези са отпором и страдањем из Другог светског рата, посебно у освит важних годишњица. Тако је уочи обележавања 27. марта 1999. године Запад у очима ЈУЛ-а и СПС-а представљао „оличење повампиреног фашизма“ и симбол једнакости „између Клинтона и Хитлера“. НАТО бомбардовање је током комеморације нацистичког разарања Београда 6. априла проглашавано за „највећи злочин после Аушвица“, док су по окончању рата партизани и борци Војске Југославије из 1999. означени као следбеници исте антифашистичке слободарске идеје.⁶⁴¹

Ипак, разлози овакве појачане антизападне реторике нису лежали само у идеолошком заостравању владајућих социјалиста и прогону неистомишљеника. Наиме, иако је приказивање Запада као нових нациста који су издали савезништво са српским народом из времена Другог светског рата било приметно и пре рата на Космету,⁶⁴² неопходно је истаћи и повратни утицај распрострањене западне ратне пропаганде која је у Милошевићу видела новог Хитлера, указивало се на сећање на Холокауст и друге геноциде XX века, док је повремено позивано и на „денацификацију“ Србије.⁶⁴³ Сасвим другачије околности су владале у Шпанији. Непостојање рата искључивало је покретање такве врсте пропаганде и међусобни утицај једног ратног наратива на други. Уз то, разлике су постојале и у природи спољног фактора. Док је у Србији ратни дискурс био заснован на општој изразито негативној перцепцији Другог, односно на

⁶³⁹ Antonić, *Zarobljena zemlja*, 285-294.

⁶⁴⁰ Мира Марковић, *Било је то овако*, том II (Београд: Вечерње новости, 2015), 134-136; Историјске референце је Милошевић обилато користио у предизборној кампањи 2000. године. Поред поменутих изјава, Милошевић је 20. септембра 2000. додао и да је српска опозиција гора од свих „аустроугарских, фашистичких и националних улизица“; Милошевић, *Прилог историји*, 234-235, 256.

⁶⁴¹ Љ. Милисављевић, „Здружени напад НАТО злочинаца и албанских терориста“, *Политика*, 26.3.1999; „Фашизам под плаштом НАТО неће проћи“, *Политика*, 28.3.1999; Жарко Ракић, „Улога Немачке у варварској агресији НАТО на Југославију – Највећи злочин после Аушвица“, *Политика*, 6.4.1999; „У знаку одбране наше земље од НАТО агресора“, *Политика*, 4.7.1999.

⁶⁴² Истакнути пример је било откривање споменика жртвама на Старом сајмишту 1995. године, када је председник СРЈ Зоран Лилић у говору за страдање Срба једнако оптужио нацистичку окупацију и „нови светски поредак“ с краја XX века који је не мари за српске жртве на простору бивше СФРЈ и који тежи да Србију „избрише са списка победника над фашизмом“; „Против рата и злочина“, *Борба*, 22/23.4.1995.

⁶⁴³ Antonić, *Zarobljena zemlja*, 271-277; У оваквим оценама ситуације у Србији предњачили су највиши званичници САД, Немачке, Велике Британије и НАТО, што је наилазило на осуду дела интелектуалне јавности и особа које су преживеле Холокауст; Karen E. Smith, *Genocide and the Europeans* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 190-207.

представљању Запада као новог нацифашистичког центра, шпанске политичке елите су биле приморане да реагују на конкретне активности у иностранству које су могле да уздрмају хегемони поредак сећања, као што су хапшење Пиночеа у Лондону 1998. и начин комеморације шпанских избеглица у Мексику 1999. године. У одбрани доминантних наратива од нових мнемоничких изазова, баш попут догађаја у Србији, власт је најпре прибегла тактици одбацивања екстерних утицаја. Одбацивање није долазило у форми отвореног непријатељства, већ се оно правдало тиме да Шпанија има сопствени успешан модел превладавања прошлости до којег се дошло током транзиције, те су други модели сећања схватани као неадекватни.

Влада премијера Аснара је на такве изазове одговорила стратегијом *игнорисања*. Када је британска полиција ухапсила Пиночеа 16. октобра 1998. године, на основу принципа универзалне јурисдикције и Гарсоновог налога за хапшење који га је теретио за злочине против човечности, Аснар је прибегао тактици игнорисања и формалног немешања у јурисдикцију судства. Након дводневне ћутње, Аснар је 18. октобра изјавио да се неће мешати у рад судова, али је своје суштинско противљење посредно исказао тврдњом да бројни латиноамерички лидери са којима је Шпанија у добрим односима могу страховати од судских процеса који би се против њих водили у туђини.⁶⁴⁴ Међутим, све док Пиноче у марту 2000. није пуштен из притвора на основу здравствених проблема и вратио се у Чиле, Аснарова администрација се све време трудила да бирократским путем успори правне радње и достављање докумената неопходних за Пиночеово изручење Шпанији. Разлога за то је било више – притисак опозиције (ПСОЕ, ИУ) која је све више позивала и на изручење Пиночеа и на преиспитивању Франкових злочина у сличном маниру, затим страх од спољнополитичких последица евентуалног суђења, као и жеља да „случај Пиноче“ не уздрма дотадашњи друштвени консензус у Шпанији око њене сопствене прошлости.⁶⁴⁵ Напослетку су се бојазни Народне странке ипак обистиниле. Конкретни модел суочавања са прошлошћу (судска истрага), промовисан у оквиру међународне сарадње шпанских судова, опозиције и цивилног друштва, постао је и део националних мнемоничких диспута тиме што је „случај Пиноче“ показао да је Шпанија решила да суди страном диктатору без претходног развијеног сећања на Франкове злочине.⁶⁴⁶

Показало се да је за власти у Београду и Мадриду очување старог поретка сећања представљало борбу на два фронта. Први фронт, као што је већ наведено, подразумевао је одбацивање директних иностраних утицаја. Други фронт се односио на наступ према опозицији и формулисање специфичног одговора на њихово прихватање (делимично или потпуно) поменутих екстерних мнемоничких модела. И овога пута су извршне власти у Србији имале улогу иницијатора, док су шпанске поново биле у прилици само да реагују на потезе других. За српску опозицију биле су намењене најтеже квалификације, где су странке попут СПО и ДС окарактерисане као пуке агентуре фашистичког Запада и тиме као настављачи исте оне квислиншке политике беспоговорног служења окупатору какву су спроводили Милан Недић и Димитрије Љотић. Милошевић је у кампањи 2000. опозицију означавао као „фашистичке улизице“. Неколико месеци раније, ЈУЛ је у саопштењу поводом обележавања 9. маја као Дана

⁶⁴⁴ José Miguel Larraya, Javier García, “Aznar esperará a ver el “fundamento” para pronunciarse sobre la extradición de Pinochet, *El País*, 19.10.1998.

⁶⁴⁵ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 143-146; Детаљно о току „случаја Пиноче“ у: Stephanie R. Golob, „The Pinochet Case: ‘Forced to be Free’ Abroad and at Home“, *Democratization*, vol. 9, no. 4, 2002, 25-57.

⁶⁴⁶ Несклад између суђења Пиночеу и несуочавања с франкизмом навео је након хапшења и актуелни председник Чилеа Едуардо Фреј (Eduardo Frei), иначе противник Гарсоновог процеса; Marisa Cruz, „Frei pide que se trate a Pinochet como a los dirigentes franquistas“, *El Mundo*, 20.10.1998; Са друге стране, једини из Народне странке који се јавно оглашавао и заузимао страну је био Мануел Фрага, један од оснивача партије и бивши франкистички министар. Он је инсистирао на томе да не може бити никакве паралеле између Шпаније и Чилеа и да је шпанско друштво с правом одлучило да „заборави прошлост“; “Fraga defiende a Pinochet”, *El Mundo*, 21.10.1998.

победе истакао да су политички противници режима „језгро окупационог квислиншког апарата“ и „савременог фашизма“. Истог дана, организација Отпор је у изјави високих руководилаца СПС-а постала „продужена рука НАТО агресора која је наставак фашистичке организације *Збор Димитрија Љотића*“.⁶⁴⁷ Прављење поређења са покретима и догађајима из Другог светског рата, као и позивање на наслеђе антифашистичке борбе српског народа и на памћење масовног страдања, послужило је искључиво као део стратегије манипулације прошлошћу и демонизовања политичких супарника. У тако створеној атмосфери политички противник је постајао легитимна мета коју је требало по сваку цену елиминисати, док је сваки дијалог био немогућ у тренутку када се политичко ривалство тумачило као само још један наставак ратне борбе између присталица националне слободе и слугу окупатора.

Шпанске извршне власти су се у моментима мнемоничких спорова изазваних спољним факторима одлучиле за другачији однос према опозицији, док је циљ и даље била одбрана Пакта заборава као најважнијег дела званичне политике сећања. У расправи са супарницима у парламенту коришћена је стратегија *делимичног прихватања* аргумената опозиције, али се тиме тежило и ублажавању оштрине њихових предлога. То се догодило када је у мају 1999. Мексико посетила делегација шпанског парламента, сачињена од представника свих странака и коалиција. Тамо су присуствовали бројним комеморацијама и свечаним обележавањима 60. годишњице шпанског егзила, што је било од великог значаја имајући у виду да је Мексико примио велики број антифранкистичких избеглица по окончању Шпанског грађанског рата 1939. године. Комеморативне активности су оставиле изузетан утисак на све присутне шпанске посланике, те су се договорили да у парламенту усвоје посебну резолуцију којом би се одала почаст избеглиштву и њиховом доприносу шпанској историји, што би имало за циљ и смањивање несразмере у великом обиму обележавања у Мексику и скромној видљивости емиграције у самој Шпанији.⁶⁴⁸

Међутим, неслагања су започела већ при изради текста резолуције, коју су пред Комисијом за спољне послове Конгреса у мају 1999. поднели посланици левичарске опозиције и регионалистичких странака и која је укључивала не само омаж емигрантској заједници, већ и отворену осуду војне побуне из 1936. као „фашистичког државног удара против легалног режима Републике“ који се потом наставио „четрдесетогодишњом личном диктатуром и одсуством свих слобода“. За Народну странку и званичну политику сећања било је неприхватљиво позитивно вредновање републике и позивање на њено наслеђе уместо наратива о „славној транзицији“ као времену националног помирења и остављања ужаса Грађанског рата у прошлости.⁶⁴⁹ Страхујући од изолације, нарочито након што су се регионалистичке партије које су подржавале владу (ЦИУ, ПНВ) придружиле опозицији по овом питању, владајућа странка је делимично прихватила опозиционе предлоге о одавању почести емиграцији, враћању њихових права, чак и да осуди послератну диктатуру као период „нетолеранције и мржње“, али је чврсто одбијала да одустане од једнаког окривљавања свих страна за избијање Грађанског рата и да као демократску претходницу садашњој демократији означи Другу републику. У току парламентарне расправе у септембру 1999. представник ПП је истакао да је обележавање у Мексику оставило снажан утисак на све партије и да су се сви посланици усагласили да Шпанија мора више да учини за емигрантску заједницу и сећање на њих, али је у исто време оптужио опозицију за непотребно

⁶⁴⁷ Милошевић, *Прилог историји*, 256; „Фашизам траје и данас“, „Отпор – продужена рука НАТО агресора“, *Политика*, 9.5.2000.

⁶⁴⁸ Juliá Díaz, *Elogio de historia*, 151-152.

⁶⁴⁹ Пун текст предлога резолуције опозиционих и регионалистичких странака, као и контрапредлога декларације Народне странке о националном помирењу вид. у: Congreso de los Diputados, *BOCG*, serie D, núm. 447, 14.6.1999, p. 12-14.

подривање јединства и за политизацију те теме.⁶⁵⁰ Опозиција је такође упућивала оштре оптужбе против власти због одбијања да отворено осуде државни удар из 1936. и да се тиме дистанцирају недвосмислено од франкизма, те је расправа о резолуцији о шпанском егзилу постала веома напета и тиме је представљала само још један у низу сукоба сећања који су се интензивирали управо по доласку Аснара на власт. Стратегија Народне странке о делимичном попуштању се показала неадекватном и није успела да обузда распламсале сукобе око тумачења прошлости, поготово ако се има у виду да је резолуција опозиције напослетку усвојена, што је био први пут да је шпански парламент недвосмислено осудио војни удар из 1936. и побуњенике као главне изазиваче рата.

Стратегије које су примењивале владајуће странке и опозиције крајем 1990-их у Шпанији и Србији биле су само делимично успешне. Прогон опозиције од стране СПС-а и њена сатанизација путем аналогича са догађајима из Другог светског рата доживела је потпуни слом са падом Милошевића. Наратив о ДОС-у као наследницима политике Недића и Љотића се у одређеној мери задржао и након Петог октобра, што је било евидентно по директним оптужбама од стране посланика Ивице Дачића на рачун покојног премијера Ђинђића током скупштинске дебате о Закону о рехабилитацији 2006. године.⁶⁵¹ Ипак, како се политика СПС-а мењала и постепено приближавала бившим чланицама ДОС-а, такав дискурс је слабио временом и скоро потпуно ишчезао након формирања коалиције са Демократском странком 2008. године. Када је у питању била Шпанија, такође се може рећи да је стара политика сећања напуштена по доласку нове власти 2004. године, али је Аснар у току свог премијерског мандата ипак био нешто успешнији у одбрани политике сећања своје владе. Игнорисање и опструирање захтева за изручењем Пиночеа се показало као успешно, те је за шпанску владу знатна олакшавајућа околност била британско пуштање на слободу бившег чилеанског диктатора. По питању тактике делимичног уважавања аргумената опозиције, она се показала успешна само у једном моменту, односно у време кад је успостављен консензус свих партија и усвојена заједничка резолуција у Уставној комисији Конгреса у новембру 2002. године. Свакако, успешност оваквих стратегија зависио је и од политике опозиције и степена еволуције њихових ставова, како према власти тако и према прошлости. Развој односа опозиционих партија према историјским питањима првенствено је зависио од домаћих прилика, али су спољни мнемонички фактори такође имали значајан утицај на њих у овом периоду.

Опозиција и утицај екстерних актера сећања

Деловање опозиционих актера по питању сећања откривало је њихов специфичан однос према екстерним мнемоничким утицајима. У овом случају, за опозиционе странке у Шпанији и Србији је од изузетног значаја било то да се противљење званичним политикама сећања исказе кроз тврдњу да је опстајање старих наратива директно удаљавало од свих оних позитивних токова и примера из света које би било неопходно следити. Без обзира на то да ли се радило о суђењу једном јужноамеричком диктатору, подржавању мексичког примера ради обележавања једне трагичне епохе шпанске историје или позивања на европске антифашистичке и демократске вредности у борби против Милошевићевог режима, основна идеја опозиције је била иста – истицање припадности глобалној или европској заједници вредности и тврдња да актуелне политичке одлуке власти суштински удаљавају земљу од тих начела и воде је у даљу изолацију. Имајући у виду њихов ограничени утицај због неприпадања извршној власти, избор стратегија

⁶⁵⁰ Congreso de los Diputados, *DSCD*, Comisión de Asuntos Exteriores, núm. 743, 14.9.1999, p. 21856-21858.

⁶⁵¹ Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica prvog redovnog zasjedanja*, 4.4.2006.

опозиције ради афирмисања сопствених наратива био је нужно ограничен. У том смислу, издвајале су се две кључне стратегије вршења притиска на власт – организовање уличних протеста и подношење предлога резолуција у парламенту.

Врста памћења и идентитетске припадности на основу поменутог памћења само донекле спадају у категорију *противсећања* која, по дефиницији Мишела Фукоа и каснијих истраживача, обухвата наративе маргинализованих друштвених група који су често у оштрој супротности са доминантном/званичном представом о прошлости и чија су знања углавном била дисквалификована као неадекватна, недовољно објашњена или непожељна.⁶⁵² Дискурси шпанске и српске опозиције у последњим годинама XX века свакако имају нека важна обележја *противсећања*, у том смислу што представљају наративе којима се власт оштро одупирала и због тога што они никада до тада нису били део главних мнемоничких токова и политика сећања у својој земљи. Са друге стране, они никада нису били сасвим прогнани и ограничени само на маргинализоване друштвене групе, већ је њихов значај временом све више јачао, обухватао је све разноврснији број актера сећања (водеће опозиционе странке, меморијалистичке асоцијације, НВО сектор, део најтиражнијих дневних и недељних листова), док је постао важан део званичне политике сећања након промене власти почетком новог века.

За артикулацију сопствених виђења прошлости и места своје земље у глобалним и европским заједницама сећања опозиција је најчешће прибегавала организацији масовних грађанских протеста. У Шпанији је „случај Пиноче“ допринео повезивању опозиционих странака (огранак за људска права унутар ИУ), невладиних и стручних (*Удружење прогресивних правника*) организација, удружења жртава, као и успостављању сарадње са блиским удружењима из самог Чилеа (*Фондација „Салвадор Аљенде“*). Такво удруживање помогло је и подизању јавне свести о франкизму и несразмери поводом начина суочавања са наслеђем диктатуре – земља у којој је била институционализована политика заборава и приметно одсуство суштинских мера транзиционе правде (Шпанија) је позивала на одговорност бившег диктатора у чијој су домовини (Чиле) постојале ограничене, али важне мере симболичких и материјалних репарација. Такво је било виђење странака и цивилног друштва током митинга који су организовали 24. октобра 1998. у Мадриду у знак подршке екстрадицији Пиночеа Шпанији.⁶⁵³ На митингу су најистакнутији били говори представника ПСОЕ и ИУ. Социјалисти су од првих дана по хапшењу Пиночеа у Лондону инсистирали на сличности између Франкове и његове диктатуре, што се одликовало бројним чланцима и говорима партијских званичника у којима се судски процес против Пиночеа посматрао као једина могућа супституција суђењу које је Франко незаслужено избегао.⁶⁵⁴ Током протеста је Хоакин Легина (Joaquín Leguina), посланик ПСОЕ и бивши председник Аутономне Заједнице Мадрид, истакао да је Пиноче за садашње доба исто оно што је Франко представљао за свет током 1930-их година, односно „суштински симбол једног варварства“.⁶⁵⁵

Управо се на примеру демонстрација и јавној подршци новим мнемоничким заокретима могла приметити важна разлика између ситуације у Шпанији и Србији. Иако су дебате у вези са прошлошћу у поменутом периоду постајале све видљивије и изазивале све већу друштвену поларизацију, на конкретном примеру „случаја Пиноче“, који је за Шпанију до тада био најзначајнији екстерни покретач мнемоничких диспута, показала се готово једногласна подршка

⁶⁵² Mištal, „Sakralizacija sećanja“, 309; Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ed. Donald F. Bouchard, Sherry Simon (Ithaca NY: Cornell University Press, 1977)

⁶⁵³ “Manifestación en Madrid en apoyo de la extradición”, *ABC*, 25.10.1998.

⁶⁵⁴ Између осталог, портпарол ПСОЕ је хапшење Пиночеа јавно дочекао речима: „Да смо само ми могли исто да урадимо с Франком“; Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 141-142.

⁶⁵⁵ Antonio Caño, “Cerco al ex dictador”, *El País*, 25.10.1998.

екстрадицији од стране водећих шпанских штампаних медија (*Ел Паис*, *Ел Мундо*, а у нешто мањој мери и *АБЦ* и *Ла Вангвардија*).⁶⁵⁶ Разлог овако високе подршке није био знак тога да је шпанско друштво достигло општу сагласност о сличности Франкове и Пиночеове владавине, већ је пре свега био израз нове глобалне свести, све већег значаја међународног права и транснационалног покрета за људска права. Ове вредности су свој израз добиле и у активности највећег броја меморијалистичких организација које су управо тих година започињале са својим активностима. На тај начин, европске и глобалне вредности људских права чиниле су окосницу онога што се могло посматрати као директни или индиректни спољни мнемонички утицај у Шпанији и Србији. Сукоби сећања се у таквом односу домаћих и екстерних снага више нису тicali само историјских догађаја и њихове савремене (зло)употребе у локалном политичком контексту, већ су се дотicali и спољнополитичке и шире вредносне припадности државе.

У том контексту сукоби сећања су избили новом жестином у Србији 1999. и 2000. године, када су сукобљене представе о прошлости постале и део оштрог разграничења између онога што се перципирало као *комунистичко* и *европско* у историјској и политичкој вертикали земље. Попут Шпаније, и у овом случају су масовни протести су опозицији пружали најбољу прилику да искаже своје противљење владајућој политици и поретку сећања. Медијски консензус налик на шпански овом приликом није постигнут, већ је изразита поларизација била заступљена у овој сфери. Док су се провладини медији придржавали званичног наратива о опозицији као наследницима колаборациониста из Другог светског рата, листови који су критички били настројени према властима су једини опширније извештавали о активностима опозиције, упркос постојању ригорозног Закона о информисању из 1998. године. Такав је био случај са митинзима који су у мају 2000. организовани у Пожаревцу и Београду, где је опозиција предвођена коалицијом ДОС и СПО недвосмислено истакла сопствену опредељеност за европске, слободарске и демократске вредности насупрот режиму којег је у више наврата оцењивала као „комунистичког“, „нацистичког“, „комунистичког окупатора“, „власти која од Србије прави концентрациони логор“, док је један од челника ДС изједначио актуелног председника СРЈ и Тита као диктаторе истог ранга тиме што је родни град Слободана Милошевића и Мирјане Марковић назвао „српским Кумровцем“ и позвао на његово „ослобађање“. У политичкој борби поново су се јављале контрадикторности при (зло)употреби прошлости и брисала граница између историјског и митолошког. У исто време се Запад посматрао као једини „истински ослободилац“, позивало се на наслеђе 9. маја и ослобођење Европе од нацистичке диктатуре, али су у новом тумачењу они који су победили фашизам на тлу Југославије (партизани, комунисти, Јосип Броз Тито) приказани као суштински окупатори, они „који су после Другог светског рата убили више од 200,000 људи у Србији“ и прави идеолошки преци Милошевића.⁶⁵⁷

Важно је разлучити разлику између конкретне улоге екстерних актера сећања приликом анализирања реторике исказане на масовним митинзима опозиције у Шпанији и Србији. Ни у једном случају није се радило о конкретном утицају или притиску који је долазио из иностранства, већ је један од окидача мнемоничких сукоба била намера опозиције да истакне приврженост неким од кључних вредносних постулата који су постали доминантни у Европи и свету након окончања Хладног рата – идејама либералне демократије, суочавања са трауматичном и ауторитарном прошлошћу као предуслову њеног учвршћења, позивања власти на одговорност због ранијих (домаћих или иностраних) и тренутних масовних кршења људских права. Активности опозиције биле су осмишљене да упозоре власти да се придржавањем

⁶⁵⁶ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 140.

⁶⁵⁷ „Lideri stranaka ne očekuju incidente“, *Danas*, 9.5.2000; „Poslednja opomena komunističkom režimu“, *Danas*, 16.5.2000.

дотадашњих доминатних наратива о прошлости и последичним продубљивањем друштвених подела земља води у даљу изолацију и све већи несклад са глобалним и европским токовима.

У таквим својим активностима опозиција најчешће није успевала да наметне сопствени наратив и утиче на промену дикурса власти и њене политике сећања. Једини изузетак представљао је предлог резолуције о шпанском егзилу који су у 1999. Конгресу заједнички поднеле опозиционе левичарске странке (ПСОЕ, ИУ) и партије националиста периферије (ЦИУ, ПНВ) које су у том тренутку биле у владајућој коалицији са Народном странком. У том тренутку су опозиционе снаге као примарну стратегију притиска на власт одабрале *парламентарну иницијативу*. Постојала су два основна мотива који су све парламентарне странке, изузев Народне, истакле у нацрту резолуције – жеља да се обнови сећање на судбину шпанских емиграната након Грађанског рата, што је најпре било мотивисано перципираним нескладом шпанског заборава са поштовањем и бројним комеморативним активностима у Мексику, док је други мотив имао и важну спољнополитичку црту која је подразумевала снажну осуду међународне изолације која је била резултат Франкове политике. Тако је предлог резолуције садржао „осуду фашистичког војног удара против републиканске легалности“, али је остатком текста доминирао међународни контекст повезан са последицама шпанског егзила. Даље у тексту се наводило да је Франкова диктатура завела Шпанију у „црни хоризонт [...] заосталости, незнања, аутархије, фанатизма и презира“, да су „све везе са иностранством биле прекинуте“, док се констатовало да је за Шпанију ненадокнадив губитак представљало протеривање или одлазак стотина хиљада људи и истакнутих уметника, књижевника, научника, спортиста који су такву Шпанију заменили отворенијим и гостољубивим земљама Европе и нарочито Латинске Америке.⁶⁵⁸ Напуштање еквидистанце, дискурса о две једнако екстремне стране у Грађанском рату, као и указивање на то да шпанска транзиција ка демократији није била беспрекорна и да је оставила многе жртве рата без адекватног признања и надокнаде били су главни разлози због којих је ПП одбила да подржи предлог резолуције. Напослетку, нацрт резолуције је ипак био усвојен у септембру 1999. гласовима свих парламентарних странака осим владајуће ПП.

Спољни мнемонички утицаји, који су најчешће имали посредни карактер, представљали су полазну тачку за распламсавање нових сукоба сећања у Шпанији и Србији у оним ситуацијама када су власт и опозиција видели директну узрочно-последичну везу између историјских догађаја и процеса са једне стране и тренутних спољнополитичких и вредносних приоритета државе са друге стране. У тренуцима када се чврсто придржавање старих хегемоничких наратива од стране владе показало као неспојиво са доминантним мнемоничким и идеолошким токовима у Европи и другим деловима света, на површину су избијале до тада привремено потиснута национална неслагања око прошлости и садашњости и тиме постала увод у нове поларизације и друштвене диспуте. Иако су екстерни актери и фактори били ти који су у појединим случајевима иницирали нове сукобе различитих тумачења историје, ипак је домаћи контекст однео превагу у наставку конфликта сећања. Ту су постојале важне разлике између Србије и Шпаније, како у моменту избијања мнемоничких сукоба, тако и у њиховом даљем току. Ратна пропаганда 1999. је била главни разлог за непрекидна међусобна оптуживања између власти СРЈ и НАТО земаља за нацизам и блискост Хитлеровој идеологији, те је овакав редак пример директног утицаја екстерних актера на мнемоничке и политичке конфликте у Србији довео и до радикализације већ постојећих представа о прошлости. За власт је опозиција представљала колаборационисте недићевског типа и слуге нових фашистичких окупатора, док су опозиционе партије одговориле наративом о неопходности победе антифашистичких, европских, слободарских и демократских вредности насупротив тоталитарном комунизму оличеном у Милошевићу. Потпуно еродирано

⁶⁵⁸ Congreso de los Diputados, *BOCG*, serie D, núm. 447, 14.6.1999, p. 12.

стање демократије, непостојање минималног дијалога између владе и опозиције, као и све израженија репресивност власти, представљале су кључну разлику између прилика у Мадриду и Београду. Иако су сукоби вредносних концепција и неслагања око спорних историјских периода били непомирљиви, у Шпанији је и даље био могућ скупштински дијалог о тим темама, па чак и минимални консензус о појединим питањима. У Србији је, пак, отворенији дијалог и повремене консензус постао могућ тек половином прве деценије новог века.

Вредности и спољнополитичка припадност земље коју су истицали опозициони прваци у Србији и Шпанији су се конкретно односили на постулате људских права и концепт суочавања са прошлошћу, који су заузимали важно место и у новом глобалном и европском поретку након пада Берлинског зида. Као што је већ поменуто, све већи број земаља је током 1990-их и 2000-их година почео да придаје значај овим концептима, било путем угледања на иностране примере решавања друштвених сукоба применом ових механизма (индиректни утицај) или тиме што је усвајање бројних међународних конвенција стварало и извесну обавезу државама да се ускладе са поменутим принципима (директни утицај). Тако је повећана свест о масовним кршењима људских права, међу којима су најистакнутији били ратни злочини, довела не само до преиспитивања сопствене прошлости и садашњности, већ и до поновног разматрања улоге домаћих елита у неким од најтежих ратних злочина свеевропских димензија, као што је био Холокауст. Институционализација европског сећања на Холокауст је за Србију и Шпанију значила потребу поновног осврта на локалне пронацистичке кругове и узимање у обзир Холокауста као незаобилазног места при оживљавању старих и покретању нових дебата о Шпанском грађанском рату и Другом светском рату.

Место Холокауста у националним сукобима сећања*

Глобални и национални наративни оквири

За разумевање односа државе и њених политичких елита према Холокаусту неопходно је имати у виду два контекста – локални и глобални. Док је у првом случају реч о рецепцији страдања домаће јеврејске популације или о схватању сарадње некадашњих локалних режима са нацистичком Немачком, глобални контекст развоја сећања на јеврејске жртве окупиране Европе доживео је значајне промене током протеклих деценија. Током хладноратовског периода блоковска подела Европе се у великој мери одражавала и на разумевање геноцида над Јеврејима. Док је на простору Источне Европе сећање на Холокауст било скоро искључиво уклопљено у наратив о антифашизму и револуционарном комунистичком тријумфу, на Западу (нарочито у Савезној Републици Немачкој) је Холокауст, почевши од 1960-их година, полако издвајан из оквира рата и виђен као јединствена историјска катастрофа.⁶⁵⁹ Међутим, већ током 1980-их и 1990-их је дошло до јачања свести о јединствености Холокауста, пораста академског и друштвеног интересовања за страдање јеврејске популације у рату и културу сећања. Потребна да се таква масовна страдања памте допринела је институционализацији сећања на глобалном нивоу, развоју концепта људских права и транзиционе правде као неких од најзначајнијих механизма који би могли да онемогуће понављање сличних масовних злочина.

* Ово потпоглавље представља измењену и прилагођену верзију оригиналног научног чланка: Димитрије Матић, „Наративи о Холокаусту и комеморације у Србији и Шпанији, с посебним освртом на 2005. годину“, *Токови историје*, бр. 1, 2024, 273-299.

⁶⁵⁹ Jelena Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda: sećanje na Holokaust posle komunizma* (Beograd: Clio, 2021), 36-38.

Изузев утицаја на транснационалне процесе, колективне представе о Холокаусту постале су један од кључних темеља колективног европског идентитета у оквиру нових политика памћења Европске уније.⁶⁶⁰ Путем нових мнемоничких пракси, Холокауст је за Европу постао симбол онога што она треба да буде, али и онога што мора по сваку цену избећи и сузбити – идеје национализма, ксенофобије, етничког чишћења, прогона на основу културе, расе и вероисповести. Међутим, процесом увођења Холокауста у специфично европско памћење откривени су и бројни недостаци овог приступа. Овиме се заједнички европски наратив градио првенствено путем указивања на негативне примере из историје.⁶⁶¹ Такав приступ искључивао је проспективност – није се радило више о изградњи *новог човека* или *новог друштва*, већ су се друштвене вредности формирале око неопходности спречавања да се трагична прошлост понови. Уз то, временом је постало јасно да је у многим државама комеморисање Холокауста било подређено локалним приликама, те да је тада служило да се скрене фокус јавности са других „мање пожељних“ епизода из националне историје.⁶⁶²

Почетком XXI века је заједнички европски наратив о Холокаусту, као и комеморативне праксе које су га пратиле, имао знатан утицај на мнемоничке политике у Шпанији и Србији. Са приближавањем 60. годишњице завршетка Другог светског рата умножавале су се и иницијативе којима се позивало на успостављање заједничких глобалних и европских пракси сећања на јеврејске жртве рата. Најважније иницијативе овог типа биле су *Резолуција Европског парламента о сећању на Холокауст, антисемитизам и расизам* од 27. јануара 2005. и *Резолуција Генералне Асамблеје Уједињених нација о памћењу Холокауста* од 1. новембра 2005. године.⁶⁶³ Управо је оваква институционализација сећања, као и потреба за истицањем привржености Европској унији и њеним вредностима, допринела томе да се у Србији и Шпанији у току те 2005. више пажње посвети жртвама нацизма. Са друге стране, сећање на страдање Јевреја постало је блиско повезано са процесима преиспитивања и сопствене ратне прошлости.

Званични наративи и колективно сећање на Холокауст такође су се током поменутих деценија мењали и у Србији и Шпанији, али су ове промене до 1990-их година биле првенствено условљене природом сопственог националног искуства са страдањем јеврејског становништва и са начином третирања овог питања од стране франкистичких, односно комунистичких власти. Наиме, Шпанија није имала непосредно искуство Холокауста услед неутралне позиције у Другом светском рату. Упркос томе, антисемитизам и истицање „јеврејско-масонске завере“ као једног од кључних узора пропадања Шпаније били су важан део франкистичке пропаганде током Грађанског рата и прве половине 1940-их година, док је политика према јеврејским избеглицама у Другом светском рату зависила од нивоа односа између званичног Берлина и Мадрида и стога је осцилирала између дозвољавања проласка и враћања Јевреја на територију окупиране Европе.⁶⁶⁴ Са друге стране, јеврејска заједница претрпела је ненадокнадиве губитке

⁶⁶⁰ Kuljić, *Kultura sećanja*, 47-48; Levy, Sznajder, “Memory Unbound“, 103.

⁶⁶¹ Cecilie Felicia Stokholm Banke, “Remembering Europe’s Heart of Darkness: Legacies of the Holocaust in Post-war European Societies“, *A European Memory?*, 169.

⁶⁶² Alejandro Baer, Natan Sznajder, *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again* (London; Routledge, 2017), 5-6.

⁶⁶³ European Parliament, *Resolution on Remembrance of the Holocaust, Anti-Semitism and Racism*, 27.1.2005, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0018_EN.html, datum pristupa 15.7.2024; United Nations General Assembly, *Resolution 60/7 on Holocaust Remembrance*, 1.11.2005, <https://daccess-ods.un.org/tmp/6806555.39035797.html>, datum pristupa 15.7.2024.

⁶⁶⁴ Javier Domínguez Arribas, “Francoist Antisemitic Propaganda, 1939–1945”, *Spain, the Second World War and the Holocaust: history and representation*, eds. Sara Brenneis, Gina Herrmann (Toronto: University of Toronto Press, 2020), 347; Marta Simó Sánchez, “España y el holocausto: entre la salvación y la condena al exterminio para la población judía”, *Hispania Nova*, no. 1 extraordinario, 2019, 149-166.

на подручју окупиране Србије, те је током Холокауста који су спровеле немачке власти између 1941. и 1944. године живот изгубило преко 80% од укупне међуратне јеврејске популације. Главну одговорност за спровођење Холокауста носиле су немачке окупационе снаге (креирањем политике истребљења, управљањем логорима, директним извршењем егзекуција), док су домаћи колаборационисти имали секундарну улогу. Влада Милана Недића спроводила је интензивну антисемитску пропаганду, отпуштала је са посла Јевреје и Роме, те је уз помоћ Специјалне полиције и љотићеваца вршила одузимање њихове имовине, хапсила их и предавала немачким властима.⁶⁶⁵

Међутим, по окончању рата и током трајања ауторитарних режима у Шпанији и Србији је национално искуство са Холокаустом, као и питање страдања Срба и Шпанаца⁶⁶⁶ у нацистичким репресалијама и концентрационим логорима, било у великој мери подређено званичној идеологији и политици сећања која је из ње проистицала. Шпанско сећање на јеврејске и републиканске жртве нацизма, као и на улогу франкистичке Шпаније у томе, пролазило је кроз бројне промене. У време Франкове диктатуре формиран је званични наратив о томе како су шпанске дипломате спасиле од Холокауста на хиљаде Јевреја у окупираној Европи, тиме негујући својеврстан херојски мит о „шпанским Шиндлерима“.⁶⁶⁷ Ипак, сећање на патње у Маутхаузену постало је изузетно важно за шпанске емигрантске кругове, док је власт у самој земљи до почетка 1970-их година најчешће цензурисала мемоаре, публицистику и научну продукцију о овим догађајима. Франковом смрћу и почетком демократске транзиције започиње и мењање ових колективних перцепција. Путем објављивања све већег броја публикација о Шпанцима у нацистичким логорима продубљивало се и сазнање о њиховим патњама, као и о ратним страдањима Јевреја.⁶⁶⁸

Као и у случају Шпаније, по ослобођењу Југославије 1944/45. године и успостављању социјалистичког система доминантна улога главног тумача прошлости постала је резервисана за комунистичку партију и државу које су путем различитих друштвених организација, институција и социјалних активности попут образовања, музеја, подизања споменика и одржавања јавних комеморација, креирали културу сећања корисну за сопствене политичке интересе. Током највећег дела постојања социјалистичке Југославије доминантни наратив није давао много могућности за памћење цивилних жртава изван општег оквира о партизанској борби и отпору. Тиме је главни носилац сећања на ужасе Холокауста остала јеврејска заједница. Однос државе најбоље се огледао на примеру концентрационог логора на београдском Старом сајмишту, једном од централних места страдања када је у питању био Холокауст у окупираној Србији. У послератном добу су павиљони Сајмишта били коришћени као седишта омладинских радних акција и уметнички атељеи, упркос томе што су иницијативе за меморијализацију

⁶⁶⁵ Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта: Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021); Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 78-82.

⁶⁶⁶ Други светски рат нарочито се одразио и на положај шпанских републиканаца у окупираној Европи, махом ветерана Грађанског рата и касније бораца у француској војсци или покрету отпора. Франков режим одбио је да их призна за држављане Шпаније, те су као политички затвореници послати у концентрационе логоре попут Маутхаузена, Равензбрика и Бухенвалда. Процењује се да је неколико хиљада републиканаца изгубило живот у логорима, највише управо у Маутхаузену; Josep Calvet, “Spain and Jewish Refugees during World War II: A Difficult Balance: Free Entrance, Expulsions and Detentions”, *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, eds. Corry Guttstadt et al. (Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016), 115.

⁶⁶⁷ Alejandro Baer, Pedro Correa Martín-Arroyo, “The Politics of Holocaust Rescue Myths in Spain: From Francoist Humanitarianism to the Righteous Diplomats”, *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?*, 216.

⁶⁶⁸ Sara Brenneis, “Spain’s Mauthausen: Narratives of the Nazi Deportation of Spanish Republicans, 1946–2018”, *Spain, the Second World War, and the Holocaust*, 274-275, 287; Alejandro Baer, “Los vacíos de Sefarad. La memoria del Holocausto en España”, *Política y Sociedad*, vol. 48, núm. 3, 505-506.

постојале још од краја 1950-их.⁶⁶⁹ До промене наратива је дошло тек пред распад СФРЈ, у годинама по избијању нових ратова. Тако су 1990-те и 2000-те године представљале важну прекретницу и за Србију и за Шпанију по питању државног односа према Холокаусту. Промену тог односа првенствено су условиле националне околности (еволуција доминантних наратива о Шпанском грађанском рату и Другом светском рату, све већи број научних и публицистичких дела), али и нове међународне околности у којима је нацистички геноцид над Јеврејима попримио једно сасвим ново значење.

Холокауст и нове комеморације – спој унутрашњих и спољних актера сећања

Преплитање утицаја локалних и иностраних актера памћења довело је у Србији и Шпанији током 1990-их и 2000-их година до промене политике сећања. Разлике у еволуцији става политичких елита Србије и Шпаније према Холокаусту биле су очигледне, што је било највидљивије у комеморацијама и специфичном законодавном оквиру. Те разлике тицале су се тренутка у којем су се дешавале кључне промене, али и у томе да ли су нови ставови доминантно били проузроковани екстерним или интерним факторима. До другачије перцепције Холокауста дошло је најпре у Србији, још од друге половине 1980-их година. Промена званичног наратива, који се од тог времена све више окретао од комеморације НОБ-а ка истицању Срба као несумњиво највећих жртава рата, подразумевао је преимућство унутрашњих актера над спољашњим када је у питању био и сам Холокауст. Нови наратив исказивао је заједничку трагичну судбину српског и јеврејског народа током Другог светског рата, што је у одређеном смислу повећавало видљивост и специфичност ужаса Холокауста са подручја окупиране Србије. Супротно томе, екстерни актери сећања и нове међународне конвенције о памћењу Холокауста били су кључни за промену шпанске политике сећања на ратно страдање Јевреја тек од 2000. године, али је суштински заокрет постигнут тек након промене власти 2004. године, када је свеукупна еволуција мнемоничких пракси значајно утицала и на овај аспект памћења жртава рата.

У Србији је од 80-их година почела да се истиче важност адекватне меморијализације простора некадашњег логора Старо сајмиште. Све до девете деценије XX века простор логора је био запуштен и маргинализован. За то време су се планови о његовом (пре)уређењу и меморијализацији мењали, а прве подигнуте спомен-плоче од стране државе и СУБНОР-а биле су првенствено у функцији потврђивања доминантног дискурса о револуцији и херојској партизанској борби, чиме су цивилне жртве (нарочито јеврејске) остале невидљиве и сврстане у општу категорију „жртава фашизма“.⁶⁷⁰ Међутим, промена политичке климе у годинама пред распад СФРЈ и све веће јавно интересовање за страдање цивила у Другом светском рату утицали су и на промену односа према Сајмишту. Године 1987. Сајмиште је проглашено културним добром Београда и одлучено је да се на тој локацији подигне одговарајући меморијал. За споменичко решење одабрано је дело вајара Миодрага Поповића у форми напрслог круга, а које је на званичном конкурс за обележје у Јајинцима освојило другу награду. Одабрано је да локација споменика буде непосредно поред реке Саве због тога што би био видљив из старог дела града и са мостова, али и због симболичког значења путем обележавања места где су

⁶⁶⁹ Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović, “Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat”, *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević (Zagreb: Disput, 2008), 106-108.

⁶⁷⁰ Стипић, *Однос према Холокаусту у Југославији*, 166-169.

пристајали шлепови који су заточенике довозили у логор или одвозили даље у логоре на северу.⁶⁷¹

Међутим, постављање обележја поново је каснило, док је у међувремену дошло до политичких и идеолошких промена и успостављања новог доминантног наратива о рату. Истицање значаја вредности НОБ-а и социјалистичке револуције уступило је место дискурсу виктимизације и страдању Срба у ратном и поратном времену. У контексту нових комеморација на Старом сајмишту је то постало видљиво тако што је на том месту одавана почаст најпре свим цивилима страдалим између 1941. и 1945. године, нарочито жртвама Јасеновца, док су заточеници самог Сајмишта ређе истицани у свечаним програмима.⁶⁷² Тако је у време Милошевићеве власти, потпуно у складу са идеологијом режима, простор Сајмишта био сусрет старе и нове политике према прошлости – наратив о жртвама као „херојима НОБ-а“ и истицање српског страдања као кључа за ново разумевање Другог светског рата.⁶⁷³ То се могло најбоље приметити приликом откривања споменика на Сајмишту 21. априла 1995. године. Након свечаних говора споменик су званично открили председник СР Југославије Зоран Лилић и градоначелник Београда Небојша Човић. Остаци старог наратива могли су се приметити у Лилићевом говору и у спомен-плочи поред споменика, где су жртве логора првенствено означене као „доказани антифашисти и родољуби“, док је број страдалих у логору драстично увећан на 100.000 особа.⁶⁷⁴ Са друге стране, ново виђење рата било је оличено у инсистирању на српским жртвама, уз нетачне констатације да су логори Топовске шупе и Старо сајмиште основани због „антисрпске“ политике окупатора. У исто време, комеморација на Сајмишту имала је и важан спољнополитички значај, те је перцепција екстерних фактора поново дошла до изражаја. Том приликом прављене су паралеле са садашњошћу тврдњом да су некадашњи европски и амерички ратни савезници напустили своје српске савезнике и током ратова у Хрватској и Босни покушали да „историјске слободарске вредности српског народа“ преокрену у тежњу за агресијом.⁶⁷⁵

Преплитање националних и иностраних фактора и у Шпанији је проуроковало ново вредновање и измењено разумевање Холокауста од стране политичких елита. За разлику од Србије, овакав развој у Шпанији је био првенствено одређен интернационалним утицајима и конвенцијама. Додатну разлику представљало је и место Холокауста у дотадашњем националном памћењу, посебно однос званичног дискурса према жртвама већинског и јеврејског народа у рату. У Србији је ратна судбина Јевреја и Срба још од 1980-их посматрана као нераздвојива, што је било приметно у свим комеморативним активностима на заједничким местима заточења и погубљења. Услед политике заборава, шпанске власти су до 2004. одвојено перципирале нацистичку политику према Јеврејима и шпанским републиканцима. Иако су и једни и други били жртве нацистичког режима у окупираној Европи, званичних државних комеморација посвећених републиканцима није било све до 2005. године. Упркос томе, Шпанија се прикључила оваквим иницијативама и у јануару 2000. година била је једна од потписница Стокхолмске декларације о сећању на Холокауст. Исте године је Скупштина Аутономне заједнице Мадрида, уз учешће јеврејске заједнице, званичном комеморацијом обележила Јом Хашоа, дан сећања на жртве Холокауста.⁶⁷⁶ Овим корацима је у Шпанији започета званична јавна комеморација јеврејских жртава Другог светског рата.

⁶⁷¹ Исто, 173-174.

⁶⁷² Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda*, 102-103, 110.

⁶⁷³ Bajford, *Staro sajmište*, 162.

⁶⁷⁴ Јован Зарић, „Против рата и злочина“, *Борба*, 22/23.4.1995.

⁶⁷⁵ Д. Вујичић, „Опомена историје“, *Вечерње новости*, 22.4.1995; Bajford, *Staro sajmište*, 177-178.

⁶⁷⁶ Baer, „Los vacíos de Sefarad“, 505-506.

На тај начин су комеморације, дани и места сећања постали најважније временске и просторне одреднице током којих се могла посматрати постепена еволуција политике сећања према Холокаусту у Србији и Шпанији. Ова обележавања откривала су слојевитост званичног дискурса и омогућавала су посматрање његових различитих аспеката – утицај унутрашњих и спољних мнемоничких актера у мнемоничким праксама, однос власти према националним (српским/шпанским) и јеврејским жртвама, место тих датума у званичном календару празника и карактера државног или локалног обележавања. Сви ови процеси добили су ново значење управо у време обележавања 60. годишњице од завршетка Другог светског рата и ослобођења Европе од нацизма у току 2005. године.

Националне и јеврејске жртве у новом наративу о Холокаусту

Средина прве деценије XXI века била је од посебне важности када је у питању сећање на Холокауст, било на глобалном или локалном нивоу. Обележавање 60. годишњице од завршетка Другог светског рата обновило је старе и подстакло нове дебате и интерпретације прошлости, нарочито по питању масовног страдања цивилног становништва. Нове праксе сећања на Холокауст на нивоу Европске уније су утицале на прилике и у Шпанији и у Србији. Такви процеси пружали су нови оквир за разумевање односа према националним (српским и шпанским) и јеврејским жртвама рата, што се манифестовало на *три нивоа*. *Први ниво* је представљало учешће Шпаније и Србије/СЦГ на међународним комеморацијама које су служиле и као манифестације свеевропског сећања. Наиме, централна европска церемонија обележавања Холокауста одржана је на простору некадашњег логора Аушвиц-Биркенау 27. јануара 2005. године, у спомен на 60. годишњицу ослобађања логора од стране совјетске Црвене армије. Уз то, Европски парламент је истог дана усвојио резолуцију о сећању на Холокауст, чиме је на нивоу ЕУ заокружена институционална комеморација у току јубиларне 2005. године, са циљем даљег учвршћивања европске солидарности и јединства у сећању. Заједничко за обе земље је представљала чињеница да су послале представнике на комеморацију у Аушвицу, али су се убрзо и београдска и мадридска влада суочиле са критикама јавности и медија, махом из проевропских и либералних кругова, да званичне делегације нису биле на довољно високом нивоу и да је тиме пољуљан углед државе.⁶⁷⁷ Наиме, шпанску делегацију у Аушвицу предводио је председник горњег дома парламента (Сената) Хавијер Рохо (Francisco Javier Rojo García), док је званичну делегацију Србије и Црне Горе представљао само амбасадор у Пољској Рамиз Башић, након што су одлазак на комеморацију у последњем тренутку отказали председник СЦГ Светозар Маровић и министар одбране Првослав Давинић услед здравствених проблема и техничке неисправности авиона.

Упркос чињеници да владе у Београду и Мадриду нису придале адекватну пажњу европској комеморацији Холокауста, глобални и европски мнемонички развој стварао је како директни тако и индиректни вид притиска на националне актере сећања да и сами предузму иницијативе и да се прикључе заједничком обележавању. Тиме се давало више простора да се ода признање страдалима на унутрашњем плану, чему су власти обе земље посветиле више пажње. Национални празници и дани памћења, институционализовани ради комеморисања патњи жртва различитог етничког порекла представљали су *други ниво* званичног обележавања страдалих особа из већинске и јеврејске заједнице.

⁶⁷⁷ “Memoria y Holocausto”, *El País*, 27.1.2005; Pilar Bonet, “Auschwitz une al mundo contra el odio”, *El País*, 28.1.2005; Ана Ћубела, „Наша срамота”, *Blic*, 29.1.2005; Биљана Чпајак, „Дипломатски гаф“, *Политика*, 29.1.2005.

Шпанска влада је предухитрила Европски парламент и у децембру 2004. одредила 27. јануар као званични Дан сећања на жртве Холокауста,⁶⁷⁸ што је по први пут и обележено на државном нивоу седницом у парламенту 27. јануара 2005. године.⁶⁷⁹ Прогласивши 27. јануар за *Званични дан сећања на Холокауст и превенције злочина против човечности*, Сапатерова влада је одабрала да истог дана искаже приврженост трима категоријама жртава, у складу са глобалним начелима људских права – Јеврејима, шпанским републиканцима и свим жртвама злочина против човечности. Са друге стране, државни врх у Београду је одао почаст жртвама Холокауста 27. јануара 2005. учешћем на свечаној трибини у Сава центру у организацији Танјуга и Савеза јеврејских општина, али су централне комеморативне активности посвећене страдалима из Другог светског рата ипак остале традиционално везане за 22. април. Наиме, још је Законом о оснивању Музеја жртава геноцида из 1992. било предвиђено да се 22. април обележава као дан сећања на жртве геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима,⁶⁸⁰ у спомен на дан када су 1945. логораша Јасеновца извршили пробој из концентрационог логора уз огромне жртве. Србија је тако знатно пре Шпаније изабрала дан званичног одавања почаста страдалима у Холокаусту. Док је Србија одабрала датум повезан са локалном историјом масовног страдања, Шпанија је одлучила да централну манифестацију повеже са међународним контекстом Холокауста.

Ипак, и у Србији је дошло до извесне промене начина комеморације 22. априла 2005. године. Влада је одлучила те године да промени дотадашњу праксу и да буде покровитељ тродневног скупа (22-24. април) посвећеног не само страдалима у Другом светском рату, него и жртвама других геноцида XX века. На тај начин заједнички су обележене 90. годишњица турског геноцида над Јерменима и Грцима и 60. годишњица геноцида који су усташе починиле над Србима, Јеврејима и Ромима. Програм свечаности обухватао је полагање венаца на споменику на Старом сајмишту, патријархово служење парастоса жртвама у Саборној цркви, међународни научни симпозијум под називом „Истина о геноциду - услов мира и стабилности“ у просторијама Народног позоришта, као и културно-уметнички програм.⁶⁸¹ Иако посвећен људима страдалим у геноцидном и другом масовном насиљу XX века, симпозијум је ипак највише простора оставио за Србе страдале на простору НДХ. Када је у питању Холокауст, на конференцији је једино поменуто страдање Јевреја у општем европском контексту, као и геноцид који су над њима починиле усташе, док о истребљењу Јевреја у окупираној Србији није било речи. Као и током претходног периода, ни у време годишњице 2005. није се посебно истицало

⁶⁷⁸ Orden AEC/4150/2004, de 15 de diciembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 10 de diciembre de 2004, por el que se establece el día 27 de enero como Día Oficial de la Memoria del Holocausto y la Prevención de los Crímenes contra la Humanidad, BOE, núm. 305, de 20/12/2004

⁶⁷⁹ José Antich, "Auschwitz en el recuerdo, *La Vanguardia*, 28.1.2005; Carlos E. Cué, "El Congreso recuerda por primera vez el Holocausto judío y a sus víctimas españolas", *El País*, 28.1.2005.

⁶⁸⁰ Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник РС*, бр. 49/1992; Међутим, 22. април је добио статус државног празника (који се обележава радно) тек изменама Закона о државним и другим празницима 2011. године, када је званично усвојен и нови назив – *Дан сећања на жртве холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату*. У истом делу Закона (члан 5) је и 21. октобар установљен као државни празник (*Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату*), у спомен на немачке репресалије над цивилима у Крагујевцу и околним местима из јесени 1941. године; Закон о изменама и допунама Закона о државним и другим празницима у Републици Србији, *Службени гласник РС*, бр. 92/2011

⁶⁸¹ „Истина о геноциду – услов мира и стабилности“, *Влада Републике Србије*, 28.3.2005, <https://www.srbija.gov.rs/vest/23901/istina-o-genocidu-uslov-mira-i-stabilnosti.php>, datum pristupa 15.7.2024; *Jasenovac 1945-2005/06.: 60/61 godišnjica herojskog proboja zatočenika 22. aprila 1945.: dani sećanja na žrtve genocida nad Jermenskim, Grčkim, Srpskim, Jevrejskim i Romskim narodima*, ur. Milan Bulajić (Beograd: Pešić i sinovi: Fond za istraživanje genocida, 2006), 9-12.

питање комеморације јеврејске популације са територије Србије, околности њиховог истребљења и улоге окупатора и колаборациониста у спровођењу Холокауста.⁶⁸²

Однос између одавања почасти националним и јеврејским жртвама у контексту прилагођавања глобализованом памћењу Холокауста није се оцртавао само у комеморацијама приређиваним у оквиру нових државних датума памћења, већ и током обележавања страдања на најважним местима сећања. Таква места, као што су логори Маутхаузен, Старо сајмиште и Топовске шупе, доживљавала су у поменутом периоду извесну трансформацију значења услед преклапања локалних, транснационалних, старих и нових комеморативних оквира. Трансформација места сећања услед нових околности је тако представљала *трећи ниво* путем којег се оцртавала специфична динамика односа према јеврејским и националним жртвама. За Шпанију је важан датум у том контексту био и дан ослобађања Маутхаузена – 8. мај. Централна церемонија поводом јубиларне 60. годишњице ослобађања логора одржана је 8. маја уз присуство значајног броја некадашњих републиканских заточеника, док је по први пут у Маутхаузену учествовао и шпански премијер. Овај јубилеј био је од великог значаја за шпанску јавност, али и за самог Сапатера. Позивајући се на изворе из Владе, *Ел Паис* је навео да је одлазак у Маутхаузен била лична Сапатерова иницијатива, мотивисана најпре жељом да се истакне допринос Шпанаца у европској борби против фашизма и нацизма и ради подстицања политике помирења унутар саме Шпаније, где је током тих месеци све што је имало везе са „историјским сећањем“ и Грађанским ратом изазивало дубоку поларизацију међу грађанима.⁶⁸³ Имајући у виду чињеницу да је ово први пут да је један шеф Владе Шпаније одао почаст републиканским жртвама на месту њиховог највећег страдања у окупираној Европи,⁶⁸⁴ штампа је испратила ову комеморацију са великом пажњом. Медији су највише извештавали о Сапатеровој поруци преживелима, где је истакао да се ужаси нацизма више никад не смеју поновити и да су патње републиканаца увећане тиме што их се отаџбина, односно Франкова Шпанија, потпуно одрекла и препустила Хитлеру.⁶⁸⁵

Као што је и у Србији наратив о двоструком страдању народа (од нацизма и комунизма) могао послужити за надовезивање на европски антитоталитаристички дискурс, тако је и Сапатеров говор у Маутхаузену, уз посебно истицање да су републикаци једни од ретких заточеника логора који су преживели двоструко насиље (од франкизма и нацизма) у чак два рата, био несумњиво мотивисан потребом да се јединствено искуство Шпанаца представи као неодвојиви део општеевропског мартиролошког оквира. Маутхаузен, који је деценијама био препознат као једно од најважнијих места Холокауста, али и страдања шпанских републиканаца, био је погодан за учвршћивање и те нове димензије мнемоничке политике коју је Сапатеро настојао да истакне. У Србији се глобални значај Холокауста такође манифестовао тако што је већа пажња посвећена обележавању страдања у једном логору. У овом случају у питању су биле Топовске шупе, у коме је био заточен велики број Јевреја и Рома у другој половини 1941. и који су потом убијени у масовним егзекуцијама. Усвајање резолуције Генералне скупштине УН у новембру о

⁶⁸² Bajford, *Staro sajmište*, 187.

⁶⁸³ Peru Egurbide, “Una iniciativa personal de Zapatero”, *El País*, 8.5.2005.

⁶⁸⁴ Хиљаде шпанских републиканаца су у току Другог светског рата страдале у нацистичким концентрационим логорима као политички затвореници, понајвише у Маутхаузену. Многи републиканци су заробљени као припадници покрета отпора других држава, најчешће Француске, док им је положај отежавало и то што је Франкова Шпанија одбијала да им изда држављанства и да их евентуално прими назад у земљу. Више о томе у: Gutmaro Gomez Bravo, Diego Martínez López, *Deportados y olvidados. Los españoles en los campos de concentración nazis* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2024)

⁶⁸⁵ Cristina Sen, “Zapatero rescata el legado republicano como semilla de la España actual”, *La Vanguardia*, 9.5.2005; Luis Ayllón, “Zapatero, entre dos banderas”, *ABC*, 9.5.2005; Peru Egurbide, Carlos E. Cué, “Zapatero proclama en Mauthausen: ‘Nunca más a la locura de la guerra’”, *El País*, 8.5.2005.

обележавању 27. јануара је подстакло државне власти да од наредне године уврсте тај датум у званични календар комеморација, а током првог званичног одавања почаст 2006. подигнута је спомен-плоча на простору Топовских шупа. У свом говору и поздравном писму премијер Коштуница и председник Тадић истицали су значај очувања сећања на јеврејске и ромске жртве логора, али и указивали на то да је неопходно учинити све да се не понови страдање људи на основу перципиране „непожељне“ расе, нације и вере.⁶⁸⁶ За разлику од шпанских политичких елита, које су нове глобалне околности искористиле за подвлачење паралела између јеврејских и шпанских жртава нацизма, у Србији је институционализација сећања на Холокауст на нивоу УН допринела томе да јеврејске жртве са окупираних територија постану нешто видљивије у новим комеморацијама и у дотадашњем доминантном наративу о заједничком страдању.

Државна обележавања, нови датуми у националном календару посвећени жртвама из већинске (шпанске/српске) и јеврејске заједнице, као и утицај глобалног институционализованог памћења Холокауста, открили су још неке важне ствари које су биле заједничке у Србији и Шпанији. Иако су се историјска искуства II светског рата Србије и Шпаније знатно разликовала, видови меморијализације цивилних жртава тог периода имали су бројне заједничке елементе. У свечаним говорима најчешће се могло чути о ужасима Холокауста (нарочито у самом Аушвицу), научним чињеницама о истребљењу јеврејске популације и циљевима нацистичке идеологије, затим о неопходности да се избегну таква страдања у будућности и да је потребно одлучно супротстављање сваком виду антисемитизма и порицања Холокауста. Ипак, постојали су аспекти који током комеморативних активности нису били довољно уважени. Специфични положај и улога Франковог и Недићевог режима у Холокаусту никада у тим приликама није истакнута нити дубље проблематизована, док је готово сва одговорност за масовно страдање цивила приписивана искључиво нацистима. Ипак, одговорност Франсиска Франка и његовог режима истицана је највише у контексту републиканских жртава (нарочито током Сапатерове посете Маутхаузену), али указивања на његову политику према Јеврејима у току рата није било. У случају Србије, помињање Недићевих и Љотићевих формација у контексту ратних злочина је изостало. Мада, у том контексту је у Србији током 2005. ипак направљен нешто значајнији искорак него што је то био случај у Шпанији, посебно имајући у виду непосредно историјско искуство почињеног геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима, као и традицију заједничког одавања почаст свим жртвама. Док је у Шпанији увођењем 27. јануара као Дана сећања на Холокауст и даље остао проблем недовољне видљивости специфичног јеврејског искуства са франкизмом у току Другог светског рата, дотле је током прве такве званичне комеморације у Србији 2006. премијер лично поставио спомен плочу управо у Топовским шупама, чиме је сећање на страдање локалног јеврејског становништва поново добило на значају.

Државне комеморације на тај начин су представљале важан медијум путем којег се јасно исказивало преклапање локалних и транснационалних утицаја. Промене европских и глобалних парадигми сећања трансформисале су старе и уводиле нове форме обележавања страдања, али и херојског отпора у току рата. Иако је институционализација памћења на нивоу УН и ЕУ имала посебну важност за шпанске и српске политичке елите, не сме се занемарити ни значај других иностраних утицаја на локалне мнемоничке прилике. Развој специфичног односа према жртвама и херојима рата у другим земљама се путем заједничких међудржавних комеморација преносио непосредно и на тло Србије и Шпаније, што је често доводило до тога да локални актери сећања предузму нове мнемоничке иницијативе у контексту све већег наднационалног значаја конкретних догађаја из прошлости.

⁶⁸⁶ „Koštunica: Odbaciti svako negiranje zločina“, *Danas*, 28/29.1.2005.

Заједничке комеморације – сећање и дипломатија

Заједничко памћење хероја и жртава

Међународни и спољнополитички контекст мнемоничких питања је од великог значаја чак и у ситуацијама када су дебате о политици сећања првасходно националног карактера. Различита питања која се покрећу током поменутих диспута могу имати важне интернационалне и билатералне последице – од утврђивања кривице за злочине и националне трауме, одабира типа репарација и категорија жртава којима су оне намењене, посебних односа матице и дијаспоре при обликовању наративног оквира о прошлости, па све до учвршћивања идентите и вредности домаћих актера на међународној мнемоничкој сцени и формулисања специфичне спољне политике ради истицања транснационалног значаја локалног трауматичног искуства и сећања.⁶⁸⁷ Тако су интернационални (институционализација различитих перцепција прошлости на нивоу ЕУ и УН) и транснационални (друштвена и академска промена односа према прошлости) фактори суштински били незаобилазни при (ре)дефинисању националних политика сећања.

Међутим, велики значај није имао само мнемонички развој на ширем европском и глобалном плану. Еволуције поретка сећања у појединачним државама које су Србији и Шпанији биле блиске и са њима делиле вредности проистекле из сличних погледа на историјске догађаје такође су представљале важан аспект поменутих интернационалних утицаја. На тај начин усклађивање двеју националних политика сећања, заснованих најпре на специфичном и уском историјском искуству сопственог народа или државе, постаје посебан изазов спољној политици земље и неопходан корак како би се учврстили билатерални односи са другом државом. Тиме се ствара нова врста историјског наратива у чијем су темељу најважнијих подударних одлика два национална званична дискурса, што се у пракси одликовало применом одређених историјских аналогичности које су сматране пригодним за исказивање привржености заједничким вредностима, пренаменом старих или производњом нових места сећања, као и маргинализацијом оних делова прошлости који се нису уклапали у такав наратив.⁶⁸⁸

Стварање и неговање наратива утемељеног на заједничким вредностима било је могуће путем памћења хероја и жртава. Култ хероја је постао нарочито значајан за билатералне комеморације. Још од друге половине XX века широм Европе је одржавање редовних војних парада умногоме заменило ранији култ незнаног јунака и посебна спомен-гробља као доминантне видове мнемоничких пракси. Војне параде и маршеви пружали су јединствену прилику за истицање наднационалних антифашистичких начела, савезништва и међусобног пријатељства међу државама, самим тим и за неговање заједничког сећања у специфичном окружењу које се стварало током тих комеморација.⁶⁸⁹ Исте вредности, конципиране најпре око борбе против заједничког непријатеља и репресивног режима који је он успоставио, потврђивале су се такође и приликом одавања почasti жртвама. Билатералне комеморације пружале су могућност да питање масовних злочина почињених на одређеном простору добије транснационални значај и да почне да се све више посматра као део ширег историјског искуства заједничког великом броју држава. Таква заједничка обележавања, у чијем су центру највише биле жртве нацистичке репресије у окупираној Европи, постала су веома уобичајена крајем XX и почетком XXI века.

⁶⁸⁷ Langenbacher, "Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations", 19.

⁶⁸⁸ Lina Klymenko, Marco Siddi, "Exploring the Link between Historical Memory and Foreign Policy: An Introduction", *Historical Memory and Foreign Policy*, ed. Lina Klymenko, Marco Siddi (London: Palgrave Macmillan, 2022), 3.

⁶⁸⁹ John R. Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis (Princeton N.J: Princeton University Press, 1994), 13.

Међутим, артикулација заједничких вредности и слање јединствене транснационалне поруке били су посебно изазовни у ситуацијама када су на комеморацијама присутни званичници државе која је раније била починитељ злочина. Присуство политичких представника земље чији су претходници починили масовна злочина постаје могуће једино од тренутка када се у тој држави учврстио стабилан демократски режим који је био способан за артикулацију специфичне политике кајања. Политика кајања (*the politics of regret*) представља посебан вид званичног наратива у којој је жаљење уздигнуто до нивоа политичког принципа и представља једно од кључних аспеката мнемоничке легитимности нових власти.⁶⁹⁰ У средишту такве политике налазило се јавно извињење у којима би често високи државни званичници изражавали жаљење због ратних злочина који су починили њихови претходници док су управљали земљом, док је овај симболички гест понекад био праћен и другим видовима репарација. По правилу, стабилни демократски режими би били једини способни за формулацију једне такве политике сећања, до чега је долазило најчешће тек након одбацивања ригидних мнемоничких образаца некадашње диктатуре, као и конфузије и непостојања чврстог званичног дискурса о прошлости током периода транзиције.⁶⁹¹ На тај начин, комеморативне активности у којима једна страна има улогу починитеља а друга улогу жртве могу послужити као катализатори нових сукоба око тумачења прошлости или бити у функцији превазилажења историјских траума и представљати корак ка учвршћивању пријатељских билатералних односа.

Транснационални карактер Шпанског грађанског рата и Другог светског рата онемогућавао је да одавање почasti херојима и жртвама остану у строго националним оквирима. Међутим, иницијативе за одржавање билатералних комеморација морале су долазити из редова државних или покрајинских власти, док је прихватање таквих иницијатива било условљено и променама политике сећања у другим државама. Одабир партнерске земље представљао је својеврстан спој званичне културе сећања и спољне политике, док су главни критеријуми за избор били дељење заједничких вредности и сличних погледа на прошлост, заједничка ратна искуства и блиски билатерални односи. Такав је био случај са заједничком шпанско-немачком комеморацијом страдања у Герники и српско-руском одавању почasti ослободиоцима Београда у Другом светском рату. Поменута обележавања била су важан показатељ учвршћивања старих и стварања нових мнемоничких савеза, чиме су националне политике сећања све четири државе добијале знатно ширу потврду и видљивост.

Билатералне комеморације као одраз еволуције политика сећања

Одржавање заједничких обележавања хероја и жртава постало је могуће тек након што су били испуњени бројни предуслови који су укључивали промену политике сећања у поменутим државама, успостављање нових и интензивирање старих спољнополитичких савезништава у склопу истицања заједничких вредности, док су унутрашњи разлози били један од кључних фактора за власти обе државе приликом избора тренутка за реализовање билатералне комеморације. Имајући у виду да су оне биле производ свесне и доврољне иницијативе политичких елита двеју држава, такве мнемоничке активности представљале су посебан вид екстерног утицаја који је служио углавном за јачање легитимности актуелног националног доминантног наратива. Иако замишљене да учврсте постојеће политике сећања, заједничке комеморације могле су ненадано утицати и на обнављање историјских диспута.

⁶⁹⁰ Jeffrey K. Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility* (New York and London: Routledge, 2007), 14.

⁶⁹¹ Langenbacher, "Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations", 36-39.

Посебан утицај на националну политику сећања Шпаније и Србије имале су комеморације у Герники 1997. и у Београду 2009. године. Присуство немачких и руских званичника у двоструком својству дипломатских представника и екстерних актера сећања требало је да послужи као јединствена прилика да се искаже заједнички став о ратним траумама и савезништву, али су последице ових обележавања ипак биле дугорочније и превазилазиле су тај конкретни тренутак одавања почаст. Ове две церемоније имале су и других сличних одлика. Постале су изгледне управо у оним тренуцима када су се мнемонички и спољнополитички приоритети екстерних агената памћења (Немачке и Русије) променили. Уз то, ток и последице комеморација били су такви да нису могли значајније изменити или преокренути званичне политике сећања, али су допринеле немалим променама државног односа према наслеђу прошлости које је престало да се посматра као искључиво национално. Све већа важност заједничког наслеђа прошлости допринела је томе да су националне политичке елите након наведених комеморација морале све више узимати у обзир и шири интернационални контекст.

Први предуслов за формирање мнемоничког савезништва, оличеног првенствено у билатералним комеморацијама, био је у променама политика сећања у Немачкој и Русији. Као што је било приметно на примерима Шпаније и Србије, еволуција званичног наратива у Немачкој и Русији такође је представљала спој локалних и транснационалних фактора. Урушавање биполарног света током 1980-их, крај Хладног рата и примат идеолошких постулата неолиберализма током 1990-их утицали су и на другачије гледање на националну историју и догађаје из Другог светског рата. Однос немачких политичких елита према историји, природи и злочинима нацизма још увек је током 1980-их био обележен контрадикторностима и био је растрзан између бројних захтева различитих актера сећања у друштву. Активисти и академска заједница у Западној Немачкој су све више истицали неопходност пуног суочавања са злочинима Холокауста и наслеђем *савеза елита* немачког национализма косу омогућили долазак нациста на власт, док су спољнополитички циљеви и све веће заоштравање односа са комунистичким Истоком подразумевали извесно маргинализовање дебата о прошлости, јачање симболичких и неолибералних веза са Западом путем већег фокусирања на злочине комунизма. Уз то, укључивање највиших државних званичника (председника и канцелара) у расправе о прошлости било је одраз њихових личних приоритета, тренутних прилика и ширих политика које су заступали, чак и у тренуцима када су се нашли на наизглед супротним мнемоничким позицијама. Тако је било могуће да се у току јубиларне 1985. одрже две потпуно различите мајске комеморације – у Битбургу су канцелар Хелмут Кол (Helmut Kohl) и амерички председник Роналд Реган (Ronald Reagan) заједнички положили цвеће на гробље немачких војника из Другог светског рата, међу којима је био и одређени број припадника СС јединица, док је истог месеца немачки председник Рихард фон Вајцзекер (Richard von Weizsäcker) одржао говор у Бундестагу у коме је недвосмислено осудио нацизам и одао почаст многобројним жртвама Хитлеровог режима, те је истовремено учинио посебан апел према немачкој омладини да не дозволи заборав и евенутално обнављање екстремизма.⁶⁹² Ипак, јачање глобалне агенде меморијализације, засноване управо на памћењу Холокауста, као и нова позиција уједињене Немачке у новој Европи од почетка 1990-их утицали су последично и на поновну промену доминантног наратива. Нова улога Немачке је подразумевала извесни престанак готово

⁶⁹² Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 161; Bettina Warburg, "Germany's National Identity, Collective Memory and Role Abroad", *Power and the Past: Collective Memory and International Relations*, 58.

полувековне политике извињавања за злочине из Другог светског рата и окретање ка превенцији нових злочина ауторитарних режима у Европи и свету.⁶⁹³

Глобалне геополитичке промене и окончање Хладног рата драстично су утицали и на Русију, њен положај у међународној заједници у којој је примат САД постајао све очигледнији током 1990-их, док је урушавање комунистичких идеала и самог Совјетског Савеза оставило идеолошко-вредносни вакуум у тада већ самосталној Руској Федерацији. Сећање на двадесет шест милиона жртава и на немерљив допринос Црвене армије у савезничкој победи постало је временом важан део совјетског и руског идентитета, а већ од времена власти Леонида Брежњева (Леонид Брежнев) у СССР (1964-1982) се за Други светски рат усталио и званичан назив *Велики отаџбински рат* (*Великая Оте́чественная война́*). Памћење ратних достигнућа и великог страдања остало је део руског националног поноса и након слома заједничке државе, али је шира легитимација националног наратива Русије претрпела значајне изазове – урушавање комунизма као званичне идеологије и барјака под којим је Црвена армија водила борбе уздрмало је и сам наратив о рату, а у великом броју земаља бившег Источног блока некадашњи дискурс о антифашистичком ослобођењу источне Европе заменио је наративни оквир о успостављању још једне тоталитарне окупације. Као извесна противтежа оваквим мнемоничким тенденцијама где се Русија све више почела посматрати као окупатор, настављено је неговање патриотског и ослободилачког дискурса о Великом отаџбинском рату и током 1990-их и 2000-их година, што се одликовало најпре годишњим масовним војним парадама на Дан победе (9. мај).⁶⁹⁴ Међутим, трансформисање некадашње политике према прошлости и њено стављање у службу истицања руског национализма могло је послужити и као средство обрачуна са политиком и наративима некадашњих блоковских савезника, затим са западним земљама чији су се утицај и војно присуство све више ширили ка истоку, те да почетком XXI века делом послужи и као покриће за војне интервенције у појединим бившим совјетским републикама.⁶⁹⁵

Као и у случају Шпаније и Србије, геополитички процеси у постхладноратовском свету и изградња нове глобалне агенде меморијализације фокусиране на жртве масовних злочина значајно су допринели еволуцији националних дискурса о рату и у Немачкој и Русији. Трансформација старих и учвршћивање нових наратива о прошлости у Берлину и Москви имали су и своју спољнополитичку примену. Сећајући се хероја и жртава из прошлости, државе су често настојале да репродукују одређен систем вредности који је из тих комеморација проистицао, као и да пронађу адекватне савезнике са којима ће приврженост таквим вредностима исказати током дипломатских посета и билатералних обележавања. Међутим, да би стабилније мнемонично заједништво било успостављено између две државе било је неопходно остварење додатних предуслова.

Други предуслов за учвршћивање савезништва сећања представљало је јачање самих билатералних односа између Немачке и Шпаније, односно између Русије и СРЈ/Србије. Још од првих постфранкистичких година су дипломатски односи између Западне Немачке и Шпаније били пријатељски и стабилни. Најважнији приоритет шпанске спољне политике у том периоду било је учлањење у ЕЕЗ, док је Бон био један од најпоузданијих савезника Мадриду све до

⁶⁹³ Warburg, “Germany’s National Identity, Collective Memory and Role Abroad”, 66-67; Међутим, Немачка је тако добила и важну улогу у „хуманитарним интервенцијама“; Huyssen, “International Human Rights and the Politics of Memory“, 610-611.

⁶⁹⁴ Markku Kangaspuro, “History Politics and the Changing Meaning of Victory Day in Contemporary Russia”, *The Long Aftermath: Cultural Legacies of Europe at War 1936-2016*, ed. Manuel Bragança, Peter Tame (New York: Berghahn Books, 2016), 333-336.

⁶⁹⁵ Koposov, *Memory Laws, Memory Wars*, 308-309.

формалног приступања 1986. године.⁶⁹⁶ Јачање политичких и економских веза у време 1980-их, као и заједничка сарадња у процесу трансформисања ЕЕЗ у Европску унију током наредне деценије створили су добре претпоставке и за јасније профилисање мнемоничког савезништва. Са друге стране, односи између Москве и Београда били су турбулентни током последње деценије XX века. Током трајања ратова у Хрватској и БиХ Русија се прикључила осудама деловања српских снага у овим ратовима и дала је сагласност у Савету безбедности УН за увођење санкција према СРЈ 1992. године. Тек од половине 1990-их се став руске спољне политике према СРЈ и карактеру српског учешћа у југословенским ратовима суштински изменио и почео да се удаљава од политике западних земаља, што се најбоље исказало оштром противљењу Москве НАТО бомбардовању Југославије 1999. године. Такав заокрет допринео је поновном зближавању две земље, које је додатно учвршћено 2000-их када је Србији била потребна дипломатска подршка уочи и након проглашења косовске независности.⁶⁹⁷ Таквим побољшањем билатералних односа испуњена је и ова врста предуслова за мнемоничко савезништво. Ипак, трећи предуслов је био кључан за реализовање билатералних комеморација. Напослетку, од његовог испуњења зависио је не само ток комеморативне свечаности, већ и будућност савезништва сећања.

Ток и исход комеморација

Трећи предуслов за остваривање мнемоничког заједништва обухватао је усклађивање два национална наратива према једном конкретном историјском догађају или периоду. Такав историјски догађај морао је представљати један од кључних момената у рату (војна победа, масовни злочин према цивилима, датум почетка или окончања борби) како би се на његовој комеморацији могли окупити највиши државни представници да би одатле послали снажну поруку о заједништву сећања, историјско-политичких и моралних вредности. Међутим, конкретни однос немачких и руских политичких елита према догађајима и обележавањима у Герники и Београду доживео је бројне промене у току друге половине XX века. Овакве промене су се ипак одликовале одређеним заједничким цртама, упркос постојању значајних разлика у карактеру самих историјских догађаја и специфичних култура сећања које су у тим годинама имале примат.

Наиме, све до 1990-их немачки однос према масовном страдању цивила у Герники и совјетски/руски однос према војним операцијама за ослобађање Југославије био је обележен релативном незаинтересованошћу политичких елита у Бону и Москви, као и неиздвајањем поменутих конкретних дешавања из ширег контекста и општег тумачења рата. У Шпанији је након Франкове смрти 1975. постало могуће званично обележавање бомбардовања Гернике из 1937. године,⁶⁹⁸ што је наредних година било праћено и округлим столовима историчара, објављивањем мемоара очевидаца и рањених, снимањем филмова, организовањем

⁶⁹⁶ Charles T. Powell, "The Long Road to Europe: Spain and the European Community 1957-1986" (Working Paper, Elcano Royal Institute, Madrid, 2015), p. 19-23, <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/11/dt9-2015-powell-long-road-europe-spain-european-community-1957-1986.pdf>, datum pristupa 1.8.2024.

⁶⁹⁷ Константин Никифоров, *Од Србије до Србије: у потрази за модернизацијом, од краја 19. до почетка 21. века* (Београд: Службени гласник, 2024), 129-138.

⁶⁹⁸ Бомбардовање Гернике, једног од најважнијих политичких и културних центара Баскије, спровеле су јединице немачке (Легија Кондор) и италијанске авијације 26. априла 1937. на захтев војног врха окупљеног око генерала Франка. Бомбардовање се одвијало у склопу шире офанзиве франкистичких снага на север Шпаније (делови Баскије, Кантабрије и Астурије) који је био под контролом Републике. Град је готово савршено уништен – 71 посто зграда је било потпуно уништено, а само један посто је остало нетакнуто; Dacia Viejo-Rose, *Reconstructing Spain: Cultural Heritage & Memory After Civil War* (Liverpool: Liverpool University Press, 2014), 113.

специјализованих изложби, враћањем Пикасове *Гернике* из САД у Мадрид 1981. године, подизањем споменика и оснивањем Музеја мира у самом граду.⁶⁹⁹ Све већа видљивост страдања грађана Гернике у самој Шпанији подстакла је сличне процесе и у СР Немачкој, те су од друге половине 1970-их почеле да се објављују мемоари авијатичара и публицистичке књиге о дешавањима из априла 1937. године, док су из редова партије Зелених током 1980-их постајали све гласнији захтеви упућени влади у Бону да упуту извиније становништву Гернике и понуди неку форму репарације жртвама. Међутим, влада није реаговала на такве захтеве, најпре због тога што све до средине 1990-их званични наратив немачких власти није успевао да увиди специфичности овог догађаја изван општег тумачења нацистичких злочина, да разуме мнемоничке промене у Баскији и остатку Шпаније и да у складу са тим понуди одређене симболичке или материјалне репарације.⁷⁰⁰

Немогућност да се разуме специфичност једног важног важног момента у рату и да се адекватно издвоји из већ формиране шире слике о рату одликовао је и совјетску политику сећања. Однос СССР према Београдској операцији⁷⁰¹ и заједничком ослобођењу града 20. октобра 1944. зависио је умногоме од карактера односа између Совјетског Савеза и Југославије, па је совјетско широко посматрање ових догађаја било знатно више било политички условљено него што је то био случај са немачким ставом према Герники. Наиме, након сукоба из 1948. између КПЈ и Информбироа је у Југославији напуштена дотадашња политика сећања у којој се истицало совјетско-југословенско заједништво при ослобађању земље, те се од почетка 1950-их па све до краја постојања СФРЈ усталио званични оквир тумачења рата у коме је потпуно маргинализована улога Црвене армије у операцијама из јесени 1944. године. Стога је захлађење билатералних односа и промена политике памћења у Југославији била један од важних фактора због којег се у потоњим деценијама у СССР-у Београдска операција ретко издвајала из општег прегледа ратних дејстава Црвене армије, те јој није придаван већи значај.⁷⁰² Заједничке комеморације нису обновљене у већој мери све до средине 1990-их, када је Русија почела постепено да мења политику према СРЈ, док је за власт у Београду обнова мнемоничког савезништва са Москвом представљала добру прилику за ублажавање последица међународне изолације у време југословенских ратова. На тај начин су се од средине последње декаде ХХ века створили услови за то да се у националним наративима у Москви и Берлину више пажње посвети појединим конкретним ратним епизодама које би могле послужити као адекватан повод за јачање савезништва сећања. Са друге стране, специфичан тон и карактер новим комеморацијама одређивале су доминантне мнемоничке прилике у Србији и Шпанији, које су управо тих година доживљавале бурне трансформације.

⁶⁹⁹ Исто, 175-178; Истраживачки центар за студије мира „Сећање на Гернику“ (*Centro de Investigación por la Paz “Gernika Gogoratuz”*) основан је 1987. године, у време обележавања 50. годишњице бомбардовања. Центар је, поред тога што је постао један од најважнијих организатора комеморативних активности, потоњих година развио и изузетну музеолошку, научну, културну и библиотечку делатност; <https://www.gernikagogoratuz.org/presentacion/>, datum pristupa 20.8.2024.

⁷⁰⁰ Michael Kasper, *Gernika y Alemania: Historia de una reconciliación* (Gernika: Gernika Gogoratuz, 1998), 15-17; Stefanie Schüler-Springorum, “El mito de Guernica: proyección, propaganda, política”, *Historia del presente*, núm. 14, 2009, 132-134.

⁷⁰¹ Београдска операција била је део шире војне акције у којој је између септембра и новембра 1944. ослобођена територија Србије заједничким дејством Црвене армије, НОВЈ и Бугарске армије. За совјетску војску она је представљала важну, али не и пресудну војно-стратешку операцију Црвене армије на подручју југозападне Европе, док је за југословенску страну она имала кључну важност за ослобођење престонице и источног дела државе, као и за слабење осовинских снага пред даље напредовање ка западу земље; Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 324-333.

⁷⁰² Јовановић, „20. октобар“, 511-517.

За разлику од Шпаније, где мнемоничко савезништво са Немачком готово да није ни постојало пре велике међудржавне комеморације, заједничка српско-руска обележавања су се увелико одвијала још од средине 1990-их година, укључујући и посете највиших званичника. Дипломатско зближавање Београда и Москве се одразило и на сферу памћења заједничке историје, те је главни град СРЈ посетио и потпредседник руске владе Николај Јегоров (Николай Дмитриевич Егоров) 8. маја 1995. ради одавања почаста ослободиоцима престонице на 50. годишњицу од завршетка рата. Поред позивања на антифашистичке вредности из времена борби за ослобођење Србије и остатка Југославије, председник Србије Милошевић и потпредседник руске владе Јегоров су се осврнули и на тренутну политичку ситуацију. Сматрајући да се у знатном делу западне јавности Србима као народу колективно негира антифашистичко наслеђе и приписује искључиво улога агресора у ратовима у Хрватској и БиХ, Милошевић и Јегоров су у томе препознали опасност од развоја новог вида фашизма. Након свечаног пријема за руску делегацију уследио је свечани дефиле војних питомаца из обе земље централним улицама Београда.⁷⁰³ Уз то, сутрадан је на централној прослави Дана победе у Москви истакнуто место заузимала политичка и војна делегација СРЈ.⁷⁰⁴ Ипак, политичке прилике у Србији након промене власти 2000. одразиле су се и на промену комеморативних пракси и наратива. Изражена усмереност на критику политике западних држава према Србији као специфичног облика „неофашизма“ је изостала почетком новог века, пре свега због спољнополитичких тежњи нових власти у Београду ка ЕУ интеграцијама. Заједничка обележавања Дана победе у Београду и Москви су настављена, али је временом и дан ослобођења Београда (20. октобар) почео да се издваја као један од централних датума за памћење ратног савезништва. Захваљујући посебној улози Руске Федерације као важног екстерног актера сећања, 20. октобар је крајем прве деценије XXI века доживео још једну мнемоничку трансформацију. Од „дана окупације“ поново је постао „дан ослобођења“ у очима званичне политике према прошлости.⁷⁰⁵

Напослетку, тек након испуњења сва три предуслова било је могуће реализовати билатералне комеморације попут шпанско-немачке у Герники 1997. и српско-руске у Београду 2009. године. Природа самог догађаја који се у датом тренутку обележавао битно је одређивала и сам ток церемоније. Свечана атмосфера и исказивање пијетета према цивилима страдалим у бомбардовању баскијског града одликовали су комеморативни програм у меморијалном центру у Герники, док је манифестација у Београду представљала спој сећања на ратне жртве и прославе заједничке победе и ослобођења. Додатно, разлике су се очитовале у томе што је церемонија у Герники првенствено била један комеморативни чин, док је београдска била део шире дипломатске иницијативе и новог степена у развоју свеукупних дипломатских односа који је био обележен том посетом руског председника Србији.⁷⁰⁶ Ипак, карактеристике које су одликовале обе церемоније подразумевале су жељу учесника за унапређењем међусобних односа путем позивања на памћење прошлости и окупљање око заједничких вредности које би проистикале из такве визије историје.

⁷⁰³ „Неофашизам не сме угрозити мир“, „Заставе победе“, *Борба*, 9.5.1995; „Милошевић: Никад не допустити поновно оживљавањ фашизма“, *Политика*, 9.5.1995; Наиме, од 1990-их година се усталила пракса да се комеморативне свечаности поводом Дана победе 9. маја увек одвијају уз присуство званичника из амбасада Русије, Украјине и Белорусије, у спомен на ратно савезништво.

⁷⁰⁴ „Марш победника“, *Политика*, 10.5.1995; „Дан за сећање и памћење“, *Борба*, 10.5.1995.

⁷⁰⁵ Јовановић, „20. октобар“, 518-522; Jade McGlynn, Jelena Đureinović, „The Alliance of Victory: Russo-Serbian Memory Diplomacy“, *Memory Studies*, vol. 16, iss. 2, 2023, 232.

⁷⁰⁶ Током посете руског председника и министра спољних послова потписано је и неколико важних билатералних споразума: о енергетици, сарадњи у науци, култури, спорту, унутрашњим пословима, у случају ванредних ситуација, као и односима два парламента; „Како је дочекан руски председник“, *Политика*, 21.10.2009.

Свечани говори највиших званичника у Герники и Београду сведочили су о томе. У баскијском граду је 27. априла 1997. године, приликом обележавања 60. годишњице бомбардовања, немачки амбасадор у Шпанији присуствовао комеморацији и прочитао је специјално писмо председника Немачке Романа Херцога (Roman Herzog). У писму је Херцог упутио извињење жртвама и становницима Гернике, признао је примарну одговорност тадашње немачке авијације за разарање насеља, док је на крају истакао веру у заједничку будућност пружањем руке помирења.⁷⁰⁷ Шире посматрано, то је био још један показатељ да су немачки највиши функционери, за разлику од 1980-их година, недвосмислено одлучили да уведу концепт кајања и јавних извињења у ситуацијама када се одавала почаст жртвама нацизма, без покушаја да одговорност немачких снага на неки начин ублаже или релативизују као у ранијем периоду.⁷⁰⁸ Гест председника Херцога поздравио је на комеморацији и један од преживелих мештана, те је и свим страним делегацијама у Герники поручио да је потребно да сви заједно „ходају путем мира“.⁷⁰⁹

Као што је одавање почести страдалим цивилима у Герники допринело јачању савезништва сећања заснованог на заједничким вредностима, тако је и програм свечаности у Београду 2009. поводом годишњице ослобођења престонице послужио истој сврси. У Шпанији су немачки председник и преживели становници града били кључни актери на комеморативном скупу који су у својим говорима истакли важност заједништва, док су у Србији исто учинили председници Борис Тадић и Дмитриј Медведев (Дмитрий Медведев). Изјаве двојице шефова држава, исказане на свечаној академији под називом „Србија памти 65 година слободе“, потврдиле су жељу обе земље да очувају антифашистичко историјско наслеђе. Ипак, у оба говора је нарочито истакнуто и оштро супротстављање свим тенденцијама којима би се таква заједничка антифашистичка борба „оспорила или извргнула“.⁷¹⁰ Оно што је било специфично за београдску манифестацију је била управо бојазан и српске и руске делегације да је претња антифашистичким и демократским вредностима долазила споља, што је свакако био и одјек затегнутости званичних односа Србије са Западом и земљама у региону у погледу питања статуса Косова, као и погоршања односа Москве са Западом након рата у Грузији 2008. године. У том смислу је политички тон комеморативне манифестације био знатно израженији 2009. у Србији него 1997. у Шпанији.

Колико год биле различите по поводима, особеностима и времену одржавања, било је јасно да су билатерална обележавања у Шпанији и Србији имала две кључне врсте последица – *националне* и *интернационалне*. У првом случају се радило о ефектима које је заједничка комеморација имала на политичку и мнемоничку сцену у самој Шпанији и Србији. У случају Шпаније, локалне последице су се очитовале у новим трзавицама између периферије и центра, односно између бројних баскијских функционера и представника шпанске владе у Мадриду. Званичници Баскије су након Херцоговог писма све отвореније тражили да исто извињење упути и влада Шпаније, пре свега због тога што су франкистичке снаге биле те које су наредиле бомбардовање.

⁷⁰⁷ María José Ansotegi, “El Gobierno alemán pedirá hoy perdón a Gernika, 60 años después del bombardeo”, *El Correo*, 27.4.1997; “Mensaje del presidente de Alemania Roman Herzog”, 27.3.1997, *Gernika Gogoratuz*, <https://www.gernikagogoratuz.org/wp-content/uploads/2024/03/mensaje-herzog-esp-ger.pdf>, datum pristupa 20.8.2024.

⁷⁰⁸ Olick, *The Politics of Regret*, 79.

⁷⁰⁹ “Discurso de Luis Iriondo, sobreviviente del bombardeo”, *Gernika Gogoratuz*, 27.4.1997, <https://www.gernikagogoratuz.org/wp-content/uploads/2024/02/3-discurso-luis-iriondo.3pdf-1.pdf>, datum pristupa 20.8.2024.

⁷¹⁰ „Свечана академија за крај посете“, *Политика*, 21.10.2009; Горислав Папић, „Поддршка Србији у ЕУ ван НАТО-а“, *НИН*, 22.10.2009; Док Медведев није конкретно именовао унутрашње и спољашње актере које је сматрао одговорним за „искривљавање историје и проглашавање ослободилаца за окупаторе“, Тадић је био нешто конкретнији са изјавом да такве врсте претњи долазе „од оних из нашег окружења који величају идеје фашизма, а истовремено оспоравају нашу приврженост универзалним вредностима цивилизације“.

Градоначелник Гернике је овај захтев истакао на самој комеморацији, упутивши посебан прекор Аснаровој влади, док је баскијска влада истоветну јасну поруку послао и Сапатовим социјалистима у време наредног јубилеја 2007. године. Немачко извињење је допринело томе да баскијски званичници преусмере замерке и политичке захтеве од Берлина ка Мадриду, пре свега јер је код њих и даље опстајала перцепција централних мадрискох власти у као недовољно дистанцираних од франкизма.⁷¹¹ За разлику од конфронтације и игнорисања од стране мадридских администрација, билатерално обележавање годишњице ратних дешавања у Србији је довело до прилагођавања политике сећања и увођења конкретних мера ради истицања победе из 1944. године, што је укључивало обнову и (ре)афирмацију запостављених партизанских и совјетских обележја. Најпре је дошло до обнове Гробља ослободилаца Београда ради полагања венаца двеју делегација, док су током саме свечане академије посебно истицана партизанска знамења у оквиру културно-уметничког програма.⁷¹² Уз то, градске и републичке власти су у мају 2010. изашле у сусрет вишемесечним захтевима руског амбасадора у Србији, те су одониме поново добили појмови и личности из совјетске историје који су имали везе са ослобођењем града (Црвена армија, генерал Жданов, маршал Толбухин).⁷¹³ Све у свему, период након одржавања билатералних комеморација је показао да је симбол заједништва у две државе могао да изазове потпуно различите последице на локалу – распламсавање шпанско-баскијских историјских размирица насупрот обнови партизанског и совјетског наслеђа у Србији захваљујући новој етапи побољшања званичних односа Београда и Москве.

Заједничке комеморације су произвеле и другу врсту ефеката – *интернационалних*. То је подразумевало да је значај историјских догађаја који су се обележавали успео на дужи рок да превазиђе локалне оквире, па чак и строго билатералне оквире. Организатори свечаних обележавања у Герники, предвођени Мировним центром „Сећање на Гернику“, тежили су у наредним годинама ка интернационализацији симболике овог баскијског насеља путем повезивања са осталим градовима који су претрпели масовна ратна разарања. Тако је годишњица 2007. протекла у овом духу, те су у Герники били присутни градоначелници или њихови заменици из Дрездена, Хирошиме, Волгограда, Пфорцхајма, Варшаве и Освјенћима, док је посебан свечани говор одржао Адолфо Перес Ескивел (Adolfo Pérez Esquivel), аргентински уметник, дугогодишњи борац против диктатуре у својој земљи и добитник Нобелове награде за мир 1980. године.⁷¹⁴ Званични говори и културно-уметнички програм сведочили су о јасној намери организатора да Гернику претворе у глобални симбол мира тиме што су успели да окупе на једном месту представнике градова са различитих континената и који су, првенствено у Другом светском рату, доживели незапамћена разарања било од савезничких или снага сила Осовине. Са друге стране, међународна димензија заједничких српско-руских комеморација је имала нешто другачији карактер. У овом случају су обе земље настојале да искористе обновљени значај Дана ослобођења Београда зарад веће интернационалне видљивости локалних наратива о прошлости, које би овога пута ишле и знатно шире од граница Србије и Русије. За Србију су билатералне комеморације биле начин да истакну допринос српског народа у

⁷¹¹ Viejo-Rose, *Reconstructing Spain*, 179-180; David Guadilla, “El Gobierno vasco exige a España que pida «perdón» por el bombardeo de Gernika”, *El Correo*, 25.4.2007; Eduardo Azumendi, „El Gobierno vasco insta al Estado a que pida perdón por ‘los crímenes’ del franquismo“, *El País*, 25.4.2007.

⁷¹² М. Бабовић, „Дан који се не сме заборавити“, *Вечерње новости*, 21.10.2009; Stojanović, “Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, 261-262.

⁷¹³ Ипак, нису била промењена имена улица које су некада носиле ове називе, већ су нове ознаке добиле улице у општинама Вождовац, Нови Београд и Чукарица; Sonja Šulović, „Руски generali ponovo dobijaju svoje ulice“, *Blic*, 1.5.2010; Govedarica, „Zemlja nesigurne prošlosti“, 189-191; Radović, *Grad kao tekst*, 293-294.

⁷¹⁴ “Pérez Esquivel considera a Gernika un símbolo de ‘unidad, paz y diálogo’”, *El Correo*, 25.4.2007; “Guernica recuerda el 70º aniversario de los bombardeos con un espíritu de paz”, *El Mundo*, 27.4.2007.

глобалној антифашистичкој борби, док је Русији присуство на годишњицама у Србији доносило додатну екстерну потврду сопственог наратива о Русима као најважнијим „ослободиоцима Европе“ у Другом светском рату. Уз то, овакве поруке поново су потврђене током наредног великог обележавања ослобођења Београда 2014. године, уз присуство руског председника Владимира Путина и одржавање прве војне параде у Београду од 1985. године.⁷¹⁵

Билатерална обележавања, њихова предисторија, ток и последице показивали су да је екстерна валидација сопствене политике сећања и њене сталне еволуције током година била важна за све четири земље – Србију, Шпанију, Немачку и Русију. Нашавши адекватне тачке преклапања националних наратива у неговању сећања на догађаје из заједничке историје, њихове жртве и хероје, шпанске и српске политичке елите су допринеле двама врстама промена – увођењем спољних актера поново су трансформисана места сећања и њихова значења, а већ развијеним пријатељским односима са Немачком и Русијом је додата и важна мнемоничка компонента. Ипак, ове манифестације имале су ограничен утицај на локалну политику сећања на ширем плану. Делимична афирмација партизанског наслеђа и враћање имена неких београдских улица нису осетније изменили доминантни дискурс о два антифашистичка ослободилачка покрета у Србији, док у Шпанији неслагања око прошлости између централне и баскијске владе нису спречила сарадњу ове две институције око подршке и примене Закона о историјском памћењу.

Еволуција националних историјских наратива није била видљива само кроз њихову интеракцију са екстерним утицајима и актерима сећања. Промене званичног дискурса, условљене примарно друштвено-политичком ситуацијом у земљи и сменама владајућих структура као најважнијих носилаца тих оквира памћења, огледале су се и у постојању различитог односа према водећим личностима из Шпанског грађанског рата и Другог светског рата на простору Југославије. Хероизација, демонизација, заборав и преиспитивање улоге конкретних војних и политичких вођа представљали су још једну истакнуту димензију политичке употребе историје, док су многе сличности ових процеса у Шпанији и Србији откривале и њихов важан транснационални карактер.

⁷¹⁵ McGlynn, Đureinović, “The Alliance of Victory“, 237-238.

ДРУШТВЕНА ПЕРЦЕПЦИЈА И НАСЛЕЂЕ ПОЛИТИЧКИХ ВОЂА

Увод

Природа и карактеристике политичког лидерства, (не)способности вођа да у различитим контекстима савладају отпоре и наметну своју вољу политичким елита и већем делу друштва, као и завештање и однос друштва према вођама након њихове смрти само су нека од питања која су деценијама заокупљала бројне историчаре, филозофе, социјалне психологе, социологе и политикологе. Посебно проблематичном се показала потрага за општеприхваћеном дефиницијом вође која би на адекватан начин обухватила велику већину оних особа чији је утицај имао огроман значај у бројним преломним историјским тренуцима. Иако се до такве недвосмислене дефиниције још увек није дошло, највећи број стручњака из области политичке психологије се слаже у оцени да готово сви лидери заједнице поседују важне заједничке личне особине – потреба за достизањем и одржавањем на позицији моћи, локус контроле (уверење да појединац може имати значајан степен контроле над догађајима и ситуацијама у којима суделује), спознајна сложеност (способност адекватне процене ситуација и људи), одређен ступањ резервисаности и сумње према другим актерима, снажна усмереност на обављању задатка и закључивању конкретних договора у односу са другим лидерима (*task-interpersonal emphasis*).⁷¹⁶ Поред тешкоћа у одређивању кључних мотива и карактерних особина које красе друштвене и политичке вође, једнако изазован је био и покушај интелектуалаца да процене, било квалитативно или квантитативно, конкретан утицај личности на историјска збивања. Тако су у току XX века и почетком XXI века постојале три опште фазе у интердисциплинарним студијама лидерства (*contemporary leadership research*). Прва фаза, доминантна на почетку XX столећа, била је обележена фокусом истраживача на „велике људе“, њихову харизму и особине, чиме се долазило до закључка да су одређени људи због својих личних својстава били готово предодређени да се истакну и да предводе државу и народ. Друга фаза је представљала одоклон од „херојског“ виђења вође и већу пажњу је посвећивала конкретном друштвено-политичком контексту и ситуационом приступу, те је предводништво почело да се схвата као нужно условљено тим факторима, док су успешни лидери били они људи који су били способни да се у тако изазовном окружењу успеју и одрже на високом положају. Трећа фаза је донела нове теоријске приступе и указивала је на изузетно сложену природу лидерства и на њену способност да узрокује дубинске промене у друштву (трансформативна улога). Истраживања овог типа настојала су се да превазиђу уску дихотомију на релацији вођа-следбеници, да објасне сву комплексност односа између лидера и интереса различитих друштвених група, да процене дубину промена које су настале захваљујући том међуодносу и екстерним факторима.⁷¹⁷

Сва поменута истраживања су покушавала да проникну у проблем прецизног одређивања политичког и друштвеног предводништва, као и свих релевантних фактора који су неминовно доприносили увећавању или ограничењу политичке моћи конкретних личности. Међутим, за други део научне заједнице је од посебног значаја било и питање наслеђа таквих вођа и промена друштвених ставова према њиховој владавини у годинама и деценијама након њеног окончања. Глобални и европски трендови су показали да је преиспитивање заоставштине и карактера владавине, нарочито ауторитарне, нарочито условљено генерацијским сменама. Тиме се отприлике на сваких 20-30 година јављају нове интерпретације прошлости у јавности, истичу се

⁷¹⁶ Martha Cottam i dr, *Uvod u političku psihologiju* (Zagreb: MATE, 2010), 29.

⁷¹⁷ Frank Mols et al, “The Social Identity Approach to Political Leadership”, *The Oxford Handbook of Political Psychology*, ed. Leonie Huddy et al (Oxford: Oxford University Press, 2023), 806-814.

нове парадигме у науци у контексту тумачења некадашњег система власти, док се у складу са развојем нових наратива подижу споменици, установљавају датуми сећања, производе филмови и књижевна дела.⁷¹⁸ Један од таквих ширих трендова који је у извесном смислу убрзало смену мнемоничких генерација, посебно у односу на памћење политичких лидера, био је и прелаз са „херојског патриотског“ на „трауматично“ сећање током 1980-их година. Тада у фокусу сећања на рат нису више била херојска дела вођа, појединаца и покрета отпора, већ је превагу однело „трауматично сећање“ у чијем средишту су биле жртве рата и непосредног поратног периода. Подривању некадашње херојске парадигме у вези са тумачењем рата допринело је то што су на Западу побијени митови о минорној колаборацији и свеприсутном отпору против нацизма, док су са кризом реалног социјализма у Источној Европи на површину избила питања послератних злочина победника и стаљинистичке репресије.⁷¹⁹

На примеру Шпаније и Србије/Југославије овакви трендови су били приметни, али је ипак локални контекст био тај који је првенствено обликовао начин одклона од некадашњих неприкосновених вођа – Франсиска Франка и Јосипа Броза Тита – и промену односа нових политичких елита и ширег друштва према њима. Анализирајући локалне националне факторе у таквој мнемоничкој еволуцији, британски историчар Ијан Кершо (Ian Kershaw) је путем проучавања 12 европских лидера XX века (међу којима и Франка и Тита) установио да наслеђе политичких лидера увек избледи с протоком времена, али да је дуговечност тог наслеђа пресудно зависила од начина на који је индивидуално вођство било уграђено у систем владавине и колико су ти темељи били стабилни по смрти или одласку с власти вође.⁷²⁰ На тај начин је развој културе сећања у Шпанији у погледу рецепције Франка представљао спој глобалних, унутрашњих и генерацијских промена, пре свега због чињенице да је франкистичко репресивно наслеђе доспело у жижу јавности тек крајем 1990-их и почетком 2000-их година, упркос чињеници да су политичке елите започеле са укидањем франкистичког система и успоставом парламентаризма готово одмах после смрти диктатора. Док је у Шпанији деловање ова три фактора условило да се урушавање ауторитарног режима којег је персонализовао један истакнути вођа и политичко преиспитивање репресивног наслеђа одвијају одвојено и чак у размаку од неколико деценија, у Србији и у остатку Југославије су ова два процеса текла готово паралелно. Са политичком, друштвеном и економском кризом у Југославији, која је напослетку резултирала и крвавим распадом земље, почео је рапидно да се урушава и херојски култ Јосипа Броза Тита који је пажљиво изграђиван деценијама. Тако је крах једнопартијског система (у Шпанији између 1975. и 1978. године, а у Југославији 1990. и 1991. године) истовремено значио и крах култа личности Франка и Тита. Они актери који су опстали и наставили да изражавају приврженост њиховом наслеђу су у новим друштвено-политичким околностима постали маргинализовани и сведени са некадашње надмоћне мнемоничке *позиције проспективаца* на улогу само још једног од многих *мнемоничких ратника* у плуралистичком систему.⁷²¹

Нове глобалне и националне друштвено-политичке околности проуроковале су одбацивање некадашњих и изградњу нових националних хероја. Овога пута се процес етаблирања нових личности које су виђене као персонификација националне историје одвијао у складу са општим

⁷¹⁸ James W. Pennebaker, Becky L. Banasik, “On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology”, *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, ed. James W. Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rimé (Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997), 11-17.

⁷¹⁹ Étienne François, „Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije“, *Kultura pamćenja i historija*, прир. Мaja Brkljačić, Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006), 228-233.

⁷²⁰ Ijan Keršo, *Ličnost i moć: Graditelji i uništitelji moderne Evrope* (Beograd: Laguna, 2024), 484.

⁷²¹ Bernhard, Kubik, “A Theory of the Politics of Memory”, 14-15.

прелазом са „херојског“ на „трауматично“ памћење. Италијански историчар Енцо Траверсо (Enzo Traverso) је преокупацију трауматичном прошлошћу и жртвама масовних злочина, поред њихове стварне недовољне заступљености у јавности и званичним политикама сећања, повезивао и са урушавањем утопија и наде за бољом будућношћу коју су оне доносиле. Наиме, готово све велике социјалистичке револуције 20. века и утопистичке идеологије које су их инспирисале су доживеле свеопшту делегитимизацију након 1989. и почеле су све више да се посматрају искључиво у кључу тоталитаризма, што их је суштински изједначавало са нацизмом и дезавуисало њихову еманципаторску димензију.⁷²² Са губитком наде у будућност коју су нудиле некадашње идеологије и лидери, као и са све већом друштвеном видљивошћу злочина победничке стране у грађанском рату, све већу важност у националном памћењу су заузимале оне личности које су могле послужити као парадигма борбе за демократију и сопственог жртвовања за нацију која је искусила дубоке унутрашње поделе и страдање од стране оба тоталитаризма.

Уместо Франка и Тита на јавну сцену су као „нови идеални преци“ тако ступили председник Републике Шпаније Мануел Асања и предводник Југословенске војске у отаџбини Драгољуб Дража Михаиловић. Ипак, њихово етаблирање као нових националних хероја није се одвијало истим темпом нити је степен прихваћености ових личности био исти међу најважнијим актерима власти и опозиције, као и ширег друштва. Ове разлике су биле условљене двома околностима – конкретној ратној улози обојице лидера поражене стране и контекстом (пост)транзиционог периода у Шпанији и Србији од 1980-их година. Идеолошка умереност и честа помирљивост Мануела Асање показали су се као адекватна основа за његово профилисање као жртве братоубилачког сукоба, те је тако постао својеврсни узор и левици и десници у периоду када је заборав био доминантна карактеристика политике сећања у Шпанији 1980-их и 1990-их година. Са друге стране, у годинама оштре идеолошко-политичке конфронтације када су успомене на 1941. често служиле политичким и интелектуалним елитама широм Југославије као средство за припремање нових ратова,⁷²³ места за дијалог и рационалније преиспитивање већ ућвршћених представа о прошлости није било. То се односило и на улогу самог Михаиловића и његовог покрета у рату. У периоду политике заборавља након 2000. године, као и након напуштања те политике 2004. када је држава у знатној мери законски санкционисала наратив о четницима као трагичним херојима, Драгољуб Михаиловић никада није успео да достигне толики углед колики је уживао Асања у Шпанији. Михаиловић се стога никада није учврстио као симбол демократског, умереног и антитоталитарног дела грађанства какав је постао Асања. За највећи део странака које су чиниле окосницу власти након 2000. Михаиловић јесте био такав симбол, али је и даље било доста противника таквој перцепцији. Национализам четничког покрета, обим колаборације и ратни злочини били су основа готово сваког аргумента који је у јавности истицао део научне и активистичке заједнице у контексту противљења рехабилитацији ЈВуО и самог Михаиловића. На политичком спектру се СПС и даље чврсто придржавала става о равногорцима као издајницима, посматрајући четнике готово истоветно као што их је означавала званична политика сећања још у комунистичкој Југославији.

Заједничко за шпанско и српско искуство памћења оваквих актера који су у току рата деловали са позиција екстремне леве и екстремне деснице је била и у томе што ове личности нису могле претендовати на позицију хероја у званичној мнемоничкој политици, барем не у оној мери у којој су то могли бити Франко, Тито, Асања и Михаиловић, иако им је део политичких елита у

⁷²² Enzo Traverso, *Istorija kao bojno polje* (Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2020), 232-239.

⁷²³ Vladimir Petrović, "Becoming Inevitable: Yugoslav Descent to War Revisited", *Repeating History 1941-1991?: Two Break-Ups of Yugoslavia as Repeated History?: Serbian Perspectives*, ed. Predrag J. Marković, Bojan B. Dimitrijević (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021), 235-237.

одређеним моментима ипак одавао почаст. Ипак, трансформација старих и учвршћивање нових представа о свим овим актерима грађанског рата одликовала се бурним дебатама и политичким конфронтацијама. Перцепција старих и нових хероја, као и других учесника рата чије је деловање и даље изазивало бројне контроверзе, била је неизоставни део ширег процеса еволуције званичних политика сећања, ако и свих оних унутрашњих и спољашњих фактора који су на њих утицали.

Памћење старих хероја – Франсиско Франко и Јосип Броз Тито

Хероизација и места сећања

Наслеђе које су после смрти за собом оставили Франсиско Франко и Јосип Броз Тито било је готово једнако турбулентно као и њихов ратни пут, успон и останак на власти.⁷²⁴ Међутим, већ у самом току рата њихова искуства су се показала сличним у многим аспектима. Обојица су у рату несумњиво учврстила свој политички ауторитет и тиме успоставили темеље поретка у којима ће током наредних деценија једна личност представљати кључну фигуру у држави. Успешно војно командовање створило је око њих додатни ореол спаситеља народа, што је знатно погодно тек започетом процесу изградње култа личности. Званични наратив о њиховом лику и делу се мењао годинама и често је основна функција таквих промена била у стицању додатног легитимитета на унутрашњем и спољном плану, посебно у тренуцима када су се дотадашње пропагандне слике постајале неадекватне из различитих разлога. Након што су на самом почетку рата обојица били слабо познати у народу, то се са развојем војних операција и ратне пропаганде лагано мењало. Франко и Тито су тада првенствено представљани као неприкосновени ратни команданти и ослободиоци земље од спољног и локалног непријатеља.⁷²⁵ Уз то, у непосредној поратној епохи су ове представе допуњаване сликама вођа као кључним доносиоцима мира у ратом разореној

⁷²⁴ Професионални историчари, социолози и политиколози су већ написали огроман број биографија о Франку и Титу и периодима њихове владавине. У таква дела се убрајају и она апологетске природе која су настала у земљи за време њихових живота (Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju* (Zagreb: Kultura, 1953)); Ricardo de la Cierva, *Francisco Franco, un siglo de España*, I-II (Madrid: Nacional, 1973)), тако и бројна друга која су настала у потоњим годинама. Међу најважнијим таквим делима се издвајају: Paul Preston, *Franco: A Biography* (New York: BasicBooks, 1994); Stanley G. Payne, *The Franco Regime 1936–1975* Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1987); Enrique Moradiellos, *Francisco Franco: Crónica de un caudillo casi olvidado* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2002); Juan Pablo Fusi Aizpurua, *Franco: autoritarismo y poder personal* (Madrid: El País, 1985); Tusell, *Franco en la Guerra Civil*; Alberto Reig Tapia, *Franco "Caudillo": mito y realidad* (Madrid: Tecnos, 1996); Phyllis Auti, *Tito: A Biography* (New York: McGraw-Hill, 1970); Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I-III (Zagreb : Rijeka : Beograd, 1980-1984); Stevan K. Pavlowitch, *Tito: Yugoslavia's Great Dictator* (Columbus: Ohio State University Press, 1992); Todor Kuljić, *Tito: sociološkoistorijska studija* (Beograd: Institut za političke studije, 1998); Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2018)

⁷²⁵ María Luisa Rico Gómez, Francisco Sevillano, "Franco y José Antonio: Caudillo y Profeta de España. La construcción del carisma durante la Guerra Civil", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, núm. 31, 2013, 97-106; Bojan Dimitrijević, „Jugoslovenska armija – oslonac Titovog kulta ličnosti u prvim posleratnim godinama”, *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 797-818; Важне узорне у изградњи култа личности Франко и Тито су имали у већ опробаним историјским праксама. Франко се у преузимању титуле *каудило* (*caudillo*) ослањао на деветнаестовековне војне и политичке предводнике у Латинској Америци и Шпанији, док је југословенство и државништво Јосипа Броза у званичном наративу имало доста заједничких елемената са сличним представама о краљу Александру Карађорђевићу. Више о томе у: Enrique Moradiellos, "Franco, el Caudillo: Origen y Perfil de una Magistratura Política Carismática", *Historia y política*, núm. 35, 2016, 261-287; Олга Манојловић Пинтар, „Тито је стена”: (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2-3, 2004, 85-100.

земљи и обновитеља народног јединства (у случају франкистичке Шпаније се то односило јединство шпанске католичке нације „незагађене страним левичарским идеологијама“, док се у Југославији потенцирала идеја о „братству и јединству“ различитих националности), док је Тито у време сукоба са СССР-ом (1948-1953) додатно учврстио имиџ борца за самосталност државе. С удаљавањем од рата и током периода интензивног економског раста од краја 1950-их и почетка 1960-их обојица су све чешће били приказивани и као доносиоци економског благостања и просперитета, док је њихова строгост из ранијих година постепено замењивана једном другачијом сликом умереног и непосреднијег лидера. Овакве промене имале су и своју спољнополитичку употребу. Перцепција о мање идеолошки ригидном шефу државе је служила Франку да се прикаже као вођа који иначе политички нестабилну Шпанију држи на окупу и изван домаћаја комунизма, док је за Тита удаљавање од совјетског модела социјализма и постепена изградња Покрета несврстаних омогућила да одигра важну улогу на глобалној сцени као једна компромисна фигура склона споразуму у све напетијем блоковском свету. Међутим, поновни заокрет ка ауторитаризму у последњих неколико година Франковог и Титовог живота представљали су јасан контраст оваквим званичним представама и култу личности који се брижљиво градио.⁷²⁶

Након смрти оба лидера се путања њихових јавних репрезентација драстично разликовала и развијала у потпуно супротним правцима. То је био производ чињенице да је, услед многобојних унутрашњих и спољашњих чинилаца,⁷²⁷ франкистички режим убрзано почео да се трансформише у демократски након смрти диктатора, док је југословенски систем наставио да опстаје у готово неизмењеном облику и у наредних десет година. Посматрање Тита као узора и јавно уздизање његовог наслеђа несметано је настављено, чак и интензивирано у првим годинама након његове сахране, док је Франко у веома кратком року после 1975. постајао све више маргинализован и посматран као остатак трауматичне прошлости током које је нација била дубоко подељена. Писање најтиражнијих листова у Шпанији и Југославији најбоље је одражавало овакве промене. Годину дана након Франкове смрти је новоосновани продемократски лист *Ел Паис* у свом уводном чланку увелико истицао како су кључне полуге Франковог система и наслеђа готово потпуно размонтиране, чиме се режим који је он предводио убрзано кретао ка забораву. Док је *Ел Паис* овај процес посматрао са одобравањем, конзервативни и монархистички лист *АБЦ* му се придружио у сличним оценама 1977. године, уз изражену сумњу у то да би несигурни парламентаризам могао донети више стабилности од франкизма.⁷²⁸ Са друге стране, у југословенским листовима су 1981. доминирале паролe „И

⁷²⁶ Antonio Cazorla Sánchez, *Franco: The Biography of the Myth* (London and New York: Routledge, 2014), 55-228; Срђан Цветковић, *Како се стварао Тито* (Београд: Институт за савремену историју : Catena Mundi, 2023), 42-53.

⁷²⁷ Међу спољашњим чиниоцима је најважнији био геополитички. У време Франкове смрти 1975. су либерално-демократски режими већ увелико били једини вид државног устројства (нарочито и са падом диктатура у Португалији и Грчкој 1974. године), док је центрифугалним силама у Југославији крајем 1980-их и почетком 1990-их ишло на руку и то што се глобални блоковски поредак распадао и СФРЈ у очима Запада више није имала тај значај моста између блокова и својеврсног „показатеља“ другим државама реалног социјализма да је одвајање од совјетског tutorства могуће; Huan Linc, Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa* (Beograd: Filip Višnjić, 1998), 113-142; Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije* (Zagreb: MATE, 2011)

⁷²⁸ “Un año después”, *El País*, 20.11.1975; “Dos años que parecen siglos”, *ABC*, 20.11.1977; Чак се и став уредништва *АБЦ* према Франку знатно изменио за годину дана. Док је у време прве годишњице Франковог упокојења *АБЦ* ставио његову слику на насловну страну уз оцену да је он био „један од најеминентнијих државника Шпаније“ и „чувар свег позитивног националног наслеђа“ (“Нoу hace un año, *ABC*, 20.11.1976), већ је следеће године тон извештавања о њему био умеренији, те је више простора посвећено његовим „грешкама у унутрашњој и спољној политици“.

после Тита – Тито“, инициране и изговорене од стране највиших партијских и државних тела, као и водећих друштвено-политичких организација попут ССРНЈ и удружења бораца.⁷²⁹

Промене у политици сећања на истоветан начин су се одражавале и на статус и друштвени значај спомен-комплекса у оквиру којих су били сахрањени Франко и Тито. Још за њиховог живота су таква места сећања била детаљно испланирана, пажљиво пројектована и намењена да служе као једна најзначајнијих од локација које би очувале њихову заоставштину. Франко је сахрањен у *Долини палих* (*El Valle de los Caídos*)⁷³⁰ 23. новембра 1975. и у тим првим данима су његов углед и политичко наслеђе деловали нетакнути. У свом говору током крунисања 22. новембра 1975. нови краљ Хуан Карлос је оценио Франка као „изузетну историјску фигуру Шпаније“ чије је дело било кључно за разумевање „савременог политичког живота земље“. Сутрадан је на сличан начин, заједно са највишим државним, црквеним и војним дужносницима, поново одао почаст Франку током сахране у Долини палих.⁷³¹ Међутим, дефинитивни отклон од франкизма су представљали први вишестраначки избори 1977. и усвајање новог демократског устава 1978. године, те је Долина палих од тада постала још један симбол прошлости коју је требало заборавити у оквиру новог доминантног наратива о историји.⁷³²

Попут Франка, комплекс у коме је Јосип Броз Тито требало да почива био је изграђен по његовој жељи и у највећој мери завршен за његова живота. У југословенском случају то није била гробница која би требало да помири идеале ратне победе и националног помирења, већ је спомен-комплекс имао другачију функцију и био је замишљен као својеврсни продужетак Титовог лика и дела након његове смрти. Тито је сахрањен 1980. у Кући цвећа која је у последњим годинама његовог живота била део председничке резиденције на Дедињу. У наредним годинама место где је Тито сахрањен није губило на значају и све више је институционализовано као једна савезна спомен-установа највишег ранга. Током 1980-их су савезне, републичке и локалне делегације редовно одавале почаст преминулом југословенском председнику, почасна гарда ЈНА је била присутна у Кући цвећа, док је музеализација простора уобличена 1982. оснивањем посебног *Меморијалног центра „Јосип Броз Тито“*.⁷³³ У току

⁷²⁹ „Без Тита – с Титом“, *Вечерње новости*, 4.5.1981; „Титов пут је историјски проверен и у нашој пракси потврђен“, *Политика*, 5.5.1981.

⁷³⁰ *Долина палих* налази се на локацији Куелгамурос и удаљена је око 50 километара од Мадрида. Централни део спомен-комплекса чини католичка базилика, а на том месту је сахрањено око 30,000 бораца Шпанског грађанског рата. Убедљиву већину чине борци франкистичке стране, али је ту премештен (најчешће без одобрења најближих сродника) и сахрањен део републиканских војника у време када је Франкова Шпанија настојала да делимично превазиђе јаз између „две Шпаније“. Спомен-комплекс је грађен између 1940. и 1959. године, док је у првим годинама највећи терет изградње сносио велики део политичких затвореника и симпатизера Републике, у веома суровим радним условима. Најистакнутије особе које су почивале у *Долини палих* су оснивач фашистичке партије *Шпанска фаланга* Хосе Антонио Примо де Ривера и Франсиско Франко. У склопу новог развоја у политици према прошлости социјалистичке владе, Франко и Примо де Ривера су ексхумирани 2019. и 2023. и сахрањени на другом месту. Више о историјату Долине палих у: Daniel Sueiro, *El Valle de los Caídos: Los secretos de la cripta franquista* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2006); Fernando Olmeda, *El Valle de los Caídos: Una memoria de España* (Barcelona: Península, 2009)

⁷³¹ Cortes Españolas, *Boletín Oficial de las Cortes Españolas – Diario de las Sesiones del Pleno*, núm. 21, 22.11.1975, p. 3; “Franco, enterrado en el Valle de los Caídos”, *ABC*, 25.11.1975.

⁷³² Краљевски пар Хуан Карлос и Софија су последњи пут званично одали почаст Франку 1976. године, управо на годишњицу његове смрти 20. новембра. То је била последња званична посета неког од највиших државних дужносника Шпаније Долини палих; “Los Reyes presidieron el solemne funeral en el Valle de los Caídos”, *ABC*, 21.11.1976.

⁷³³ Лада Стевановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, *Зборник радова Етнографског института САНУ*, бр. 26, 2006, 101-107; Неда Кнежевић, „(Пре)познавање – Музеј 25. мај“, *VII конференција Културни предео — зборник радова*, ур. Нада Живковић (Београд: Завод за заштиту споменика културе Града Београда, 2016), 30-32; Меморијални центар „Јосип Броз Тито“ је те 1982. инкорпорирао у

постојања тај простор је представљао важан садржај идеологије југословенског социјализма и централно место ритуализације Дана младости, обележаваног посебним омладинским слетом и ношењем штафете сваког 25. маја у Титову част чак све до 1987. године.⁷³⁴ За разлику од заборав који је у време прве годишњице смрти већ окруживао Франков лик, пракса хероизације личности Јосипа Броза Тита је настављена у несмањеном обиму. Током те прве годишњице након упокојења Кућа цвећа је представљала незаобилазно место у комеморативним скуповима посвећеним Титу – свечане седнице савезних републичких, покрајинских и локалних органа, организовање специјалних скупова посвећених Титовој заоставштини, као и свечано полагање цвећа на Дедињу од стране највишег руководства државе и уз присуство великог броја грађана.⁷³⁵

Улога мнемоничких актера у постхумном одржавању сећања на Франка и Тита

Вакуум моћи и утицаја који је настао након упокојења Франка и Тита пресудно је утицао на даљи статус свих оних државних чинилаца, установа и организација који су до тада имали улогу *мнемоничких проспективаца* – државних и локалних органа власти, партија, војске,⁷³⁶ удружења ратних ветерана, масовних медија, као и различитих специјализованих државних тела чији је задатак био уско повезан са неговањем култа вође. Са смрћу вође и нестанком његовог режима ови актери су нужно прешли из позиције *проспективаца* на позицију само једних од многим *мнемоничких ратника*. У Шпанији је са разградњом франкизма дошло до драстичног осипања и укидања оваквих мнемоничких актера, до губљења подршке од стране званичних органа,⁷³⁷ те су бројне личности које су и даље наставиле да негују Франково наслеђе морале да пронађу место у некој приватној организацији (попут Фондације „Франсиско Франко“) или партији деснице које су још увек у већој или мањој мери баштиниле наслеђе франкизма као што су *Нова снага* Бласа Пињара или *Народни савез*. Даљим слабљењем неофракизма и учвршћивањем *Народног савеза* (трансформисаног у *Народну странку* 1989. године) на месту водеће партије на шпанској десници догодиле су се важне промене. У тежњи за омасовљењем бирачког тела ова партија је настојала да око себе окупи што већи број присталица десничарских идеја, не либећи се да своју политичку поруку разводни толико да она постане неухватљива, али прихватљива подједнако умереним десничарима и неофракистима. Тако је једна струја у партији избегавала отворено ослањање на Франково наслеђе и желела да промовише партију као странку савремене умерене европске деснице, док се друга струја и даље држала позитивног вредновања периода

свој састав и оближњи Музеј „25. мај“, који је био основан још 1962. и налазио се у непосредној близини резиденције.

⁷³⁴ Aleksandar Ignjatović, “Otvaranje i popularizacija: Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja*, 601-614.

⁷³⁵ „Југославија јуче достојанствено обележила годишњицу смрти друга Тита“, *Вечерње новости*, 5.5.1981; „Комеморативне седнице у СР Србији – Титове визије постале су стварност“, *Политика*, 5.5.1981.

⁷³⁶ Франков и Титов култ се у војсци одржао знатно дуже него у осталим сферама друштва. Више о томе у: Carlos Navajas Zubeldia, “La transición militar, una transición larga (1975-1989)”, *España en democracia: actas del IV Congreso de Historia de Nuestro Tiempo*, ed. Carlos Navajas Zubeldia, Diego Iturriaga Barco (Logroño: Universidad de la Rioja, 2014), 27-45; Mihajlo Basara, „Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji“, *Tito – viđenja i tumačenja*, 779-795.

⁷³⁷ Међу најзначајнијим организацијама те врсте је свакако био *Национални покрет* (*Movimiento Nacional*), који је укинут 1977. године. Национални покрет био је кровни орган који је обухватао низ друштвених, државних, партијских (*FET y de las JONS* су били део као једина званично дозвољена странка током франкизма) и синдикалних (*Вертикални синдикат* као једини званични синдикат) организација, као и појединце који су радили у јавној служби. У њему је током свог вишедеценијског постојања постојало више струја или „фамилија“, док су фалангистичка и фашистичка обележја и карактеристике из доба раног франкизма имала и даље упоришта у Националном покрету све до његовог расформирања; Payne, *Fascism in Spain 1923-1977*, 457-468.

диктатуре.⁷³⁸ Прва је била доминантна и дефинитивну превагу је однела доласком Аснара на чело ПП 1990. године, док је друга струја била окупљена око бившег председника и некадашњег министра из доба франкизма Мануела Фраге.⁷³⁹ Упркос многим неслагањима са покојним диктатором око степена репресивности режима, Фрага је ипак остао веран слици Франка као миротворца, разборитом вођи који је донео просперитет земљи, који ју је избавио из вртлога идеолошких сукоба и ратова и тиме индиректно припремио темеље за савремену шпанску демократију. Такве ставове је упорно бранио у бројним интервјуима и чланцима током целе постфранкистичке политичке каријере,⁷⁴⁰ док је након 2000. и раста покрета за повратак историјског памћења своју апологију франкизма нераскидиво везао за оштар отпор према било каквој ревизији Пакта заборава.⁷⁴¹

Још један недржавни актер је у постфранкистичком периоду био изузетно активан у очувању сећања на покојног диктатора – Фондација „Франсиско Франко“. Фондација „Франсиско Франко“ основана је 1976. са циљем очувања и промовисања наслеђа преминулог шпанског шефа државе. Фондацијом је, све до своје смрти 2017. године, управљала Франкова ћерка Кармен Франко (María del Carmen Franco y Polo), уз сарадњу појединих стручњака и поштовалаца њеног оца.⁷⁴² Фондација садржи и обиман архив са грађом проистеклом из рада канцеларије *шефа државе*, где се налази и велики број докумената везаних за Грађански рат и период диктатуре.⁷⁴³ Делујући током година углавном на маргини друштвено-политичких дешавања, активност Фондације је поново постала приметна тек од 2000-их година у време изражених сукоба сећања у Шпанији. У склопу опште конфронтације са опозицијом око осуде франкистичких злочина и суштинске пропасти компромисне Резолуције Конгреса из 2002. године, Аснарова влада је реаговала тако што је по први пут дала државну финансијску потпору активностима Фондације у првим месецима 2004. године.⁷⁴⁴ Надаље, заједно са ПП је Фондација била један од највећих противника Закона о историјском памћењу. У својим информативним билтенима Фондација је понављала тезе да је Сапатерова влада раскрстила с националним

⁷³⁸ Francisco Ferrándiz, “Francisco Franco is Back: The Contested Reemergence of a Fascist Moral Exemplar”, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 64. No. 1, 2022, 219-220.

⁷³⁹ Мануел Фрага Ирибарне (Manuel Fraga Iribarne) обављао је неколико важних функција током своје политичке каријере. Био је део либералније струје франкистичког система током периода док је био министар информисања и туризма (1962-1969), а обављао је и функцију министра унутрашњих послова у првој постфранкистичкој влади (1975-1976). Био је оснивач и први председник *Народног савеза* (1979-1987), а потом и први председник *Народне странке* (1989-1990). Након предаје вођства партије Аснару враћа се у оквиру локалне политике у Галицији, где је постао и председник покрајинске владе (1990-2005). Убрзо по истеку тог мандата постао је сенатор у горњем дому парламента (2006-2011).

⁷⁴⁰ Manuel Fraga Iribarne, “El país histórico” [17.9.1976], “La España de los años 80” [17.1.1980] *Selección de artículos de Manuel Fraga publicados en ABC 1975-1994*; Директно ослањање на Франково наслеђе је код Фраге било најизраженије током позних 1970-их, док је у каснијем периоду приближавања партије ка центру такво позивање било слабије приметно – прим. Д. М.

⁷⁴¹ “Fraga afirma que Franco fue un pacificador y que la historia le hará un juicio positivo”, *La Voz de Galicia*, 16.11.2005, https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/espana/2005/11/16/fraga-afirma-franco-pacificador-historia-hara-juicio-positivo/0003_4259650.htm, datum pristupa 15.11.2024; “Fraga: “El franquismo ha sentado las bases para una España con más orden”, *Cadena Ser*, 30.12.2007, https://cadenaser.com/ser/2007/12/30/espana/1198975815_850215.html, datum pristupa 15.11.2024.

⁷⁴² Фондација је у постфранкистичком периоду имала и издавачку делатност. Једно од најзначајнијих дела које је објавила Фондација била је апологетска биографија Франка, написана 1984. у осам томова од стране медијевисте Луиса Суареса Фернандеса; Luis Suárez Fernández, *Francisco Franco y su tiempo*, I-VIII (Madrid: Fundación Nacional Francisco Franco, 1984).

⁷⁴³ Овакво преузимање грађе настале из рада државног органа (канцеларије *шефа државе*) од стране једне приватне фондације је сматрано у јавности и државних органима као илегално, као и арбитарно дозвољавање приступа грађи само оним истраживачима које Фондација сматра „подобним“; Richards, *After the Civil War*, 347.

⁷⁴⁴ Encarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 153.

помирењем и да покушава да као нове националне узоре представи „насилни период Републике“ и „радикалне марксисте из времена Грађанског рата“ насупрот миру, прогресу и помирењу које су донели период франкизма и транзиције.⁷⁴⁵ Сама Кармен Франко је у овим широким државним и друштвеним антифранкистичким активностима видела покушаје реваншизма од стране комуниста унутар Уједињене левнице, те је тумачила да је Сапатерова влада превасходно под њиховим утицајем спроводила мере „брисања свега доброг“ из периода франкизма.⁷⁴⁶ Упркос свему, деловање ових актера сећања и даље је остало суштински маргинално и није на значајнији начин утицало на главне токове политике сећања у Шпанији.

На другој страни, на простору Југославије и Србије током 1980-их улоге *мнемоничких проспективаца* чврсто су се придржавали сви водећи државни и републички органи, као и друштвено-политичке организације. Убрзо након Титове смрти су у савезним, републичким и покрајинским подружницама ССРН почели да се оснивају посебни одбори који би се бавили заштитом лика и дела покојног председника. Први такав орган је Председништво Савезне конференције ССРНЈ основало 18. септембра 1980. под називом *Координациони одбор за обележавање и очување имена и дела Јосипа Броза Тита*. Међу чланове Одбора бирани су представници из редова партије, синдиката, армије, скупштине, Савезног извршног већа (СИВ), удружења бораца (СУБНОР) и Архива Председника Републике. Основни задаци Одбора су били да осмишљава активности везане за очување Титовог наслеђа, да разматра иницијативе за давање имена градовима и институцијама по Титу, да утврђује критеријуме за обнову старих и изградњу нових спомен-обележја посвећених Титу, као и да координира активности у вези са јубилејима и прославама у Титову част.⁷⁴⁷ Овако широка овлашћења Одбора, који је напослетку доносио готово обавезујуће мишљење о томе шта ће се све у држави звати по преминулом председнику и на који начин ће се употребљавати његове слике, била су покушај државе да по сваку цену очува све нестабилније јединство које је у земљи постајало изражено у том периоду. Додатна овлашћења државе су проширена када је Скупштина СФРЈ 26. септембра 1984. усвојила *Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита*. Закон је у првом члану детаљно прописивао да се име и лик Тита могу у јавности употребљавати једино „у складу са историјском улогом Тита у НОР и социјалистичкој револуцији, стварању и развијању СФРЈ, развоју социјалистичког самоуправног друштва и остваривању братства и јединства народа и народности Југославије“. За одобравање израде предмета са Титовим ликом, као и именовања места и установа по њему, надлежни су били одговарајући одбори у ССРН, док је коначну реч доносио СИВ. Казне за непоштовање Закона су биле изузетно оштре, те су чланови 24, 25 и 26. одређивали да затворске казне могу трајати између три месеца и три године, док су се новчане кретале и до 100,000 динара.⁷⁴⁸ Оно што је представљало новину у односу на сличан закон из 1977. била је чињеница да су 1984. по први пут и званично уведене санкције за јавно непоштовање Титовог угледа.⁷⁴⁹ Иако су судска гоњења за скрнављење Титових симбола постојала, како пре тако и након усвајања Закона, поменуте мере представљале су одраз страха владајућих елита од дубоке друштвене кризе уколико би се урушио култ оснивача федералне државе.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Fundación Nacional Francisco Franco, *Boletín informativo*, núm. 112, octubre-diciembre 2007, https://fnff.es/images/carpeta_gestor/archivos/antiguo/Files/112.pdf, datum pristupa 15.11.2024.

⁷⁴⁶ Jesús Palacios, Stanley G. Payne, *Franco, mi padre: Testimonio de Carmen Franco, la hija del Caudillo* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2008), 700.

⁷⁴⁷ АЈ, ф. 142/II, к. А-438, Одлука о оснивању Координационог одбора за обележавање и очување имена и дела Јосипа Броза Тита, 18.9.1980.

⁷⁴⁸ Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита, *Службени лист СФРЈ*, бр. 51/1984

⁷⁴⁹ Dragan Popović, *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2024), 228.

⁷⁵⁰ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2: Politička represija u Srbiji 1953-1985* (Beograd: Službeni glasnik : Institut za savremenu istoriju, 2011), 76-78.

Овако конципирани одбори за очување имена и дела Јосипа Броза Тита подразумевали су њихову двоструку улогу – *проактивну* и *реактивну*. *Проактивна улога* се односила на координисање активности са издавачким кућама, масовним медијима, научним и културним установама, државним и партијским органима, и другим организацијама на издавању различитих врста публикација о Титу и њиховом што већем тиражу, изради посебних телевизијских прилога и емисија, као и припреми јавних манифестација у вези са Титовим постигнућима. *Реактивна улога* је значила реаговање, одбацивање и осуду публикација и јавних наступа свих оних личности и удружења који су одступали од званичног наратива о прошлости и херојској слици Тита као предводника југословенских народа и народности у рату и револуцији, као и утемељитеља целокупног система створеног након 1944/45. године. Иако је СКЈ током 1980-их постепено отварао простор у јавности за разматрање дубоких друштвених и националних проблема у Југославији, било какво означавање Тита као могућег узрока неког од таквих проблема је и даље било сматрано недопустивим нападом на његов лик и дело.⁷⁵¹

Такве тенденције биле су видљиве у раду свих поменутих одбора током њиховог једнодеценијског постојања. У проактивном деловању одбори су се најчешће бавили праћењем постојећих и припреми нових научних, публицистичких и других дела у вези са Титом. Упркос неким значајним успесима, као што је било иницијално повећање публикација о Титу и континуирано издавање његових сабраних дела од стране Института за савремену историју, ипак је у овој сфери била приметнија стагнација већ од средине 1980-их. Међу најчешћим тешкоћама издвајали су се недостатак комуникације између одбора (савезног, републичких и покрајинских), слаба координација заједничких пројеката са издавачким предузећима која су одборе обавештавала о издавању дела посвећених Титу најчешће у време када су она већ била објављена, као и мали тиражи таквих публикација.⁷⁵²

Права прилика за проактивни наступ указала се током 1987. године када се званично обележавало пола века од доласка Тита на чело КПЈ.⁷⁵³ Оцене ССРНЈ о активностима током јубилеја и њиховој посећености драматично су се разликовале од наведених ранијих песимистичних оцена Одбора за очување Титовог имена и дела. Као основни мотив за одржавање комеморативних програма биле су наведене вредности које је симболизовао Тито и које је требало додатно афирмисати током свечаности – формирање стабилне и модерне партије, очување и развијање братства и јединства народа и народности, несврстаност, самоуправљање и јачање радничке класе. Посебно је истакнуто да су свечаности биле изузетно посећене и припремљене у бројним организацијама: државним, партијским, образовним (основне и средње школе, факултети), научним, културним, спортским, војним, медијским, организацијама

⁷⁵¹ Kosta Nikolić, „’I posle Tita – Tito’: Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja*, 760-773.

⁷⁵² АЈ, ф. 142/II, к. С-145, Седница Координационог одбора СК ССРНЈ за обележавање и очување имена и дела Јосипа Броза Тита, 12.11.1985 – Подсетник за расправу; Општа тенденција опадања издаваштва о Титу и јавног интересовања за таква дела је видљива у подацима српског Одбора. Ту се констатује да је таквих дела било 256 између 1977. и 1980, затим око 260 између 1980. и 1982, док је од 1982. до 1985. било само око 40; ДАС, ф. Ђ-75, к. 455, Информација о расправи о активности координационих одбора у вези са издавањем публикација о Јосипу Брозу Титу, 20.11.1985.

⁷⁵³ Тито је са ужом групом партијских функционера привремено преузео руковођење над делом Комунистичке партије Југославије 1937. након што је дотадашњи генерални секретар Милан Горкић ухапшен у СССР и убијен у оквиру стаљинистичких чистки. По хапшењу и стрељању Горкића партију су знатно ослабили унутрашњи сукоби различитих струја, као и наставак чистки и дуготрајно колебање Коминтерне око коначне потврде и избора новог руководства. Тако је Тито са групом најближих сарадника тек 1939. успео да поново оформи и консолидује најважније партијске органе (Централни комитет) и да добије дефинитивну подршку Коминтерне за предводништво у партији. Више о томе у: Stefan Gužvica, *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940*. (Zagreb: Srednja Europa, 2020)

удруженог рада и многим другим. Као додатни подстрек за „афирмацију Титовог имена и дела, обнављање вредности револуције и социјалистичке изградње друштва“ подвучени су многоструки политички и социјални проблеми као што су спољни дугови, неликвидност привреде, висока инфлација, штрајкови, пад животног стандарда и слабљење самоуправљања, али и тенденције ка републичко-покрајинским изолацијама (бироократизам и етатизам). Даље је констатовано да су ови проблеми подстакли противнике система да се чешће него раније оглашавају у медијима и пишу текстове, али је њихов значај занемариван претераним и неутемељеним тврдњама да су таква писања „наишла на одлучан отпор свих народа и народности, југословенске радничке класе и прогресивних снага земље“.⁷⁵⁴ Сличне опсежне активности поводом јубилеја су биле припремане и од стране руководства СР Србије и унутар делатности СУБНОР-а.⁷⁵⁵

Како се ближио пад ауторитарног режима, а уз то и заједничке државе, тако је и процес одржавања култа утемељивача актуелног система западао у све озбиљнију кризу. Овде би су могле јасно видети сличности са ситуацијом у Шпанији у последњим годинама франкизма. Националне, друштвене и војне институције које су биле задужене за очување Франковог наслеђа (што је истицано најчешће великим манифестацијама и зборовима у време кључних празника – *Дана победе* 1. априла, *Дана устанка* 18. јула, *Дана каудиља* 1. октобра) биле су у све већем раскораку са новим друштвеним вредностима и политичким променама које су са собом носиле и одбацавање дотадашњих идеолошки ригидних и превазиђених комеморативних форми.⁷⁵⁶ На југословенском примеру сличан развој се примећивао крајем 1980-их. Одбори за очување Титовог имена и дела највише времена су посвећивали оспоравањима и протестима против негативних публикација о Титу, изразом елабората о најважнијим мотивима таквих напада, док је проактивно деловање драстично редуковано углавном на одржавање спомен-паркова и измену постојећег календара празника. Чланови савезног Одбора такође су почели да се осипају, па су тако од 1989. на састанке Одбора престали да долазе делегати из ЦК СКЈ, Скупштине СФРЈ, СИБ и Савеза социјалистичке омладине.⁷⁵⁷ И сам савезни Одбор је формално престао да постоји као самостални орган и у јуну 1989. је присаједињен *Координационом одбору за обележавање значајних догађаја и личности* у једну организацију.⁷⁵⁸ Наставак рада ове нове организације одвијао се у изузетно неповољним околностима све веће ерозије социјализма и савезних институција, интензивирања сукоба међу републикама и почетка вишепартизма. У свом последњем елаборату од 5. априла 1990. Одбор је по први пут у знатнијој мери одступио од оних циљева које је зацртао још у време свог оснивања 1980. године. Држећи се оцене да све

⁷⁵⁴ АЈ, ф. 142/II, к. С-148, Информација о обележавању 50-годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело Комунистичке партије Југославије (1937-1987), 20.1.1988; Координациони одбор за обележавање и очување имена и дела Јосипа Броза Тита Савезне конференције ССРНЈ – Извештај о раду Координационог одбора у 1987. години, 18.1.1987.

⁷⁵⁵ АЈ, ф. 297/II, к. 211, Комисија за неговање револуционарних традиција – Активност СУБНОР на обележавању 50-годишњице доласка друга Тита на челу КПЈ/СКЈ и 40-годишњице оснивања Савеза бораца, фебруар 1987; ДАС, ф. Ђ-75, к. 455, Информација о активностима ССРН Србије на обележавању 50-годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ, новембар 1987.

⁷⁵⁶ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 212, 310-315.

⁷⁵⁷ АЈ, ф. 142/II, к. С-150, Извештај о раду Координационог одбора 1989. године и програм рада у 1990. години; На савезном нивоу у ССРН су те 1989. формирана два нова одбора (*За обележавање 50. годишњице устанка и социјалистичке револуције народа и народности Југославије* и *За обележавање 100. годишњице рођења Јосипа Броза Тита*), али је њихова активност била онемогућена услед распада свих савезних институција по републичким и етничким линијама.

⁷⁵⁸ АЈ, ф. 142/II, к. С-149, Записник са седнице два координациона одбора СС ССРНЈ одржане 7. јуна 1989; Нова сједињена организација је понела дугачак назив *Координациони одбор за неговање револуционарних традиција, обележавање значајних догађаја и личности из историје народа и народности Југославије и очување личности и дела Јосипа Броза Тита*.

најистакнутије негативне представе о Титу у друштву у том тренутку представљају несумњиви израз „националистичких, шовинистичких, антисоцијалистичких и реакционарних опредељења“, ипак је начињен корак ка одбацивању идеје о безгрешности у политичком деловању Јосипа броза Тита. Његово дело је Одбор и даље првенствено посматрао као несумњиво позитивно, ипак је стао на становиште да је у актуелном „сложеном мозаику политичког плурализма“ неопходно научно и историјско вредновање Тита, „анализирање и отварање свих табу тема и одговарајућих архива“.⁷⁵⁹

Урушавањем социјалистичке Југославије је званични наратив о Титу доспео у сличну кризу у којој је био Франков култ у Шпанији у време транзиције ка демократији. Преиспитивања начина руковођења земљом и саме личности која је била на њеном челу ушла су тада у нову фазу у којој је било мање контроле над тумачењем прошлости, али су на површину испливале нове недоумице – како се сећати различитих и често супротстављених аспеката Франкове и Титове власти (превага позитивних, негативних или нијансираних чињеница и перцепција), шта су за нове политичке елите власти и опозиције представљали Франко и Тито, у којој мери се памћење њих као лидера преклапало са новом политиком према прошлости и свим њеним фазама. Хероизација и апологетски наративи су у таквом случају нужно слабили, делом због ригидности таквог дискурса у последњим годинама живота Франка и Тита, те су примат на мнемоничком плану постепено почели да преузимају различити облици преиспитивања, јавног заборава услед несклада са новим доминантним вредностима и идеологијама,⁷⁶⁰ али и примери отворене демонизације и покушаји насилног уништења Куће цвећа и Долине палих.

Иако су Франко и Тито међу политичким елитама у новом вишепартијском систему постали готово проскрибовани, у широј популацији се слика о њима на другачији начин мењала. Међу шпанским грађанима током 1990-их и 2000-их преовлађивала је негативна перцепција Франка и његовог доба првенствено као епохе репресије и изолованости од западне Европе, док су међу позитивним аспектима цењени убрзани економски развој и модернизација.⁷⁶¹ Амбивалентна слика о Титу у истом периоду такође је била доминантна у Србији и остатку постјугословенског простора, али је позитивнијих представа било више него у шпанском случају. Нови ратови, економска стагнација и незадовољавајућ развој демократије пружали су прилику за носталгичан осврт ка прошлости у једном мањем делу друштва и појаву *титосталгије* – свести о Титовој Југославији као о изгубљеном златном добу, угледу и развоју земље, док је Титов лик истовремено од симбола постао комерцијализовани производ једне нове масовне културе.⁷⁶² Позитивне представе о Франку и Титу као доносиоцима мира, обнове, економског просперитета и реда у држави нису ишчезле, али су други облици памћења и заборав брзо преузели примат.

Преиспитивање, одбацивање и заборав старих хероја

Први талас мнемоничких промена

Након смрти Франка и Тита, током којих је глорификација била доминантни вид јавног и политичког дискурса, отворен је пут за нове видове наратива о некадашњим ауторитарним

⁷⁵⁹ АЈ, ф. 142/II, к. С-150, Извештај Координационог одбора: Напади на личност и дело Јосипа Броза Тита, 5.4.1990.

⁷⁶⁰ У Шпанији је Франко постао непожељан у новом систему либералне демократије, док је у Србији Тито био оспораван и са националног и са демократског становишта.

⁷⁶¹ Cazorla Sánchez, *Franco: The Biography of the Myth*, 242-245.

⁷⁶² Mitja Velikonja, *Titostalgija* (Beograd, Biblioteka XX vek, 2010)

лидерима. Они су убрзо у политичкој сфери стекли хегемони статус, што се у Шпанији одвијало већом, а у Југославији и Србији мањом брзином. У том контексту су два питања постала најважнија – који мнемонички актер на политичкој сцени (дисиденти/опозиција или власт) је суштински започео процес преиспитавања личности и наслеђа Франка и Тита и у ком правцу се тај процес наставио након покретања. Већ у вези са првим питањем се читовала разлика између Шпаније и Србије/Југославије – у Шпанији власт била та која је конкретним политикама већ од 1980-их почела да уклања јавне симболе и споменике посвећене Франку, док су у Југославији у истом периоду различите дисидентске групе и интелектуалци били ти који су истакли прве захтеве за одбацивањем и/или критичким валоризовањем Титовог руковођења земљом. Са друге стране, заједничко за обе државе је то да се процес одбацивања култа личности и уклањање његових јавних манифестација произвео значајну реакцију код других актера сећања (опозиције, власти удружења жртава) и довео до нових мнемоничких конфликта. Такође, овакви конфликти показали су да званичне политике сећања, као и све њихове потоње промене, нису нужно одговарале и врсти јавног односа према Франку и Титу као главним личностима ратне епохе.

У Шпанији је таква подударност постојала јер је сећање на националистичку/франкистичку страну у Грађанском рату било нужно спојено са Франковом личношћу и предводништвом, те се свака промена у политици сећања (политика заборавља уз делимичне мере репарације до 2004. године, након чега је уследила политика памћења уз проширење мера транзиционе правде) одмах одразила и на усвајање специфичних мера у вези са личним Франковим наслеђем (уклањање споменика, реконцептуализација Долине палих). У Србији је још од времена Милошевићевог преузимања власти постало јасно одвојено сећање на партизански покрет и на његовог врховног команданта. Управо од времена увођења вишепартијског система у Србији је процес етнизације партизанског антифашизма у званичном наративу трансформисао српске партизане у легитимне борце против геноцида који им је био намењен од стране окупатора и других југословенских народа, док је Тито у таквом новом хегемоном дискурсу постао непожељан услед све израженијих перцепција о његовој политици као суштински противној српским националним интересима.

Први талас преиспитивања вође је у обе земље започет током 1980-их. Најозбиљнији изазови Титовом култу личности почетком 1980-их су дошли из сфере књижевности, мемоарске литературе и историографије.⁷⁶³ У поменутих делима довођени су у питање Титов лични живот, улога у партијским чисткама крајем 1930-их, ратно предводништво у биткама на Неретви и Сутјесци 1943. године, док је на период његове власти у појединим песмама Гојка Ђога у збирци *Вунена времена* из 1981. алудирано као на време „тираније, лењости и незнања“.⁷⁶⁴ Власт је на критике одговарала на различите начине. Често су се иницијалне изузетно оштре мере (хапшења и затворске казне, забране издавања књига и одржавања позоришних представа) убрзо показале као непопуларне, контрапродуктивне и у нескладу са „духом времена“ где је критика система постајала све отворенија. Од њих се од средине деценије није сасвим одустало, али је процењено у републичким и савезним властима да су аргументоване осуде и иницијатива „књигом на књигу“ биле ипак пожељније за обрачун са противницима режима.⁷⁶⁵ Овакве

⁷⁶³ Popović, *Rat sećanja*, 229-235.

⁷⁶⁴ Међу делима која су се нарочито односила на Тита били су Дедијерови *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита* (1980-1984) из области историографије, збирка песама *Вунена времена* Гојка Ђога (1981), затим из сфере мемоарске и биографске литературе су били забрањени мемоари генерала Павла Јакшића под називом *Над успоменама* (забрањени 1983 године, а објављени тек 1990) и биографија *Енигма Копинич* Венцеслава Ценчића (1983); Селинић, *Србија 1980-1986*, 419-435.

⁷⁶⁵ Око тога да су судски процеси режиму доносили више штете него користи дефинитивно се сложила већина саговорника 6. новембра 1985. на заједничкој седници два председништва (ЦК СК Србије и Председништва СР Србије) приликом расправе о судбини књиге Веселина Ђуретића; ДАС, ф. Ђ-2, к. 429, Стенографске белешке са

активности нису биле чврсто организоване или руковођене истоветним мотивима, али су представљале један тренд у коме су плурализам и критика постајали све присутнији у друштву над којим партија више није имала тако чврсту контролу. Мотиви бројних противника режима и дисидентских група за објаву оваквих дела којима се суштински позивало на преиспитивање целокупног система и одбацивање идеје о безгрешности Тита су били разнолики и кретали су се од потребе за изношењем личних сведочења и научних оцена који су се косили са званичним партијским ставовима, али и шире критике друштвеног система и вредности са различитих политичких позиција (најчешће национализма и/или демократије).

Поменути први талас настављен је још интензивније у другој половини деценије. У тексту Меморандума Српске академије наука и уметности (САНУ), чији су делови процурели и објављени у *Вечерњим новостима* у септембру 1986. године,⁷⁶⁶ аутори су оштро напали начин на који је установљен целокупан поредак федералне Југославије још у Другом светском рату и потом развијан у послератним деценијама, уз оцену да је таква државна структура и политичка пракса ишла против националних и економских интереса српског народа.⁷⁶⁷ У Меморандуму су као главни кривци за инфериоран економски положај Србије именоване политичке елите Хрватске и Словеније и њихови најистакнутији представници – Јосип Броз Тито и Едвард Кардељ – у тежњи за што већом самосталношћу ове две републике и „трајном коалицијом у настојању да остваре политичку доминацију“.⁷⁶⁸

Поред оспоравања која су долазила из Академије, у јавном гласилима интензивирала су се и противљења даљем наставку прославе Дана младости 25. маја и штафете која је том приликом у Титову част ношена широм Југославије. Одржавање ових свечаности и након Титове смрти било је често критиковано. Чак су и представници власти, и то из савезног Одбора за очување Титовог имена и дела, негодовали када је на прослави 1983. на стадиону ЈНА приказана макета Тита у натприродној величини,⁷⁶⁹ док су се наредних година критике умножавале.

Врхунац противљења и коначно одбацивање овог празника догодило се током последње прославе 1987. године када се истовремено догодило неколико ствари – било је откривено да је идејно решење једног љубљанског ателеа за плакат поводом Дана младости представљало преправљени нацистички плакат из 1936. године, док је део омладинске штампе из Србије и Словеније директно или индиректно позивао на укидање славља. Празник који је некада био симбол југословенског заједништва се тако временом претворио у своју супротност и почео је да се тумачи као догматски остатак култа личности.⁷⁷⁰ Праву политичку буру у Србији је изазвала насловница часописа *Студент* од 29. априла, гласила студената Универзитета у Београду, где су

заједничке седнице Председништва СР Србије и Председништва ЦК СК Србије, 6.11.1985, стр. 9/1 ОЈ/БЈ, 28/1 МТ/ЈТ

⁷⁶⁶ „Понуда безнађа“, *Вечерње новости*, 24.9.1986; „И АВНОЈ је лажиран“, *Вечерње новости*, 25.9.1986.

⁷⁶⁷ О раду на тексту Меморандума САНУ током 1985. и 1986. године, пуном тексту тог документа и одговору на критике вид. у: Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ: после тридесет година* (Београд: НИД Компанија „Новости“, 2017); О критици текста Меморандума, анализи односа аутора Меморандума и САНУ као институције са једне стране и власти у СР Србији (пре и после VIII седнице ЦК СК Србије 1987. године) са друге стране, поготово у контексту распада СФРЈ и почетку ратова, вид. у: Olivera Milosavljević, „Zloupotreba autoriteta nauke“, *Srpska strana rata*, 305-338.

⁷⁶⁸ „Текст Меморандума“, *Меморандум САНУ: после тридесет година*, 173; Према речима самих Михаиловића и Крестића, Комисија САНУ за припрему Меморандума је била свесна постојања велике вероватноће од политичких напада на документ и ауторе у случају отвореног именовања Тита и Кардеља, али да је одлучено да се њихова имена ипак помену зарад „интереса потпуне истине“ (стр. 18).

⁷⁶⁹ Слободанка Аст, „Тито у природној величини“, *НИН*, 12.6.1983.

⁷⁷⁰ Veselinka Kastratović-Ristić, „Proslave u čast Titove štafete – Štafete mladosti“, *Titova štafeta – Štafeta mladosti* (Београд: Музеј историје Југославије, 2008), 34-35;

под насловом *Ноћ вампира* налазила истовремено осуда празника и вест о тињајућем сукобу унутар СК Србије.⁷⁷¹

Уз то, један од најозбиљнијих позива на јавно превредновање Титове историјске улоге дошао је од групе дисидентских интелектуалаца окупљених у *Одбору за одбрану слободе мисли и изражавања*. У јавном документу под називом *Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита* од 27. јуна 1988. године, који је потписало 19 интелектуалаца, позивало се на слободно разматрање Титовог политичког одлучивања. Са националног и демократског становишта у поменутом документу је Тито већ био окривљен за спровођење репресивне политике у друштву која је сезала још од ратних „левих скретања“ 1941/42. године и кулминирала Голим отоком, затим за албанизацију Косова и Метохије, неравноправност Србије у федерацији захваљујући тиме што су једино у тој републици уведене покрајине и драстично увећана њихова права. Даље му је стављено на терет да су његове одлуке довеле до привредног, научног и технолошког заостајања земље и да је спољну политику усмерио ка подржавању диктаторских режима у Африци и Азији уместо ка сарадњи са демократским европским државама.⁷⁷²

Напослетку, ово је била једна од последњих озбиљнијих иницијатива у оквиру првог таласа преиспитивања Титовог наслеђа, који се одликовао покушајима дисидентских група да утичу на укидање свих јавних политика и мера којима се уздизала историјска улога и личност бившег председника. Опозиционе политичке партије које су настајале од 1990. у највећој мери су преузеле анттититоистички наратив који је критичка интелигенција заступала до тада, што је разумљиво када се узме у обзир да су многи од тих интелектуалаца и сами постали страначки лидери.⁷⁷³ Насупрот ситуацији у Југославији, у Шпанији је иницијативу у оквиру првог таласа одбацивања Франкових симбола у јавности у потпуности имала власт. Иако су неки кораци у том смислу постојали и раније, као што је престанак прославе *Дана каудиља* 1. октобра још у првој години по Франковој смрти,⁷⁷⁴ истински почетак првог таласа јавног одбацивања ауторитарног лидера догодио се у Шпанији током 1980-их, у исто време када и у Југославији.

Иако су ови процеси били временски готово подударни, они су се ипак веома разликовали по актерима који су ове мере покренули (опозиција или власт) и по природи самих *режима сећања* који су тада биле доминантне у две државе. По теорији Бернхарда и Кубика, у Шпанији је политика заборава током поменутог периода довела до стварања специфичног *унификованог режима сећања* у коме су готово сви најистакнутији политички актери преузели улогу *мнемоничких одрицатеља*. Стога је било могуће да одбацивање Франковог наслеђа, најпре путем уклањања споменика и имена улица, спроводи управо влада, а да заузврат не наилази на већи друштвени и политички отпор. За то време, у Југославији и Србији су све време постојали изражени сукоби око прошлости у оквиру снажно *поларизованог режима сећања*, што је било какав компромис чинило немогућим.

⁷⁷¹ Milenko Mihajlović, „Noć vampira, *Student*, 29.4.1987.

⁷⁷² „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита“, *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања*, 239-243.

⁷⁷³ Водеће опозиционе странке (СПО, ДС, Српски четнички покрет, односно СРС од фебруара 1991) наставиле су да критикују Тита у сличном маниру (окривљавање за разбијање српског националног простора, ауторитарно управљање државом, економску кризу и задуживање, спољнополитичко приближавање афричким и азијским диктаторима уместо демократској Европи), било је релативно мало озбиљних политичких акција опозиције усмерених специфично ка рушењу Титовог наслеђа. Изузетак је био скуп СРС 4. маја 1991. испред Куће цвећа, на 11. годишњицу Титове смрти, када је позивано на премештање његових посмртних остатака у родни Кумровец, док је Тито приказиван као вампир и истоветан Павелићу по злочинима над српским народом; „Захтев за пресељење посмртних остатака Јосипа Броза у Кумровец“, *Политика*, 5.5.1991.

⁷⁷⁴ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 212-213.

У Шпанији је прави почетак озбиљнијег уклањања Франкових симбола из јавности започео за време Гонсалесове власти, али је он напредовао доста споро и неуједначено. За разлику од прилика у Југославији и Србији, није дошло до ширих акција и позива за дискредитовање ауторитарног система и лидера, већ се у Шпанији први талас заснивао махом на једноставном уклањању споменика и одонима посвећених самом Франку, али и његовим најближим сарадницима и генералима. Од укупно седам најистакнутијих бронзаних коњаничких статуа Франка (две у Мадриду и по једна у Барселони, Сарагоси, Сантандеру, Валенсији и Феролу) које су се налазиле на прометним местима само су две потпуно измештене у току 80-их година. У мају 1986. је Франково спомен-обележје из дворишта дворца Монжуик у Барселони премештено унутра у просторије Војног музеја, док је споменик у оквиру мадридског образовног центра *Институт „Рамиро де Маесту“* измештен августа 1987. из престонице у *Пешадијску академију Толеда*.⁷⁷⁵ Преостале истакнуте статуе постепено су уклањане тек у другом таласу промена почетком XXI века. Када су у питању називи улица и насеља, могле су се приметити сличне тенденције и обрасци промена. Одоними и топоними повезани са Франком, националистичким генералима и њиховим блиским сарадницима, као и са оснивачем Фаланге Хосеом Антонијом Примом де Ривером, замењени су до првих година новог миленијума само у о оним регијама где су на власти махом били левичари и националисти периферије. Чак и у тим случајевима, називи насеља и улица најчешће нису потпуно нестали из јавних простора. До почетка XXI века само четири аутономне заједнице (Балеари, Каталонија, Баскија, Навара) су готово потпуно уклониле франкистичка обележја из својих највећих градова.⁷⁷⁶ Могућност промене зависила је од два кључна фактора – истинске заинтересованости локалних власти за измену франкистичких симбола и јачине јавног притиска од стране домаћих и међународних активистичких организација. Како је меморијалистички покрет јачао у првој деценији новог века, тако је нови талас промена у све већој мери захватио све већи број локалних средина, укључујући и оне где је ПП имала чврсто упориште.⁷⁷⁷

Реакције и други талас

Реакције на први талас преиспитивања биле су потпуно различите, што је поново било условљено разликама у актуелним политикама сећања крајем 1980-их и почетком 1990-их година, али и самим актерима сећања. При анализирању реакција најважније је питање било да ли су ти први озбиљнији покушаји рушења култа личности дочекани са одобравањем или противљењем код осталих актера. Приликом поређења уочава се да су на почетку реакције осталих мнемоничких актера биле сасвим различите, пре свега јер су у Југославији и Србији власти без оклевања стале у одбрану Титовог наслеђа и покренуле опсежну јавну кампању усмерену ка дискредитовању дисидентских интелектуалаца. Међутим, СК Србије је убрзо по дефинитивном учвршћивању Слободана Милошевића на власти 1987/88. почео да одступа од званичне партијске и југословенске политике, те да се делимично приближи позицијама дотадашњих Титових опонената. Тиме су се мнемоничке прилике у Србији и Шпанији углавном ускладили и свеле на јавно одбацивање и политички заборав Тита и Франка. У Шпанији истакнутијих реакција на уклањање Франкових споменика готово да није било. Недостатак

⁷⁷⁵ “La estatua de Franco, retirada del patio del castillo de Montjuïc”, *La Vanguardia*, 10.5.1986; “Retirada una estatua de Franco”, *ABC*, 5.8.1987.

⁷⁷⁶ Monserrat Duch Plana, “Toponimia franquista en democracia”, *Usos Públicos de la Historia. VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, ed. Carlos Forcadell et al (Zaragoza: Diputación Provincial de Zaragoza : Institución “Fernando el Católico”, 2002), 383-385; Jesús Javier Alonso Carballés, “La memoria de la Guerra civil en el espacio urbano de Bilbao”, *Bidebarrieta: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao*, núm. 18, 2007, 410-414.

⁷⁷⁷ De Andrés Sanz, *Los símbolos y la memoria del Franquismo*, 24-26.

противљења таквим акцијама код највеће опозиционе партије (Народног савеза/Народне странке), односно код доминантног крила које је предводио Аснар, могао се схватити као прећутна подршка, што је било у складу и са покушајима идеолошког отклона од франкизма и настојања ове странке да се профилише као партија савременог десног центра.

Реакције у Југославији и Србији на активности критичких интелектуалаца су биле такве да су водећи функционери на савезном и републичким нивоу одлучно стали у одбрану Јосипа Броза Тита и одбацивали критике тврдњама да се ради о покушајима српских националиста да поткопају темеље југословенског социјализма које је Тито поставио. Тако су на партијски и државни органи на нивоу града Београда,⁷⁷⁸ СР Србије⁷⁷⁹ и СФРЈ⁷⁸⁰ подједнако оштро наступали у осуди Меморандума САНУ у току јесени 1986. године, посебно оценивши нападе на Тита и Кардеља као националистичке и контрареволуционарне. Готово истовестан став је заузео савезни Одбор за обележавање и очување Титовог имена и дела према Предлогу за преиспитивање Титове историјске улоге из 1988. године. При разматрању наведеног Предлога на седници 8. септембра 1988. Одбор је номинално прихватио став да се Титово политичко деловање треба поново истраживати у научној сфери, али је истовремено искључена могућност да такво деловање може бити на било који други начин представљено осим позитивно.⁷⁸¹ Тиме је Одбор поново потврдио свој положај једног од најчвршћих мнемоничких актера који је стајао бескомпромисно на старим позицијама одбране Тита све до распада партије и државе. Мада, било је и ситуација у којима су прихватане друштвене критике и укидане су поједине манифестације које су се претвориле у најочигледнији израз одржавања култа личности, попут Штафете младости. Тако је Савез социјалистичке омладине Југославије у јануару 1988. донео одлуку о укидању манифестације, уз потпуно прихватање аргумената о томе да је Штафета младости изгубила свој некадашњи значај и претворила се у једну скуп и идеолошки окошталу приредбу, те је оцењено да је такав карактер свечаности изазивао посебан отпор код грађана услед све озбиљније друштвене и економске кризе. Титово наслеђе се и даље оцењивало као несумњиво позитивно, али оваква одлука је била неуобичајена по томе што је Савез омладине директно означио партијско и државно вођство као одговорно за расипништво и претварање Титове заоставштине у пуку карикатуру.⁷⁸²

⁷⁷⁸ ИАБ, ф. 865, год. 1986, к. 56, Неауторизоване магнетофонске белешке са 10. седнице Председништва Градског комитета ОСК у Београду, 15.10.1986.

⁷⁷⁹ ДАС, ф. Ђ-2, к. 519, Записник са заједничке седнице ЦК СК Србије и Председништва СР Србије, 25.11.1986.

⁷⁸⁰ О неприхватљивим активностима „грађанске деснице“, као и адекватним методама за њихово сузбијања, вођени су посебни разговори на заједничким седницама Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ (22. и 28. октобра) и у Савезном савету за заштиту уставног поретка 11. децембра; АЈ, ф. 803, к. 601, Информативни билтен о раду Председништва СФРЈ, октобар-децембар 1986, стр. 44, 55; Према Михаиловићу и Крестићу, део партијског врха (пре свега члан Председништва СКЈ Стане Доланц) се залагао чак за хапшење и процес против писаца Меморандума, али су такве идеје напослетку одбачене; Михаиловић, Крестић, *Меморандум САНУ*, 28.

⁷⁸¹ АЈ, ф. 142/II, к. С-148, Информација Координационог одбора поводом напада на име и дело Јосипа Броза Тита, 16.9.1988.

⁷⁸² У објашњењу одлуке се констатовало: „Штафетна палица је имала своје пуно значење и пуни симболички смисао за живота друга Тита, када је, преношењем из руке у руку, изражавала јединствену приврженост омладине, радних људи и грађана Титовој личности и делу. Титовом смрћу, објективно сагледано, полако се губи оправдање и значај ношења штафетне палице. [...] Сад су увелико овладали стереотипи, рутинерство, кич и шунд, форма и протокол, стерилност и архаичност [...] Палица се све чешће превози луксузним аутомобилима, манифестације се обично завршавају непотребним ручковима за круг одговорних, све се више времена посвећује обезбеђењу и готово присилном окупљању публике (ученика основних школа) него суштини манифестације. [...] У ситуацији када ССРН оправдано предлаже ригорозну редукцију празног свечарења а СИБ драстично смањује општу потрошњу, када је све већи број запослених који примају социјалну помоћ, а све мање младих имају могућност да студирају и нађу запослење, било би политички неприхватљиво и незрело и, пре свега, недостојно Титовог имена, наставити с

До раздвајања ставова савезног и српског руководства СК према Титовој баштини и политичком култу дошло је након консолидовања власти Слободана Милошевића у Србији. До тога је дошло постепено, а однос према Титу је често служио као још једно од оруђа политичке борбе, посебно у оквиру сукоба Милошевићеве франкције у ЦК СКС Србије са струјом коју су предводили Иван Стамболић и председник Градског комитета СК Београда Драгиша Павловић. Сам Милошевић се 1986. и 1987. није истицао у јавној кампањи против Меморандума САНУ, иако је повремено критиковао тамошње оцене о Титу,⁷⁸³ али је у другим случајевима знатно отвореније стао у одбрану личности покојног председника СФРЈ. Тако је на седници Председништва СК Србије 27. маја 1987. године, приликом расправе о насловној страници листа *Студент*, Милошевић је истакао да су „принципи револуције и Титове политике темељи ове земље“, као и да „нема колебања ни одлагања када су у питању напади на Тита и револуцију“.⁷⁸⁴

Позивање на Титов пут и на званични партијски идеолошки курс који је Тито симболизовао су били нешто што је било заједничко припадницима обе струје у српском Савезу комуниста приликом најоштријег сукоба на Осмој седници 23. и 24. септембра 1987. године, чији је формални повод био предлог за смену Павловића са места члана Председништва ЦК СК Србије. Павловић је на Осмој седници првенствено био оптужен за подривање политике СК Србије у вези са решавањем питања положаја Срба на Косову, али му је на терет стављена и попустљивост у случају *Студент* и непоступање по налогу Централног комитета СК Србије у вези са испитивањем одговорности за блаћење Титовог угледа. Са друге стране, Павловић и Стамболић су чврсто инсистирали на томе да су се увек придржавали „одбране титовског курса, политике и револуције“ и ставова партије.⁷⁸⁵ Значај перцепције Титове политике и ставова у сукобу на Осмој седници био је додатно потврђен чињеницом да је она накратко прекинута како би се у Дому синдиката присутствовало свечаној седници посвећеној годишњици доласка Јосипа Броза на чело КПЈ.

Напоследку, симболиком Тита често су се служиле српске власти и челници покрета косовских Срба у време Антибирокуратске револуције између 1987. и 1989. године. Преузимањем контроле над покретом Срба са Косова и других незадовољних група Милошевић је настојао и да смени руководства која су му се супротстављала (Војводина, Косово, Црна Гора), док су митинзи укључивали подједнако елементе социјалистичког/титоистичког и српског националног наратива. Најмасовнији скуп, одржан на београдском Ушћу 19. октобра 1988. године, истицао се по симболима петокраке, југословенске и српске заставе, Милошевићевим и Титовим сликама које су носили демонстранти, док су неке од парола биле „Титов пут је наш пут“ и „Тито нас је учио да будемо заједно“.⁷⁸⁶ Врхунац окупљања је представљао Милошевићев говор, који је

манифестирањем ради манифестације“; АЈ, ф. 142/II, к. С-148, Концепција обележавања и прослављања Дана младости у 1988. години (јануар 1988), стр. 9-10.

⁷⁸³ Ристановић, *Илузија моћи*, 238-240.

⁷⁸⁴ ДАС, ф. Ђ-2, к. 522, Неауторизоване магнетофонске белешке са 25. седнице Председништва ЦК СК Србије, 27.5.1987, стр. 21/3 СС, 21/4 СС; Тиме што је у закључку ове седнице Председништво ЦК СК Србије наложило Београдском комитету да утврди конкретну политичку одговорност појединаца за нападе на Тита представљало је јасан знак да је раскол између две струје све већи; ДАС, ф. Ђ-2, к. 522, Записник са 25. седнице Председништва ЦК СК Србије, 27.5.1987.

⁷⁸⁵ „Osma sednica Centralnog komiteta SK Srbije (23-24.9.1987)“, *VIII sednica CK SK Srbije: nulta tačka „narodnog pokreta“*, прир. Slaviša Lekić, Zoran Pavić (Београд: Službeni glasnik : Statusteam, 2007), 156-158, 161-163, 183-184.

⁷⁸⁶ Владимир Рибич, *Политичка мобилизација у Србији од 1987. до 1992. године* (Београд: Архипелаг, 2023), 60-61; Међутим, Титове слике и пароле су ношене и током демонстрација Албанаца на Косову против уставних промена и смене косовског руководства крајем 1988. и почетком 1989. године, што је било јасан показатељ да је перцепција Тита имала двоструку улогу у масовној мобилизацији југословенских нација тог периода – он је био симбол југословенског јединства које још увек није потпуно уташено крајем 1980-их, али и друштвено прихватљив симбол

закључио позивањем на очување „Титове Југославије [коју су] стварали у једној величанственој револуцији југословенски комунисти, југословенска радничка класа и југословенски народи“.⁷⁸⁷

Са завршетком Антибирокуратске револуције, постепеном консолидацијом нове идеологије у владајућим круговима у Србији која се заснивала на споју етнификованог социјализма и национализма, режим у Србији је почео да се јасно дистанцира од сећања на Тита и да се суштински приклања наведеним захтевима које су критички интелектуалци већ годинама заговарали. Тако је и у том аспекту продубљен јаз између српског и југословенског руководства на самом крају 1980-их.⁷⁸⁸ Са друге стране, српска друштвена мнемоничка сцена је од тада почела да показује знатне сличности са шпанском – свесно политичко уклањање остатака Титове и Франкове симболије из јавности постала је званична политика која се крајем 1980-их и током 1990-их водила и из Београда и из Мадрида, док су разлози за овакво преклапање били разнородни. У Србији је то постало нарочито видљиво од 1990. године. У нацрту званичног програма нове странке пред оснивање СПС-а у јулу 1990. истицало се да је Титов култ личности, иако сам Јосип Броз није директно поменут, довео до искривљавања и урушавања бројних позитивних тековина друштвеног и југословенског развоја још од 1945. године, као и да је такав начин управљања земљом учинио Србију неравноправном у федерацији.⁷⁸⁹ Затим је уклањање Титових слика, споменика и топонимије. На тај начин је Тита од септембра 1990. у школским букварима за основце заменила слика Вука Караџића, док је наредне године Титовом Ужицу враћен стари назив Ужице и са централног градског трга је уклоњен његов споменик који је постављен још 1961. године.⁷⁹⁰ Непожељност Тита у новој доминантној култури сећања и национализованом памћењу Другог светског рата се додатно учврстила званичним укидањем почасне страже из Куће цвећа 30. априла 1992. године, неколико дана пред стоту годишњицу Титовог рођења.⁷⁹¹

Одбацивање бившег кључне личности режима, али не и потпуни отклон од некадашњег поретка, приметно је било и у Шпанији по формирању владе ПП-а 1996. године. Непотпуни отклон се у Шпанији огледао у константном одбијању власти након 1996. да јасно осуди франкизам, као и утицају Мануела Фраге који се и даље примећивао у странци, док је у Србији позитивно вредновање партизанског покрета, схваћено ипак у уском етничком кључу, и даље било део званичне политике памћења у време владе СПС-а. На самом крају XX века јавне политике заборавља према Франку и Титу су се готово преклоpile по својим основним карактеристикама, али су разлике остале на пољу сећања на покрете које су они предводили у току рата. У својим ретким директним јавним обраћањима у којима би се осврнуо на Франкову баштину, премијер Аснар би се подједнако трудио да се дистанцира и од Франка и од националистичког покрета на

иза којег су могли да стану разнородни политички захтеви и да се привуче што већи број незадовољних грађана; Небојша Владисављевић, *Антибирокуратска револуција* (Београд: Архипелаг, 2020), 229-233, 250-258.

⁷⁸⁷ Milošević, *Godine raspleta*, 277.

⁷⁸⁸ Националне елите и код других југословенских народа су уочи успостављања вишестраначја све више јавно одбацивале Тита или његов култ препуштале забору. Према Куљићу, Тито као симбол је постао непожељан не само због засићености комунистичком селективном визијом прошлости, већ и услед опште ерозије југословенског антифашизма, који је сада попримио искључиву националну боју на целом простору дотадашње СФРЈ; Todor Kuljić, „Tito u novom srpskom poretку sećanja“, *Sociologija*, vol. XLV, no. 2, 2003, 99-101.

⁷⁸⁹ ДАС, ф. Ђ-2, к. 562, 28. седница Председништва ЦК СК Србије (9. јул 1990) – Нацрт програма Социјалистичке партије Србије

⁷⁹⁰ Б. Пејовић, „Уклоњен споменик Јосипу Брозу“, *Политика*, 28.8.1991; Naumović, *Upotreba tradicije*, 152; Бојана Богдановић, „Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године“, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 1, 2020, 77-80; Radović, *Grad kao tekst*, 105-107; Споменици у Кумровцу и Титовом Ужицу су били једини који су били подигнути за његовог живота. О меморијализацији Тита и овим споменицима након 1945. више у: Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 271-276.

⁷⁹¹ „Армија више неће чувати Титов гроб“, *Политика*, 4.5.1992; „Без страже и венаца“, *Борба*, 5.5.1992.

чијем челу је он био током ратних година. Поводом 25. годишњице од Франкове смрти Аснар је у новембру 2000. изјавио да је за Шпанију далеко важнији догађај био крунисање краља Хуана Карлоса и почетак демократске транзиције, а не датум смрти каудиља.⁷⁹²

Такви наративи су се адекватно уклапали и у ширу перцепцију шпанске и српске историје које су неговале владе под вођством ПП-а и СПС-а, односно о схватањима о „златном добу националне прошлости“ током које су народна слога и јединство били на највишем степену. Такво „златно доба“ је за Аснара била демократска транзиција позних 1970-их која је посматрана искључиво у кључу превазилажења подела из Грађанског рата и одбацивања два тоталитаризма, међу којима је један од њих био предвођен Франком. За Милошевића и СПС је разумевање историје било обрнуто – најсветлији период српске историје је први наступио (партизанска борба), док је потом уследила епоха националног пропадања. Политичке елите послератног периода су биле те које су окривљене да су изневериле ратне напоре и управљале државом на штету српског народа, док је у таквом тумачењу прошлости Тито добио истакнуту улогу. Међутим, наративи који су се успоставили у времену док су Шпанијом и Србијом управљали ПП и СПС нису доживели исту судбину. Раст меморијалистичког покрета и отклон левичарске опозиције од Пакта заборавља у Шпанији довели су до *другог таласа* одбацивања франкистичких симбола и наслеђа, док је у Србији након 2000. и даље опстајала двојност погледа на исту историјску епоху – НОП је у званичном дискурсу опстао као антифашистички покрет, уз прикључивање и равногорског, док је Тито и даље остао ван фокуса политике сећања.

Други талас преиспитивања и одбацивања стога је наступио једино у Шпанији почетком XXI столећа, док је пуни израз добио тек након повратка ПСОЕ на власт 2004. године. Извор тих нових друштвено-политичких кретања је био у томе што се симболичке мере првог таласа, попут јавног заборавља и делимичног уклањања Франкових споменика, више нису сматрале довољним одклоном од режима и репресије на чијем је челу био каудиљо. Насупрот ситуацији у Србији, где питања Титове гробнице и евентуалне пренамене тог простора још од раних 1990-их нису заокупљала иоле значајну пажњу извршне и законодавне власти,⁷⁹³ у Шпанији је централни фокус оба таласа преиспитивања Франкове јавне заоставштине био управо на споменицима и Долини палих.⁷⁹⁴ Закон о историјском памћењу из 2007. је у члану 16 предвиђао потпуну деполитизацију Долине палих, забрану одржавања политичких скупова на том месту и очување спомен-комплекса као једног објекта који има верски карактер, пре свега јер су се у њеном саставу налазили бенедиктински манастир, посебна римокатоличка базилика и посмртни остаци.⁷⁹⁵ Ипак, процес реконцептуализације места сећања након тога текао је доста споро и било је проблема у скоро свим аспектима – пружању контекста и адекватном информисању посетилаца о пуној историји Долине палих (уз посебан фокус на различите облике репресије приликом изградње), идентификовању још увек непознатих особа које су сахрањене на тој локацији, могућностима археолошких истраживања и потенцијалним ексхумацијама, као и

⁷⁹² “Aznar comenta que cuando murió Franco él estaba estudiando”, *El País*, 20.11.2000.

⁷⁹³ Коначно музеализација простора и пуна пренамена комплекса око Куће цвећа у једну културно-научну установу догодила се 1996. када је указом председника СРЈ на том месту основан *Музеј историје Југославије*, настао спајањем *Меморијалног центра „Јосип Броз Тито“* и *Музеја револуције народа и народности Југославије*; Ignjatović, „Otvaranje i popularizacija“, 612.

⁷⁹⁴ До усвајања Закона о историјском памћењу 2007. су већ биле уклоњене Франкове бронзане коњаничке статуе у Мадриду, Барселони и Сарагоси, као и бројни називи улица и насеља широм земље; De Andrés Sanz, *Los símbolos y la memoria del Franquismo*, 22-26.

⁷⁹⁵ Члан 16 овог закона је био један од ретких који је усвојен уз подршку ПП-а у скупштини – прим. Д. М.

потенцијалном премештању посмртних остатака Хосеа Антонија Прима де Ривере и генерала Франка.⁷⁹⁶

Делимично условљено недовољном активношћу владе, током целе прве деценије новог века било је доста различитих друштвених иницијатива које су захтевале од власти пренамену тог простора (некад и на насилан начин),⁷⁹⁷ који се није значајније мењао од Франкове смрти. Тако су 2010. сенатор из баскијске ПНВ и Форум за памћење предлагали минирање и уклањање великог крста из Долине палих, који је био схваћен као покушај Франка да замаскира репресију верским симболима, док су се све парламентарне странке изузев ПП сложиле да у Сенату наложе влади да убрза рад на реконверзији Долине палих.⁷⁹⁸ Влада Шпаније је посебну стручну комисију која се изјашњавала о судбини Долине палих формирала тек 2011. године. У извештају комисије од 29. новембра 2011. изнето је неколико предлога – извођење грађевинске реконструкције, потпуна пренамена комплекса који не би више био посвећен само глорификацији франкизма, посвећивање посебног меморијалног простора за све жртве рата и диктатуре које су повезане са тим местом, јасно законско дефинисање права и обавеза различитих актера у спомен-компексу (државе, цркве, стручњака, потомака сахрањених), као и поштовање права потомака за ексхумацију уколико за то постоје технички и стручни услови. Када је у питању била потенцијална ексхумација Франка и Прима де Ривере и њихово сахрањивање на другој локацији, ту је постојало неслагање – троје од 10 чланова су били против тог предлога услед страха да би то могло изазвати друштвену радикализацију и нарушавање целине комплекса.⁷⁹⁹ Међутим, доласком Народне странке на власт након избора у децембру 2011. нестала је и политичка воља за даљим радом на спровођењу препорука.

На крају, важно је поновити да су се у контексту званичних политика сећања до краја прве деценије XXI века процеси преиспитивања и одбацивања некадашњих култова личности Франка и Тита одвијали у етапама. Први озбиљнији талас превредновања, усмерени ка институционалном и друштвеном забору и/или потпуном отклону од наслеђа ауторитарних вођа, догодили током 1980-их година у обе земље, док се већ у наредној деценији формирао прећутни политички консензус и у Мадриду и у Београду о томе да је официјелни заборав једина пожељна врста односа према Франку и Титу. Свакако да су различите владе и партије имале сопствене разлоге и видове подржавања овакве праксе, али се таква сагласност показала неодрживом једино у Шпанији, где је други талас уклањања Франковог наслеђа наступио у првој деценији новог столећа. Један од узрока за овакву супротност је у антифашистичком и ослободилачком карактеру НОП-а, због чега је партизански покрет и даље опстао као позитивна референца и јавном памћењу. Међутим, све негативне стране тог покрета (репресија, стварне и замишљене грешке у националној политици према Србима) често су временом приписиване

⁷⁹⁶ Francisco Ferrándiz, “Guerras sin fin: guía para descifrar el Valle de los Caídos en la España contemporánea“, *Política y Sociedad*, vol. 48, núm. 3, 2011, 481-500.

⁷⁹⁷ До 2012. било је забележено укупно три постављања и детонирања експлозивних направа – 1962. то су учинила двојица француских анархиста, 1999. две припаднице шпанске екстремно левичарске терористичке групе ГРАПО, а 2005. је то било дело непознатог појединца. Сва три пута је причињена само материјална штета, без људских жртава; “Una pequeña bomba casera destruye un puente del Valle de los Caídos“, *El País*, 29.5.2000; Katherine Hite, *Politics and the Art of Commemoration: Memorials to struggle in Latin America and Spain* (New York and London: Routledge, 2012), 34.

⁷⁹⁸ Cortes Generales, *Diario de Sesiones del Senado*, Sesión del Pleno, núm. 93, 22.9.2010, p. 5083-5091; “El Foro por la Memoria pide la voladura de la cruz del Valle de los Caídos“, *Público*, 18.11.2010, <https://www.publico.es/actualidad/foro-memoria-pide-voladura-cruz-valle-caidos.html>, datum pristupa 10.12.2024.

⁷⁹⁹ Comisión de expertos para el futuro del Valle de los Caídos, *Informe*, 29.11.2011, p. 17-26, <https://digital.csic.es/bitstream/10261/85710/1/INFORME%20COMISION%20EXPERTOS%20VALLE%20CAIDOS%20DF.pdf>, datum pristupa 10.12.2024.

само Титу, што је умногоме допринело све израженијој негативној перцепцији о њему. За то време Франко је остајао неодвојив од националистичког покрета који је предводио у рату, док су размере репресије која је постепено откривана и све више постала присутна у јавности додатно поткопале остатке позитивне слике бившег шпанског шефа државе. Други разлог се крио у самом начину демонтирања ауторитарног режима и његовим друштвено-политичким последицама. Демократском транзицијом су стабилизовани друштвени односи у Шпанији, економија је наставила да напредује, а у спољној политици су интеграцијом у НАТО и ЕЕЗ нестали и последњи остаци изолације у којој је земља била због Франкове диктатуре.

Насупрот томе, пад комунизма текао је паралелно са ратним разбијањем Југославије, након чега је уследио неизвестан период постсоцијалистичке транзиције широм некадашње заједничке државе. То је био један од услова који је омогућио појаву *југоносталгије* и *титосталгије* као видова идеализоване и замишљене прошлости, што је нешто са чим су политичке елите с почетка новог века свакако рачунале и што је допринело томе да Кућа цвећа не буде у толикој мери политички и друштвено оспоравана као што је био случај са Долином палих. Трећи разлог заборава је био глобалне природе и одликовао се тиме што су жртве, а не више хероји и ратни победници, заузеле централно место у европским културама сећања. Развојем трауматског жртвеног памћења и виктимолошког дискурса у последње две деценије XX века, који постају све израженије карактеристике националног идентитета,⁸⁰⁰ нови хероји често постају они лидери који су могли да буду перципирани као борци за демократију насупрот једном или оба тоталитаризма.

Мануел Асања и Драгољуб Дража Михаиловић – конструкција нових хероја

Перцепција у земљи и емиграцији у време франкизма и југословенског социјализма

Мануел Асања, председник Републике Шпаније (1936-1939), и Драгољуб Михаиловић, командант Југословенске војске у отаџбини и министар војске, морнарице и ваздухопловства (1942-1944) у емигрантској влади Краљевине Југославије, били су једни од најистакнутијих представника поражене стране у Шпанском грађанском и Другом светском рату. У току самог рата њихове судбине су се драстично разликовале. Док је Асања, увелико ограничен релативно малим председничким уставним овлашћењима, све више губио утицај услед јачања анархистичких милиција, социјалиста и комуниста, дотле је избијање рата омогућило Михаиловићу да се уздигне до највиших положаја у влади и војсци Краљевине Југославије и да предводи један од најмасовнијих оружаних покрета на тлу окупираних земља.⁸⁰¹

Након рата њихове судбине су имале одређених сличности. У фебруару 1939. године, месец дана пре званичног завршетка Грађанског рата, Асања је пребегао из Каталоније у Француску и убрзо је поднео оставку на место председника републике.⁸⁰² Преминуо је граду Монтобан у новембру 1940. године, а до своје смрти његово кретање су помно пратили Гестапо, безбедносни органи вишијевске Француске и франкистичке Шпаније. Покушаји франкистичких власти да издејствују изручење Асање од вишијевских служби нису уродили плодом, али то није спречило нови режим у Шпанији да изради посебан предмет против бившег председника. По налогу

⁸⁰⁰ Asman, *Duga senka prošlosti*, 87-97.

⁸⁰¹ Juliá Díaz, *Vida y tiempo de Manuel Azaña 1880-1940*; Коста Николић, Бојан Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893-1946): биографија* (Београд: Завод за уџбенике, 2011)

⁸⁰² Paul Preston, "Manuel Azaña", *En el combate por la historia*, 756-757.

истражног судије *Националног суда за политичке одговорности (Tribunal Nacional de Responsabilidades Políticas)* је 1939. започета израда посебног досијеа о Асањи у којем су му на терет стављени морална неподобност, чланство у масонској организацији, увођење државних мера противних основним интересима цркве и војске, склапање савеза с марксистичким покретима и партијама, те суд оценио да је такво деловање довело до изузетно нестабилног стања у друштву које је подстакло „нашег славног каудиља да започне мисију спасавања Шпаније“ 1936. године.⁸⁰³

На другој страни, након завршетка Другог светског рата Михаиловић је остао у земљи, али је ухапшен у марту 1946. године. Убрзо је дошло до суђења и изрицања смртне пресуде од стране Војног већа Врховног суда ФНРЈ, након чега је Михаиловић стрељан 17. јула 1946. и сахрањен на непознатој локацији.⁸⁰⁴ Главне тачке оптужнице теретиле су Михаиловића за борбу против партизанског покрета, односно будуће НОВЈ, затим за сарадњу с страним окупатором и Недићевом колаборационистичком владом, као и за масовне злочине против цивилног муслиманског, хрватског и српског становништва.⁸⁰⁵

Иако су обојица изгубила живот свега годину дана по завршетку ратног сукоба, њихов постхумни живот се наставио у потоњем периоду у оквиру званичног дискурса и идеологије франкизма и југословенског социјализма. Асања и Михаиловић су тако постали једни од основних антипода нових режима, главни непријатељи и издајници народа и државе. Још у време Шпанског грађанског рата, што је настављено и у наредним деценијама, формирала се у публикацијама, прогласима и говорима побуњених генерала слика о Асањи као о „аутентичном непријатељу Шпаније“, „савезнику масона, социјалиста, болшевика и сепаратиста“ и „симболу јереси, атеизма, психолошке монструозности и екстремизма“.⁸⁰⁶ Слика о Михаиловићу у официјелном историјском наративу, образовној политици и књижевности комунистичке Југославије није била ништа умеренија. Равногорски покрет и Михаиловић су постали део широке плејаде националних издајника, злочинаца и сарадника окупатора и сврставани су у исти ранг са усташким покретом, Недићевим и Љотићевим снагама и словеначким колаборационистом Леоном Рупником. Стварање негативне представе о непријатељу било је мотивисано не само реалном потребом о осветљавању њиховог сукоба са партизанским покретом и масовних злочина ових снага против цивила, већ и настојањем да се створи контраслика непријатеља насупрот афирмативном наративу о праведној и чистој партизанској борби.⁸⁰⁷ Промена оваквих перцепција у обе земље постала је могућа тек уочи и након почетка транзиције ка вишепартијском систему, када су идеолошке стеге ауторитарних режима попустиле у довољној мери да би омогућиле појаву другачијих представа о прошлости.

⁸⁰³ Portal de Archivos Españoles (PARES), Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Madrid, *Expediente de responsabilidades políticas instruido contra Manuel Azaña Díaz*, Madrid, 1939, p. 8-9, <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/12630123?nm>, datum pristupa 20.12.2024; Santos Juliá Díaz, *Persecución en el exilio: el caso de Manuel Azaña* (Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2017), p. 2-4, <https://www.cervantesvirtual.com/downloadPdf/persecucion-en-el-exilio-el-caso-de-manuel-azana-847185/>, datum pristupa 20.12.2024.

⁸⁰⁴ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine: nova saznanja o arhivskoj građi“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2009, 9-20.

⁸⁰⁵ *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом: стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу* (Београд: Савез удружења новинара ФНРЈ, 1946), 498-513.

⁸⁰⁶ Ángeles Egido León, “Manuel Azaña, entre el mito y la leyenda”, *La Segunda República Española, 90 años después (1931-2021): Balances y perspectivas*, vol. I, ed. Leandro Álvarez Rey (Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2022), 106-107; Alberto Reig Tapia, “La tragedia de Manuel Azaña”, *Historia contemporánea*, núm. 1, 1988, 63-64.

⁸⁰⁷ Tea Sindbæk, “The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945”, *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 17, no. 1, 2009, 49-51.

За то време је емигрантска публицистика, штампа и историографија пружала могућност не само разноликим идеолошким противницима власти у франкистичких и југословенских власти да искажу своје виђење историје, већ је то постао погодан терен за стварање позитивних митова и представа о Михаиловићу и Асањи. Расцепканост шпанске републиканске и српске монархистичке емиграције, уз непостојање државних оквира и чврсте иностране подршке, додатно су допринели слабом утицају ових наратива у односу на званични дискурс Мадрида и Београда. Ипак, на овом пољу постојале су важне разлике. Од 1960-их година новооснована шпанска емигрантска издавачка кућа *Ruedo ibérico* (*Ruedo ibérico*) почиње са превођењем публикација еминентних британских, француских и америчких историчара (Џералд Бренан, Херберт Саутворт, Пјер Вилар, Хју Томас, Стенли Пејн) који су започели прва озбиљна истраживања о Шпанском грађанском рату, што је изазвало узбуну у самој Шпанији и поставило изазов историографији у земљи.⁸⁰⁸ Истовремено, управо је крајем 1960-их у емиграцији поново актуелизовано сећање на Мануела Асању објављивањем његових сабраних радова у Мексику.⁸⁰⁹ Фигура Асање је све више добијала на значају у времену позног франкизма и све веће друштвене тежње ка помирењем „две Шпаније“. Асања је тако постао важан симбол превазилажења ове поделе, пре свега због свог јавног залагања против непремостивих идеолошких подела у шпанском друштву, док је такве ставове отворено исказивао и током самог рата.⁸¹⁰ Као заступник таквих позиција, Асања је у првим годинама транзиције и епохи институционализовања Пакта заборава постао једна од најпогоднијих личности које је требало памтити зарад оправдавања неопходности нове политике заборава.

Ситуација је била другачија када су у питању били Михаиловић и слика која је о њему стварана у емиграцији. За разлику од шпанских издавачких кућа у Француској и Мексику, у историографским делима у српским прочетничким круговима у емиграцији и даље је преовладавао апологетски приступ и романтичарско перципирање Михаиловићевог покрета као предводника „Трећег српског устанка“. Узрок оваквом развоју овог дела емигрантске историографије крио се подједнако у идеолошким и практичним разлозима, међу којима је најзначајнија била немогућност аутора из егзила да консултују грађу домаћих архива.⁸¹¹ Мемоарска дела, као и друге врсте апологетске литературе објављиване у иностранству, такође су се држале некритичког приказивања Михаиловића и четничког покрета. У неким од тих дела, која су касније поновно објављивана у Србији, истакнуто место је заузимала констатација да је Михаиловић истовремено био жртва фашизма и комунизма, те је у оквиру таквог тумачења историјских процеса уздизан у ранг најистакнутијих националних хероја и жртава.⁸¹² Док је у земљи, нарочито у делу историографске и књижевне продукције, већ током 1980-их дошло до делимичне промене односа према равногорском покрету и првих истраживања у којима је он био

⁸⁰⁸ Moradiellos, “La historiografía de la guerra civil española“, 609-612; Ramón Villares, *Exilio republicano y pluralismo nacional* (Madrid: Marcial Pons, 2021), 149-151.

⁸⁰⁹ Manuel Azaña, *Obras completas I-IV* (Ciudad de México: Oasis, 1966-1968)

⁸¹⁰ Иако је од 1936. остао чврсто привржен Републици и све време означавао побуњене генерале као највеће кривце за ратну трагедију, Асања је био и велики противник револуционарних левичарских идеја у табору лојалиста. Симбол помирителског и продемократског става је био његово говор у Барселони 18. јула 1938. године, поводом двогодишњице избијања Грађанског рата, када је констатовао да је мирни излаз из националне трагедије постао немогућ у тренутној генерацији, али је истакао наду да би будући нараштаји могли да покушају да пронађу заједнички језик водећи се трима кључним вредностима које би важиле за цело друштво: „Мир, милост и опроштај“; Egidio León, “Manuel Azaña, entre el mito y la leyenda“, 114-116.

⁸¹¹ Николић, Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић*, 9; Николић и Димитријевић као важан изузетак наводе књигу Ивана Авакумовића коју је 1969. издао *Савез Ослобођење* у Лондону под називом *Михаиловић према немачким документима*, која садржи значајну изворну грађу.

⁸¹² Душан Батаковић, „Генерал Драгољуб Михаиловић: Од беспризивне осуде до заслужене рехабилитације“, *Књига о Дражи*, ур. Радоје Л. Кнежевић (Београд: Catena mundi, 2017), 15.

означаван као антифашистичка снага, у прочетничкој емиграцији је највећим делом настављено неговање старог приступа глорификације. У време распада Југославије стари наративи о зараћеним странама из Другог светског рата још увек нису сасвим уступили место новима, док су у периоду све израженије кризе у земљи и поделе унутар ових ужих заједница сећања постајале све интензивније.

Предуслови за учвршћивање слике о Асањи и Михаиловићу као националним херојима и борцима против екстремистичких идеологија у оквиру нових државних политика сећања су били остварени у знатно већој мери у Шпанији него у Србији/Југославији у време када су се ауторитерни режими урушавали. Ипак, ти предуслови били су само један, мада не и најважнији фактор који је утицао на мнемоничке процесе у транзиционом периоду када је дошло до обликовања представа о новим херојима/жртвама.

Нови хероји као симболи националног помирења и/или европских вредности

Конструкција Асање и Михаиловића као симбола националног помирења започета је у највећој мери у периоду транзиције ка мултипартизму, како у Шпанији тако и у Србији. Највидљивија промена се односила на чињеницу да је наслеђе Асање и Михаиловића добило ново значење у оквиру измењених званичних политика памћења, што је са собом доносило и политичку (зло)употребу њихових личности и деловања. Демонизација у оквиру једнопартијског победничког наратива, као и глорификација у бројним емигрантским заједницама, у новом плуралистичком систему уступили су место идеолошком и тактичком надметању политичких партија око значења прошлости. У Шпанији након 1975. и у Србији након 1990. успешност етаблирања нових националних хероја зависила је директно од два фактора – конкретне историјске улоге и идеологије Михаиловића и Асање са једне стране и (не)постојања консензуса међу актуелним политичким и мнемоничким актерима око тумачења њиховог наслеђа. У тренуцима када је то постајало опортуно, ови актери су при евоцирању Михаиловића и Асање настојали да им обезбеде унутрашњу легитимност, пре свега путем приказивања њихове тежње ка народној слози, као и екстерну легитимност путем истицања њихове привржености „европским вредностима“. Наиме, поклоници Михаиловића и Асање често су у периоду транзиције нудили тумачење да су франкизам и југословенски социјализам изоловали Шпанију и Југославију/Србију од свог „природног“ (западно)европског геополитичког и вредносног окружења, док су транспоновањем идеје уједињене Европе у период 1930-их и 1940-их година предводницима у рату поражене стране на анахронистички начин приписивали историјску далековидост.

Нагло позитивно превредновање улоге Асање од стране државе и трансформација његовог лика у симбол помирења међу Шпанцима се догодила већ у првим годинама транзиције. Неубичајено је то што су челници државе који су произашли из реформистичких делова франкистичког система, попут краља Хуана Карлоса и премијера Адолфа Суареса, били међу првима на политичкој сцени који су јавно истакли његове заслуге у историји Шпаније. Током своје дипломатске посете Мексику у новембру 1978. краљ Хуан Карлос је посетио и Долорес Ривас Ђериф (Dolores Rivas Cherif), удовицу Мануела Асање, која је већ неколико деценија живела у егзилу у тој средњоамеричкој држави. Том приликом су се краљевски пар и Ривас Ђериф сложили око тога да је Асањина жеља одувек била да види да су најдубље поделе међу Шпанцима постале превазиђене и да је помирење једна од кључних Асањиних идеја која није нимало изгубила на важности током година. Уз то, шпански краљ је тада одао посебну почаст шпанским политичким емигрантима у Мексику и исказао је разумевање за патњу коју су

проживели.⁸¹³ На тај начин се између институције монархије и политичких идеја некадашњег шпанског председника успоставила извесна сагласност око идеје шпанског јединства путем одбацивања дубоких националних подела и политичког екстремизма.

Док је краљевска кућа, у складу са својом традиционалном улогом чувара народног јединства, такве постулате могла оберучке прихватити, слични процеси нису текли једнаком брзином у владајућим и опозиционим политичким елитама. У периоду док је био на позицији премијера Шпаније између 1976. и 1981. године, Адолфо Суарес се није никада позивао директно на наслеђе Асање у својим говорима или политичкој пракси, али су влада и министарство културе често финансијски подржавали изложбе и музејске поставке о рату.⁸¹⁴ Међутим, тек након преласка у опозицију и предводништва у новој партији под називом *Демократски и друштвени центар* (*Centro Democrático y Social*) између 1982. и 1991. године, Суарес је започео процес сопствене јавне „реинвенције“ инсистирајући на тврдњама да је његово политичко деловање од самог почетка транзиције било инспирисано Асањиним вредностима и да од њих никада није одустајао.⁸¹⁵ Чињеница да су краљевска породица и политички актери власти из редова десног центра били међу првима који су крајем 1970-их и почетком 1980-их јавно иницирали својеврстан процес друштвене рехабилитације Мануела Асање заиста је представљало добру почетну основу за уздизање фигуре некадашњег премијера и председника републике у ранг општеприхваћеног симбола „треће Шпаније“, рационалне и трагично страдале у сукобу левичарског и десничарског екстремизма. Консензус међу политичком елитом о прошлости, који је омогућио појаву Пакта заборавља управо у време транзиције, пружао је додатне повољне оквире за широку афирмацију Асањиних идеја. Ипак, до остваривања пуног консензуса у вези са Асањом и даље је био дуг пут. Левичарске странке (првенствено ПСОЕ и Комунистичка партија Шпаније) и даље су током 1980-их избегавале отвореније евоцирање било које фигуре из времена Грађанског рата, делом због поштовања Пакта заборавља, а делом и због прикривања контроверзних епизода ратне историје сопствене партије. Такође, ни десничарске странке попут Народног савеза нису прихватале ново виђење Асање, што је био показатељ опстанка франкистичког наратива о шпанском председнику и након 1975. године. Тако је Мануел Фрага у једном чланку за *АБЦ* из 1976. изнео мишљење о томе да су савремени следбеници Асање управо они који и даље одржавају поделу друштва на две Шпаније („прогресивну“ насупротив „конзервативној“), чиме онемогућавају здрав однос према историји и дијалог међу различитим друштвеним групама.⁸¹⁶

Још већих потешкоћа су искусили мнемонички актери на српској политичкој сцени у својим првим покушајима да истакну Михаиловића као личност око које је, према таквим виђењима, било могуће окупљање српског народа. Попут Шпаније, први кораци у конструкцији новог националног хероја потекли су у једном делу политичког спектра и ти напори нису били прихваћени међу другим актерима. Штавише, у Србији је почетком 1990-их Драгољуб Михаиловић био неизоставни део оштрог јавног сукоба око прошлости, али и садашњости државе. Иако је постојао снажан лични и политички ривалитет унутар широке проравногорске заједнице сећања почетком 1990-их година, позитивно вредновање Драгољуба Михаиловића код

⁸¹³ Pablo Sebastián, “Las autoridades mexicanas ensalzan el proceso democrático español”, *El País*, 21.11.1978.

⁸¹⁴ Међу таквима је била међународна стручна изложба о Шпанском грађанском рату коју је припремила државна установа културе под називом *Генерална дирекција за наслеђе, архиве и музеје* (*Dirección General de Patrimonio, Archivos y Museos*). На тој изложби су Асања и идеје превазилажења националних траума путем народног јединства били високо истакнути; “Inaugurado en el palacio de Cristal del Retiro la exposición sobre la guerra civil”, *ABC*, 22.10.1980; Juan María Sánchez-Prieto, “El uso político de las conmemoraciones: el mito de Azaña y el sacrificio de Suárez”, *Historia y política*, núm. 38, 2017, 322-323.

⁸¹⁵ Sánchez-Prieto, “El uso político de las conmemoraciones”, 331-333.

⁸¹⁶ Fraga Iribarne, “El país histórico”, 16.

свих ових актера се одвијало кроз истицање неколико кључних тачака – наглашеног антикомунизма, залагања за парламентарну демократију, проширења српске државе услед перцепције о „неправедном“ повлачењу међурепубличких граница. Усвајање управо ових вредности које је баштинио ЈВуО је у делу тадашње опозиције било посматрано као апсолутно неопходно ради учвршћивања националног јединства ради изласка из друштвене и ратне кризе. Када су у питању биле политичке странке, већ у току 1990. предњачили су СПО и СЧП. Први бројеви њихових страначких листова, *Српска реч* и *Велика Србија*, на насловној страни имали су Михаиловићеву слику.⁸¹⁷

Још од тих година су комеморације на Равној гори посвећене ЈВуО и Михаиловићу лично биле праћење тензијама и сукобима, како између власти и опозиције тако и међу самим опозиционим првацима. У току 1990. власт је на прочетничка окупљања реаговала забранама. Присталицама СПО и Вуку Драшковићу је полиција 13. маја 1990. затворила пут и спречила им планирани скуп на Равној гори. Драшковић је тада намеравао да на том месту постави плочу у част Михаиловића, која је четнике означавала као покретаче Трећег српског устанка.⁸¹⁸ Те године власти су реаговале медијском хајком, забранама и полицијским блокадама путева у покушају да спрече прочетничке скупове или окупљања верника на парастосима за страдале жртве комунизма,⁸¹⁹ али већ од 1991. овакве манифестације опозиције и цркве су прошле без званичног реаговања. Тако је 1991. збор на Равној гори одржан, док је у београдском Дому синдиката СПО имао изузетно посећену свечану трибину у част Михаиловићу, где је Драшковић поново искористио прилику да позове на српско јединство, али и да нагласи да се СПО сматра директним настављачем програма четничког покрета.⁸²⁰ Међутим, од самог почетка постојала је и паралелна мнемоничка заједница Михаиловићевих поштовалаца. Најпре су СЧП/СРС и друге мање странке екстремне деснице (попут *Српске народне обнове* Мирка Јовића)⁸²¹ организовали своје скупове на Равној гори неколико дана пре СПО 1991. године. На поменутих манифестацијама могле су се чути слична тумачења Михаиловића као предводника Трећег српског устанка и одлучног борца против нацизма и комунизма, али је овом приликом већи нагласак стављен на потребу стварања Велике Србије и неопходност наставка рата против Хрвата.⁸²² Оваква подељеност заједнице сећања међу присталицама четништва продубила се

⁸¹⁷ Вук Драшковић, „Покољења дјела суде...“, *Српска реч*, 1.6.1990; Овде је Драшковић додао да је са Михаиловићем на оптуженичкој клупи 1946. била и „већина српског народа, цела југословенска демократија, све што није размишало болшевички“; Иста слика је била истакнута у првом броју *Велике Србије* у јулу 1990. године, док се у другом броју отишло и корак даље. На насловници тог издања налазила се мапа Велике Србије (омеђене линијом Карлобаг-Огулин-Карловац-Вировитица) као етнички очишћене територије у складу са смерницама из *Програма Српског четничког покрета*, док је на првој страни пуну подршку оваквим идејама дао Момчило Ђујић и оценио их као „аманет бесмртног ђенерала Михаиловића“; Момчило Ђујић, „Наш братски поздрав и порука српском војводи Војиславу Шешељу“, *Велика Србија*, 1.8.1990.

⁸¹⁸ Drašković, *Ožiljci života*, 143-144; На плочи је стајао текст: „У Тополи – Карађорђе, у Такову – Милош, на Равној гори – чича Дража“.

⁸¹⁹ Đureinović, *The Politics of Memory*, 58-59.

⁸²⁰ Драшковић је овом приликом често употребљавао дикурс о анти тоталитаризму, док је Михаиловића и СПО приказивао као једине истинске демократе. Тако је истицао да се Михаиловић борио против „нацистичког окупатора“, а СПО против „комунистичког“ (С. Ристић, „Величање четничког вође“, *Политика*, 14.5.1991), те да се Михаиловић 1991. сматрао издајником још једино у „нацистичкој Хрватској“ и „комунистичкој Србији“ (Вук Драшковић, „Српска крв није олако просипана“, *Српска реч*, 27.5.1991).

⁸²¹ Лични и страначки анимозитети, који су се истовремено преливали и на сферу сећања код поменутих актера, били су видљиви од самог почетка. Српска народна обнова под председништвом Јовића је била једна од првих политичких странака у Србији, основана 6. јануара 1990. године. Из њених редова се одвојио Драшковић у марту 1990. и са Шешељем формирао СПО, док је након сукоба са Драшковићем Шешељ у јуну 1990. основао Српски четнички покрет; Рибич, *Политичка мобилизација*, 79-80.

⁸²² Ј. Стојић, „Народни збор на Равној гори“, *Политика*, 12.5.1991; G. Katić „Šešelji delio činove“, *Borba*, 13.5.1991; Скуп Српске народне обнове био је одржан 11. маја, док је СРС направила скуп наредног дана.

наредних година, чему је највише допринео став актера сећања према ратовима на простору бивше Југославије. Док је већина учесника паралелних комеморација, међу којима су се истицали СРС и бројне прочетничке групе и удружења грађана, тежила стварању јединствене државе за све Србе и етнички хомогене територије која би у знатној мери одговарала идејама из Мољевићевог плана, дотле је СПО од краја 1991. све чешће заговарао окончање рата и наставио да у јавности промовише слику четничког покрета као демократског, југословенског и прозападног.⁸²³ Тиме је, поред страначког и личног, раздор у проравногорској меморијалистичкој заједници добио и значајну идеолошку и спољнополитичку конотацију.

Ипак, поменуте манифестације имале су у том периоду прилично ограничени домет када су у питању били покушаји да се од Михаиловићевог лика и дела конструише неупитни симбол српског јединства. Владајућа СПС се држала сопственог тумачења партизанске борбе, док се само један део осталих опозиционих странака отворено позивао на четничке традиције у јавности.⁸²⁴ Део ових политичара је такве ставове исказивао углавном на годишњицама, али без јасног сврставања уз било коју од две доминантне проравногорске заједнице сећања окупљене око СПО и СРС. Од средине 90-их међу алтернативним манифестацијама издвојила се она коју су покренули чланови *Равногорског покрета*. Они су сваке године организовали окупљања у селу Ба, док је њихов најмасовнији скуп одржан 8. маја 1995. године, на којем су учествовали и истакнути политичари попут Милана Ст. Протића и председника ДСС Војислава Коштунице.⁸²⁵ На скупу је један од главних говорника био управо Коштуница, који је том приликом понудио окупљенима једну сасвим манихејску слику Другог светског рата и покрета отпора, где су четници глорификовани а партизани приказани у изузетно негативном светлу.⁸²⁶ Међутим, попут дешавања на политичкој и друштвеној сцени у Шпанији, процес конструисања нових националних хероја око којих би постојао широки консензус је текао прилично споро и неуједначено.

Као и у многим претходно посматраним случајевима, поново су се годишњице кључних ратних дешавања показале као изузетно важне за учвршћивање нових наратива. Овога пута су се ти наративи концентрисали око политичког наслеђа двеју личности – Асање и Михаиловића. Према Алаиди Асман, обележавање годишњица је имало три истакнуте функције – на првом месту представљале су повод за партиципацију и интеракцију различитих друштвених субјеката (уз могућност стварања новог заједничког искуства), затим су могле послужити као прилика за јачање групног идентитета утемељеног на једном конкретном наративу, док је на трећем месту јубилеј могао бити и подстицај на рефлексију (у смислу очувања „старог сећања“ или увођења новог „тумачења“ историје).⁸²⁷ Практична примена ових начела у вези са друштвено-

⁸²³ Đureinović, *The Politics of Memory*, 61; Такође, Драшковић је у поменутом периоду посветио и посебан роман генералу Михаиловићу, који је представљао верно огледало његовог тумачења личности равногорског вође; Вук Драшковић, *Ноћ генерала* (Београд: Српска реч: 1994)

⁸²⁴ Иако једна од најистакнутијих опозиционих партија, Демократска странка се у првим годинама од оснивања 1989/90. одлучно клонила сврставања уз било коју страну из периода Другог светског рата, одржавајући тиме своју улогу *мнемоничког одрицатеља*. Овакав став најбоље илуструје цитат са којим се Десимир Тошић, истакнути интелектуалац и члан ДС-а у међуратном и постсоцијалистичком периоду, здушно сложио у једној изјави: „Сви ти данашњи четници су или фарса или комедија“; „Prvi gerilac ili prvi zločinac“, *Borba*, 14.5.1992.

⁸²⁵ Војислав Коштуница је напустио ДС 1992. због одбијања странке да са СПО и другим партијама уђе у коалицију ДЕПОС (Демократски покрет Србије), те је тада основао ДСС и постао њен први председник.

⁸²⁶ Војислав Коштуница, „Равногорац = Србин“, *Погледи*, 12.6.1995; Окупљенима се обратио речима: „Циљеви равногорског покрета били су ослободилачки, а циљеви комунистичког покрета завојевачки, поробљивачки. Равногорци су се борили да свој народ ослободе. Комунисти су хтели да свој народ поробе [...] Равногорци су слободу хтели да освоје тако што ће људске животе чувати. За комунисте људски живот није представљао никакву вредност. То је суштинска разлика између равногораца и комуниста.“

⁸²⁷ Asman, *Duga senka prošlosti*, 301-303.

политичким значајем годишњица се показала у контексту представљања Асање и Михаиловића не само као заговорника националног јединства, већ и као симбола европских вредности. Посебан напор да током јубилеја представе Асању и Михаиловића као једне од најважнијих представника европске идеје на тлу Србије и Шпаније учиниле су током 1980-их и 1990-их Социјалистичка радничка партија Шпаније и Српски покрет обнове. Такав дискурс је суштински представљао још једну додатну подврсту наратива о националном јединству. Таква „европска подврста“ подразумевала је тврдњу о томе да су Шпанија и Југославија/Србија несумњиво постале изоловане од остатка европског континента, његових интеграционих и демократских токова друге половине XX века, тиме што су рат изгубиле оне идеје и снаге које су предводили Михаиловић и Асања. Неопходност надокнађивања таквог перципираног кашњења постала је изузетно важна за ПСОЕ и СПО.

Шпански социјалисти су тек 1980. почели озбиљније да прихватају политичко и историјско наслеђе Мануела Асање, иако европска димензија њиховог наратива није од самог почетка била истакнута. Упркос противљењу локалних одборника УЦД-а, општинска власт коју су предводили социјалисти у Алкали де Енарес (Alcalá de Henares), родном месту ратног председника државе, успела је да постави комеморативну плочу на кући у којој се родио Асања. Плоча је имала скроман натпис, без икаквог објашњења ко је био и шта је постигао Мануел Асања, а подигнута је поводом 100. годишњице његовог рођења – 10. јануара 1980. године.⁸²⁸ Доминација политике заборава и невољност ПСОЕ да у потпуности стану иза идеје о Асањи као фигури националног помирења огледала се и у томе што су локалне социјалистичке власти тек у мају 1987. отвориле први споменик некадашњем председнику државе у његовом родном граду, али ипак на приватном поседу који је био у власништву Асањиних потомака.⁸²⁹ Међутим, излажења из наративног оквира који је наметао Пакт заборава за ПСОЕ су била могућа само у одређеним посебним приликама, као што је била 10. годишњица од Франкове смрти и крунисања Хуана Карлоса за краља, што је обележено 1985. године. Изабравши да направе јасан контраст између „лошег и ауторитарног Франка“ и „доброг и демократског Хуана Карлоса“, као и ради истицања успеха своје администрације, бројни чланови владе су тог новембра 1985. користили многоструке историјске алузије. Сумирајући искуство десет година развоја постфранкистичке демократије и пута ка чланству у ЕЕЗ, премијер Гонсалес је 21. новембра 1985. истакао да је Шпанија већ постала „друштво потпуно интегрисано у европски Запад“, док се министар културе Солана истовремено у ауторском тексту у *Ел Паису* позивао на традицију Асањине филозофије и његових речи о „идеји слободе која је неодвојива од наше историје“.⁸³⁰

У Србији је такође протекло одређено време док СПО није почела интензивније да примарно приписује европске вредности Михаиловићевом покрету. Такав образац легитимизације постао је у већој мери могућ тек од краја 1991. и почетка 1992. године, када је код СПО наступио идеолошки заокрет ка политици пацифизма, делимичног отклона од идеје о Великој Србији, затим критици ратова на простору бивше Југославије и заговарању ослањања на Запад у спољној политици. Идеолошка преоријентација СПО истовремено је подразумевала и инсистирање на тумачењима Михаиловића и равногорског покрета као изразито прозападних, демократских и национално помирљивих снага, што је било најприметније приликом свечаног окривања великог споменика посвећеног Драгољубу Михаиловићу на Равној гори 13. маја 1992. године. У Драшковићевој поруци уочи и током манифестације на Равној гори доминирале су оцене о томе да су политике ЈВуО и СПО суштински истоветне и да је борба против комунизма и фашизма

⁸²⁸ “Placa conmemorativa en el centenario del nacimiento de Azaña”, *El País*, 11.1.1980; Richards, *After the Civil War*, 315.

⁸²⁹ Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria*, 514.

⁸³⁰ “Felipe González destaca el papel de don Juan Carlos en sus 10 años de reinado”, “Una democracia con memoria histórica”, *El País*, 22.11.1985.

подједнако важна 1990-их као што је била и 1940-их. Позивајући се на континуитет са Михаиловићем, Драшковић је тада наглашавао и неопходност дијалога са Западом, излаз из међународне изолације за коју је био крив „комунистички режим у Србији“, као и јачања принципа демократије и људских права на простору Србије.⁸³¹

Поред тога што се прозападно усмерење Михаиловића често анахронистички перципирало унутар СПО и као претеча раног српског опредељења за европске интеграционе процесе,⁸³² Драшковић и његова партија се нису позивали на Михаиловића само у контексту изражавања својих залагања за улазак у ЕУ, већ и приликом посета Сједињеним Америчким Државама. Почетком 1992. Драшковић је настојао да придобије подршку Вашингтона за развој демократије у Србији и обарање Милошевића, те је у свом тадашњем говору у америчком Конгресу замолио највише политичке актере у Америци да помогну да у Србији „победи начела америчке демократије“. Наводећи Михаиловића као пример блиске српско-америчке сарадње, Драшковић је у Конгресу поновио своје виђење београдских власти као неупитно „комунистичких“ и позвао тамошње политичаре да омогуће да се демократизацијом Србије „оствари жеља покојног, од комуниста убијеног генерала Михаиловића, што је и идеал већине Срба“.⁸³³

Док су у Шпанији први покушаји ПСОЕ да, поред националне, истакну и европску димензију сећања на Асању углавном дочекани ћутањем од стране других важнијих политичких актера, у Србији је прављење паралела између Михаиловићевог и савременог западњаштва у време 1990-их често изазивало најоштрије нападе које су на рачун СПО упућивали остале проравногорске заједнице сећања, а понајвише СРС. Насупрот Драшковићу, ови мнемонички актери су помињали Запад једино у контексту перципиране издаје принципа на којима се заснивало српско и западно савезништво у Другом светском рату. Тако је у време откривања споменика Михаиловићу на Равној гори СРС оптуживао Драшковића за промовисање фашизма, нову националну деобу српског народа, док је Шешел предлагао и потпуни прекид дипломатских односа са западним државама.⁸³⁴

Може се закључити да је јавно настојање да се Асања и Михаиловић на шпанској и српској политичкој сцени прикажу као симболи националног јединства и европских вредности доживело бројне препреке у првим годинама након урушавања ауторитарног режима у Мадриду и Београду. Честе расправе око прошлости и садашњости, али и невољност дела странака и покрета да се прибегне историјским аргументима у политичкој борби, нису представљали адекватне услове у друштву за конструисање слике нових националних хероја која би почивала на широком консензусу, али то се променило на самом крају XX и почетку XXI века.

⁸³¹ В. Mitrović, „General u senci generala“, *Borba*, 12.5.1992; Јован Стојић, „Драшковић: Југославија прескупи идеал“, *Политика*, 14.5.1992.

⁸³² Ради додатног истраживања прозападне и антиокупаторске делатности равногорског покрета, СПО се често позивао и на чињеницу да је Михаиловић добио високе државне ордене од Шарла де Гола (1943), вође француског покрета отпора у Другом светском рату и будућег председника, као и Харија Трумана (1948), председника САД-а; Đureinović, „Building upon the European Union’s Anti-fascist Foundations“, 38-40.

⁸³³ „Демократијом против авантуре“, *Српска реч*, 3.2.1992; Рибич, *Политичка мобилизација*, 326-327.

⁸³⁴ Јован Стојић, „Споменик генералу Дражи – нова деоба српског народа“, *Политика*, 13.5.1992; З. Арачки, „Нећемо дозволити да нам успостављају фашизам“, *Политика*, 15.5.1992.

Изградња политичког консензуса око „нових хероја“

Правна и симболичка рехабилитација Асање и Михаиловића

Друштвене и политичке промене до којих је дошло у Шпанији током 1990-их и у Србији од 2000-их година подстакле су покретање нових иницијатива за одавањем почаста Михаиловићу и Асањи, које су овога пута ипак уживале значајнију јавну подршку. У наведеном периоду је значајно порасла јавна и политичка подршка рехабилитацији Михаиловића и Асање, било да се радило о симболичком или правном виду рехабилитације. Упркос оваквом расту подршке, позитивно превредновање је достигло размере јавног консензуса једино у Шпанији, док је у Србији консензус успостављен једино у вези са потребом проналажења гроба и достојног сахрањивања некадашњег предводника ЈВуО. Ипак, заједничку карактеристику је представљала чињеница да је за укључивање наслеђа Михаиловића и Асање у званичну политику сећања било потребно између 10 и 15 година од увођења вишепартијског система и урушавања франкизма и југословенског социјализма. Томе није допринела смена генерација, већ је временски одмак отворио већи простор за разматрање природе Шпанског грађанског и Другог светског рата и њихових учесника, како у политичкој сфери тако и у областима историографије, културе и шире јавности. Јавне дебате и спорови су били вођени у вези самих личности и деловања Асање и Михаиловића, а у њима су учествовали научници, књижевници, новинари и учесници ратних дешавања.⁸³⁵

На другом месту, политичка употреба такође се догађала истовремено са поменутиим ширим јавним процесима (ре)интерпретације Михаиловића и Асање, уз нешто другачије побуде. У центру оваквог позивања на наслеђе двојице најистакнутијих предводника поражене стране у рату налазила се тежња савремених политичких актера за јавном рехабилитацијом поменутих личности. Јавна рехабилитација за коју су се ови актери залагали имала је своја два основна вида – *правни* и *симболички*. Правна рехабилитација представљала би званично поништење осуђујућих пресуда које су биле донете против њих у време југословенског социјализма и франкизма. Са друге стране, симболичка рехабилитација обухватала је низ различитих активности и одлуке законодавне и извршне власти, углавном меморијализацијског карактера, како би се преокренула негативна слика Михаиловића и Асање која је креирана током ауторитарног периода. Уместо „издајника“, „злочинца“ и „послушника и сарадника страних сила“, Асањи и Михаиловићу је у оквиру новог званичног наратива била намењена улога трагичне жртве тоталитарних идеологија и персонификације националног јединства. Међутим,

⁸³⁵ Више о споровима с почетка 1990-их између новинара Федерика Хименеса Лосантоса (Federico Jiménez Losantos) и Хосеа Марије Марка (José María Marco) са једне стране и историчара Сантоса Хулије Дијаса и Хавијера Тусеља (Javier Tusell) са друге стране у вези са степеном идеолошке блискости Асање са савременом шпанском десницом, као и о најважнијој историографској продукцији о Асањи до краја прве деценије XXI века, вид. у: Sánchez-Prieto, “El uso político de las conmemoraciones: el mito de Azaña y el sacrificio de Suárez”, 315-345; У случају Србије, посебно у вези са карактером ЈВуО и ратном улогом самог Михаиловића, Милош Тимотијевић издаваја четири главне струје мишљења од половине 1980-их до првих година XXI века. Прва истиче примат партизана али признаје антифашизам ЈВуО, уз оградe у вези са четничким злочинима, колаборацијом и пасивношћу у борби. Друга струја је наклоњенија четницима, инсистира на осуди класног радикализма комуниста и настоји да објасни и оправда колаборацију и злочине равнорског покрета. Трећа струја приписује антифашистички карактер једино партизанима и истиче паралеле и идеолошке сродности између равнорског и савременог српског национализма. Четврта струја види Михаиловићев покрет као једине истинске српске антифашистичке борце у рату, док се идеолошка блискост види једино између нацифашистичких снага у Другом светском рату и САД и ЕУ као њихових савремених настављача. У прве три струје се налазе махом професионални историчари, док се у четвртој најчешће истичу интелектуалци и публицисти десничарских уверења; Тимотијевић, „Храбри партизани“ и „зли четници“, 175-185.

ова два вида рехабилитације нису била подједнако присутна у српском и шпанском друштву на раскршћу миленијума.

Правна рехабилитација и поништавање осуђујуће пресуде против Михаиловића постали су важна друштвена питања у Србији након 2000. године, али то није био случај и у Шпанији,⁸³⁶ где је на јавној и политичкој сцени једино био присутан симболички вид рехабилитације. На простору Србије је залагање водећих политичких актера из редова опозиције за правном рехабилитацијом Михаиловића било евидентно још од саме обнове парламентаризма. Српски покрет обнове је први пут у марту 1990. године, док су у њему још увек заједнички деловали Вук Драшковић и Војислав Шешељ, отворено изнео захтев за рехабилитацијом Михаиловића.⁸³⁷ По уласку у парламент СПО је дотадашње апеле усмерене ка властима преточила у званичну скупштинску иницијативу у мају 1991. године, уз истовремено постављање питања о месту стрељања и сахрањивања Михаиловића,⁸³⁸ али све до краја власти СПС-а 2000. године није постојала никаква реална могућност за испуњење таквих захтева. Ни у време краткотрајне превласти политике заборава између 2000. и 2003. ситуација се није мењала. Међутим, са доласком нове владе 2004. и превлашћу наратива о два српска антифашистичка покрета, уз јасно давање предности равногорском, правна рехабилитација Михаиловића постала је реалност.

Изменама Закона о правима бораца 2004. године, а нарочито усвајањем Закона о рехабилитацији 2006. године, отворена је правна могућност за поништавање осуђујуће пресуде против Михаиловића. Чим је усвајање закона то омогућило, исте 2006. године је поднет први захтев за његову рехабилитацију од стране његовог унука Војислава Михаиловића, бившег истакнутог члана СПО и градоначелника Београда (1999-2000), док је 2009. нови захтев поднело неколико удружења и појединаца.⁸³⁹ Процес је званично започео првим рочиштем пред Вишим судом у Београду тек 2010. и окончан је решењем о рехабилитацији Михаиловића у мају 2015. године. Пошто је први захтев поднет 2006. године, процес је вођен у складу са одредбама Закона о рехабилитацији који је усвојен те године, што је подрзумевало ванпранични поступак и могућност само једне стране да представи аргументе пред судом – присталице рехабилитације. Сам судски процес су карактерисале две фазе: до 2013. је у судници дискутовано, уз истакнуто учествовање историчара као сведока-експерата, о самим догађајима из Другог светског рата и о природи (колаборационистичкој или антифашистичкој) четничког покрета. Другу фазу је обележило то што је од 2013. на страни подносилаца захтева значајну улогу преузео адвокат Оливер Антић, тадашњи саветник председника Србије Томислава Николића, чиме је фокус суђења пребачен на уско разматрање самог судског процеса против Михаиловића из 1946. и на изношење аргумената о политичком карактеру те осуде. Ток рехабилитационог процеса је имао неколико специфичности: посвећивање превеликог простора дискусији о ратној улози четничког

⁸³⁶ Франкистички *Национални суд за политичке одговорности* је донео осуђујућу пресуду против Асање 28. априла 1941. и чак му је изрекао финансијску казну, упркос чињеници да је Асања у том тренутку већ био преминуо; Juliá Díaz, *Persecución en el exilio*, 4; Ипак, колико нам је познато, након усвајања Закона о историјском памћењу 2007. нико од чланова породице или шире јавности није поднео конкретан захтев да се пресуда против Асање прогласи нелегитимном – прим. Д. М.

⁸³⁷ „Зашто и како судити Јосипу Брозу, Дражи Михаиловићу и Милану Недићу – Саопштење за јавност“, *Велика Србија*, јул 1990.

⁸³⁸ „Обновити суђење Дражи Михаиловићу“, *Политика*, 14.5.1991; На питање о стрељању и гробном месту Михаиловића су извршне и судске власти одговориле посланицима СПО у јуну 1991. да о томе немају никаквих података у званичним списима; Nikolić, Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine“, 20.

⁸³⁹ Виши суд у Београду, *Решење, Рех. бр. 69/10*, 14.5.2015, <https://www.bg.vi.sud.rs/files/DRAZA.pdf>, датум приступа 20.1.2025; Захтев за рехабилитацију су 2009. поднели Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Удружење припадника Југословенске војске у отаџбини 1941-1945, Српска либерална странка, Српски либерални савет, Равногорски покрет, НИП „Погледи“, као и професори права Коста Чавошки и Смиља Аврамов.

покрета и самог Михаиловића у тим збивањима (упркос томе што је Закон из 2006. прописивао да је у судској надлежности једино разматрање о томе да ли је одређена послератна пресуда донета из политичко-иедолошких разлога),⁸⁴⁰ затим позивање на суд и давање предности сведочењима само оних историчара који су се јасно залагали за рехабилитацију, док је директно изјашњавање водећих актера власти и опозиције у вези са самим суђењем било минимално.⁸⁴¹

Ипак, постојање механизма *правне рехабилитације* у Србији није само по себи довело до јачања јавног и политичког консензуса о Михаиловићу као новом националном хероју. Водеће партије власти и опозиције од првих судских рочишта 2010. су углавном остајале формално на неутралним позицијама (уз СПО и СРС које су јасно остале на старим позицијама заговарања рехабилитације), док су сукобљавања око Михаиловићевог наслеђа остала и даље оштра у друштву. Међутим, ови сукоби остали су повезани углавном са мнемоничким актерима из сфере удружења грађана и цивилног друштва са једне стране и прочетничким организацијама са друге стране. Прве групе су у поништавању осуђујуће пресуде против Михаиловића виделе нормализацију колаборације, ратних злочина и српског национализма (како из периода 1940-их тако и из 1990-их),⁸⁴² док су њима супротстављена удружења бранила идеју о Михаиловићу као антифашисти и жртви тоталитарних система, док међу појединим присталицама нису изостајале ни апологије Ратка Младића и других српских ратних актера из 1990-их који су у том кључу били посматрани као истински наследници Михаиловићеве политике.⁸⁴³

Механизми правне рехабилитације, који су у пуном виду постојали само у Србији, нису успели да обезбеде већи друштвени консензус за учвршћивање слике о новим херојима нације у Шпанији и Србији. На простору Шпаније јасна предност је давана симболичком виду рехабилитације Мануела Асање, док је правни аспект у случају Михаиловића углавном веома мало променио дотадашње ставове водећих мнемоничких актера на српском политичкој сцени, који су при коментарисању рехабилитације команданта ЈВуО најчешће остајали на старим позицијама. Са друге стране, симболички вид рехабилитације показао се у оба друштва знатно успешнији. У Шпанији је одавање почаста у парламенту и отворено присвајање на Асањином наслеђу од стране ПП довело до истинске опште сагласности о потпуном позитивном превредновању бившег председника државе, док је у Србији шири консензус постигнут тек са отпочињањем опсежне кампање за проналазак посмртних остатака Михаиловића.

⁸⁴⁰ Питања разматрања дешавања из Другог светског рата, улоге четничког покрета у борбама, колаборацији, ратним злочинима, као и лична одговорност Михаиловића у свему томе представљали су за Виши суд у Београду један парадокс из кога није пронађен излаз. Закон о рехабилитацији из 2006. је прописивао да ти аспекти нису релевантни у контексту рехабилитационог процеса, али је утврђивање чињеница из ратног периода било неопходно како би се могло јасно рашчланити који делови првобитне пресуде су били политичко-идеолошки, а који засновани на фактима и важећим правним стандардима; Tomislav Dulić, "Sentenced 'For ideological and political reasons'? The rehabilitation of Dragoljub "Draža" Mihailović in Serbia", *Sociologija*, vol. 54. no. 4, 2012, 630.

⁸⁴¹ Đureinović, *The Politics of Memory*, 147-162.

⁸⁴² „Protest zbog rehabilitacije Draže: 'Mihailović = Mladić = Genocid'”, *Blic*, 23.3.2012; Против рехабилитације су се на протестима најчешће истицали СУБНОР, Савез антифашиста Србије, Жене у црном и Хелсиншки одбор за људска права у Србији. Део њих је објављивао и публикације у којима су настојали да поново пруже доказе о колаборацији и злочинима ЈВуО, као и да истакну правне нелогичности рехабилитационог процеса. Више о томе у: Aleksandar Sekulović, *Rehabilitacija Draže Mihailovića: političko nasilje nad istinom i pravom* (Beograd: Savez antifašista Srbije : Mostart, 2016)

⁸⁴³ Marija Ristić, „Duh Draže Mihailovića još deli Srbiju“, *Balkan Insight*, 29.3.2012, <https://balkaninsight.com/sr/2012/03/29/duh-draze-mihailovica-jos-deli-srbiju/>, datum pristupa 20.1.2025; Међу присталицама рехабилитације најчешће су се истицали Равногорски покрет и друга мања проравногорска удружења, затим Удружење „Краљевина Србија“ под покровитељством породице Карађорђевић, као и поједини истакнути интелектуалци. Међу политичким актерима је рехабилитацију најотвореније заговарао министар дијаспоре и вера Срђан Срећковић, који је долазио из редова СПО.

Феномен симболичке рехабилитације Асање је свој пуни замах достигао током 1990-их година. Немогућност постизања консензуса и маргинализовање сећања на Асању из ранијих година коначно су прекинути тиме што је шпански Конгрес 23. новембра 1990. године, у време обележавања 50. годишњице од Асањине смрти, једногласно усвојио званичну резолуцију којом се одавала почаст бившем председнику државе. У тексту је подвучен Асањин напор за превализажењем подела у шпанском народу, непрекидно залагање за демократска и уставна решења у једном турбулентном периоду, док се на крају констатовало да су Асањине идеје коначно тијумфовале у време транзиције и дефинитивног отклона од радикалних политика.⁸⁴⁴ Истим поводом је неколико недеља раније званична делегација шпанске владе положила цвеће на Асањиним гробу у Монтобану, предвођена потпредседником владе Алфонсом Гером министром културе Хорхеом Семпруном.⁸⁴⁵ Овакав преокрет подударао се са општим тенденцијама које су већ од почетка 1990-их постале приметне унутар Гонсалесове владе и саме ПСОЕ и које су се односиле на већу спремност владајућих елита да у већој мери инкорпорирају питања прошлости у јавни и политички дискурс, било као средство позивања на национално јединство или у циљу дискредитовања противника из ПП као екстремиста и Франкових наследника. До краја Гонсалесовог мандата на месту премијера Конгрес је одржао и још једну посебну седницу Конгреса посвећену Асањи, те је у јуну 1992. поново учињен омаж некадашњем председнику као „узору“ постфранкистичке демократије.⁸⁴⁶

Уз то, са променама на политичкој сцени и идеолошко-тактичким еволуцијама најистакнутијих политичких актера у Шпанији почетком 1990-их је симболичка рехабилитација Мануела Асања све више постајала предмет интензивне политичке (зло)употребе. Прерастањем Народног савеза у Народну странку (ПП) 1989. године, слабљењем утицаја дотадашњег (Мануел Фрага) и превлашћу умерене струје новог председника партије (Хосе Марија Аснар) дошло је и до суштинских промена на шпанској десници. У оквиру шире критике дугогодишњег социјалистичког државног руководства, ПП је формулисала наратив о „другој транзицији“. Тако је Аснар на партијском конгресу у фебруару 1993. навео да је земљи неопходна „друга транзиција“ и у свом говору је истакао да је транзиција након Франкове смрти („прва транзиција“) донела Шпанцима демократију, национално помирење, превазилажење старих сукоба, економску модернизацију и интеграцију у ЕЕЗ/ЕУ. Сходно тим погледима, „друга транзиција“ би подразумевала одузимање монопола над влашћу социјалистима, њихову кривичну и политичку одговорност за лоше вођење земље и изградњу стабилног двопартијског демократског система.⁸⁴⁷ У тежњама за идеолошким реинвенцијом и представљањем ПП-а као партије савременог европског десног центра, Аснар је у предизборним кампањама 1993. и 1996. одбацивао било какву програмску блискост са било којим шпанским десничарским странкама и покретима XX века, те се позивао управо на наслеђе Асање као симбола оне „патриотске,

⁸⁴⁴ Cortes Generales, *BOCG*, CD, serie E, núm. 102, 26.11.1990, Declaración institucional con ocasión del 50 aniversario del fallecimiento de don Manuel Azaña; “Homenaje a Manuel Azaña en el Congreso”, *La Vanguardia*, 24.11.1990.

⁸⁴⁵ Juan Manuel Bonet, “Homenaje a Manuel Azaña en Montauban, la ciudad donde falleció el estadista, escritor e intelectual”, *ABC*, 2.11.1990; Посебну повезаност са Француском тих година је имао и министар Хорхе Семпрун (Jorge Semprún). Иако је период Шпанског грађанског рата провео у емиграцији, Семпрун је био припадник француског покрета отпора (*Francs-Tireurs et Partisans – Main-d’Œuvre Immigrée – FTP-MOI*) у Другом светском рату, када је био заробљен и интерниран у концентрациони логор Бухенвалд – прим. Д. М.

⁸⁴⁶ “Los diputados con escaño desde 1977 rinden homenaje a Manuel Azaña”, *El País*, 18.6.1992.

⁸⁴⁷ Juliá Díaz, *Transición*, 546, 549; Већ наредне 1994. Аснар је објавио посебну књигу под називом *Друга транзиција* у којој је изнео своје виђење неопходних реформи у Шпанији. Иако у књизи нигде није експлицитно поменуо Асању као историјског узора, ипак се ослањао на ставове о стабилној демократији које су баштинили неки интелектуалци који су били савременици Грађанског рата, као што је филозоф Хосе Ортега и Гасет (José Ortega y Gasset); José María Aznar, *España. La segunda transición* (Madrid: Espasa Calpe, 1994), 55, 202-206; Sánchez-Prieto, “El uso político de las conmemoraciones: el mito de Azaña y el sacrificio de Suárez”, 339-340.

јединствене, либералне Шпаније“ која је апсолутно одбацивала радикализам и искључивост у политици и друштвеном животу.⁸⁴⁸ Аснарове похвале Асањи као својеврсном политичком узором нису престале ни након доласка ПП на власт 1966. године, те је нови премијер и даље наставио да истиче као рационализам и ослањање на институције као главне позитивне тековине Асањине политике.⁸⁴⁹

На другој страни, *симболичка рехабилитација Драгољуба Михаиловића* ишла је једним другачијим путем. Попут Шпаније, активност политичких партија и њихово позивање на прошлост су значајно допринели томе да овај вид рехабилитације добије пун замах у друштву. Међутим, док је у Шпанији током 1990-их Асањино наслеђе постало скоро универзално прихваћено на политичком спектру, током исте деценије у Србији су континуитет са Михаиловићевом идеологијом у већој мери истицале само две истакнутије странке – СПО и СРС – и то свака са сопствених позиција и странаčkih приоритета. Пут ка већем консензусу омогућен је тек након промене власти у Београду 2000. године, када је раст антитоталитаристичког дискурса отворио могућност за интензивније профилисање Михаиловића као жртве нацизма и комунизма која је, у складу са таквим тумачењима, страдала због своје привржености националним и демократским интересима српског народа. Иницијативе усмерене ка меморијализацији Михаиловића у Србији нису након 2000. године дошле од централних, већ најпре од локалних власти. У читавом низу мањих места у Србији је дошло до изградње спомен-обележја посвећених Михаиловићу, и то већином у срединама у којима је СПО била део власти. Најпре је обновљен споменик Михаиловићу који је срушен 1999. у дворишту нишког одбора СПО. У Ивањици, Михаиловићевом родном граду, споменик је подигнут у центру насеља 2003. године (уз изградњу посебног „Чичиног дома“ у непосредној близини), а уследила је изградња и нових – у Лапову 2006. на новоименованом Тргу ђенерала Драже и у селу Субјел код Косјерића 2008. године.⁸⁵⁰ Ипак, након пар година су се придружиле и највише државне власти, посебно након напуштања политике заборава од 2004. и инаугурисања новог званичног дискурса који је био наклоњенији четницима.

Симболичка рехабилитација Михаиловића имала је две основне врсте употребе – *унутрашњу* и *спољнополитичку*. Прва је била знатно више заступљена и имала је сврху обезбеђивања политичког и друштвеног консензуса о Дражи као националном симболу и претечи савремене демократске Србије. Пошто шири јавна сагласност није могла бити постигнута поводом правне рехабилитације,⁸⁵¹ покушано је да се до тога дође симболичким видом и то путем оснивања посебне *Комисије за откривање чињеница о извршењу смртне казне над генералом Драгољубом Дражом Михаиловићем*. Комисија је основана на основу одлуке републичког јавног тужиоца 27. априла 2009. и чинили су је државни званичници (заменик републичког јавног тужиоца Слободан Радовановић као председник Комисије и државни секретар у министарству правде Слободан Хомен), затим представници БИА, професионални историчари и управник Задужбине

⁸⁴⁸ Enric Company, “Aznar reivindica a Azaña en Barcelona”, *El País*, 28.4.1993; Joaquín Estefanía, “No me identifico con la derecha clásica española”, *El País*, 3.6.1993; Juliá Díaz, *Elogio de historia*, 145-148.

⁸⁴⁹ José Comas, “Aznar presenta los diarios 'robados' de Azaña”, *El País*, 18.12.1997.

⁸⁵⁰ D. Petrović, „Spomenici „rehabilitovali“ Dražu”, *Danas*, 11.4.2012; Makuljević, *Memorija i manipulacija*, 113-114.

⁸⁵¹ Посебно је СПС остао на старим позицијама и све време се оштро противио правној рехабилитацији предводника ЈВуО, сматрајући Михаиловића и даље националним издајником и колаборационистом. Штавише, водећи људи СПС-а су у време усвајања Закона о рехабилитацији 2006. и даље остајали чврсто при наративу о континуитету колаборације између Михаиловића, Недића и Љотића са једне стране и најистакнутијих партија унутар ДОС-а са друге стране; Narodna skupština Republike Srbije, *Druga sednica prvog redovnog zasедanja*, 4.4.2006, излагање Ivice Dačića iz SPS.

краља Петра I на Опленцу Миладин Гавриловић.⁸⁵² Рад Комисије је био подељен у две фазе. Прва је трајала током 2009. и 2010. и обухватала је архивска истраживања у српским и британским архивима како би се пронашла документа која би осветлила околности стрељања генерала Михаиловића и потенцијално указала на локацију његовог гроба. Друга фаза је подразумевала теренска истраживања и ископавања места на којима се претпостављало да можда почива Михаиловић. Та фаза је отпочела 18. јуна 2011. откопавањима на Ади Циганлији у Београду, у сарадњи са стручњацима Комисије за тајне гробнице стрељаних од 1944. и Института за судску медицину у Београду.⁸⁵³ Рад Комисије на крају није био успешан јер Михаиловићев гроб није био пронађен, док је јавни кредибилитет Комисије био урушаван честим сензационалистичким најавама појединих њених чланова које су се напослетку показале као нетачне. Такве су биле изјаве о проналажењу тајног архива у близини Београда који би могао да садржи информацију о месту покопа генерала Михаиловића, док су током ископавања на Ади Циганлији чланови Комисије наводили да су пронађене нагореле људске кости у масовној гробници са остацима гашеног креча и да је Михаиловићево тело, по свему судећи, било раскомадано секиром. Све ове изјаве су се показале нетачним, те је Институт за судску медицину утврдио да су ископане кости биле животињског порекла, а скенирање терена георадаром није показало постојање икакве масовне гробнице.⁸⁵⁴ Једини истински резултат рада Комисије односио се на додатно расветљавање околности под којима се одвијало суђење и погубљење Михаиловића, док је утврђено и да се документација државне безбедности о тим догађајима све до 1980-их кретала од једне до друге институције и истакнуте фигуре политичког живота СФРЈ, када јој се и губи сваки траг.⁸⁵⁵

Иако није испунила свој основни задатак, Комисија се показала успешном на посредан начин јер је успела да обезбеди политички конзensus у вези са неопходношћу проналаска гроба генерала Михаиловића. У време оснивања две државне комисије 2009. по први пут су јасније биле промене ставова водећих политичких актера према Михаиловићу. Високи функционери СПС су се сложили са потребом проналаска земних остатака свих страдалих и погубљених лица након 1944. године, у које су убрајао и Михаиловић, уз незнатну ограду да се тиме не би смела омогућити „ревизија историје“.⁸⁵⁶ Демократска странка је такође иступила из своје дотадашње улоге *мнемоничког одрицатеља*, те су бројни њени високи званичници нове генерације постали активни на пољу политике сећања. Слободан Хомен је био један од најистакнутијих чланова Комисије и био је један од оних који су најчешће најављивали скорије проналажење гроба генерала Михаиловића.⁸⁵⁷ Проналазак Михаиловићевог места почивања је снажно подржавао и председник Србије и ДС Борис Тадић, док је народни посланик ДС 2009. и 2011. био почасни

⁸⁵² Драган Влаховић, „Стрељање Драже више није државна тајна“, *Политика*, 28.4.2009; „Skinuti oznaku tajne sa dokumenata o Draži“, *Blic*, 28.4.2009; Nikolić, Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine“, 10; Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma?“, 147.

⁸⁵³ Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma?“, 151; Đureinović, *The Politics of Memory*, 87-89; Више о критици рада Комисије, феномену „фетишизације историјских извора“ и превеликом ослањању чланова Комисије на идеју да ће пронаћи један специфичан документ о локацији гробнице: Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Крива историја: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 78-79.

⁸⁵⁴ Милан Четник, „Тајна гробница на Ади Циганлији“, *Политика*, 19.6.2011; Војислава Спасојевић, „ДНК води до Драже Михаиловића“, *Вечерње новости*, 20.6.2011; Војислава Спасојевић, „Дражу исекли секиром?“, *Вечерње новости*, 24.6.2011; Војислава Спасојевић, Завршена ископавања у потрази за костима стрељаног Драже Михаиловића. Генерал не лежи на Ади“, *Вечерње новости*, 8.9.2011; Милан Четник, „Очерупани досије и рђаво лоцирање“, *Политика*, 5.2.2012; Radanović, „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma?“, 151-155.

⁸⁵⁵ Nikolić, Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine“, 9-20.

⁸⁵⁶ „Ивица Дачић: Светло, а не нове поделе“, *Вечерње новости*, 15.6.2009; „Славица Ђукић-Дејановић: Обележити гробове“, *Вечерње новости*, 22.6.2009.

⁸⁵⁷ „Хомен: Ексхумација Драже Михаиловића на јесен“, *Политика*, 18.7.2009.

гост на скуповима СПО на Равној гори.⁸⁵⁸ Захваљујући еволуцијама водећих политичких и мнемоничких актера према Другом светском рату омогућено је формирање и рад две државне комисије за проналажење тајних гробница жртава комунизма, док је успостављањем националног консензуса о потреби откривања гроба генерала Михаиловића био у великој мери задовољен унутрашњи вид симболичке рехабилитације некадашњег вође ЈВуО.

Спољашњи вид симболичке рехабилитације био је доста мање заступљен у односу на унутрашњи и обухватао је покушаје да се путем међудржавних комеморација и активности Михаиловић представи као идеални представник српско-западнoг савезништва, те да се тако период 1990-их означи као изузетак и несмотрени прекид једног дуготрајног савеза. Оваква пракса била је видљива једино у редовима СПО, и то у највећој мери у време када је Драшковић био на позицији министра спољних послова Србије и Црне Горе, односно Републике Србије (2004-2007). Тако је српско-америчко савезништво почело да се обележава и на мнемоничком плану, на чему се Драшковић посебно ангажовао. У септембру 2004. свечано је отворено прво спомен-обележје у Прањанима код Горњег Милановца које је било посвећено мисији *Халијард* (или *Ваздушни мост*), односно операцији спасавања америчких пилота од стране припадника равногорског покрета у току друге половине 1944. године.⁸⁵⁹ Споменик су 12. септембра 2004. заједнички отворили министри одбране и спољних послова СЦГ Првослав Давинић и Вук Драшковић, представници америчке амбасаде у Београду, авијатичари и чланова ОСС-а (*Office of Strategic Services* – ОСС, америчка обавештајна агенција за време Другог светског рата) који су учествовали у евакуацији 1944. године.⁸⁶⁰ У свом говору Драшковић је нарочито инсистирао на улози самог Михаиловића у спасавању пилота, о заједничким демократским, антифашистичким и антикомунистичким вредностима који су спајали предводника ЈВуО и српски народ са једне и Сједињене Државе са друге стране.⁸⁶¹ Већ наредне године је, поново уз специјално залагање Драшковића, Михаиловићевој ћерки у просторијама америчке амбасаде у Београду званично уручен орден *Легије заслуга* (*Legion of Merit*), једно од највиших војних одликовања САД које је Михаиловићу постхумно доделио председник Труман 1948. године. Иако није присуствовао самом чину уручивања ордена 9. маја 2005. године, министар Драшковић је искористио прилику да у јавном саопштењу поново подвуче значај равногорског покрета и Михаиловића за српско-америчко савезништво.⁸⁶²

Конструкција нових националних хероја, било правним или симболичким рехабилитацијама, довела је током прве деценије XXI века до успостављања одређених консензуса на политичкој сцени у Шпанији и Србији. Симболичка рехабилитација Асање постала је општеприхваћена и на наслеђе председника републике су се позивале готово све релевантне политичке странке, док је у Србији сагласност могла да се успостави једино у погледу потребе проналаска гробнице у којој

⁸⁵⁸ Veljko Lalić, „Tadić: Đinđićevom metodom rešavam problem Kosova“, *Nedeljnik*, 11.1.2012; Jovana Gligorijević, Momir Turudić, „Draženje Srbije“, *Vreme*, 22.7.2009; M. Veljković, „Požarevljani na saboru na Ravnoj gori“, *Danas*, 19.5.2011.

⁸⁵⁹ Мисија *Халијард/Ваздушни мост* подразумевала је евакуацију савезничких авијатичара са територије окупиране Србије у организацији равногорских јединица 1943. и 1944. године. О контексту савезничког бомбардовања циљева на окупираном подручју, спасавања пилота и култури сећања више у: Милош Тимотијевић, *Мисија „Халијард“: ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943-1944. године* (Београд: Службени гласник, 2020)

⁸⁶⁰ Исто, 11.

⁸⁶¹ Иван Рајовић, „Падају лажи о Дражи“, *Српска реч*, 15.9.2004; Међутим, Тимотијевић истиче како је на комеморацијама у Прањанима наредних година Михаиловић бивао све више маргинализован, а да је уместо њега на свечаностима заслуга приписивана једино „аморфном српском народу“; Тимотијевић, *Мисија „Халијард“*, 12.

⁸⁶² „Dražinoj kćerki odev orden“, *B92*, 9.5.2005, https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=168068, datum pristupa 20.1.2025.

почивају остаци генерала Михаиловића. Некадашњи министар у избегличкој влади Краљевине Југославије и предводник ЈВуО тиме је постао симбол жеље већине актера у српској јавности да се места почивања жртава комунизма пронађу и достојно обележе. Све што је излазило ван тог оквира, попут отвореног подржавања иницијативе за рехабилитацијом Михаиловића и последично самог равногорског покрета, и даље је изазивало бројне друштвене диспуте, док политички актери у том контексту нису излазили изван наративних и идеолошких оквира које су сами поставили још почетком 1990-их. Поред Михаиловића и Асање, постојале су и друге личности са истакнутом ратном улогом које су такође на прелазу миленијума могле постати симбол националног јединства и храбрости у тешким ратним годинама, али је њихово политичко деловање изазивало још дубље поларизације и друштвене несагласности. У питању су били Долорес Ибарури и Милан Недић, најистакнутије алтернативе Асањи и Михаиловићу у контексту посттранзиционих „хероја нације“.

Алтернативе – Долорес Ибарури „Ла Пасионарија“ и Милан Недић

Долорес Ибарури „Ла Пасионарија“⁸⁶³ и Милан Недић⁸⁶⁴ су у јавном деловању појединих странака и личности транзиционе и посттранзиционе епохе у Шпанији и Србији били представљени као трагични ратни хероји и симболи националних патњи Шпанаца и Срба. Разлог избора ових личности налазио се у њиховој улози у рату, али и у представама које су о њима креиране у потоњима деценијама, како у земљи у време ауторитарних режима тако и међу разноликом емигрантском заједницом.

Изградња својеврсног култа личности Ибарури и Недића започета је већ током самог рата, додуше у потпуно другачијим историјским околностима. Ибарури је била народна посланица и висока функционерка Комунистичке партије Шпаније. Још од самог почетка рата, специфичан

⁸⁶³ Ибарури (1895-1989) је потицала из баскијске рударске породице. У једном локалном рударском листу је први пут користила псеудоним „Пасионарија“ по коме је остала позната до краја живота. Била је чланица Комунистичке партије Шпаније од њеног оснивања 1921. године, а до избијања Грађанског рата се бавила питањем женског учешћа у политичком животу левице и борбом за права бројних левичарских активиста и револуционара. Изабрана је за народну посланицу на изборима у фебруару 1936. у оквиру коалиције Народни фронт. У току Грађанског рата држала је ватрене антифашистичке говоре, залагала се за побољшање животних услова војника на фронту и одржавала је специјалне везе са Интернационалним бригадама. Након рата и све до повратка у Шпанију 1977. је највећим делом живела у Совјетском савезу. У току Другог светског рата била је изабрана за генералну секретарку партије уз подршку самог Стаљина, након унутарпартијских борби и чистки. На том положају је остала је све до 1960. када је заузела почасно место председнице странке. Блиско је сарађивала са својим наследником на позицији генералног секретара Сантијагом Кариљом и подржавала је све идеолошко-програмске промене унутар партије, што се посебно односило на постепено постстаљинистичко удаљавање од туторства Москве и формулисања политике еврокомунизма. Поново је била посланица у првом постфранкистичком парламенту (1977-1979), након чега се повукла из активне политике; Juan Avilés Farré, *Pasionaria: la mujer y el mito* (Barcelona: Plaza y Janés, 2005); Diego Díaz Alonso, *Pasionaria: La vida inesperada de Dolores Ibárruri* (Gijón: Hoja de Lata, 2021)

⁸⁶⁴ Недић (1877-1946) је био учесник балканских ратова и Првог светског рата. У току постојања Краљевине СХС/Југославије добио је чин армијског генерала и обављао је функције начелника Генералштаба и министра војске и морнарице (1939-1940). У Априлском рату 1941. био је на челу Треће армијске области са седиштем у Скопљу. На позицију председника „Владе народног спаса“ постављен је од стране немачких војних окупационих власти 29. августа 1941. и на тој позицији је остао све до ослобођења Србије 1944. године. Заједно са другим колаборационистима и нацистичким снагама повлачио се у јесен 1944. ка Немачкој, након чега је у лето 1945. доспео у заробљеништво. Западни савезници су га изручили новим југословенским властима у јануару 1946. године. Недић је страдао у току истраге падом са трећег спрата зграде 4. фебруара 1946. године, а досадашња истраживања нису несумњиво утврдила да ли је у питању било самоубиство или убиство; Milan Borković, *Milan Nedić* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985); Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*; Janjetović, *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*

култ је почео да се гради око Ибарури због њених изражених ораторских способности (оличених најпре у реченици коју је изговорила у лето 1936. године: *Heñe proñu!; ¡No pasarán!*), залагања за јединство републиканског тabora и бескомпромисну борбу против националистичке стране, као и због њених посебних односа са Интербригадама. Промовисању Ибарури као непоколебљивог симбола шпанског и европског антифашизма, уз ослањање на већ постојећи наратив о способности шпанског народа да се одупре страним освајачима, највише су допринели њена партија, Коминтерна, Совјетски савез и средства информисања под њиховом контролом.⁸⁶⁵ У току рата Ибарури је постала истакнуто лице антифашистичког отпора, али и посебан симбол женске еманципације у конзервативној Шпанији. Путем Интербригада и њеног залагања у одбрани Мадрида у јесен 1936. дошло је до ширења њеног угледа на међународни ниво, док су јој до краја рата биле посвећиване песме, химне, биографије и позоришни комади који су се играли у Шпанији и Совјетском савезу.⁸⁶⁶ У знатно другачијем контексту је текао процес изградње култа личности Милана Недића. У време док је био на положају председника „Владе народног спаса“ између 1941. и 1944. године, званична колаборационистичка пропаганда је настојала да га прикаже као „оца Србије“ који се у тешким тренуцима жртвује за своју „децу“, односно за свој народ. Колаборационистичка штампа је редовно писала о Недићу као о „сину народа“, „јунаку“, „расном војнику“, „прекаљеном родољубу“, „првом домаћину нације“ којег је послало „провиђење“ да обнови Србију, док је у бројним политичким и културним пројектима које је његова влада конципирала (попут ултраконзервативног пројекта „Српске сељачке задружне државе“) Недићу била намењена улога неприкосновеног вође.⁸⁶⁷

Послератна перцепција Ибарури и Недића имала је сличну судбину као и представе о Асањи и Михаиловићу у земљи и емиграцији. Франкистичке и југословенске социјалистичке власти третирали су све ратне противнике као непријатеље државе и народа, али су шпански комунисти и српски колаборационисти (окупљени око Недића и фашистичког покрета *Збор* предвођеног Димитријем Љотићем) заузимали највише место у таквој хијерархији. Позиција Недића и његове владе није се изменила у званичном наративу током целокупног постојања социјалистичке Југославије. Све до краја 1980-их у Југославији је виђење Недића као квислинга било неспорно и непромењено, што се суштински темељило на одлуци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 8 јуна 1945. којом је председник колаборационистичке владе проглашен за ратног злочинца и издајника народа. По сличном обрасцу је слика о Недићу била формирана и у једном значајном делу српске емиграције, нарочито равногорском и међу продемократским присталицама међуратних политичких партија.⁸⁶⁸ Сличан третман у Шпанији током франкистичке епохе искусила је и Ибарури, уз разлику у томе што је режим у Мадриду и даље током хладноратовске епохе страховао од утицаја Комунистичке партије, њених лидера који су успели да оду у изгнанство, затим и од Совјетског савеза који их је подржавао. Сама

⁸⁶⁵ Hernández Sánchez, *El PCE en la Guerra Civil*, 141-144; Elorza, Bizcarrondo, *Queridos camaradas: La Internacional Comunista y España 1919-1939*, 295-296.

⁸⁶⁶ David Ginard i Féron, “La madre de todos los camaradas: Dolores Ibárruri como símbolo movilizador, de la Guerra Civil a la transición posfranquista”, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 90, núm. 2, 2013, 198-199; Miren Llona, “La imagen viril de Pasionaria: Los significados simbólicos de Dolores Ibárruri en la II República y la Guerra Civil”, *Historia y política*, núm. 36, 2016, 280-285.

⁸⁶⁷ Маријана Мраовић, *Пропаганда Владе Милана Недића (1941-1944)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015, 282-284; Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, 412-414; Milosavljević, *Potisnuta istina*, 16-17.

⁸⁶⁸ Olga Manojlović Pintar, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije“, *Preisipitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 307-308; Одлука Државне комисије из 1945. није имала правну снагу, већ је више имала улогу моралне и делом идеолошке осуде колаборационизма, уз важан задатак прикупљања сведочанстава и доказа о почињеним ратним злочинима. Сам Недић је под сумњивим околностима погинуо у фебруару 1946. док је судски поступак против њега био у току – прим. Д. М.

Ибарури је од стране франкистичких судова осуђена на смрт због злочина побуне свега три недеље по завршетку Грађанског рата (21. априла 1939), а у наредним годинама су додатне осуђујуће пресуде обухватиле и одузимање њене имовине и држављанства, као и одлуку о изгнанству у трајању од 15 година.⁸⁶⁹ У званичном наративу током франкизма преовлађивала је слика о Ибарури као о персонификацији *црвеног терора*, насилној, окрутној и хиперсексуализованој жени, што је требало да послужи као апсолутна супротност „идеалној жени“ по мерилима франкиста – побожној и конзервативној Шпањолки, мајци и домаћици.⁸⁷⁰

Насупрот мнемоничкој политици у земљи, значајан део шпанске и српске емиграције неговао је потпуно супротне представе о Недићу и Ибарури. Док је у Југославији и Шпанији официјелним дискурсом доминирала демонизација и наглашавање негативних аспеката деловања ових двеју личности, бројни емигрантски кругови прибегли су глорификацији њиховог учешћа у рату. О Недићу је загранична публицистика и историографија, барем она окупљена око некадашњих колаборациониста и припадника покрета *Збор*, објављивала бројна некритичка дела у којима је председник „Владе националног спаса“ искључиво приказиван на мартирски начин. Позитивни аспекти Недићевих власти (спашавање српских избеглица из НДХ, настојање да се ублаже нацистичке репресалије) су хваљени, док су негативни (ратни злочини, специфична улога Недићевог режима у Холокаусту, пропаганда, лојалност Рајху до последњих дана рата) релативизовани, умањивани или правдани као „необходност“ зарад спашавања српског народа од комунистичке опасности и немачке освете.⁸⁷¹ Међу овом емиграцијом, која је и даље гајила култ Недићеве личности, почела да се јавља и идеја о „националном помирењу“ свих Срба који су се у рату међусобно борили (чак и са онима који су били у партизанским редовима) са једним циљем – свргавање југословенског комунистичког врха са власти.⁸⁷²

Паралелно с тим, слике о Ибарури као ратном хероју и идеје о националном јединству биле су јаке и међу шпанском комунистичком емиграцијом. Међутим, култ Ибарури се није заснивао само на једној, већ на две различите представе. До краја 1950-их преовладавао је некадашњи ратни наратив о њеној бескомпромисној антифашистичкој борби, док је од постепеног усвајања политике о „националном измирењу Шпанаца“ од стране Комунистичке партије Шпаније након 1956. око Ибарури почео да се развија својеврсни ореол борца за демократске слободе, особе која је пригрлила идеале еврокомунизма и настојала да уруши франкизам путем што шире мобилизације људи различитих политичких уверења. У складу са таквим развојем, у публикацијама које је Ибарури током 1960-их писала и надгледала (њени мемоари, прикази историје Комунистичке партије Шпаније и Шпанског грађанског рата), није било пуно места за њене некадашње похвале Стаљину, подређености шпанских комуниста у односу на Москву у току рата и репресију над политичким неистомишљеницима.⁸⁷³

⁸⁶⁹ Marry Ann Dellinger, “The Mythopoeia of Dolores Ibárruri, Pasionaria”, *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War*, ed. Aurora G. Morcillo (Leiden and Boston: Brill, 2014), 292.

⁸⁷⁰ *Исма*, 296-297; Mercedes Yusta Rodrigo, “Dolores Ibárruri, Pasionaria (1895–1989): Communist Woman of Steel, Global Icon”, *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, ed. Francisca de Haan (London: Palgrave Macmillan, 2023), 177.

⁸⁷¹ Ове публикације, које су током Хладног рата објављиване најчешће у зборашкој издавачкој кући *Искра* са седиштем у Минхену, поново су добиле на актуелности са њиховим „отаџбинским издањима“ од 1990-их у земљи под издаваштвом новоосноване *Нове искре*. О овим публикацијама, њиховим произвољностима и маргиналном месту у српској историографији вид. у: Бајагић, Стојановић, „Југословенске кризе (1918-1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“, 622-623.

⁸⁷² Идеја о „националном помирењу“ била је најистакнутија током 1960-их у писањима Станислава Кракова, Недићевог сестрића, сарадника и биографа; Manojlović Pintar, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije“, 309-311.

⁸⁷³ Ginard i Féron, “La madre de todos los camaradas“, 201-209.

У периоду транзиције и демократске консолидације у Шпанији и Србији/Југославији су позитивне представе о Ибарури и Недићу почеле да се преносе назад у домовину и да постају део ширих идентитетских и мнемоничких диспута око прошлости. Ипак, покушаји изградње херојских наратива око Ибарури и Недића, било као једнаких Асањи и Михаиловићу или као њиховим алтернативама, нису били успешни из неколико разлога. У времену превласти (нео)либералног државног модела у Шпанији и Србији/Југославији конструкција нових хероја који би имали капацитет да замене дотадашње неприкосновене култове личности Франка и Тита имала је шансе за успех једино уколико су одређене личности из ратног периода имале истакнуто искуство залагања за парламентарну демократију, анти тоталитаризам и националне интересе Шпанаца и Срба. У такав калуп су се могли уклопити Асања као председник републике и оштар противник десничарског и левичарског екстремизма, као и генерал Михаиловић као предводник међународно признате ЈВуО и противник нацизма и комунизма. Они су тиме били симболи и идеалне претече националног либерализма и „трећег“ анти тоталитарног пута којим су после рата могли да пођу шпански и српски народ, да су међународне и унутрашње околности биле другачије.⁸⁷⁴ У такве оквире се никако нису сместили Ибарури и Недић, пре свега због бројних негативних страна њиховог ратног деловања. Ипак, важна улога шпанских комуниста и саме Ибарури у време транзиције након Франкове смрти јесу јој донели додатни демократски легитимитет који јој је до тада недостајао, чиме је могућност њене друштвене рехабилитације постала знатно већа него што је то био случај са позицијом Недића у српској јавности.

Након обнове вишепартизма у Шпанији и Србији интензивирали су се покушаји симболичке и правне рехабилитације Ибарури и Недића, као што је био случај и са Асањом и Михаиловићем. Слични обрасци су се поново истакли. Док је у Шпанији предност дата симболичком облику рехабилитације, у Србији су политичке партије и поједина удружења акценат ставиле на њен правни аспект. Тежња ка симболичкој рехабилитацији Долорес Ибарури се од њеног повратка у земљу 1977. па све до њене смрти 1989. истицала највише у наративу њене странке, подједнако у тренуцима док је деловала самостално на шпанској политичкој сцени, као и након њеног уласка у ширу коалицију под називом *Уједињена левица* 1986. године. Ти напори су били усмерени ка промовисању Пасионарије као двоструког симбола – „еврокомунисте и подржаваоца демократске, слободне постфранкистичке Шпаније на једној страни, али и иконе антифашизма из 1930-их на другој страни.“⁸⁷⁵ Главни изрази оваквих мнемоничких подухвата шпанских комуниста били су видљиви приликом великог дочека Ибарури у Билбау 1977. године,⁸⁷⁶ али и током масовног присуства грађана на њеној сахрани 1989. године.

Међутим, сахрана Пасионарије представљала је кључну прекретницу након које је Ибарури постала призната као симбол демократије и антифашизма и међу осталим политичким и мнемоничким актерима, пре свега унутар тада владајуће ПСОЕ. Ибарури је преминула 12.

⁸⁷⁴ Sladjana Lazić, “The Re-evaluation of Milan Nedić and Draža Mihailović in Serbia”, *Serbia and the Serbs in World War Two*, 269-278; О Асањи као најистакнутијем симболу и представнику „треће Шпаније“ вид. у: Preston, *Las tres Españas del 36*, 245-288; Fernando García de Cortázar, *Los mitos de la Historia de España* (Barcelona: Editorial Planeta, 2022), 292-298.

⁸⁷⁵ Ginard i Féron, “La madre de todos los camaradas“, 209-211.

⁸⁷⁶ Повратак Ибарури у Шпанију се поклопио са предизборном кампањом за прве постфранкистичке слободне изборе који су одржани 15. јуна 1977. године. Према речима Сантијага Кариља, кампања Комунистичке партије тада се фокусира на неколико кључних тачака: национално помирење, формирање уставотворне скупштине, јачање демократије, аутономије покрајина и радничка права. Додао је да је Ибарури са посебном срдечношћу поздрављена на митингу у Билбау, у њеној родној Баскији, те је истакао да је тада њено присуство на једном месту окупило „и левичаре и националисте“; Santiago Carrillo, *Memorias: Edición revisada y aumentada* (Barcelona: Editorial Planeta, 2007), 729-730.

новембра 1989. године. За владајуће социјалисте у том тренутку је Пасионарија истовремено представљала симбол турбулентне шпанске историје XX века, али и важну фигуру борбе за радничка права. У изјавама саучешћа су партијски и државни званичници из редова ПСОЕ истицали похвале на рачун њеног идеализма и борбе за политичке идеје у које је чврсто веровала.⁸⁷⁷ За разлику од владајуће странке, лидери највеће опозиционе партије су одбили да се изјасне о њеној улози у савременој историји Шпаније, задржавајући тиме карактеристичну дистанцу према прошлости. Аснар и Фрага су изразили саучешће породици и Комунистичкој партији због смрти Пасионарије, док је Аснар опрезно додао тврдњу о томе да је она била једна политичка фигура о којој велики број људи има подељена мишљења, те да би се једино проток времена могао боље да осветли њен живот и истинско деловање.⁸⁷⁸ Иако никада није дошло до ширег сагласја међу политичком елитом Шпаније о улози и месту Долорес Ибарури у шпанској историји, као што је то био случај са Мануелом Асањом, ипак је након 1989. консензус о позитивној перцепцији Пасионарије постигнут преваходно у оквирима шпанске левице.

Насупрот томе, у постсоцијалистичкој Србији су шансе за политички консензус о карактеру власти Милана Недића биле далеко мање. Недићева управа у окупираној Србији се због свог колаборационизма, ратних злочина и пропаганде у служби нацизма никако није уклапала ни у антифашистичко ни у антитоталитарно историјско наслеђе које би било пожељно истицати у оквиру званичне политике сећања. Ипак, било је иницијатива усмерених ка профилисању Недића као позитивне и „мученичке“ фигуре у историји српског народа, управо у складу са основним постулатима које је развијао део емиграције.⁸⁷⁹ Насупрот стању у Шпанији, у Србији су најистакнутији политички делатници радије прибегавали залагању за правну рехабилитацију. На самом почетку 1990-их у томе су предњачили СПО и СРС.⁸⁸⁰ Српски покрет обнове је упутио два захтева за правну рехабилитацију Недића – први је маја 1991. упућен на адресу Републичког јавног тужиоца, а други је у марту 1992. упућен Народној скупштини Србије. Оба захтева су садржала истовестне апологетске аргументе о Недићу и настојали су да путем истицања заслуга за збрињавање српских избеглица са територије НДХ побију тврдње о њему као злочинцу и „издајнику српског народа“.⁸⁸¹ У периоду израженог антикомунизма након 2000. интензивирала су се јавна залагања за рехабилитацију Недића, посебно након усвајања одговарајућег закона 2006. године. Званичан судски захтев за рехабилитацију поднели су у јулу 2008. Недићеве потомци, Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Удружење

⁸⁷⁷ Juan González Ibañez, “Respeto para una figura histórica”, *El País*, 13.11.1989; Уз то, портпаролка шпанске владе Роса Конде (Rosa Conde) је искористила прилику да направи алузију и на пад Берлинског зида који се догодио свега четири дана раније, те је изнела једно суштински неосновано тумачење да се Ибарури „снажно борила за идеје које су данас у процесу трансформације у целој источној и централној Европи“.

⁸⁷⁸ Исто; “La presidenta del PCE, Dolores Ibárruri, «La Pasionaria», falleció a los 93 años”, *ABC*, 13.11.1989.

⁸⁷⁹ Изван сфере политике, у такве иницијативе се свакако могло убрајати извођење представе Синише Ковачевића под називом „Генерал Милан Недић“, која је у београдском *Звездара театру* између априла 1992. и децембра 2001. извођена преко 200 пута. Тиме је емигрантски наратив о Недићу као вођи који се у тешком тренутку жртвује за народ путем колаборационизма добио друштвену легитимацију и у делу културне сцене; Milena Dražić, „Svoje žrtve gospodar“, *Borba*, 18/19.4.1992; Milivoj Bešlin, “‘Serbian Mother’ Before the Court of Nation: Milan Nedić and Rehabilitation of Collaboration in Postsocialist Serbia”, *Limes Plus*, vol. 15, no. 2-3, 2018, 13; Такође, Милан Недић је 1993. уврштен у публикацију под називом *Сто најзнаменитијих Срба*, на посебно инсистирање академика Дејана Медаковића као члана уређивачког одбора током припреме књиге; Миле Бјелајац, „Милан Недић (1877-1946)“, *100 најзнаменитијих Срба*, прир. Звонимир Костић (Београд: Принцип; Нови Сад: Ш-Јупублик, 1993), 489-494.

⁸⁸⁰ Српска радикална странка је више била ангажована на пољу симболичке рехабилитације. Најистакнутији пример оваквог деловања представљала је насловна страница *Велике Србије* у мају 1991. на којој се налазила фотографија Недића и велики наслов: „Армијски генерал Милан Недић: велики српски мученик“.

⁸⁸¹ „Обновити суђење Дражи Михаиловићу“, *Политика*, 14.5.1991; Драгана Букумировић, „Припрема се позоришна представа 'Генерал Милан Ђ. Недић'“, *Политика*, 27.3.1992; Скупштинску иницијативу је у мају 1992. одлучно одбацила владајућа СПС наводима да парламент за то није надлежан; „Osnovci ne biraju jezik“, *Borba*, 13.5.1992.

књижевника Србије, екстремно десничарски покрет Двери и ванпарламентарна Српска либерална странка, док је против рехабилитације био део историчара и Савез јеврејских општина Србије.⁸⁸²

Међу таква дешавања се свакако убрајало загонетно постављање Недићевог портрета у холу зграде Владе Србије, на месту на коме су се налазила обележја свих претходних премијера. Шира јавност је у октобру 2008. године сазнала да се у ходнику зграде Владе налазила урамљена Недићева фотографија, и то у јеку контроверзи око најављеног окупљања профашистичких организација под називом „Марш за јединство Србије“ и одговора антифашистичких удружења која су најавила контраскуп.⁸⁸³ Том приликом је од министра полиције Ивице Дачића добијена информација да се званични Недићев портрет налазио на том месту још од 2006. године, без подробнијег објашњења како је до тога дошло. Фотографија је уклоњена тек у мају 2009. након званичне Дачићеве иницијативе.⁸⁸⁴ Контроверза и тајност око Недићеве слике представљала је ипак показатељ тога да су и у редовима других партија деснице у Србији (пре свега унутар ДСС-а, јер је портрет постављен за време премијерског мандата Коштунице) постојале одређене симпатије према некадашњем председнику „Владе националног спаса“, али да је отворено позивање на његово наслеђе и даље представљало црвену линију за већину актера на политичкој сцени Србије почетком XXI века.

Многобројни фактори су допринели томе да Ибарури и Недић нису могли да постану онакви симболи националног помирења као што су то могли бити Асања и Михаиловић. Непостојање широког консензуса на политичкој и мнемоничкој сцени Шпаније и Србије у вези са ратном улогом и наслеђем Ибарури и Недића спречавало је њихове подржаваоце да их учврсте у националном сећању као пуноправне алтернативе Асањи и Михаиловићу. Иако су се Пасионарија и председник владе окупиране Србије налазили на потпуно супротним ратним позицијама, уз додатну разлику у томе што је Ибарури имала битну улогу у постфранкистичкој демократизацији Шпаније, еволуција културе сећања на ове две личности у земљи и емиграцији имала је доста заједничких карактеристика. Ипак, истакнуто место идеје антифашизма у европској и националној политици памћења почетком новог миленијума довело је до тога да су мнемоничке разлике између Асање и Ибарури постале значајно мање него што је то био случај са Михаиловићем и Недићем.

⁸⁸² Aleksandar Stojanović, „Kvisling ili srpski heroj? Ličnost i delo Milana Nedića u srpskim medijima i dikursu u vreme trajanja sudskog procesa za njegovu rehabilitaciju“, *Međunarodni naučni skup „Srpsko-hrvatski odnosi: Dominantni državni narativi i kultura sećanja u Hrvatskoj i Srbiji“*, Obrovac: Centar za istoriju demokratiju i pomirenje i Udruga za povjest, suradnju i pomirenje, 2018, 5-6, <https://chdr-ns.com/pdf/Aleksandar-Stojanovic-Kvisling-ili-srpski-heroj.-Licnost-i-del0-Milana-Nedica-u-srpskim-medijima-i-dikursu-u-vreme-trajanja-sudskog-procesa-za-njegovu-rehabilitaciju.pdf>, datum pristupa 10.2.2025; Слободанка Аст, „Недић је убица и Срба и Јевреја и Цигана“, *Политика*, 6.3.2009; Momir Turudić, „Ko kaći, a ko skida sliku Milana Nedića“, *Vreme*, 13.5.2009.

⁸⁸³ Наводећи антифашистичку опредељеност Владе Србије, али и његове партије, министар полиције и председник СПС-а Ивица Дачић је том приликом истакао да је МУП одлучио да забрани само фашистички скуп, те је додао и да је поднео захтев за уклањање Недићевог портрета из званичних просторија; „Дачић против ђенерала Милана Недића“, *Радио-телевизија Војводине*, 9.10.2008, https://rtv.rs/sr_ci/politika/dacic-protiv-djenerala-milana-nedica_86331.html, datum pristupa 10.2.2025.

⁸⁸⁴ Turudić, „Ko kaći, a ko skida sliku Milana Nedića“

ЗАКЉУЧАК

Политике сећања представљају један од најдинамичнијих и најспецифичнијих аспеката транзиционих процеса у друштвима која су током XX века прошла кроз дубоке унутрашње поделе, насиље, идеолошке поларизације и ауторитарне режиме. Овај рад је имао за циљ да анализира и упоређи начин на који су Србија и Шпанија од 1980-их до 2012. године развијале своје званичне и незваничне политике сећања, са посебним освртом на периоде преовлађујућег заборавља и накнадних етапа обновљеног интересовања за сећање на прошлост, репарацију жртава и симболичко преиспитивање наслеђа.

Теоријски модел Бернхарда и Кубика пружио је погодан оквир и контекст за анализу и разумевање актера и режима сећања. У оквиру те теорије, актери су подељени на **мнемоничке ратнике**, који су активно уносили селективно и вредносно обојено сећање у јавни простор; **мнемоничке одрицатеље**, који су настојали да избегну отварање спорних историјских питања из различитих разлога (страха од поновних друштвених сукоба или уверења о превазиђености некадашњих конфликта) и да такве теме оставе актерима изван непосредне политичке сфере; **проспективце**, чије су се тежње у јавном деловању руководиле потребом да вредности из прошлости представе као једини могући путоказ ка просперитетнијој будућности; и **плуралисте**, који су доприносили артикулацији отворенијег дијалога и новог односа према историјском наслеђу. Са друге стране, режими сећања су се тиме класификовали се као **унификовани**, у којима је постојао доминантни званични наратив око којег постоји широки консензус (макар у политичком миљеу); **поларизовани**, где је било присутно два или више супротстављених модела сећања који су се надметали у јавном простору; и **плуралистички**, где су различити видови памћења могли да коегзистирају скоро равноправно и без већих трзавица, уз институционалну подршку таквој инклузивности.

Примењујући овај модел на случајеве Шпаније и Србије, могуће је издвојити неколико фаза и доминантних режима:

- У **Шпанији**, од краја Франкове диктатуре до почетка 2000-их, доминирао је *унификовани режим сећања*, заснован на *Пакту заборавља* (*Pacto del olvido*). Главну улогу у његовом одржању имали су *мнемонички одрицатељи* – како унутар политичких елита (ПСОЕ и ПП), тако и у јавним дискурсима. Отварање масовних гробница, јавне расправе о репресији и институционализација сећања на жртве франкизма приметни су постали тек од 1990-их година и почетком XXI века. У том контексту, долазак нове генерације социјалистичких политичара на власт 2004. и усвајање Закона о историјском сећању 2007. означавали су прелаз у *поларизовани режим*, у којем су *мнемонички ратници*, пре свега из редова ПСОЕ, невладиног сектора и неких академских кругова, добили већу институционалну подршку. Примењујући овакве видне промене, прваци Народне партије су у том периоду такође прешли у улогу *ратника*, али су били ограничени тиме што су били у дефанзивној позицији и нису били у могућности да понуде друга решења изузев инсистирања на исправности некадашњег дискурса о два једнака ратна екстремизма која је било потребно заборавити.
- У **Србији**, динамика је била сложенија и бржа. Током социјалистичког периода јасно је било постојање *унификованог режима памћења*, у којем се снажно неговало и наметало антифашистичко и партизанско сећање. После 1990. дошло је до распада тог наратива, што је отворило простор за нагло појачавање свих врста активности *мнемоничких ратника*. Током последње деценије XX века су друштвени сукоби били толико оштри да

су као отворено политичко оруђе служили и партизански дискурс, који је и даље као званични наратив наставила да негује власт социјалиста у време Слободана Милошевића, и различити видови четничког дискурса, снажно истицани као једини исправни од стране већег дела десничарске опозиције (СПО и СРС). Ситуација је била још комплекснија ако се узме у обзир да је постојала и интензивна конкуренција две супротстављене и селективне перцепције четништва – проевропске и више космополитске коју је неговао СПО и отворено националистичке коју је истицао СРС. Након 2000. успостављен је стабилнији *поларизовани режим сећања*, где су се супротстављене концепције прошлости различитих актера и даље надметале у јавности, али су се овога пута такви диспути најчешће водили о оквиру званичних институција (скупштинске расправе, усвајање закона) и нису доприносили таквој радикализацији политичког простора као што је то био случај током 1990-их. *Политика заборав* је однела кратку превагу између 2000. и 2003. као званични наратив, најпре захваљујући томе што су Демократска странка и премијер Ђинђић задржали своју дотадашњу улогу *мнемоничких одрицатеља* и и настојали да прошлост држе изван политичке сфере. Ипак, од 2004. јасно је превагнула нова официјелна политика према прошлости, где је интерпретација равногорског покрета као „идеалног демократског и националног претка“ постала доминантна, те су у складу са тим усвојене и бројне мере транзиционе правде.

У обе државе су се транзиције од ауторитарног ка вишепартијском систему показале као кључне за разумевање развоја званичних политика сећања и главних контранаратива који су настајали или се развијали насупрот њима. Тиме су се постепено формирали обриси **две Шпаније и две Србије**, те су до краја 1990-их година ови супротстављени наративи већ добили своје коначне облике. Било би сувише поједностављено посматрати мнемоничке прилике у две земље само путем сукоба официјелног и конкурентног опозиционог дискурса. Међуодноси различитих тумачења прошлости и њихових актера били су разноврсни и кретали су се од посредног или непосредног конфликта, преко преклапања и допуњавања у одређеним конкретним аспектима, па све до дијалога и одређене сагласности у вези са појединим питањима. Са друге стране, анализа специфичних односа званичне политике меморијализације и њених кључних мнемоничких супарника, представљена кроз однос „две Шпаније“ и „две Србије“, ипак је пружила адекватни оквир разумевање развоја културе памћења у две средине.

Док је у Шпанији током 1980-их прошлост свесно била препуштена институционалном забору, у Србији је прошлост постала главно поље политичког обрачуна. Контранаративи су се појављивали са многих страна: политичке странке, црква, разна удружења ветерана и жртава, као и део историографије и публицистике, активно су учествовали у дебатама о тумачењу прошлости. Донекле сличан процес примећивао се и у Шпанији, где се крајем 1980-их црква супротстављала политици заборав, настојећи да реafirмише сећање на сопствене жртве из Грађанског рата. До 1990-их у оба друштва се све више осећала тензија између званичне политике према историји и нових захтева за ревидирањем тумачења прошлости.

Једна од важних сличности је била и у присутности **виктимолошког дискурса**. Нација се често представља као колективна жртва и у Србији и у Шпанији, а памћење страдања се користило као важан елемент политичке мобилизације. Позиви на национално помирење присутни су били у обе земље, али су се њихова садржина и политичке импликације знатно разликовали. Док се у Шпанији помирење углавном темељило на избегавању конфликта и забору, у Србији је оно често подразумевало измирење путем нужности прихватања „праве стране“ историје – било да је то партизанска или четничка. Додатно, формулисање политика сећања у обе земље је било резултат многоструких фактора, али се појављивало и као производ конкретног политичког

тренутка. Сећање на прошлост често је било у функцији легитимисања садашње власти, објашњавања актуелне политике или демонизације противника. У таквом контексту, избори између заборављања и сећања, помирења и сукоба, били су често политички условљени.

С почетком XXI века је сукобљеност различитих наратива већ добила конкретан израз кроз усвајање бројних **механизма транзиционе правде**. У обе државе развој прилика је био такав да су почеле да се усвајају специфичне мере (закони, резолуције, механизми репарације и рехабилитације, судске истраге) чији су формални циљеви били двоструки – тежња за превазилажењем последица ауторитарне репресије и пружање адекватне симболичке или материјалне надокнаде жртвама са једне стране, али и дубља институционализација актуелних доминантних интерпретација прошлости са друге стране. За разлику од франкистичке и југословенске социјалистичке епохе, институционализација политика памћења почетком XXI века заиста се одликовала дијалогом и компромисима, у мањој или већој мери, али је тежња за кодификацијом владајућих представа о прошлости свакако била још један мотив деловања актера сећања.

Полазећи од претпоставке да се култура сећања не формира искључиво одозго, већ кроз динамичну интеракцију државних, партијских, црквених и цивилних актера, конкретне праксе транзиционе правде показују како је свака од две земље на специфичан начин настојала да артикулише и институционализује колективно памћење Другог светског рата и Шпанског грађанског рата.

Кључни институционални и друштвени чиниоци који су обликовали приступ репресивној прошлости и дефинисању праксе транзиционе правде су били разноврсни. Изузев политичких елита као кључних актер памћења „одозго“, посебну улогу су имали судство, верске заједнице и актери „одоздо“ попут удружења жртава, ветерана и НВО. У оба друштва су уочљиве велике разлике у ритму, досегу и интензитету симболичких и материјалних репарација, као и у спремности државе да се суочи са прошлошћу на институционалан начин.

Најистакнутији аспект транзиционе правде били су специфични *закони сећања*. У Шпанији је то био један општи акт који је неформално постао познат као *Закон о историјском памћењу* из 2007. године. Тај закон је у основи понудио симболичко признање – омогућио је уклањање франкистичких симбола са јавних простора, финансирање ексхумација масовних гробница и признавање страдања републиканаца. Међутим, судска ревизија није била предвиђена – пресуде франкистичких преких судова су остале на снази, а Закон о амнестији из 1977. није био повучен. Тиме су улога и рад судства остали прилично ограничени у својим законским овлашћењима, док су ретки примери судских иницијатива (попут судије Гарсона) усмерених ка покушају примене међународних правних норми у корист жртава репресије били готово одмах заустављени. Сама држава такође није преузимала одговорност за спровођење ексхумација масовних гробница, већ је простор и средства за то уступала меморијалистичким удружењима, која су од нивоа локалних иницијатива постала важни актери јавне меморијализације.

С друге стране, Србија је у постсоцијалистичком периоду прихватила модел рехабилитације као кључни механизам за признање страдања. Законска регулатива о рехабилитацији усвојена је 2006. и допуњена 2011. године, али је примена ових закона од почетка била селективна и под идеолошким утицајем. Судска грана власти је тиме добила знатно шира овлашћења и могућности него што је то био случај у Шпанији, али је судска пракса била неконзистентна једнако као и сам закон. Судови су често рехабилитовали појединце без јасне историјске или етичке утемељености, док се врло мало пажње поклањало утврђивању истине о нечијем колаборализму и/или ратним злочинима. Осим симболичких рехабилитација, у Србији су

постојале и одређене материјалне репарације које су пратиле горепоменуте механизме, попут повраћаја имовине верским заједницама, организацијама и појединцима. Насупрот томе, у Шпанији је пракса давања директних новчаних компензација различитим категоријама жртава и бораца имала примат у односу на директну реституцију, која је била омогућена само за партије и синдикате.

Верске заједнице играле су значајну улогу у оба контекста. У Шпанији, Римокатоличка црква је подржавала Франков режим и после његовог краја је задржала снажан утицај. Од 1980-их Шпанска бискупска конференција је иницирала процесе беатификације жртава рата (искључиво на страни националиста), чиме је отворено изашла из оквира „заборава“ и супротставила се државном наративу. У Србији, Српска православна црква је имала нешто другачију улогу. Услед свог израженог антикомунизма подржавала је рехабилитацију Драгољуба Михаиловића и истицала четнике као главне жртве комунистичке репресије. Са друге стране, није толико снажно инсистирала на институционалном потврђивању својих перцепција о прошлости као што је то чинила Римокатоличка црква у Шпанији, било у периоду када су ставови СПЦ били удаљени од званичних (током 1990-их) или у време када је политика према прошлости ишла у њену корист (након 2000. године). СПЦ је тако деловала преваходно симболички – кроз обреде посвећене жртвама комунизма, освештавање меморијала и присуство на комеморацијама, али је њен утицај на јавно памћење ипак био несумњиво значајан.

У обе земље су постојале иницијативе „одоздо“ – кроз рад НВО, удружења жртава, бораца и појединих професионалних историчара. Међутим, њихов утицај на политике памћења је све до XXI века био доста ограничен. Изузетак у Србији је представљао СУБНОР који је током деведесетих активно подржавао власт. Ови актери „одоздо“ у оба друштва су одиграли важну улогу у преиспитивању званичних наратива, али су кроз свој активизам уносили у јавну мнемоничку сферу и сопствено уско виђење прошлости. У Шпанији су та удружења стекла снажан утицај на доношење Закона о историјском памћењу, док су у Србији овакви актери имали знатно мању моћ утицаја. Одступање од тог правила у Србији се огледало у успостављању две државне комисије 2009. које су биле посвећене лоцирању масовних гробница у којима су почивале жртве послератне репресије и које су основане првенствено захваљујући активностима дела историчара и локалних удружења. Деловање чланова ових комисија привлачило је велику пажњу јавности, уз истакнуте критике њиховог рада, док је државна посвећеност чак и оваквим иницијативама остала неуједначена.

Иако су најважнији утицај на актуелну друштвену интерпретацију дешавања из прошлости имали сложени односи доминантног дискурса и различитих контранаратива, као и динамика односа бројних актера „одозго“ и „одоздо“, **транснационални и глобални модели памћења** такође су доприносили обликовању националних политика сећања у Србији и Шпанији. У обе земље су биле присутне сличне тенденције – амбивалентан однос према европским и међународним стандардима памћења, као и напори да се глобални оквири адаптирају у складу са националним потребама и доминантним наративима. Спољни утицаји могли су бити кохезивне природе, односно могли су утицати да локалне политичке елите превазиђу постојеће мнемоничке сукобе или да усвоје конкретне праксе комеморације на које је до тада обраћано мало пажње. Такав је био случај са европским интеграционим процесима током 1990-их и раних 2000-их, када је постепеном институционализацијом „заједничког европског сећања“ настао својеврстан мнемонички и модернизацијски узор и модел који је требало следити по питању репарационих мера за жртве рата. Насупрот томе, екстерни утицаји могли су послужити и као окидач за нове диспуте око прошлости, пре свега у моментима када су домаће политичке елите процењивале да су спољни модели суочавања са прошлошћу неспојиви са националним

искуством Шпаније и Србије и да би њихова евентуална примена могла обновити сукобе из прошлости. Такве стратегије могле су бити засноване на реалном страху од дестабилизације прилика у земљи, али су чешће служиле као начин за реафирмацију доминантних наратива који су већ имали озбиљне противнике у друштву.

Спој националних и наднационалних мнемоничких токова се јасно огледао и на примерима државног односа према Холокаусту, као и у ситуацијама када су успостављене најзначајније билатералне комеморације које су имале двоструку улогу – одавање почастима жртвама и ратним херојима с једне стране, као и учвршћивање старих и јачање нових мнемоничких савезништава са друге стране. Србија је имала директно искуство Холокауста, с великим губицима јеврејске заједнице, док је Шпанија била неутрална у Другом светском рату и фокусирана превасходно на страдање републиканаца. Промена политике сећања у Србији започела је већ 1980-их изнутра, наглашавајући заједничку ратну судбину Срба и Јевреја, док је у Шпанији до промене дошло тек након 2000. године, углавном под снажним утицајем међународних актера. Тада је и Шпанија почела да повезује национално (републиканско) страдање са јеврејским, али без преиспитивања Франкове одговорности у тим догађајима. Такве праксе у обе земље су понекад замагљивале границу између потребе за одавањем почастима свим жртвама и тежње да се првенствено ратне патње већинских народа (Шпанаца и Срба) испричају путем наратива о Холокаусту.

Нове глобалне и националне друштвено-политичке околности преплитале су се и око питања **одбацивања старих и конструкције нових националних хероја**. У таквим околностима значајно су се мењале представе о Франсиску Франку и Јосипу Брозџу Титу као кључним актерима ауторитарних режима, затим о Мануелу Асањи и Драгољубу Дражи Михаиловићу као новим демократским симболима, те коначно о Долорес Ибарури „Ла Пасионарији“ и Милану Недићу као спорним фигурама са идеолошких екстрема.

Франко и Тито су током своје владавине били представљани као чувари државног јединства, миротворци и градитељи поретка. У оба случаја изграђени су снажни култови личности, али се по њиховој смрти приступ том наслеђу разликовао. У Шпанији је убрзо након Франковој смрти уследила демократска транзиција и постепено институционално одбацивање његовог култа, док се у Југославији култ Тита наставио готово деценију након његове смрти, све до почетка распада државе. Касније је у Србији већ од краја 1980-их Тито постао предмет оштре критике, док је Франков значај у Шпанији углавном маргинализован без већег отпора у времену након што је демократски систем консолидован.

Уместо старих хероја, у друштвени фокус доспели су Асања у Шпанији и Михаиловић у Србији. Асања, умерени републиканац, временом је прихваћен као симбол демократског отпора и жртве Грађанског рата, а његова рехабилитација је била омогућена политичким консензусом. Михаиловић, с друге стране, остао је контроверзна фигура. Био је узор за многе странке деснице и антикомунистичке групе, док је истовремено био предмет жестоких критика због колаборације ЈВуО и ратних злочина. За разлику од Асање, који је у јавном простору постао готово неспоран и најшире прихваћен историјски узор, Михаиловић никада није успео да у толикој мери постане општеприхваћена персонификација демократског и националног наслеђа. Последњу групу чинили су Долорес Ибарури и Милан Недић, личности са екстремне левице и деснице, које нису стекле значајну улогу у званичној култури сећања, али су повремено добијале почастима од појединих политичких струја. Док је Ибарури остајала симбол антифашистичке борбе и касније демократије, додуше без шире јавне рехабилитације, Недић је у Србији за неке постао симбол „реалног патриотизма“, али је за већину друштвених актера сећања и даље првенствено остао само сарадник окупатора. Заједничко овим личностима је да су представљали поларизујуће фигуре чија су наслеђа изазивала континуиране друштвене и политичке расправе.

Различите фазе политика сећања у Шпанији и Србији, од етапа институционалног заборава, преко периода смене наратива и сукоба интерпретација, до тежњи за кодификацијом нових дискурса, откривале су дубоку укорењеност меморијалних политика у ширем контексту транзиција и идеолошких поларизација. Тиме је показано да колективно памћење није било пуки статичан одраз прошлости, већ динамично поље преговарања и надметања, у којем су државе, странке, цркве, НВО и појединци утицали на то како ће одређене личности и историјски догађаји бити тумачени. Посебно важну улогу у том процесу одиграли су и наднационални чиниоци, попут европских институција и глобалних модела меморијализације који су утицали на формулисање нових нормативних оквира и подстакли усвајање мера транзиционе правде. Иако су оба друштва делила искуство изласка из ауторитарних поредака, путеви којима су се кретала – шпански кроз контролисани заборав, постепену институционализацију сећања и све оштрије сукобе у мнемоничкој сфери, а српски кроз поларизацију, конкуренцију и институционализацију на крају – сведочили су о важности локалног контекста и историјског наслеђа. Коначно, компаративна анализа ових случајева суочавања са прошлошћу показала је да је развој културе памћења био неодвојив од борбе за специфичне визије садашњости и будућности којима су тежили сви актери сећања. У том смислу, прошлост није била само нешто што се памти, већ и нешто што се могло активно обликовати како би се утицало на садашње и будуће друштвене вредности, институције и идентитете.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије:

- 142: Социјалистички савез радног народа Југославије
- 297: Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије
- 674: Удружење југословенских добровољаца Шпанске републиканске војске
- 803: Председништво Социјалистичке Федеративне Републике Југославије

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије:

- Политичка архива: Шпанија

Државни архив Србије:

- Г-274: Председништво Социјалистичке Републике Србије
- Ћ-2: Централни комитет Савеза комуниста Србије
- Ћ-75: Републичка конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије
- Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања

Историјски архив Београда:

- 865: Градски комитет – Београд, Савез комуниста Србије

Објављени извори

Мемоари, ауторски текстови, интервјуи и зборници грађе:

- Aznar, José María. *España. La segunda transición*. Madrid: Espasa Calpe, 1994.
- Aznar, José María. *Memorias*, I. Barcelona: Editorial Planeta, 2012.
- Aznar, José María. *Memorias*, II. Barcelona: Editorial Planeta, 2013.
- Garzón, Baltasar. *La fuerza de la razón*. Barcelona: Editorial Debate, 2011.
- Драшковић, Вук. *Ноћ ђенерала*. Београд: Српска реч: 1994.
- Drašković, Vuk. *Ožiljci života*. Beograd: Laguna, 2022.
- Ђинђић, Зоран. *Politika i društvo: rasprave, članci i eseji*, прир. Latinka Perović. Beograd: Narodna biblioteka Srbije : Fondacija dr Zoran Đinđić, 2013.
- Ћинђић, Зоран. *Србија ни на Истоку ни на Западу*, прир. Радован Чолевић. Нови Сад: Цепелин, 1996.

- *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом: стенографске белешке и документа са суђења Драгољубу-Дражи Михаиловићу*. Београд: Савез удружења новинара ФНРЈ, 1946.
- *Историја Демократске странке 1989-2009: Документи*, прир. Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Срђан Цветковић, Слободан Гавриловић. Београд: Институт за савремену историју : Службени гласник, 2009.
- Kabra, Dolores. „Udruženja za istorijsko pamćenje“. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*. ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014, 253-277.
- Лазарев, Гојко, Мијушковић, Мирољуб. *Под маљем идеологије*. Шабац: Графика Шабац, 2008.
- Марковић, Мира. *Било је то овако*, I-II. Београд: Вечерње новости, 2015.
- Milošević, Slobodan. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.
- Милошевић, Слободан. *Прилог историји двадесетог века*. Београд: Трећи миленијум : Удружење „Слобода“, 2008.
- Михаиловић, Коста, Крстић, Василије. *Меморандум САНУ: после тридесет година*. Београд: НИД Компанија „Новости“, 2017.
- *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки. Београд: Службени гласник, 2009.
- Palacios, Jesús, Payne, Stanley G. *Franco, mi padre: Testimonio de Carmen Franco, la hija del Caudillo*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2008.
- Rajoy, Mariano. *En confianza: Mi vida y mi proyecto de cambio para España*. Barcelona: Planeta, 2011.
- Rodríguez Zapatero, José Luis. “Prólogo”, en: Antonio López Martínez, *De la República al franquismo. Legalidad, legitimidad y memoria histórica*. Murcia: Universidad de Murcia, 2017, 15-21.
- *Selección de artículos de Manuel Fraga publicados en ABC 1975-1994*, ed. Pilar Falcón Osorio. Madrid: Fundación Humanismo y Democracia, 2017.
- Silva, Emilio, Macías, Santiago. *Las fosas de Franco: los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*. Barcelona: Temas de Hoy, 2003.
- *Српски четнички покрет*, прир. Војислав Шешељ. Београд: АБЦ Глас, 1994.
- Stambolić, Ivan. *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd: Radio B92, 1995.
- Stambolić, Ivan. *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987*. Zagreb: Globus, 1988.
- Ћосић, Добрица. *Српско питање у XX веку: лична историја једног доба*, прир. Ана Ћосић-Вукић. Београд: Службени гласник, 2009.
- Calamai, Marco, Garzia, Aldo. *Zapatero: El mundo de los ciudadanos*. Barcelona: Península, 2006.
- Carrillo, Santiago. *Memorias: Edición revisada y aumentada*. Barcelona: Editorial Planeta, 2007.
- Cebrián, Juan Luis, González, Felipe. *El futuro no es lo que era*. Madrid: Aguilar, 2001.
- *Црвени тиранин са Дедиња*, прир. Војислав Шешељ. Београд: АБЦ Глас, 1995.

- *VIII sednica CK SK Srbije: nulta tačka „narodnog pokreta“,* prir. Slaviša Lekić, Zoran Pavić. Beograd: Službeni glasnik : Statusteam, 2007.
- *13. kongres CKJ: Документи. Реферат, резолуције, Статут CKJ, завршна реч, састав органа CKJ (25-28. јун 1986).* Београд: Комунист, 1986.

Штампани и електронски медији:

- ABC
- *Balkan Insight*
- Blic
- *Борба*
- B92
- *Велика Србија*
- *Вечерње новости*
- Vreme
- *Glas istine – list Saveza antifašista Srbije*
- *Глас јавности*
- Danas
- *Демократија*
- El Mundo
- El País
- El Correo
- Europa Press
- La Vanguardia
- La Voz de Galicia
- La Razón
- *Наша борба*
- Nedeljnik
- НИН
- *Погледи*
- *Политика*
- *Православље*
- Público
- Radio Slobodna Evropa
- *Радио-телевизија Војводине*
- *Радио-телевизија Србије*
- *Српска реч*
- Student
- Cadena Ser
- CINS

Правни акти, резолуције и скупштински записници:

- *Boletín Oficial de las Cortes Generales*,
<https://www.congreso.es/es/busqueda-de-publicaciones>
- *Diario de Sesiones del Senado*,
<https://www.congreso.es/es/busqueda-de-publicaciones>
- *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*,
<https://www.congreso.es/es/busqueda-de-publicaciones>
- *Otvoreni parlament*,
<https://otvoreniparlament.rs/>
- Скупштина Аутономне Покрајине Војводине,
<https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=sednice&saziv=1>
- Decreto 2940/1975, de 25 de noviembre, por el que se concede indulto general con motivo de la proclamación de Su Majestad don Juan Carlos de Borbón como Rey de España. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 284, de 26/11/1975
- Decreto 670/1976, de 5 de marzo, por el que se regulan pensiones a favor de los españoles que habiendo sufrido mutilación a causa de la pasada contienda no puedan integrarse en el Cuerpo de Caballeros Mutilados de Guerra por la Patria. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 84, de 7/4/1976
- Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 248, de 17/10/1977
- Real Decreto-ley 6/1978, de 6 de marzo, por el que se regula la situación de los militares que tomaron parte en la guerra civil. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 56, de 7/3/1978
- Ley 5/1979, de 18 de septiembre, sobre reconocimiento de pensiones, asistencia médico-farmacéutica y asistencia social en favor de las viudas, hijos y demás familiares de los españoles fallecidos como consecuencia o con ocasión de la pasada guerra civil. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 233, de 28/9/1979
- Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 155, de 29/06/1985
- Ley 4/1986, de 8 de enero, de cesión de bienes del Patrimonio Sindical acumulado. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 12, de 14/1/1986
- Ley 4/1990, de 29 de junio, de Presupuestos Generales del Estado para 1990, *BOE*, núm. 156, 30.6.1990; Real Decreto 728/1993, de 14 de mayo, por el que se establecen pensiones asistenciales por ancianidad en favor de los emigrantes españoles. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 121, de 21/5/1993
- Ley Orgánica 1/1990, de 3 de octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 238, de 4/10/1990
- Real Decreto 39/1996, de 19 de enero, sobre concesión de la nacionalidad española a los combatientes de las Brigadas Internacionales en la guerra civil española. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 56, de 5/3/1996
- Ley 43/1998, de 15 de diciembre, de Restitución o Compensación a los Partidos Políticos de Bienes y Derechos Incautados en aplicación de la normativa sobre responsabilidades políticas del período 1936-1939. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 300, de 16/12/1998

- Real Decreto 426/1999, de 12 de marzo, de creación del Archivo General de la Guerra Civil Española. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 62, de 13/3/1999
- Real Decreto 1891/2004, de 10 de septiembre, por el que se crea la Comisión Interministerial para el estudio de la situación de las víctimas de la guerra civil y del franquismo. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 227, de 20/9/2004
- Orden AEC/4150/2004, de 15 de diciembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 10 de diciembre de 2004, por el que se establece el día 27 de enero como Día Oficial de la Memoria del Holocausto y la Prevención de los Crímenes contra la Humanidad. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 305, de 20/12/2004
- Ley 3/2005, de 18 de marzo, por la que se reconoce una prestación económica a los ciudadanos de origen español desplazados al extranjero, durante su minoría de edad, como consecuencia de la Guerra Civil, y que desarrollaron la mayor parte de su vida fuera del territorio nacional. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 68, de 21/3/2005
- Ley 24/2006, de 7 de julio, sobre declaración del año 2006 como Año de la Memoria Histórica. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 162, de 8/7/2006
- Real Decreto 697/2007, de 1 de junio, por el que se crea el Centro Documental de la Memoria Histórica. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 143, de 15/6/2007
- Audiencia Nacional. *Juzgado Central de Instrucción no 5, Diligencias Previas-Procedimiento Abreviado 399/2006 V, Auto de 16 de octubre de 2008*,
<https://baltasargarzon.org/wp-content/uploads/2022/04/Auto-competencia-investigacion-crimes-franquismo.pdf>
- Orden PRE/3749/2008, de 22 de diciembre, por la que se da publicidad al Acuerdo de Consejo de Ministros sobre creación de la Oficina para las Víctimas de la Guerra Civil y de la Dictadura. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 309, de 24/12/2008
- Real Decreto 710/2009, de 17 de abril, por el que se desarrollan las previsiones de la Ley 2/2008, de 23 de diciembre, de Presupuestos Generales del Estado para 2009, en materia de pensiones de Clases Pasivas y de determinadas indemnizaciones sociales. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 105, de 30/4/2009
- Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 232, de 27/9/2011
- Tribunal Supremo. *Sentencia del caso 'Manos Limpias y Asociación Libertad e Identidad vs Baltasar Garzón' por prevaricación judicial*, STS 101/2012, 27.2.2012,
http://www.poderjudicial.es/stfls/SALA%20DE%20PRENSA/NOVEDADES/'Manos%20Limpias%20et%20al%20vs%20B%20Garzon'%20por%20prevaricacion%20judicial,%20STS%20101_2012.pdf
- Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита. *Службени лист Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, бр. 51/1984
- Закон о оснивању Музеја жртава геноцида. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 49/1992
- Закон о основним правима бораца, војних инвалида и породица палих бораца. *Службени лист Савезне Републике Југославије*, бр. 24/1998

- Закон о државним и другим празницима у Републици Србији. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 43/2001
- Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 137/2004
- Закон о пријављивању и евидентирању одузете имовине. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 45/2005
- Уредба о начину остваривања права припадника Југословенске војске у отаџбини и Равногорског покрета у области борачко-инвалидске заштите. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 51/2005
- Закон о рехабилитацији. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 33/2006
- Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 46/2006
- Окружни суд у Шапцу. *Решење, Рех. бр. 11/08*, 11.12.2008.
- Одлука о образовању Међуресорске радне групе за спровођење Анекса Д Споразума о питањима сукцесије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 21/2010
- Закон о враћању одузете имовине и обештећењу. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2011
- Закон о изменама и допунама Закона о државним и другим празницима у Републици Србији. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 92/2011
- Закон о рехабилитацији. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 92/2011
- Виши суд у Београду. *Решење, Рех. бр. 226/10*, 28.11.2011, <https://www.bg.vi.sud.rs/files/KNEZ%20PAVLE.pdf>
- Одлука Уставног суда Србије бр. IУ-282/2005. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 103/2012
- Виши суд у Београду. *Решење, Рех. бр. 69/10*, 14.5.2015, <https://www.bg.vi.sud.rs/files/DRAZA.pdf>

Резолуције и извештаји комисија, међународних институција и организација:

- Amnistía Internacional. *España: Poner fin al silencio y a la injusticia. La deuda pendiente con las víctimas de la Guerra Civil y del régimen franquista*, 18.5.2005, <https://www.memoriacatalunya.org/assets/pdf/La%20deuda%20pendiente.pdf>
- Amnistía Internacional. *La Ley sobre víctimas de la guerra civil y el franquismo aunque mejora, no salda la deuda pendiente*, 18.10.2007, <https://www.es.amnesty.org/en-que-estamos/noticias/noticia/articulo/la-ley-sobre-victimas-de-la-guerra-civil-y-el-franquismo-aunque-mejora-no-salda-la-deuda-pendiente/>
- Gobierno de España. *Buscador de mapa de fosas georreferenciado*, <https://www.mpr.gob.es/memoriademocratica/mapa-de-fosas/Paginas/buscadormapafosas.aspx>
- Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. *Годишњи извештај 2010*, прир. Срђан Цветковић. Београд, 2011.
- European Parliament. *Resolution on Remembrance of the Holocaust, Anti-Semitism and Racism*, 27.1.2005, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0018_EN.html

- European Parliament. *70 years after General Franco's coup d'état in Spain (Statements by the President and the political groups)*, 4.7.2006, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-6-2006-07-04-ITM-004_EN.html
- European Commission. *Serbia and Montenegro: 2005 Progress Report*, 9.11.2005, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1c786541-6cdd-4ae5-8b5e-591d071c21fc_en?filename=sec_1428_final_progress_report_cs_en.pdf&prefLang=ro
- European Commission. *Serbia: 2012 Progress Report*, 10.10.2012, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/520875cc-514a-4d4e-9b8d-6ba1c0568535_en?filename=sr_rapport_2012_en.pdf
- Илић, Марија. „Истраживања Државне комисије за тајне гробнице жртава револуционарног терора после 12. септембра 1944. године“. *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 2, 2019, 369-388.
- Министарство правде Републике Србије. *Државна комисија за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944. године*, <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/>
- Pavlović, Momčilo, Cvetković, Srđan. „Истраживања Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.“. *Istorija 20. veka*, бр. 3, 2012, 9-17.
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe. *Recommendation 1736: Need for international condemnation of the Franco regime*, 17.3.2006, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17417&lang=en>
- Real Academia de la Historia. *Informe sobre los textos y cursos de Historia en los centros de Enseñanza Media*, 23/6/2000, <https://www.rah.es/historia-en-los-centros-de-ensenanza-media/>
- United Nations General Assembly. *Resolution 60/7 on Holocaust Remembrance*, 1.11.2005, <https://daccess-ods.un.org/tmp/6806555.39035797.html>
- Human Rights Watch. *Spain: End Amnesty for Franco Era Atrocities – Prosecuting Judge who Challenged Amnesty Undermines Accountability*, 19.3.2010, <https://www.hrw.org/news/2010/03/19/spain-end-amnesty-franco-era-atrocities>
- Comisión de expertos para el futuro del Valle de los Caídos. *Informe*, 29.11.2011, <https://digital.csic.es/bitstream/10261/85710/1/INFORME%20COMISION%20EXPERTOS%20OVALLE%20CAIDOS%20PDF.pdf>
- Comisión Interministerial. *Informe general sobre la situación de las víctimas de la guerra civil y la dictadura*, 28.7.2006, <https://www.parlament.cat/document/intrade/189240>
- Comisión Interministerial. *Informe sobre archivos*, 28.7.2006, <https://todoslosnombres.org/wp-content/uploads/2022/01/Informe-sobre-Archivos-de-la-Comision-Interministerial-para-el-estudio-de-la-situacion-de-las-victimas-de-la-Guerra-Civil-y-del-Franquismo.pdf>

Интернет извори:

- Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/dokumenti/2430>

- Gernika Gogoratuz,
<https://www.gernikagogoratuz.org/>
- Gobierno de España – La Moncloa,
<https://www.lamoncloa.gob.es/gobierno/gobiernosporlegislaturas/Paginas/index.aspx>
- Grupo de obispos. *Purificar la memoria, servir a la verdad, pedir perdón el correo*, 30.6.2009,
<https://servicios.elcorreo.com/documentos/castellano.pdf>
- Izquierda Unida. *Programa electoral de Izquierda Unida – Elecciones generales del 14 de marzo de 2004*. Madrid, 2004,
<https://izquierdaunida.org/wp-content/uploads/2020/11/PROGRAMA-ELECTORAL-IU-GENERALES-2004.pdf>
- Partido Socialista Obrero Español. *Programa Electoral - Elecciones Generales 2004*. Madrid, 2004,
<https://www.psoe.es/media-content/2015/03/Programa-Electoral-Generales-2004.pdf>
- Portal de Archivos Españoles. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de Madrid. *Expediente de responsabilidades políticas instruido contra Manuel Azaña Díaz*. Madrid, 1939,
<https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/12630123?nm>
- Равногорски покрет,
<https://ravnogorskipokret.rs/about-us/>
- Спомен-парк „Крагујевачки октобар“,
<https://www.spomenpark.rs/o-nama/>
- Српска православна црква,
<http://arhiva.spc.rs/>
- Fundación Nacional Francisco Franco,
<https://fnff.es/archivo-historico/listado-de-boletines-informativos/>
- Conferencia Episcopal Española,
<https://www.conferenciaepiscopal.es/cee/>

Литература

Монографије, студије и зборници радова:

- Avilés Farré, Juan. *Pasionaria: la mujer y el mito*. Barcelona: Plaza y Janés, 2005.
- Aguilar Fernández, Paloma. *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza Editorial, 1996.
- Aguilar Fernández, Paloma. *Políticas de la memoria y memorias de la política: el caso español en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- Alpert, Michael. *A New International History of the Spanish Civil War*. London: Palgrave Macmillan, 2004.
- AntoniĆ, Slobodan. *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje, 2002.
- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

- Asman, Alaida. *Oblici zaborava*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Auti, Phyllis. *Tito: A Biography*. New York: McGraw-Hill, 1970.
- Baer, Alejandro, Sznaider, Natan. *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again*. London: Routledge, 2017.
- Bajford, Jovan. *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Bakić, Jovo. *Evropska krajnja desnica 1945-2018*. Beograd: Clio, 2019.
- Balfour, Sebastian, Quiroga, Alejandro. *The Reinvention of Spain: Nation and Identity since Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Becerra Mayor, David. *La Guerra Civil como moda literaria*. Madrid: Clave Intelectual, 2015.
- Biber, Florijan. *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.
- Bjelajac, Mile, Krivokapić-Jović, Gordana. *Prilozi iz naučne kritike - srpska istoriografija i svet: (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju)*. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Borković, Milan. *Milan Nedić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.
- Brue, Pjer, Temim, Emil. *Revolucija i građanski rat u Španiji*. Beograd: Filip Višnjić, 2016.
- Byford, Jovan. *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005.
- van Muilekom, Jan. *The Franco Regime and its Historiography: Spanish Historians Confronting Propaganda and Censorship*. Eastbourne: Sussex Academic Press, 2021.
- Velikonja, Mitja. *Titostalgija*. Beograd, Biblioteka XX vek, 2010.
- Viejo-Rose, Dacia. *Reconstructing Spain: Cultural Heritage & Memory After Civil War*. Liverpool: Liverpool University Press, 2014.
- Villares, Ramón. *Exilio republicano y pluralismo nacional*. Madrid: Marcial Pons, 2021.
- Viñas, Ángel. *La República en guerra: Contra Franco, Hitler, Mussolini y la hostilidad británica*. Barcelona: Crítica, 2012.
- Viñas, Ángel. *La soledad de la República: el abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética*. Barcelona: Crítica, 2006.
- Viñas, Ángel. *¿Quién quiso la Guerra civil?: historia de una conspiración*. Barcelona: Crítica, 2019.
- Владисављевић, Небојша. *Антибирокупатска револуција*. Београд: Архипелаг, 2020.
- Владисављевић, Небојша. *Успон и пад демократије после Петог октобра*. Београд: Архипелаг, 2019.
- Вуклиш, Владан. *Југословени и Шпански грађански рат*. Бања Лука: Архив Републике Српске : Удружење архивских радника Републике Српске; Београд: Чигоја штампа, 2024.
- Gallego, Ferrán. *El mito de la transición: la crisis del franquismo y los orígenes de la democracia 1973-1977*. Barcelona: Crítica, 2008.
- García de Cortázar, Fernando, González Vesga, José Manuel. *Breve historia de España*. Madrid: Alianza, 2016.

- García de Cortázar, Fernando. *Los mitos de la Historia de España*. Barcelona: Editorial Planeta, 2022.
- Gibson, Ian. *Paracuellos: Cómo fue. La verdad objetiva sobre la matanza de presos en Madrid en 1936*. Barcelona: Temas de Hoy, 2005.
- Glaurdić, Josip. *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb: MATE, 2011.
- Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*. Београд: Издавачко предузеће „Рад“, 1970.
- Goldstein, Ivo, Goldstein, Slavko. *Tito*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2018.
- Gomez Bravo, Gutmaro, Martínez López, Diego. *Deportados y olvidados. Los españoles en los campos de concentración nazis*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2024.
- *Guerra civil: mito y memoria*, ed. Julio Aróstegui, François Godicheau. Madrid: Marcial Pons Historia, 2006.
- Gužvica, Stefan. *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940*. Zagreb: Srednja Europa, 2020.
- Гулић, Милан. *Југословенска држава 1918-2006*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.
- Gunther, Richard, Montero, José Ramón, Botella, Joan. *Democracy in Modern Spain*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- David, Lea. *Prošlost nas ne može izlečiti: propisano sećanje - opasnosti standardizacije u ime ljudskih prava*. Beograd: REKOM mreža pomirenja, 2021.
- de Andrés Sanz, Jesús. *Los símbolos y la memoria del Franquismo*. Madrid: Fundación Alternativas, 2006.
- de la Cierva, Ricardo. *Francisco Franco, un siglo de España*, I-II. Madrid: Nacional, 1973.
- Девић, Немања. *За Партију и Тита: партизански покрет у Србији 1940-1944*. Београд: Службени гласник, 2021.
- Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*. Zagreb: Kultura, 1953.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I-III. Zagreb : Rijeka : Beograd, 1980-1984.
- Díaz Alonso, Diego. *Pasionaria: La vida inesperada de Dolores Ibárruri*. Gijón: Hoja de Lata, 2021.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности. Књ. 3: Србија у Југославији*. Нови Сад: САНУ, 2001.
- Direkcija za restituciju Republike Srbije. *Konfesionalna restitucija kao deo svojinske tranzicije: studija o trogodišnjoj primeni Zakona o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama 2007-2010*. Beograd, 2010.
- Драгишић, Петар. *Ко је пуцао у Југославију?: југословенска политичка емиграција на западу 1968-1980*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.
- Dragović-Soso, Jasna. *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
- Đokić, Dejan. *Istorija Srbije od ranog srednjeg veka do danas*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- Đureinović, Jelena. *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021.

- Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. New York and London: Routledge, 2020.
- Đuretić, Veselin. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985.
- Elorza, Antonio, Bizcarrondo, Marta. *Queridos camaradas: La Internacional Comunista y España 1919-1939*. Barcelona: Editorial Planeta, 1999.
- Elster, Jon. *Svođenje računa: tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Časopis „Beogradski krug“, 2005.
- Encarnación, Omar G. *Democracy without Justice in Spain: The Politics of Forgetting*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Errandonea, Jorge. *Estudio comparado de la anulación de sentencias injustas en España*. New York: International Center for Transitional Justice, 2008.
- Espinosa Maestre, Francisco. *Lucha de historias, lucha de memorias: España 2002-2015*. Sevilla: Aconcagua Libros, 2015.
- Escudero Alday, Rafael. *Memoria histórica y democracia en España: La brecha de la Transición*. México D.F: Distribuciones Fontamara, 2016.
- Животић, Александар. *Московски гамбит: Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938-1941*. Београд: Clio, 2020.
- *Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, I-VIII, prir. Dragoljub Živković. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008.
- Inđić, Trivo. *Savremena Španija*. Beograd: Nolit, 1982.
- Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism under the Nedić regime*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.
- *Jasenovac 1945-2005/06.: 60/61 godišnjica herojskog proboja zatočenika 22. aprila 1945.: dani sećanja na žrtve genocida nad Jermenskim, Grčkim, Srpskim, Jevrejskim i Romskim narodima*, ur. Milan Bulajić. Beograd: Pešić i sinovi: Fond za istraživanje genocida, 2006.
- Јовановић, Мирослав, Радић, Радивој. *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2009.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.
- Juliá Díaz, Santos. *Vida y tiempo de Manuel Azaña 1880-1940*. Madrid: Taurus, 2008.
- Juliá Díaz, Santos. *Elogio de Historia en el Tiempo de Memoria*. Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero : Marcial Pons Historia, 2011.
- Juliá Díaz, Santos. *Transición: historia de una política española 1937-2017*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2018.
- Juliá Díaz, Santos. *Historias de las dos Españas*. Madrid: Taurus, 2005.
- Kalyvas, Stathis N. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Kasper, Michael. *Gernika y Alemania: Historia de una reconciliación*. Gernika: Gernika Gogoratuz, 1998.
- Kershaw, Ian. *To Hell and Back: Europe 1914-1949*. New York: Viking, 2015.
- Keršo, Ijan. *Ličnost i moć: Graditelji i uništitelji moderne Evrope*. Beograd: Laguna, 2024.

- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Koposov, Nikolay. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Koštunica, Vojislav, Čavoški, Kosta. *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kuljić, Todor. *Tito: sociološkoistorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije, 1998.
- *La Guerra civil española: 50 años después*, ed. Manuel Túñon de Lara. Barcelona: Labor, 1985.
- *La Guerra Civil Española*, ed. Edward Malefakis. Madrid: Taurus, 2006.
- Le Goff, Jacques. *History and Memory*. Washington D.C: Columbia University Press, 1996.
- Levy, Daniel, Sznaider, Natan. *Human Rights and Memory*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2010.
- Leković, Mišo. *Martovski pregovori 1943*. Beograd: Narodna knjiga, 1985.
- Lempí, Džon. *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić, 1998.
- Ломпар, Растко. *Димитрије Љботић - учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице 1935-1945*. Београд: Catena mundi, 2021.
- Losurdo, Domenico. *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century*. London and New York: Verso, 2016.
- Makuljević, Nenad. *Memorija i manipulacija: Spomenička kultura u Srbiji 1989-2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2022.
- Manganas, Nicholas. *Las dos Españas: Terror and Crisis in Contemporary Spain*. Eastbourne: Sussex Academic Press, 2016.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.
- Márquez, Carlos José. *Cómo se ha escrito la Guerra Civil Española*. Madrid: Lengua de Trapo, 2006.
- Матић, Димитрије. *Дипломатски односи између Шпаније и Југославије 1975-1980*. Младеновац: Литера, 2021.
- *Memoria de la guerra y del franquismo*, ed. Santos Juliá Díaz. Madrid: Taurus, 2006.
- Mikuš, Marek. *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2018.
- Milikić, Ratimir. „O desetogodišnjici članstva Srbije u Savetu Evrope 2003-2013“. *Istorija 20. veka*, br. 2, 2013, 205-218.
- Милићевић, Наташа. *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.

- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Milošević, Srđan. *Istorija pred sudom: interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Beograd, Fabrika knjiga, 2013.
- Minehan, Philip B. *Civil War and World War in Europe: Spain, Yugoslavia, and Greece, 1936-1949*. London: Palgrave Macmillan, 2006.
- Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам*. Београд: Чигоја штампа, 2009.
- Митровић, Момчило. *Српска национална част пред законом 1945. године*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2007.
- Moradiellos, Enrique. *La guerra de España (1936-1939): estudios y controversias*. Barcelona: RBA Libros, 2012.
- Moradiellos, Enrique. *Francisco Franco: Crónica de un caudillo casi olvidado*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.
- Moradiellos, Enrique. *1936: Los mitos de la Guerra Civil*. Barcelona: Península, 2004.
- Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju : "Filip Višnjić", 2009.
- Никифоров, Константин. *Од Србије до Србије: у потрази за модернизацијом, од краја 19. до почетка 21. века*. Београд: Службени гласник, 2024.
- Николић, Коста. *Историја Равногорског покрета 1941-1945, I-II*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Николић, Коста. *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961-1991: главни токови*. Београд: Институт за савремену историју, 2003.
- Николић, Коста. *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*. Београд: Catena mundi, 2018.
- Николић, Коста, Димитријевић, Бојан. *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893-1946): биографија*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Nolte, Ernst. *La guerra civil europea 1917-1945: Nacionalsocialismo y bolchevismo*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 2011.
- Núñez Seixas, Xosé Manoel. *Suspiros de España: El nacionalismo español*. Barcelona: Crítica, 2020.
- Olick, Jeffrey K. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York and London: Routledge, 2007.
- Olmeda, Fernando. *El Valle de los Caídos: Una memoria de España*. Barcelona: Península, 2009.
- Pavlaković, Vjeran. *Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2017.
- Павловић, Момчило. *За Тита или за краља: избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*. Београд: Институт за савремену историју, 2019.
- Павловић, Стеван К. *Хитлеров нови антипоредак: Други светски рат у Југославији*. Београд: Clio, 2009.

- Pavlowitch, Stevan K. *Tito: Yugoslavia's Great Dictator*. Columbus: Ohio State University Press, 1992.
- Palacios González, Daniel. *De fosas comunes a lugares de memoria: La práctica monumental como escritura de la historia*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2022.
- Payne, Stanley G. *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Payne, Stanley G. *The Franco Regime 1936–1975*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1987.
- Payne, Stanley G. *Fascism in Spain 1923-1977*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1999.
- Payne, Stanley G. *Civil War in Europe 1905-1949*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX-XXI vek)*. Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Radio-televizija Vojvodine", 2015.
- Perović, Latinka. *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Petranović, Branko. *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Петрановић, Бранко. *Стратегија Драже Михаиловића*. Београд: Центар за савремену историју, 2000.
- Petrović, Vladimir. *Etničko čišćenje: geneza koncepta*. Beograd: Institut za savremenu istoriju : Arhipelag, 2019.
- *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru: zbornik radova*. ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević. Novi Sad: AKO, 2013.
- Попов, Чедомир. *Од Версаја до Данцига*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.
- Popović, Dragan. *Rat sećanja u Srbiji 1980-1990*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2024.
- *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ed. Lavinia Stan, Nadya Nedelsky. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Preston, Paul. *Las tres Españas del 36*. Barcelona: Plaza y Janés, 1998.
- Preston, Paul. *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. London and New York: W. W. Norton & Company, 2012.
- Preston, Paul. *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*. London and New York: Routledge, 2006.
- Preston, Paul. *Franco: A Biography*. New York: BasicBooks, 1994.
- Rager, Hilari. *La pólvora y el incienso: La Iglesia y la Guerra Civil española*. Barcelona: Península, 2017.
- Radanović, Milan. *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung : Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, 2019.
- Радовић, Срђан. *Београдски одоними*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2014.
- Radović, Srđan. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.

- Reig Tapia, Alberto. *Ideología e historia. Sobre la represión franquista y la guerra civil*. Madrid: Akal, 1986.
- Reig Tapia, Alberto. *Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu*. Madrid: Alianza Editorial, 1999.
- Reig Tapia, Alberto. *Revisionismo y política. Pío Moa revisitado*. Madrid: Ediciones Akal, 2010.
- Reig Tapia, Alberto. *Franco "Caudillo": mito y realidad*. Madrid: Tecnos, 1996.
- Рибић, Владимир. *Подељена нација: српски национализам и политички сукоби у Србији 1990-2000*. Београд: Српски генеалошки центар, 2005.
- Рибић, Владимир. *Политичка мобилизација у Србији од 1987. до 1992. године*. Београд: Архипелаг, 2023.
- Ристановић, Петар. *Илузија моћи: Српски критички интелектуалци и комунистички режим* (Београд: Фондација Александар Невски : ИП Принцип, 2020).
- Ristović, Milan. *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Službeni glasnik, 2005.
- Richards, Michael. *After the Civil War: Making Memory and Re-Making Spain since 1936*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Rodrigo, Javier. *Hasta la raíz: Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- Samardžić, Nikola. *Istorija Španije*. Beograd: Plato, 2003.
- Sekulović, Aleksandar. *Rehabilitacija Draže Mihailovića: političko nasilje nad istinom i pravom*. Beograd: Savez antifašista Srbije : Mostart, 2016.
- Селинић, Слободан. *Србија 1980-1986: Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2021.
- Sindbæk, Tea. *Usable History?: Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 to 2002*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012.
- Smith, Karen E. *Genocide and the Europeans*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Станковић, Ђорђе, Димић, Љубодраг. *Историографија под надзором: прилози историје историографије, I-II*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Стефановић, Младен. *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*. Београд: Народна књига, 1984.
- Стојановић, Александар. *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.
- Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi: promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913-2021*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2023.
- Subotić, Jelena. *Žuta zvezda, crvena zvezda: sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clio, 2021.
- Sueiro, Daniel. *El Valle de los Caídos: Los secretos de la cripta franquista*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2006.
- Teitel, Ruti G. *Tranziciona pravda*. Beograd: Fabrika knjiga, 2014.
- Тимотијевић, Милош. *Мисија „Халијард“: ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943-1944. године*. Београд: Службени гласник, 2020.

- Тимотијевић, Милош. „Храбри партизани“ и „зли четници“. Београд: Catena mundi, 2019.
- Тимофејев, Алексеј. *Руси и Други светски рат у Југославији*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Tomušat, Kristijan. *Ljudska prava između idealizma i realizma*. Београд: Beogradski centar za ljudska prava, 2006.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945*. London and New York: Verso, 2016.
- Traverso, Enco. *Istorija kao bojno polje*. Београд: Fakultet za medije i komunikacije, 2020.
- Tusell, Javier. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2005.
- Tusell, Javier. *Franco en la Guerra Civil: una biografía política*. Barcelona: Tusquets, 1993.
- Thomas, Hugh. *Španjolski građanski rat*, I-II. Rijeka: Otokar Keršovani, 1980.
- Thompson, Mark. *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Београд: Medija centar : Free B92, 2000.
- Foucault, Michel. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ed. Donald F. Bouchard, Sherry Simon. Ithaca NY: Cornell University Press, 1977.
- Fusi Aizpurua, Juan Pablo. *Franco: autoritarismo y poder personal*. Madrid: El País, 1985.
- Hantington, Semjuel P. *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*. Београд: Stubovi kulture, 2004.
- *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: 20 godina na vetrometini*, prir. Sonja Biserko i dr. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2014.
- Hite, Katherine. *Politics and the Art of Commemoration: Memorials to struggle in Latin America and Spain*. New York and London: Routledge, 2012.
- Hobsbawm, Eric. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*. London: Michael Joseph, 1994.
- Horne, Cynthia M. *Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Hulia, Santos i dr. *Španija u XX veku*. Београд: Čigoja štampa, 2004.
- Humlebæk, Carsten. *Spain: Inventing the Nation*. London: Bloomsbury Academic, 2015.
- Callahan, William J. *The Catholic Church in Spain: 1875-1998*. Washington D.C: Catholic University of America Press, 2012.
- Caroli, Paolo. *Transitional Justice in Italy and the Crimes of Fascism and Nazism*. New York and London: Routledge, 2022.
- Casanova, Julián. *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain: 1931-1939*. London and New York: Routledge, 2005.
- Casanova, Julián. *Europa contra Europa 1914-1945*. Barcelona: Crítica, 2011.
- Casanova, Julián. *Historia de España, vol. 8: República y Guerra Civil*. Barcelona: Crítica, Marcial Pons, 2007.
- Cazorla Sánchez, Antonio. *Franco: The Biography of the Myth*. London and New York: Routledge, 2014.
- Цветковић, Драган. *Од Топовских иуна до Сајмишта: Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.

- Цветковић, Срђан. *Између српа и чекића – Књига прва: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953*. Београд: Службени гласник, 2019.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2: Politička represija u Srbiji 1953-1985*. Београд: Службени гласник : Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Цветковић, Срђан. *Како се стварао Тито*. Београд: Институт за савремену историју : Catena Mundi, 2023.
- Coverdale, John. C. *La intervencion fascista en la Guerra Civil Española*. Madrid: Alianza, 1979.
- Cottam, Martha i dr, *Uvod u političku psihologiju*. Zagreb: MATE, 2010.
- Chinchón Álvarez, Javier. *El tratamiento judicial de los crímenes de la Guerra Civil y el franquismo en España: Una visión de conjunto desde el Derecho internacional*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2012.
- Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio, 2013.
- Wang, Zheng. *Memory Politics, Identity and Conflict: Historical Memory as a Variable*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Whealey, Robert H. *Hitler and Spain: The Nazi Role in the Spanish Civil War 1936-1939*. Lexington KY: University Press of Kentucky, 1989.

Чланци, поглавља у зборницима и расправе:

- Aboites, Luis, Lojo, Engrasija. „Izgradnja nove države 1920-1945“. *Nova opšta istorija Meksika*, prir. Erik Velaskes Garsija i dr. Novi Sad: Akademaska knjiga, 2022, 573-626.
- Aguilar Fernández, Paloma, León Cáceres, Guillermo. “Los orígenes de la memoria histórica en España: Los costes del emprendimiento memorialista en la Transición”. *Historia y política*, núm. 47, 2022, 317-353.
- Aguilar Fernández, Paloma. “Transitional or Post-transitional Justice? Recent Developments in the Spanish Case”. *South European Society and Politics*, vol. 13, no. 4, 2008, 417-433.
- Aguilar Fernández, Paloma, Humlebæk, Carsten. “Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracy: The Legacies of Francoism and the Civil War”. *History and Memory*, vol. 14, no. 1-2, 2002, 121-164.
- Alonso Carballés, Jesús Javier. “La memoria de la Guerra civil en el espacio urbano de Bilbao“. *Bidebarrieta: Revista de humanidades y ciencias sociales de Bilbao*, núm. 18, 2007, 399-421.
- Antić, Čedomir. „Nacionalizam Zorana Đinđića“. *Istorija 20. veka*, br. 2, 2012, 9-20.
- Aróstegui, Julio. “La transición política y la consolidación de la democracia 1975-1996”. *Historia de España: Siglo XX (1939-1996)*, ed. Jesús A. Martínez. Madrid: Cátedra, 2003, 287-333.
- Assmann, Aleida, Conrad, Sebastian. “Introduction”. *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann, Sebastian Conrad. London: Palgrave Macmillan, 2010, 1-16.
- Baer, Alejandro. “Los vacíos de Sefarad. La memoria del Holocausto en España”. *Política y Sociedad*, vol. 48, núm. 3, 501-518.
- Baer, Alejandro, Sznajder, Natan. “Ghosts of the Holocaust in Franco’s mass graves: Cosmopolitan memories and the politics of ‘never again’”. *Memory Studies*, vol. 8, iss. 3, 2015, 328-344.

- Baer, Alejandro, Correa Martín-Arroyo, Pedro. "The Politics of Holocaust Rescue Myths in Spain: From Francoist Humanitarianism to the Righteous Diplomats". *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, ed. Corry Guttschadt et al. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016, 205-216.
- Бајагић, Душан Р, Стојановић, Александар. „Југословенске кризе (1918-1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“. *Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова*, ур. Драган Алексић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2013, 559-631.
- Barkan, Elazar, Lang, Ariella. "Mapping Memory Laws", *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, ed. Elazar Barkan, Ariella Lang. London: Palgrave Macmillan, 2022, 1-21.
- Basara, Mihajlo. „Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji“, *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 779-795.
- Батаковић, Душан. „Генерал Драгољуб Михаиловић: Од непризивне осуде до заслужене рехабилитације“, *Књига о Дражи*, ур. Радоје Л. Кнежевић. Београд: Catena mundi, 2017, 15-49.
- Bernecker, Walther L. "La memoria histórica en España: un pasado más actual que nunca". *Versants. Revista Suiza De Literaturas románicas*, vol. 3, núm. 67, 2020, 119-141.
- Bernhard, Michael, Kubik, Jan. "A Theory of the Politics of Memory". *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, ed. Michael Bernhard, Jan Kubik. Oxford: Oxford University Press, 2014, 7-34.
- Bešlin, Milivoj. "'Serbian Mother' Before the Court of Nation: Milan Nedić and Rehabilitation of Collaboration in Postsocialist Serbia". *Limes Plus*, vol. 15, no. 2-3, 2018, 9-22.
- Bizcarrondo, Marta, Elorza, Antonio. "Las Brigadas Internacionales. Imágenes desde la izquierda". *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 56, núm. 4, 2004, 67-91.
- Бјелајац, Миле. „Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен-обележја“. *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, ур. Александар Животић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 493-504.
- Бјелајац, Миле. „Милан Недић (1877-1946)“. *100 најзнаменитијих Срба*, прир. Звонимир Костић. Београд: Принцип; Нови Сад: Ш-Јупублик, 1993, 489-494.
- Blakeley, Georgina. "Digging up Spain's past: consequences of truth and reconciliation". *Democratization*, vol. 12, no. 1, 2005, 44-59.
- Богдановић, Бојана. „Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године“. *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 1, 2020, 75-93.
- Boyd, Carolyn P. "The Politics of History and Memory in Democratic Spain". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 617, 2008, 133-148.
- Brenneis, Sara. "Spain's Mauthausen: Narratives of the Nazi Deportation of Spanish Republicans, 1946–2018". *Spain, the Second World War and the Holocaust: history and representation*, ed. Sara Brenneis, Gina Herrmann. Toronto: University of Toronto Press, 2020, 272-290.
- Vajagić, Predrag M. „Kultura sećanja – Sremski front“. *Vojno delo*, br. 3, 2017, 415-434.

- Vallès Muñío, Daniel. “La restitución de bienes incautados a organizaciones sindicales y partidos políticos durante el franquismo: Un análisis jurídico”. *Historia, trabajo y sociedad*, no. 6, 2015, 51-80.
- Viebach, Julia. “*Transitional archives: towards a conceptualisation of archives in transitional justice*”. *The International Journal of Human Rights*, vol. 25. no. 3, 2021, 403-439.
- Vodinelić, Vladimir V. „Zakon o rehabilitaciji: tužna priča sa možda srećnim krajem“, *Rehabilitacija i restitucija u Srbiji: zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Jovica Trkulja, Olga Danilović. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija : Kongres srpskog ujedinjenja : Zadužbina Studenica, 2009, 48-53.
- Gálvez Biesca, Sergio. “Del socialismo a la modernización: los fundamentos de la «misión histórica» del PSOE en la Transición”. *Historia del Presente*, 2006, no. 8, 199-218.
- Gálvez Biesca, Sergio. “El proceso de la recuperación de la ‘memoria histórica’ en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria”. *International Journal of Iberian Studies*, vol. 19, no. 1, 2006, 25-51.
- Gallego, Ferrán. “La evolución política de la zona sublevada”. *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*, ed. Ángel Viñas. Barcelona: Pasado y Presente, 2012, 313-333.
- Gallego, Ferrán. “Nostalgia y modernización. La extrema derecha española entre la crisis final del franquismo y la consolidación de la democracia (1973-1986)”. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 71, núm. 3, 2008, 175-209.
- García-Godos, Jemima. “Reparations”, *An Introduction to Transitional Justice*, ed. Olivera Simić. New York and London: Routledge, 2021, 193-217.
- García Márquez, José María. “El triunfo del golpe militar: el terror en la zona ocupada”. *Violencia roja y azul: España, 1936-1950*, ed. Francisco Espinosa Maestre. Barcelona: Crítica, 2010, 81-151.
- Gil Gil, Alicia. “Spain as an example of total oblivion with partial rehabilitation”. *The Role of Courts in Transitional Justice: Voices from Latin America and Spain*, ed. Jessica Almqvist, Carlos Espósito. New York and London: Routledge, 2012, 103-131.
- Gillis, John R. “Memory and Identity: The History of a Relationship”. *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis. Princeton N.J: Princeton University Press, 1994, 3-24.
- Ginard i Féron, David. “La madre de todos los camaradas: Dolores Ibárruri como símbolo movilizador, de la Guerra Civil a la transición posfranquista”. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 90, núm. 2, 2013, 189-216.
- Govedarica, Nataša. „Zemlja nesigurne prošlosti: Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godina“. *Re:vizija prošlosti – Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, pripr. Darko Karačić, Tena Banjeglav, Nataša Govedarica. Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, ACIPS : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012, 163-240.
- Golob, Stephanie R. “(De)Criminalizing the Past: Spain’s Legal Response to History, Memory and Historical Memory”. *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, ed. Elazar Barkan, Ariella Lang. London: Palgrave Macmillan, 2022, 45-72.
- Golob, Stephanie R. „The Pinochet Case: ‘Forced to be Free’ Abroad and at Home“. *Democratization*, vol. 9, no. 4, 2002, 25-57.

- Graham, Helen, Quiroga, Alejandro. "After the Fear was Over? What Came After Dictatorships in Spain, Greece, and Portugal". *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone. Oxford: Oxford University Press, 2012, 502-525.
- Grupa autora. „Apel za otvaranje arhivskih fondova“. *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 5, no. 1, 2007, 295-297.
- Ghodsee, Kristen. "A Tale of "Two Totalitarianisms": The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism". *History of the Present: A Journal of Critical History*, vol. 4, no. 2, 2014, 115-142.
- Davis, Madeleine. "Is Spain Recovering its Memory? Breaking the Pacto del Olvido". *Human Rights Quarterly*, vol. 27, no. 3, 2005, 858-880.
- De Cesari, Chiara, Rigney, Ann. "Introduction: Beyond Methodological Nationalism". *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*, ed. Chiara De Cesari, Ann Rigney. Berlin: De Gruyter, 2014, 1-25.
- del Río Sančes, Anhel. „Istorijsko pamćenje i tragovi frankističke represije“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014, 278-294.
- del Río Sánchez, Angel. "La Memoria Histórica en escena. Demandas y movimientos sociales". *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las ciencias sociales*, ed. Gonzalo Acosta Bono, Angel del Río Sánchez, José María Valcuende del Río. Sevilla: Fundación Centro de Estudios Andaluces, 2008, 103-116.
- Dellinger, Marry Ann. "The Mythopoeia of Dolores Ibárruri, Pasionaria". *Memory and Cultural History of the Spanish Civil War*, ed. Aurora G. Morcillo. Leiden and Boston: Brill, 2014, 285-316.
- Díaz, Abel. "Los invertidos: homosexualidad(es) y género en el primer franquismo". *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 41, 2019, 333-353.
- Dimitrijević, Bojan B. „Epoha pomeranja istoriografskih saznanja i optužbe za 'revizionizam'“. *Istorija 20. veka*, br. 2, 2015, 183-188.
- Dimitrijević, Bojan. „Jugoslovenska armija – oslonac Titovog kulta ličnosti u prvim posleratnim godinama“. *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 797-818.
- Dimitrijević, Duško. „Sukcesija SFR Jugoslavije u odnosu na državne arhive“. *Pravni život*, br. 12, 2014, 249-262.
- Димић, Љубодраг. „27. март 1941. – сећања, тумачења, истраживања и уџбеничка литература“. *27. март 1941: седамдесет година касније*, ur. Момчило Павловић, Ивана Пантелић. Београд: Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012, 101-112.
- Djokić, Dejan. "The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s". *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 4, num. 2, 2002, 127-140.
- Domínguez Arribas, Javier. "Francoist Antisemitic Propaganda, 1939–1945". *Spain, the Second World War and the Holocaust: history and representation*, ed. Sara Brenneis, Gina Herrmann. Toronto: University of Toronto Press, 2020, 329-352.

- Dulić, Tomislav. "Sentenced 'For ideological and political reasons'? The rehabilitation of Dragoljub "Draža" Mihailović in Serbia". *Sociologija*, vol. 54. no. 4, 2012, 625-648.
- Duch Plana, Monserrat. "Toponimia franquista en democracia". *Usos Públicos de la Historia. VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, ed. Carlos Forcadell et al. Zaragoza: Diputación Provincial de Zaragoza : Institución "Fernando el Católico", 2002, 377-390.
- Đureinović, Jelena. "Building upon the European Union's Anti-fascist Foundations: The Četniks and Serbia's Memory Politics Between Europeanisation and Russia". *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, ed. Ana Milošević, Tamara Trošt. London: Palgrave Macmillan, 2021, 29-48.
- Ђуреиновић, Јелена. „Историја, сећање и право: још један осврт на проблем судске рехабилитације у Србији“. *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, 2016, 89-112.
- Đureinović, Jelena. "Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War". *Tokovi istorije*, br. 3, 2017, 59-84.
- Egido León, Ángeles. "Manuel Azaña, entre el mito y la leyenda". *La Segunda República Española, 90 años después (1931-2021): Balances y perspectivas*, vol. I, ed. Leandro Álvarez Rey. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2022, 97-117.
- Encarnación, Omar G. "Reconciliation after Democratization: Coping with the past in Spain". *Political Science Quarterly*, vol. 123, no. 3, 2008, 435-459.
- Encarnación, Omar G. "Spain's New Left Turn: Society Driven or Party Instigated?". *South European Society and Politics*, vol. 14, no. 4, 2009, 399-415.
- Espinosa Maestre, Francisco, Ledesma, José Luis. "La violencia y sus mitos". *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*, ed. Ángel Viñas. Barcelona: Pasado y Presente, 2012, 475-497.
- Escudero Alday, Rafael. "Road to Impunity: The Absence of Transitional Justice Programs in Spain". *Human Rights Quarterly*, vol. 36, no. 1, 2014, 123-146.
- Etxeberria, Francisco, Solé, Queralt. "Fosas comunes de la Guerra Civil en el Siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación". *Historia contemporánea*, núm. 60, 2019, 401-438.
- Zubrzycki, Geneviève, Woźny, Anna. "The Comparative Politics of Collective Memory". *Annual Review of Sociology*, vol. 46, 2020, 175-194.
- Igartua, Juanjo, Paez, Dario. "Art and Remembering Traumatic Collective Events: The Case of the Spanish Civil War". *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*, ed. James W. Pennebaker et al. Mahwah N.J: Lawrence Erlbaum Associates, 1997, 79-101.
- Ignjatović, Aleksandar. "Otvaranje i popularizacija: Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja". *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 601-614.
- Јовановић, Владан. „О историјским и социолошким детерминантама (псеудо)модернизације Србије“. *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку. Књ. 1*, ур. Владан Јовановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015, 47-78.
- Јовановић, Жарко. „Колаборација равногорског покрета 1941-1944“, *Други светски рат – 50 година касније*, том I, ур. Владо Стругар. Београд: САНУ; Подгорица: ЦАНУ, 1997, 391-401.

- Јовановић, Мирослав. „20. октобар: Од ослобођења до окупације Београда“. *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, ур. Александар Животић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 505-523.
- Jorge, David. “Apaciguamiento y no intervención frente a seguridad colectiva: la Guerra de España y la quiebra de la Sociedad de Naciones”. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 131, núm. 3, 2023, 137-163.
- Juliá Díaz, Santos. “De guerra contra el invasor a guerra fratricida”. *Víctimas de la Guerra Civil*, ed. Santos Juliá. Madrid: Temas de Hoy, 1999, 11-56.
- Juliá Díaz, Santos. *Persecución en el exilio: el caso de Manuel Azaña*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2017, 1-11,
<https://www.cervantesvirtual.com/downloadPdf/persecucion-en-el-exilio-el-caso-de-manuel-azana-847185/>
- Kangaspuro, Markku. “History Politics and the Changing Meaning of Victory Day in Contemporary Russia”. *The Long Aftermath: Cultural Legacies of Europe at War 1936-2016*, ed. Manuel Bragança, Peter Tame. New York: Berghahn Books, 2016, 333-343.
- Kastratović-Ristić, Veselinka. „Proslave u čast Titove štafete – Štafete mladosti“, *Titova štafeta – Štafeta mladosti*. Београд: Музеј историје Југославије, 2008, 23-38.
- Kaczorowski, Bartosz. “Portugal ante la Guerra Civil Española”. *La Guerra Civil española 80 años después: Un conflicto internacional y una fractura cultural*, ed. Alberto Reig Tapia, Josep Sánchez Cervelló. Madrid: Editorial Tecnos, 2019, 162-183.
- Klymenko, Lina, Siddi, Marco. “Exploring the Link between Historical Memory and Foreign Policy: An Introduction”. *Historical Memory and Foreign Policy*, ed. Lina Klymenko, Marco Siddi. London: Palgrave Macmillan, 2022, 1-9.
- Кнежевић, Неда. „(Пре)познавање – Музеј 25. мај“, *VII конференција Културни предео — зборник радова*, ур. Нада Живковић. Београд: Завод за заштиту споменика културе Града Београда, 2016, 28-41.
- Кољанин, Милан. „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“. *Војноисторијски гласник*, бр. 1, 2011, 66-91.
- Kornetis, Kostis. “Memorias de la consolidación democrática en Portugal, Grecia y España en el comienzo de los ochenta”. *Historia del Presente*, núm. 37, 2021, 43-62.
- Kowalsky, Daniel. “La Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 56, núm. 4, 2004, 93-120.
- Krizman, Bogdan. „Uvod“. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943: Dokumenti*, прир. Bogdan Krizman. Београд: Архив Југославије; Загреб: Globus, 1981, 5-94.
- Крстић, Зоран. „Између ауторитаризма и демократије: упоредно искуство Југославије и Шпаније“. *Југословенско-шпанске паралеле*, ур. Рајко Петровић. Београд: Институт за европске студије, 2023, 43-64.
- Kuljić, Todor. „Tito u novom srpskom poretку sećanja“. *Sociologija*, vol. XLV, no. 2, 2003, 97-116.
- Labanyi, Jo. “The Politics of Memory in Contemporary Spain”. *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 9, no. 2, 2008, 119-125.
- Lazić, Sladjana. “The Re-evaluation of Milan Nedić and Draža Mihailović in Serbia”. *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug. London: Palgrave Macmillan, 2011, 265-282.

- Langenbacher, Eric. "Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations". *Power and the Past: Collective Memory and International Relations*, ed. Eric Langenbacher, Yossi Shain. Washington D.C: Georgetown University Press, 2010), 13-50.
- Levy, Daniel, Sznaider, Natan. "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory". *European Journal of Social Theory*, vol. 5, iss. 1, 2002, 87-106.
- Ledesma, José Luis. "Una retaguardia al rojo. Las violencias en la zona republicana". *Violencia roja y azul: España, 1936-1950*, ed. Francisco Espinosa Maestre. Barcelona: Crítica, 2010, 152-250.
- Lim, Jie-Hyun. "Victimhood Nationalism in the Memory of Mass Dictatorship". *Mass Dictatorship and Memory as Ever Present Past*, ed. Jie-Hyun Lim, Barbara Walker, Peter Lambert. London: Palgrave Macmillan, 2014, 36-61.
- Linz, Juan, Stepan, Alfred. "Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia". *Daedalus*, 1992, vol. 121, no. 2, 123-139.
- Littoz-Monnet, Annabelle. "The EU Politics of Remembrance: Can Europeans Remember Together?". *West European Politics*, vol. 35, no. 5, 2012, 1182-1202.
- Llona, Miren. "La imagen viril de Pasionaria: Los significados simbólicos de Dolores Ibárruri en la II República y la Guerra Civil". *Historia y política*, núm. 36, 2016, 263-287.
- Lopičić Jančić, Jelena Đ. „Zakon o rehabilitaciji Republike Srbije u praksi“. *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, 191-206.
- Lorenz, Chris, Berger, Stefan, Brauch, Nicola. "Narrativity and Historical Writing". *Analysing Historical Narratives: On Academic, Popular and Educational Framings of the Past*, ed. Stefan Berger, Nicola Brauch, Chris Lorenz. New York and Oxford: Berghahn Books, 2021, 1-25.
- Malinova, Olga. "Politics of Memory and Nationalism". *Nationalities Papers*, vol. 49, iss. 6, 2021, 997-1007.
- Manojlović Pintar, Olga. „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije“. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014, 305-312.
- Манојловић Пинтар, Олга. „О ревизијама, дијалозима и култури сећања“. *Токови историје*, бр. 1-2, 2009, 209-210
- Манојловић Пинтар, Олга. „Параде победе“. *Традиција и трансформација: политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку: зборник радова, књ. 1*, ур. Владан Јовановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015, 365-378.
- Манојловић Пинтар, Олга. „’Тито је стена’: (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“. *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2-3, 2004, 85-100.
- Manojlović Pintar, Olga. „Filozof, istorija i društvo u krizi“. *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, ur. Latinka Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 75-90.
- Манојловић Пинтар, Олга, Гудац Додић, Вера. „Увод“. *Традиција и трансформација: транснационална искуства југословенске историје - зборник радова. Књ. 2*, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 9-21.
- Manojlović Pintar, Olga, Ignjatović, Aleksandar. "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat". *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i*

- svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević. Zagreb: Disput, 2008, 95-112.
- Marković, Predrag, Milićević, Nataša, Ković, Miloš. “Developments in Serbia Historiography since 1989“. *(Re)Writing Historiography in Southeast Europe After Socialism*, ed. Ulf Brunnbauer. Münster: LIT Verlag, 2004, 277-316.
 - Martín, José Luis. “Evolución política de la zona republicana: La difícil unidad ante una guerra adversa”, *En el combate por la historia. La República, la guerra civil, el franquismo*, ed. Ángel Viñas. Barcelona: Pasado y Presente, 2012, 279-198.
 - Mateos López, Abdón. “La etapa final del franquismo 1959-1975”. *Historia contemporánea de España desde 1923: dictadura y democracia*, ed. Abdón Mateos López, Juan Avilés Farré, Ángeles Egido León. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces, 2011, 126-141.
 - Матић, Димитрије. „Наративи о Холокаусту и комеморације у Србији и Шпанији, с посебним освртом на 2005. годину“. *Токови историје*, бр. 1, 2024, 273-299.
 - Matić, Dimitrije. „Politike sećanja u Srbiji i Španiji kroz prizmu delovanja Udruženja španskih boraca (1986-2006)“. *Jugoslovenski dobrovoljci u odbrani Španske republike: tematski zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: 2024, 257-278.
 - Matić, Dimitrije. „Stari rat na početku novog – slika Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji“. *Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović. Beograd: Građanske inicijative, 2024, 11-29.
 - Матић, Димитрије. „Уклањање звезде петокраке са здања Скупштине Града Београда 1997. године“. *Наслеђе Андреја Митровића: зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти професора Митровића*, ур. Немања Радоњић. Београд: Филозофски факултет у Београду, 2024, 227-241.
 - Marco, Jorge, Anderson, Peter. “Legitimacy by Proxy: Searching for a Usable past through the International Brigades in Spain's Post-Franco Democracy, 1975–2015”. *Journal of Modern European History*, vol. 14, no. 3, 2016, 391-410.
 - Milosavljević, Olivera. „Zloupotreba autoriteta nauke“. *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov. Beograd : Republika; Novi Beograd : Vikom grafik; Zrenjanin : Građanska čitaonica, 1996, 305-338.
 - Milošević, Ana, Touquet, Helen. “Unintended consequences: the EU memory framework and the politics of memory in Serbia and Croatia”. *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 18, iss. 3, 2018, 381-399.
 - Mihr, Anja. “An Introduction to Transitional Justice”. *An Introduction to Transitional Justice*, ed. Olivera Simić. New York and London: Routledge, 2021, 1-28.
 - Mištal, Barbara A. „Sakralizacija sećanja“. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović. Beograd: Zavod za udžbenike : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015, 297-317.
 - Molinero, Carme. “La transición y la ‘renuncia’ a la recuperación de la ‘memoria democrática’”. *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 11, no. 1, 2010, 33-52.
 - Mols Frank, et al. “The Social Identity Approach to Political Leadership”, *The Oxford Handbook of Political Psychology*, ed. Leonie Huddy et al. Oxford: Oxford University Press, 2023, 804-842.
 - Moradiellos, Enrique. “La historiografía de la guerra civil española: una perspectiva valorativa”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, no. 2, 2011, 595-628.

- Moradiellos, Enrique. "Franco, el Caudillo: Origen y Perfil de una Magistratura Política Carismática". *Historia y política*, núm. 35, 2016, 261-287.
- Mrvić-Petrović, Nataša. „Politička rehabilitacija – korak ka obeštećenju žrtava političke represije“. *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 2, no. 2, 2004, 17-30.
- McGlynn, Jade, Đureinović, Jelena. "The Alliance of Victory: Russo-Serbian Memory Diplomacy". *Memory Studies*, vol. 16, iss. 2, 2023, 227-242.
- *Na putu ka istini*, prir. Ljubivoje Cerović. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008.
- Navajas Zubeldia, Carlos. "La transición militar, una transición larga (1975-1989)". *España en democracia: actas del IV Congreso de Historia de Nuestro Tiempo*, ed. Carlos Navajas Zubeldia, Diego Iturriaga Barco. Logroño: Universidad de la Rioja, 2014, 27-45.
- Neumayer, Laure. "Integrating the Central European Past into a Common Narrative: The Mobilizations Around the 'Crimes of Communism' in the European Parliament". *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 23, iss. 3, 2015, 344-363.
- Nikolić, Kosta. „I posle Tita – Tito’: Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980-1990“. *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 760-778.
- Nikolić, Kosta. „Obnavljanje parlamentarnog poretka u Srbiji 1990.“. *Tokovi istorije* br. 2, 2011, 132-152.
- Nikolić, Kosta, Dimitrijević, Bojan. „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine: nova saznanja o arhivskoj građi“. *Istorija 20. veka*, br. 2, 2009, 9-20.
- Pajes, Pelai. „Španski građanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara. Društvena revolucija i/ili antifašizam“. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014, 33-49.
- Pakier, Małgorzata, Stråth, Bo. "Introduction: A European Memory?". *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier, Bo Stråth. New York and Oxford: Berghahn Books, 2010, 1-20.
- Pal, Tibor. „Na putu istine. O radu pokrajinskog Anketnog odbora za utvrđivanje istine o događajima u periodu od 1941. do 1948. godine“. *Impériumváltás a Vajdaságban (1944) = Promena imperije u Vojvodini 1944 godine*, ur. Karol Biernacki, István Fodor. Szeged: Csongrád Megyei Önkormányzat; Zenta: Zentai Történelmi Levéltár, 2010, 97-102.
- Pallarés, Francesc. "Las elecciones generales de 1993 en España y en las comunidades autónomas". *Informe Comunidades Autónomas 1993*, dir. Eliseo Aja. Barcelona: Instituto de Derecho Público, 1994, 477-521.
- Pallarés, Francesc, Soler, Josep. "Las elecciones generales de 1996 en España". *Informe Comunidades Autónomas 1996*, dir. Eliseo Aja. Barcelona: Instituto de Derecho Público, 1997, 533-568.
- Pelaz López, José Vidal, Tomasoni, Matteo. "Cine y Guerra civil: El conflicto que no termina". *Diacronie: Studi di Storia Contemporanea*, no. 7, 2011, 1-29.
- Pennebaker, James W, Banasik, Becky L. "On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology". *Collective Memory of Political Events: Social*

Psychological Perspectives, ed. James W. Pennebaker, Dario Paez, Bernard Rimé, Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997, 3-19.

- Pérez, Ana, Cela, Julia R, Calatayud, Gemma. “La memoria de las Brigadas Internacionales a través de la Documentación recogida por la Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales (AABI)”. *Documentación de las Ciencias de la Información*, vol. 36, 2013, 85-102.
- Petrović, Vladimir. “Becoming Inevitable: Yugoslav Descent to War Revisited”. *Repeating History 1941-1991?: Two Break-Ups of Yugoslavia as Repeated History?: Serbian Perspectives*, ed. Predrag J. Marković, Bojan B. Dimitrijević. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021, 215-242.
- Petrović, Vladimir. „Koncept suočavanja sa prošlošću kao slepa mrlja savremene istoriografije – ka prevazilaženju raskoraka“. *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti*, ur. Olga Manojlović Pinter. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006, 253-266.
- Popović, Dragan. „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“. *Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma, Ivan Jovanović. Beograd: Građanske inicijative, 2024, 83-115.
- Powell, Charles T. “The Long Road to Europe: Spain and the European Community 1957-1986”. Working Paper, Elcano Royal Institute, Madrid, 2015, 19-23, <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/11/dt9-2015-powell-long-road-europe-spain-european-community-1957-1986.pdf>
- Preston, Paul. “Manuel Azaña”. *En el combate por la historia: La República, la guerra civil, el franquismo*, ed. Ángel Viñas. Barcelona: Pasado y Presente, 2012, 739-758.
- Phillips, Michael. “Walking on Water: The Catholic Church, Historical Memory, and Human Rights in Spain”. *Oxford Journal of Law and Religion*, vol. 3, no. 2, 2014, 286-310.
- Ragner, Hilari. “La memoria histórica de la iglesia española”. *Pliegos de Yuste*, no. 11-12, 2010, 47-54.
- Radanović, Milan. „Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“. *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, prir. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković. Novi Sad: AKO, 2012, 81-110.
- Radanović, Milan. „Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije 2009-2012“. *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ur. Milo Petrović. Beograd: Udruženje „Španski borci 1936-1939“ : Fakultet političkih nauka, 2014, 143-174.
- Radić, Radmila. „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.“. *Kultura sjećanja 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević. Zagreb: Disput, 2008, 69-82.
- Radić, Radmila. „Crkva i 'srpsko pitanje'“. *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov. Beograd : Republika; Novi Beograd : Vikom grafik; Zrenjanin : Građanska čitaonica, 1996, 267-304.
- Радојевић, Мира. „Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)“. *Југославија у хладном рату: прилози истраживањима*, ур. Александар Животић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 97-110.

- Reig Tapia, Alberto. “El debate sobre el pasado y su importancia para el presente”. *España: del consenso a la polarización*, ed. Walther L. Bernecker, Günter Maihold. Frankfurt am Main: Iberoamericana Vervuert, 2007, 167-202.
- Reig Tapia, Alberto. “La tragedia de Manuel Azaña”. *Historia contemporánea*, núm. 1, 1988, 47-68.
- Reiter, Andrew G. “The Development of Transitional Justice”. *An Introduction to Transitional Justice*, ed. Olivera Simić. New York and London: Routledge, 2021, 29-47.
- Ristović, Milan. „Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: Istoriografski i (ili) politički problem“. *Suočavanje sa prošlošću - put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991*. = *Facing the Past, Searching for the Future: The History of Yugoslavia in the 20th Century*, ur. Darko Gavrilović. Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Sremska Kamenica: Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2010, 325-341.
- Rico Gómez, María Luisa, Sevillano, Francisco. “Franco y José Antonio: Caudillo y Profeta de España. La construcción del carisma durante la Guerra Civil”. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, núm. 31, 2013, 95-111.
- Rodrigo, Javier, Ledesma, José Luis. “Caídos por España, mártires de la libertad: víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006)“, *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, vol. 63, núm. 3, 2006, 233-255.
- Rothberg, Michael. “Introduction: Theorizing Multidirectional Memory in a Transnational Age”. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, ed. Michael Rothberg. Stanford: Stanford University Press, 2009, 1-29.
- Sánchez León, Pablo. “Rememorar, “revisionar”, redefinir: La guerra española de 1936 en el siglo XXI”. *Rey Desnudo: Revista de Libros*, vol. 6, núm. 11, 2017, 135-156.
- Sánchez-Prieto, Juan María. “El uso político de las conmemoraciones: el mito de Azaña y el sacrificio de Suárez”, *Historia y política*, núm. 38, 2017, 315-345.
- Sánchez Recio, Glicerio. “El reformismo republicano y la modernización democrática”. *Pasado y Memoria*, núm. 2, 2003, 17-32.
- Sánchez-Cuenca, Ignacio. “La violencia terrorista en la transición española a la democracia”. *Historia del presente*, núm. 14, 2009, 9-24.
- Saqqa Carazo, Miriam. “El perpetrador y su construcción como ‘víctima’. Los ‘Mártires y Caídos por Dios y por España’”. *Quaderns de filologia. Estudis literaris*, núm. 26, 2021, 147-162.
- Simikić, Srđan, Jovanović-Tomić, Mirjana. „Institut rehabilitacije na prostoru bivše Jugoslavije“. *Rehabilitacija i restitucija u Srbiji: zbornik radova sa okruglog stola*, ur. Jovica Trkulja, Olga Danilović. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija : Kongres srpskog ujedinjenja : Zadužbina Studenica, 2009, 41-47.
- Simó Sánchez, Marta. “España y el holocausto: entre la salvación y la condena al exterminio para la población judía”. *Hispania Nova*, no. 1 extraordinario, 2019, 136-174.
- Sindbæk, Tea. “The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945“. *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 17, no. 1, 2009, 47-59.
- Sotillos Palet, Eduardo. “La II República y la Guerra Civil en el debate político actual”. *Pasado y Memoria*, vol. 6, 2007, 119-127.

- Станковић, Ђорђе. „Политичка репресија и рехабилитација“. *Токови историје*, бр. 1-2, 2009, 215-236.
- Стевановић, Лада. „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“. *Зборник радова Етнографског института САНУ*, бр. 26, 2006, 101-116.
- Stojanović, Aleksandar. „Kvisling ili srpski heroj? Ličnost i delo Milana Nedića u srpskim medijima i dikursu u vreme trajanja sudskog procesa za njegovu rehabilitaciju“. *Međunarodni naučni skup „Srpsko-hrvatski odnosi: Dominantni državni narativi i kultura sećanja u Hrvatskoj i Srbiji“*. Obrovac: Centar za istoriju demokratiju i pomirenje i Udruga za povjest, suradnju i pomirenje, 2018, 1-17,
<https://chdr-ns.com/pdf/Aleksandar-Stojanovic-Kvisling-ili-srpski-heroj.-Licnost-i-delo-Milana-Nedica-u-srpskim-medijima-i-dikursu-u-vreme-trajanja-sudskog-procesa-za-njegovu-rehabilitaciju.pdf>
- Stojanović, Dubravka. “Memory Laws: The Continuation of Yugoslav Wars by Other Means”. *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, ed. Elazar Barkan, Ariella Lang. London: Palgrave Macmillan, 2022, 225-250.
- Stojanović, Dubravka. “Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”. *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug. London: Palgrave Macmillan, 2011, 247-264.
- Stojanović, Dubravka. „Traumatični krug srpske opozicije“, *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio: Nebojša Popov. Beograd : Republika; Novi Beograd : Vikom grafik; Zrenjanin : Građanska čitaonica, 1996, 501-530.
- Stojanović, Dubravka. „U ogledalu ’drugih‘“. *Novosti iz prošlosti*, ur. Vojin Dimitrijević. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 13-31.
- Stockholm Banke, Cecilie Felicia. “Remembering Europe’s Heart of Darkness: Legacies of the Holocaust in Post-war European Societies“. *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier, Bo Stråth. New York: Berghahn Books, 2010, 163-174.
- Subotić, Jelena. “The Mythologizing of Communist Violence“. *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ed. Lavinia Stan, Nadya Nedelsky. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 188-210.
- Subotić, Jelena. “The Church, the Nation, and the State: The Serbian Orthodox Church After Communism”. *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe*, ed. Sabrina P. Ramet. London: Palgrave Macmillan, 2019, 85-110.
- Schüler-Springorum, Stefanie. “El mito de Guernica: proyección, propaganda, política”. *Historia del presente*, núm. 14, 2009, 123-136.
- Trkulja, Jovica. „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja prošlosti“. *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, vol. 6, no. 2, 2008, 11-20.
- Ferrándiz, Francisco. “Guerras sin fin: guía para descifrar el Valle de los Caídos en la España contemporánea“. *Política y Sociedad*, vol. 48, núm. 3, 2011, 481-500.
- Ferrándiz, Francisco. “Mass Graves, Landscapes of Terror: A Spanish Tale”. *Necropolitics: Mass Graves and the Exhumations in the Age of Human Rights*, ed. Francisco Ferrándiz, Antonius C. G. M. Robben. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015, 92-118.

- Ferrándiz, Francisco. "Francisco Franco is Back: The Contested Reemergence of a Fascist Moral Exemplar". *Comparative Studies in Society and History*, vol. 64. No. 1, 2022, 208-237.
- Fogu, Claudio, Kansteiner, Wolf. "The Politics of Memory and the Poetics of History". *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Richard Ned Lebow, Claudio Fogu, Wolf Kansteiner. Durham and London: Duke University Press, 2006, 284-310.
- François, Étienne. „Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije“. *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006, 219-237.
- Herrasti, Lourdes. "Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019". *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019: Estado actual y recomendaciones de futuro*, coord. Francisco Etxeberria. Madrid: Ministerio de la Presidencia y Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, 2020, 18-50.
- Hobsbom, Erik. „Uvod: kako se tradicije izmišljaju“. *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, 5-26.
- Hoepken, Wolfgang. "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia". *East European Politics and Societies*, vol. 13, num. 1, 1998, 190-227.
- Horvatinčić, Sanja. „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima“. *Anali Galerija Antona Augustinčića*, br. 32-35, 2015, 261-282.
- Humlebæk, Carsten. "Party Attitudes towards the Authoritarian Past in Spanish Democracy". *South European Society and Politics*, vol. 15, no. 3, 2010, 413-428.
- Humlebæk, Carsten. "Usos políticos del pasado reciente durante los años de gobierno del PP". *Historia del Presente*, núm. 3, 2004, 157-168.
- Huyssen, Andreas. "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges". *Criticism*, vol. 53, no. 4, 2011, 607-624.
- Calvet, Josep. "Spain and Jewish Refugees during World War II: A Difficult Balance: Free Entrance, Expulsions and Detentions". *Bystanders, Rescuers or Perpetrators?: The Neutral Countries and the Shoah*, eds. Corry Guttstadt et al. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance, 2016, 113-122.
- Casals Meseguer, Xavier. "La renovación de la ultraderecha española: una historia generacional (1966-2008)". *Historia y política*, no. 22, 2009, 233-258.
- Casanova, Julián. "Una dictadura de cuarenta años". *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, ed. Julián Casanova. Barcelona: Crítica, 2002, 3-50.
- Casanova, Julián. "History and Memory: A New Social Dimension". *International Journal of Iberian Studies*, vol. 21, no. 3, 2008, 187-202.
- Цветковић, Срђан. „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е“. *Архив: часопис Архива Србије и Црне Горе*, бр. 1-2, 2008, 71-84.
- Цветковић, Срђан. „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство“. *1945. крај или нови почетак?: тематски зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић. Београд: Институт за новију историју Србије : Музеј жртава геноцида, 2016, 45-89.
- Цветковић, Срђан, Девећ, Немања. „Уводна студија – досадашња истраживања и објављени документи“. *ОЗНА: репресија комунистичког режима у Србији 1944-1946: документи*, прир. Срђан Цветковић, Немања Девећ (Београд: Catena mundi : Институт за савремену историју, 2019, 21-37.

- Cunha, Alice. “En busca de un lugar en Europa: Portugal, España y la integración europea en los años ochenta”. *Historia del Presente*, núm. 37, 2021, 25-42.
- Chinchón Álvarez, Javier. “The challenges posed to the recent investigation of crimes committed during the Spanish Civil War and Francoism”. *The Role of Courts in Transitional Justice: Voices from Latin America and Spain*, ed. Jessica Almquist, Carlos Espósito. New York and London: Routledge, 2012, 132-158.
- Quaggio, Giulia. “1992: La modernidad del pasado. El PSOE en busca de una idea regenerada de España”. *Historia y política*, núm. 35, 2016, 95-122.
- Warburg, Bettina. “Germany’s National Identity, Collective Memory and Role Abroad”. *Power and the Past: Collective Memory and International Relations*, ed. Eric Langenbacher, Yossi Shain. Washington D.C: Georgetown University Press, 2010, 51-70.
- Wolfgram, Mark A. “A Model for Comparative Collective Memory Studies: Regime Types, Cultural Traditions, and Difficult Histories”. *Politička misao: časopis za politologiju*, vol. 51, no. 5, 2014, 13-35.
- Wouters, Nico. “Transitional Justice and Memory Development in Europe”. *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)*, ed. Nico Wouters. Cambridge: Intersentia, 2014, 369-412.
- Yusta Rodrigo, Mercedes. “Dolores Ibárruri, Pasionaria (1895–1989): Communist Woman of Steel, Global Icon”. *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, ed. Francisca de Haan. London: Palgrave Macmillan, 2023, 167-192.

Докторске дисертације и мастер тезе:

- Ayala Wold, Alejandro. *El partido popular y la memoria histórica: Un estudio cualitativo del contenido de discursos parlamentarios del periodo 2017-2018*. Tesis de maestría, Universitetet i Oslo, 2021,
<https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/87048/561311.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Мраовић, Маријана. *Пропаганда Владе Милана Недића (1941-1944)*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015,
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4254/Disertacija51.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Самарџић, Стефан. *Рехабилитација лица осуђених из политичких или идеолошких разлога и њене правне последице*. Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, 2017,
<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8814/Disertacija14949.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Стипић, Давор Д. *Однос према Холокаусту у Југославији (1945-1991)*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021,
https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/20656/Disertacija_12438.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Fernández Muñoz, Belén. *La guerra civil española en Educación Secundaria: Análisis de un tema controvertido en la historia escolar*. Tesis doctoral, Universidad Autónoma de Madrid, 2020,
<https://repositorio.uam.es/handle/10486/695924?locale-attribute=es>

- Hernández Sánchez, Fernando. *El PCE en la Guerra Civil*. Tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid 2010,
<https://oai.e-spacio.uned.es/server/api/core/bitstreams/d91f708d-c347-4e4d-aa3b-2dcc05004d4c/content>

Биографија аутора

Димитрије Матић рођен је 12. септембра 1995. године. Завршио је основне и мастер студије историје 2018. и 2019. на Филозофском факултету у Београду, где је добио признање за најбољег студента основних студија историје. Мастер тезу под насловом *Дипломатски односи Шпаније и Југославије (1975–1980)* одбранио је 2019. године. Од школске 2019/20. уписан је на докторске студије историје на Катедри за општу савремену историју, где под менторством проф. др Дубравке Стојановић ради на изради дисертације.

Ангажован је у Институту за новију историју Србије, најпре као истраживач приправник (2019), а од 2022. као истраживач сарадник. Запослен је у Институту од 15. јануара 2024. У периоду 2020–2023. био је стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација.

Један је од оснивача *Ксио: хуманистичког часописа за младе истраживаче*, који од 2018. заједнички издају Клуб студената историје „Острогорски“ и Центар за истраживање наставе историје. У оквиру часописа био је главни и одговорни уредник (2018–2019) и председник Организационог одбора од 2020. до данас. Од јануара 2025. обавља и дужност секретара *Токова историје*, часописа Института за новију историју Србије.

У оквиру академског усавршавања боравио је на Пандион универзитету друштвених и политичких наука у Атини током зимског семестра 2021/22. године. Објавио је једну књигу и више радова из области политике сећања, дипломатске историје и историје Шпаније и Србије. Излагао је на бројним конференцијама у земљи и иностранству.

Добитник је више награда и стипендија, међу којима се издвајају „Доситеја“, стипендија Министарства просвете за изузетне студенте и стипендија Фондације Конрад Аденауер. Служи се енглеским (Ц2), шпанским (Б2), француским (А2) и грчким (А1) језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Димитрије Матић

Број индекса 5И 19/2

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Упоредна анализа сећања на Шпански грађански рат у Шпанији и Други светски
рат у Србији на прелазу из XX у XXI век

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 29.09.2025.

Димитрије Матић

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____Димитрије Матић_____

Број индекса _____5И 19/2_____

Студијски програм _____историја, докторске студије_____

Наслов рада _____Упоредна анализа сећања на Шпански грађански рат у
Шпанији и Други светски рат у Србији на прелазу из XX у XXI век_____

Ментор _____проф. др Дубравка Стојановић_____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____29.09.2025._____

Димитрије Матић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Упоредна анализа сећања на Шпански грађански рат у Шпанији и Други светски рат у Србији на прелазу из XX у XXI век

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

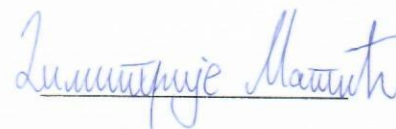
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____ 29.09.2025. _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.